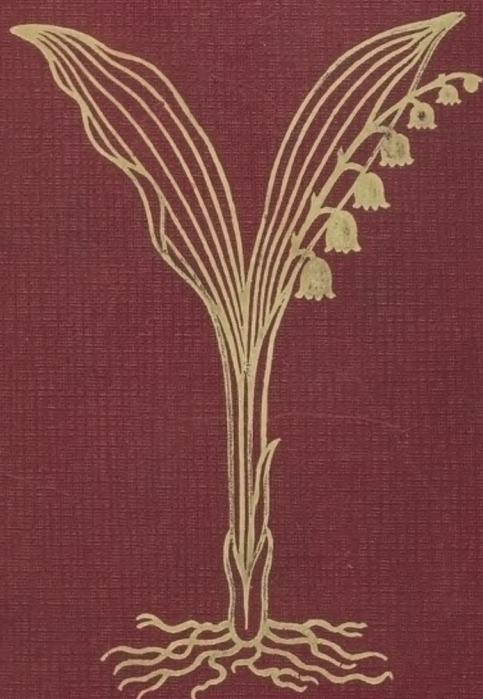
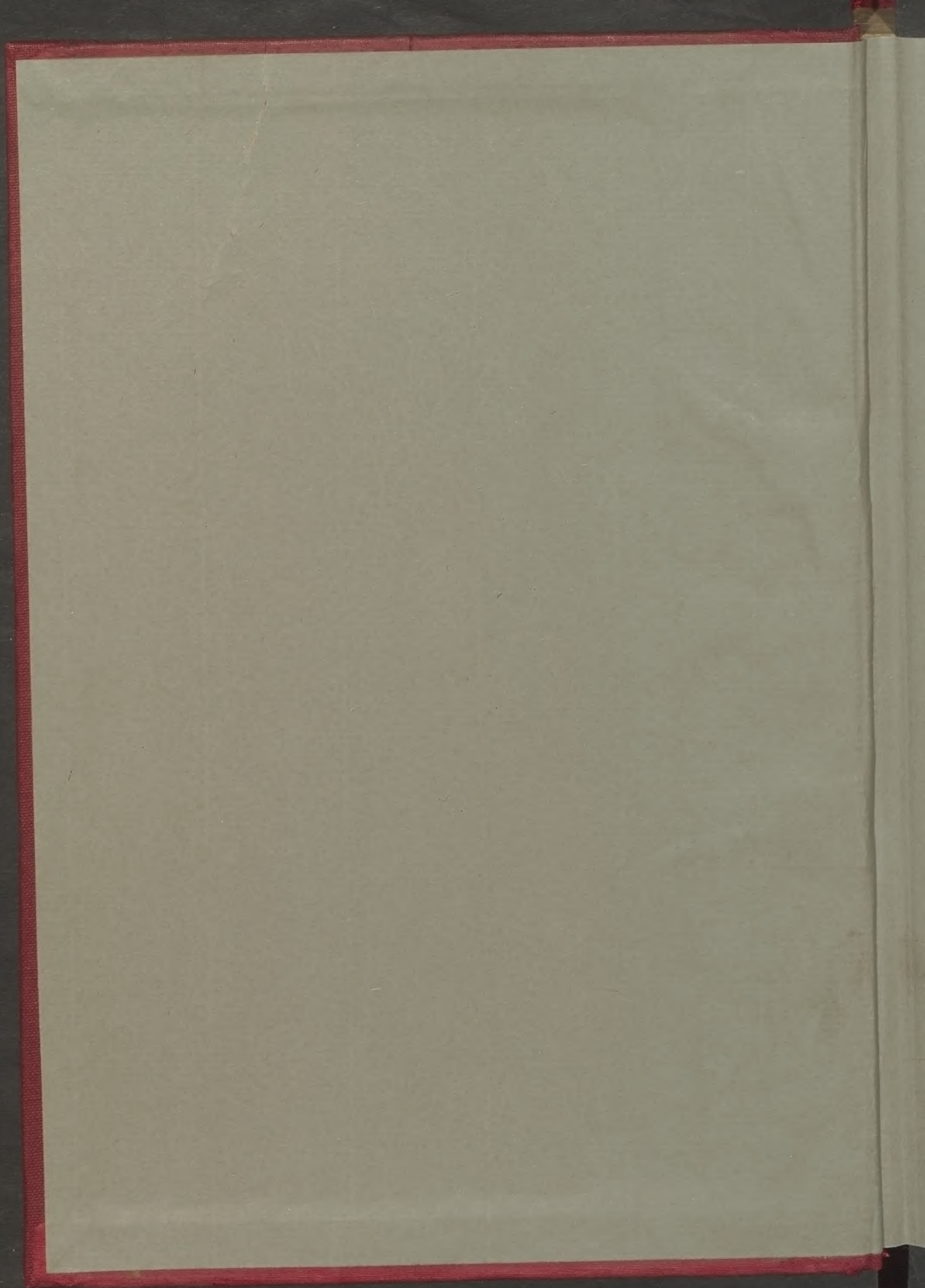

RAPAICS
&
MAGYARSÁG
VIRÁGAI

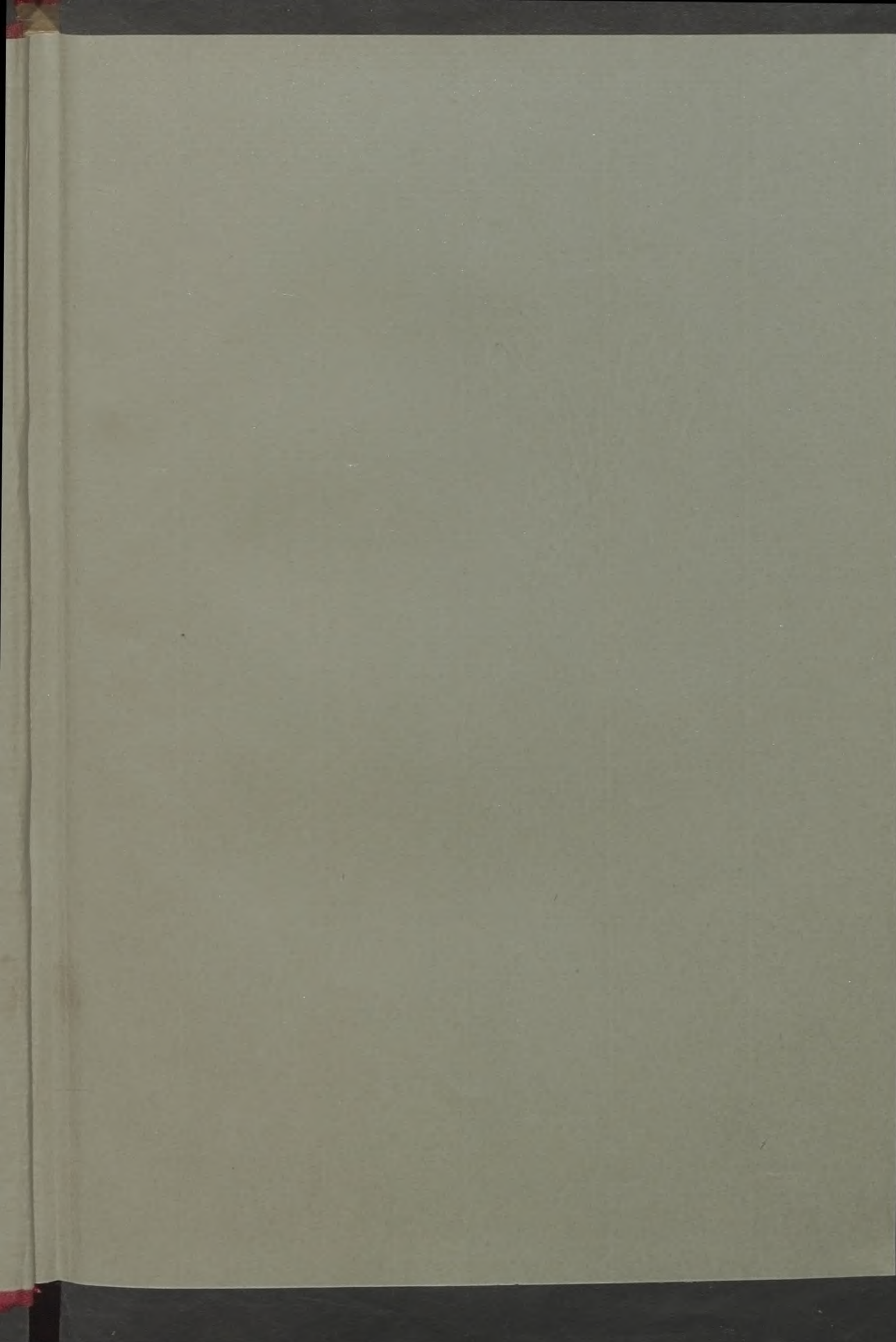

KIADIA · A · KIR · MAGY ·
TERMÉSZETTUDOMÁNYI · TÁRSULAT

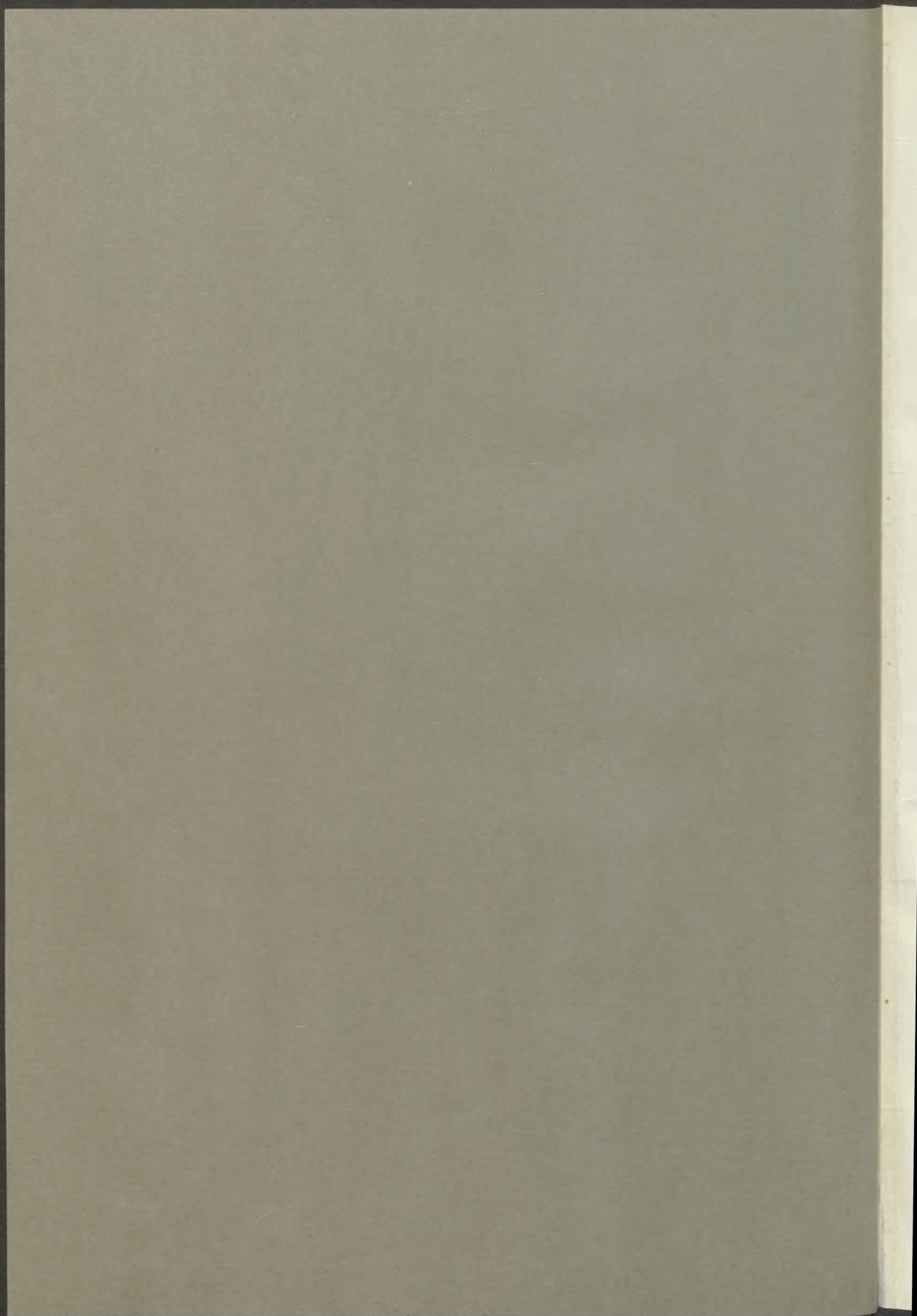

I. TÁBLA.

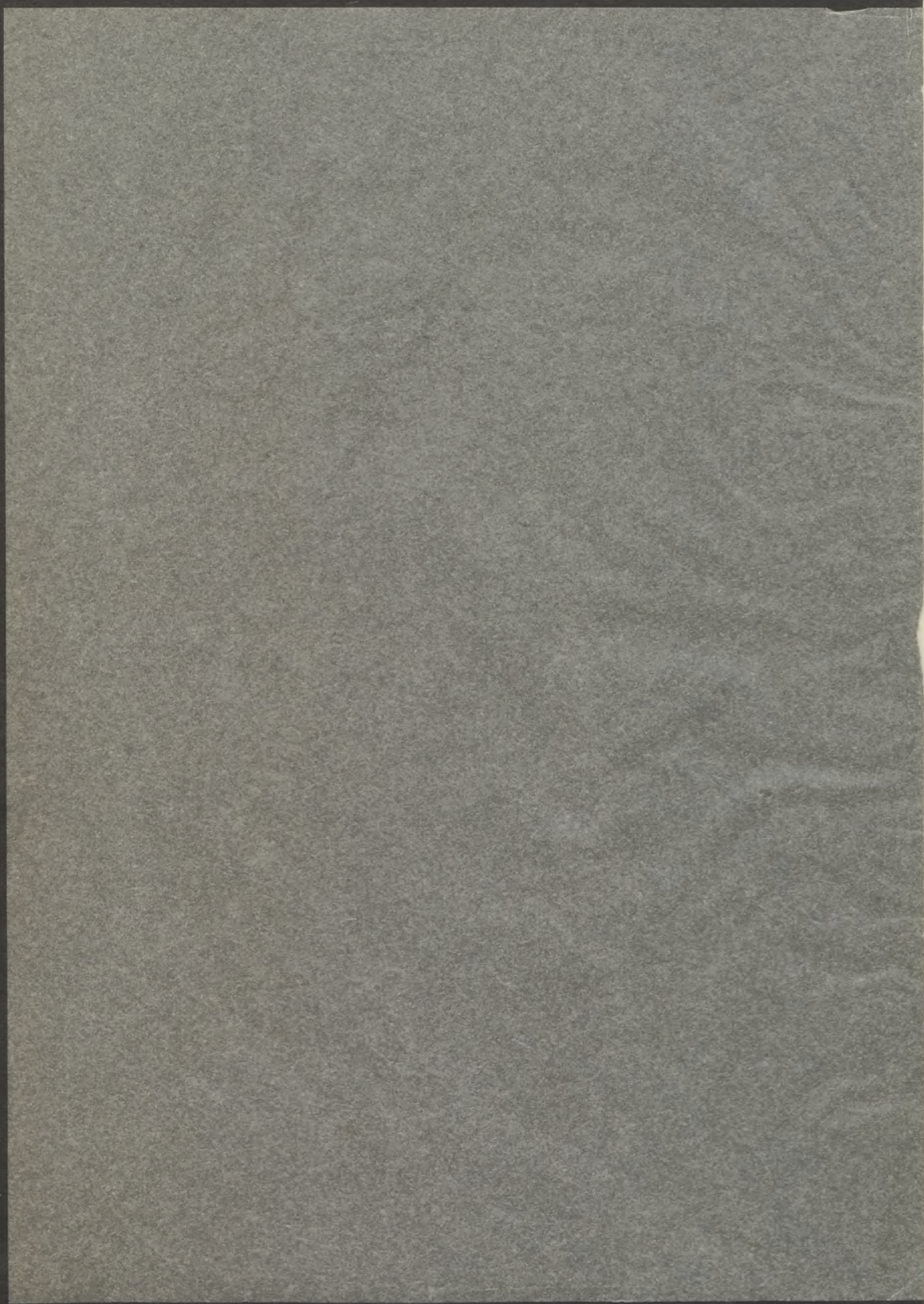

Heraldikus rózs- és liliom-motívumok, mint a virágos mező jelképe, a Bécsi Képes Krónika 21. lapján.
(A Nemzeti Múzeumban őrzött másolat nyomán.)

TERMÉSZETTUDOMÁNYI
KÖNYVKIADÓVÁLLALAT

MEGINDULT 1872-BEN

CI. KÖTET

TERMÉSZETTUDOMÁNYI KÖNYVKIADÓVÁLLALAT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SEGÍTKEZÉSÉVEL KIADJA
A KIRÁLYI MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT
CI. KÖTET

DR. RAPAICS RAYMUND

A MAGYARSÁG VIRÁGAI

A XX. (1932—1934 ÉVI) CIKLUS
ELSŐ KÖTETE
A KÖNYVKIADÓVÁLLALAT ALÁÍRÓI SZÁMÁRA

A MAGYARSÁG VIRÁGAI

A VIRÁGKULTUSZ TÖRTÉNETE

ÍRTA

DR. RAPAICS RAYMUND

4 SZÍNES MŰMELLÉKLETTEL, 14 TÁBLÁVAL
ÉS 125 SZÖVEGRAJZZAL

BUDAPEST

KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TARSULAT

1932

13.539/101

~~13.539/101~~

012101

M. N. MUSEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növekedéskönyvtár
1933 6695 sz.

A PESTI LLOYD-TÁRSULAT NYOMDÁJA (FELELŐS: SCHULMANN IGNÁC)

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
1. Kőköröcsin	1
Magyar mythologia virágai — Honfoglalók ornamentikája — Állatkultusz — Növényi személynévek — Kőköröcsin — Gyopár — Ősmagyar virágkultusz hiánya.	
2. Isten fája	20
Kolostori kultúra — Kert — Kolostorkert — Növénykultusz — Capitulare — Pray-kódex növénynevei — XV. század szójegyzékei — Capitulare és szójegyzékeink flórája — Középkori herbák a parasztkertben és falusi temetőben — A népies herbák egyetemessége — Isten fája — Ciprusfű — Kövi rózsza.	
3. Rózsza	44
Virágkultusz eredete — Rózsza és liliom mint gyógynövény — Keresztény virágkultusz eredete — Hortulus — Virágok virága — Pünkösdi rózsza — Pápai aranyrózsza — Rózsamotívum — Rózsacsodák — Csipkerózsika — Ispiláng — Középkori rózsák — Vadrózsák — Kínai rózsza — Liliom története.	
4. Viola	72
A lovagkor virágkultusza — Virágos mező felfedezése — Pitypang — Várkert elmélete — Várkert flórája — Virágos fák — Mandulafa — Lícium — Puszpáng — A várkert virágai festményeken — Boldogasszony rózsája — Mályvárózsza — Bazsarózsza — Kék liliom — Ibolya — Árvácska — Viola — Hóvirág — Estike — Holdviola — Csillagfűrt — Viola a virágénekekben — Körömvirág — Oroszlánszáj — Harangvirág — Keselyűvirág — Gyűszűvirág — Kankalin — Boglárka — Szappanvirág — Búzavirág — Cickóró — Eper.	
5. Margaréta	111
Margaréta, százszorszép — Jövendőmondó növény — Játékos virágok — Férfihűség — Szarkaláb — Sisakvirág — Pipacs — Szarvasmák — Maszlag — Lóhere — Nefelejts — Koszorú — Rózsakoszorú — Koszorúnövények — Menyasszonyi koszorú — Kalászkoszorú — Babér, borostyán — Bokréta — Művirágok — Karácsony virágai — Jerikói rózsza — Karácsonyi rózsza — Karácsonyi kaktusz — Karácsonyfa — Virágvasárnap — Barka.	
6. Gyöngyvirág	151
Nemzeti virágkultusz — Gyöngyvirág, a magyarság virága — Gyöngyike — A váza története — Virág a vázában — Heraldikus rózsza és liliommotívum — Anjou-liliom — Akantusz — Renaissance akantuszmotívum — Népies magyar ornamentika virága — Barokk virágfestészet — Fougère stylisée — A népies magyar ornamentika nyugati eredete — Szücsvirág — Kapufák virága — Népművészet.	

7. Szegfű 174

Magyar kertek a XV. században — A renaissance-kert elmélete — Virágcserep, növényveder — Függőkert — Adonis-kert — Szegfű — Szent László füve — Szegfűvek — Gránátalma — Oleander — Fák nyírása — Filegória.

8. Rozmaring 197

Füstölőszer — Tömjén, mirrha, balzsam — Rozmaring — Desztillálás — Rózsavíz — Vizek — Aqua Reginae Hungariae — Kölni víz — Parfüm — Lavandula — Spikinárd — Potpourri — Bazsilkum.

9. Nárcisz 200

A természettudomány jelentkezése a virágkultuszban — Botanikus-kertek — Magyar kertek a XVI. században — Magyar füveskönyvek és növénynévjegyzékek a XVI. században — Bécs a XVI. század virágkultuszának központja — Matthioli és Clusius — Busbecq és Ungnad — Török és amerikai növények — Az európai flóra hatása a kertre — Nárcisz — Anemone — Sáfrány — Kerti kankalin — Sárga liliom — Orgona — Jázmin — A magyar flóra hatásának hiánya a magyar kertekben.

10. Büdöske 247

Középamerikai őskulturák növényei — Amerikai növények vándorútja Európában — Paprika — Bab — Paradicsom — Klárisfa — Büdöske — Virágnád — Ágave — Fügekaktusz — Levélkaktuszok — Az éj királynője — Kaktuszok — Tubarózsa — Kapucinusvirág — Napraforgó — Akác — Golgotavirág — Hajnalka — Mirabilis — Jukka — Rudbeckia — Fuchsia — Aster — Heliotropium — Dahlia — Zinnia — Galinsoga — Solidago — Ageratum — Verbena — Petunia — Phlox — Pletyka — Tejfü.

11. Tulipán 279

Barokk kert — Pozsony kertészete — Balzamína — Lippay György, a magyar kerti virágkultusz megalapítója — Lippay János és a Pósoni kert — A Pósoni kert virágflórája — Erdély kertészete — Bársonyvirág — Égő szerelem — Hibiscus — Tulipán — A tulipán felfedezése — A tulipán európai elterjedése — Tulpománia — A tulipán Magyarországon — A barokk tulipán — A polgári tulipán — Magyar tulpománia — Tulipántos láda — Tulipántenyésztés Magyarországon.

12. Narancsvirág 314

Versailles — Narancs és citrom hazája — Cedrocitrom — Citrom — Narancs — Narancsház — Díszmunkák — Bizarría — Mandarin — Grape fruit — Üvegház — Kismarton — Hajtatás — A hajtatás mondái — Jácint.

13. Árvalányhaj 338

Népiesség és természetesség a virágkultuszban — A XVIII. század magyar füveskönyvei — A növénytan a magyar egyetemen — A Magyar füvészkönyv — Vadvirágok a városi piacon — Szömörce — Árvalányhaj — Vénuszhaj — Virágszimbolika — Virágének — Erkölcsi virágszimbolika — Hősi virágszimbolika — Virágnyelv.

	Oldal
14. Muskátli	369
A virág természettudományi felfedezése — A növény ivarszerve — Keresztezések — Virágbiológia — Muskátli — Muskátli keresztezések Angliában — Szobamuskátli — Fokföldi növények vándorútja Európába — Gladiolus — Afrikai virágok — Rezeda	
15. Krizantémum	388
A virágkultusz Japánban — Buddhista virágkultusz — Lótusz és krizantémum — Őszi rózsza — Szívvirág — Hortensia — Azálea — — Krizantémum — Camellia — A XIX. század virágfestői — Plein air — Virágtermesztés a Rivierán — Mimóza — Örökzöldek honosítása — Kertészeti technika, a modern virágkultusz alapja.	
Irodalom	408
Név- és tárgymutató	413

JAVÍTANDÓ!

oldalon	sorban	helyett	olvasandó
10.	20.	<i>Primula officinalis</i>	<i>Primula veris</i>
23.	kép alatt	1851	1581
23.	kép alatt	fordításában	fordításban
25.	13.	cotomarios	cotonarios
36.	táblázatban	<i>Ruta graveolens</i>	<i>Ruta hortensis</i>
107.	8.	<i>Calendula</i>	<i>Calendula</i>
111.	13.	<i>buphtalmum</i>	<i>buphthalmum</i>
116.	4.	olvassuk először	olvasunk először
121.	kép alatt	Wolley	Woolley
125.	17.	trcs	tres
128.	6.	<i>Ruta graveolens</i>	<i>Ruta hortensis</i>
128.	8.	<i>Lavandula spica</i>	<i>Lavandula officinalis és latifolia</i>
139.	30.	<i>Lonicera</i>	<i>Lonicera</i>
148.	42. kép	a kép	megfordítandó!
168.	kép alatt	Wartha W.	Wartha V.
177.	kép alatt	Wolley	Woolley
184.	kép alatt	Kornfed	Kronfeld
190.	26.	Hereodotos	Herodotus
198.	36.	<i>opoblsamm</i>	<i>opobalsamum</i>
223.	35.	Pesthy Gábor	Pesthy Gáspár
245.	38.	Jaquin	Jacquin
267.	20.	Murmelius	Murmeliuss
286.	8. és 9.	<i>Lauembergius</i>	<i>Laurembergius</i>
288.	50.	<i>narbonnense</i>	<i>narbonense</i>
289.	43.	<i>Caryophyllua</i>	<i>Caryophyllus</i>
291.	19.	<i>Majoranna</i>	<i>Majorana</i>
291.	24.	<i>Hybiscus</i>	<i>Hibiscus</i>
305.	12.	<i>Annira gyözöm én azt a rut</i>	<i>Annira gyözöm én az rut</i>
		<i>chípás ebet.</i>	<i>chípás</i>
322.	8.	<i>Paselloda</i>	<i>Pasello da</i>
381.	12.	Jaquin	Jacquin

TÁBLÁK.

I. Heraldikus rózsza- és liliom-motívumok, mint a virágos mező jelképe, a Bécsi Képes Krónika 21. lapján	Címlap
II. A II. Pius pápa által 1459-ben a szienai köztársaságnak adományozott aranyrózsza	48 oldal
III. Virágos rét a szepesmegyei Felsőzugó templomának szárnyas oltára „Hegyi beszéd” képén. Pitypang és lóhere a kassai székesegyház főoltárának „Krisztus az Olajfák-hegyén” képén	64 „
IV. Lovagkori várkert képe a British Múzeum Roman de la Rose kötetében	80 „
V. Lovagkori kert virágai középrajnai mester festményén, készült 1420 előtt	96 „
VI. Keselyűfü képe flamand kódexben, készült a XV. század végén	112 „
VII. Liliom Dürer „Angyali üdvözet” képén. Gyöngyvirág vázában a csikménasági templom szárnyasoltárának „Angyali üdvözet” képén	128 „
VIII. Barokk virágbokréta vázában, Bogdán Jakab festménye 1700 körül	160 „
IX. Renaissance-barokk virágdísz Bethlen Kata kelengyeládáján	164 „
X. Székely kapu díszítése	172 „
XI. Rózsza- és gránátalmamotívumok Mátyás király trónkárpitján	192 „
XII. Rózsaszüret Bulgáriában Kazanlik vidékén	208 „
XIII. A csupros nárcisz képe a Grimani-breviárium 781-ik lapján	272 „
XIV. Tulipánkert Ulmban	288 „
XV. Árvalányhajrét a nagymarosi Ördöghegyen	336 „
XVI. Istenek krizantémumot áldoznak a lótuszon álló Buddhának, VII. századi középpásziai falfestmény	352 „
XVII. Mályvák között, Szinyei Merse Pál festménye	382 „
XVIII. Rhododendron catawbiense gr. Ambrózy-Migazzi István malonyai parkjában	400 „

1. Kökörcsín.

Hozott-e magával valamilyen virágkultuszt a honfoglaló magyarság?

Erre a kérdésre a mult században, amikor inkább a regényes képzelet szabad csapongásával, mint komoly tudományos kutatás alapján igyekeztek megfelelni, könnyűnek látszott a válasz. Akkoriban adatok híján az ember a jelen bizonyos elemeit visszavetítette az ősmultba és ha még eszményítenie is sikerült, biztosan számíthatott arra, hogy állítását helyesnek és alaposnak fogadták el. Így halmozódott egyre magasabbra és szélesebbre a ma turáninak mondott keleti romantika csillogó dombja és ebben természetesen a feltételezett ősmagyar virágkultusznak is több elmélete szerepel.

Sajnos, a hön óhajtott magyar hitregék nyomozói, Ipolyi Arnold és Kandra Kabos, inkább csak általánosságban a növénykultusszal foglalkoztak és így azt sem tudjuk, vajjon mi volt ebben a tekintetben határozott nézetük. Így például Kandra nem kevesebb mint 82 olyan népiesnek mondott gyógynövény nevét sorolja fel, amelyek szerinte az ősök gyógyszertárához tartoztak s bár ezek között virágnevezetűek is vannak, mint Boldogasszony rózsája, gilisztavirág, Szent György-virág, külön mégsem vizsgálja, volt-e a magyarság körében a pogánykorban valamely nyoma a virágkultusznak. Még jobb alkalom kínálkozott erre a pünkösdi és szentivánéji népünneppel kapcsolatban, mert mindkettőn díszként szerepel a virág és az ott mondott virágénekekben is többféle virág neve fordul elő. De sem Ipolyi, sem Kandra nem érdeklődött aziránt, hogy ezek a virágok hagyományai-e az állítólagos ősvallási kultusznak.

Mindenesetre bizonyos, hogy azoknak a virágoknak neve és használata, amelyek helyet kaptak a *Magyar mythologia* című munkákban, nem ősmagyar eredetű, hanem görög-római füveskönyvek és a keresztény kolostorok közvetítették ismeretüket a magyarsághoz. Ez ma már pontos történelmi adatokkal igazolható s a magyar hit-

regék nyomozóinak képzeletét ma már csak azzal menthetjük, hogy koruk divatja szerint mindenben ősmagyar hagyományt szimatoltak, ami népies volt, vagy amit annak mondtak, és hogy sem hiteles régészeti, sem tárgyilagossági nyelvészeti adatok nem állottak rendelkezésükre.

Kevésbé menthető az a kavarodás, amelyet ezen a téren a honfoglalók sírjaiból időközben előkerült tárgyak ornamentikájának némely magyarázója, elsősorban Huszka József támasztott. A fáklyatűz ebben is a régi, a feltételezett eszményi ősvallás rekonstrukciója. De Huszka a honfoglalók sírjaiban lelt tárgyak kétségtelen perzsa-szaszanida iparművészeti stílusa alapján a nyugatázsiai ősnépek pogány vallásának elemeit igyekezik bemutatni ősmagyar pogány vallás gyanánt. Képzeletének játszi termékeiből leginkább átvette a köztudat a tulipánhoz fűzött, bár később magától Huszka-tól is elejtett elméletet, amelyet közben Herman Ottó is igyekezett bizonyítani.

Mi állja meg helyét Huszka turáni elméletében, mi nem, annak megítélésére nem érzem hivatottnak magam. De az kétségtelen, hogy a honfoglalók ránk maradt tárgyainak díszjele semmiféle ősmagyar virág-, sőt még csak ősmagyar növénykultusz feltételezésére sem jogosít. Ezeken a tárgyakon, még a legjellegzetesebb tarsolylemezeken is, csak stilizált ornamentika látható (1. kép). Stilizált vonalakkal áll a növényi eredetű ornamentika is, amelynek motívumai között legnevezetesebb a nyugati irodalomban életfának, szentfának nevezett palmetta-dísz. Huszka — járatlan lévén a magyar nyelv növénytani szókincsében — egészen önkényesen istenfának nevezi a nyugatázsiai pogány kultusz úgynevezett életfáját és ebből messzemenő következtetéseket von le. Ámde a honfoglalók tarsolylemezein kivert levéldíszről éppen a stilizáció miatt még csak az sem állapítható meg, miféle növényről származnak. Mind a levélalak, mind a levelek elhelyezése, kompozíciója annyira elszakadt már a természettől, hogy csak a teljes önkény láthat ezekben a motívumokban akár pálmát, akár más növényt.

Éppen ezért az is kétségtelen, hogy azok a tárgyak, vagy növények és állatok, amelyekről valamikor ezeket a motívumokat mintázták, a honfoglaló magyarság kultuszában semmiféle szerepet nem játszottak. A honfoglalók sohasem jártak olyan helyen, ahol pálmák és ciprusok nőnek, a tarsolylemezekre sem magyar kezek verték ki a perzsa-szaszanida stilizált ornamentika figuráit. És akik ezeket a vonalakat formálták, azok már maguk sem tudták, miféle

természetes elemek rejteznek benne. Ilyesmi már nem is érdekelte őket, hanem pusztán csak a stilizált vonallal űzött művészi játék, e vonal újabb és újabb kombinációi.

Ennyi kudarc eléggé elkedvetlenítheti a kutatókat és szinte céltalannak tűnethet fel minden olyan vállalkozást, amely az ősmagyar pogány-barbár kultusszal kapcsolatos kérdés megoldására irányul. Az emberben felmerül az a kérdés, vajjon lehet-e ebben a

1. kép. Palmetta-motívumok a zenplénmegyei Tarcaliban talált honfoglaláskori ezüst tarsolylemezen. (H a m p e l nyomán.)

tekintetben egyáltalában mást elérni, mint a megcáfolt képzeleti játék helyére más játékot költeni?

De talán mégis nyílik kilátás komolyabb eredményre, ha szerényebb kívánsággal állunk elő. Ha nem keresünk görög-római irodalmi tökéletességű ősmagyar hitregéket és a magas fejlettségű nyugatázsiai népek pogány kultuszaihoz hasonló valláselemeket. Ha nem gondolunk rögtön valamely felgazdagodott és művészi lélekkel kifinomított virágkultuszra, hanem megelégszünk ilyesminek némi csírájával. Hiszen az ősmagyarság a halászó-vadászó ugor-korszak

után valószínűleg már az Ural keleti oldalán török népmozgalmak forgatagába jutott és bolgár-török keveredés után mint lovas-nomád nép Levediába vándorolt, ahol bizonyos fokig megtanulta az állattenyésztést és növénytermesztést is. Lehet, hogy ez a korszak rövidebb ideig tartott, hogysem elnyomhatta volna a korábbi hagyományokat és lehetőségessé tette volna valamely nagyobbfokú növény- és ebben virágkultusz kifejlődését. De ahol megtaláljuk a növénytermesztést, ott megindul a növénykultusz kialakulása is, ennek tehát maradhatott valami nyoma a magyar hagyományokban.

Nyelvészeti kutatások alapján kétségtelen, hogy a pogány-barbár magyarság kultuszában állatok, főként madarak játszották a főszerepet. Hogy az állatkultusz milyen mértékben függött össze totemizmussal, ma már nehéz tisztázni. De mindenesetre az állatkultusból maradhattak az Árpád-korra olyanféle magyar személynévek, mint Héja, Karvaly, Kánya, Sas, Ölyv és Ölyved, Keselyűd, Keselyűs, mindezek és kivált a Sólyom kedvelt személynév még a Duna-Tisza földjén is az első századokban. Gombocz Zoltán hasonló jelentőségű török személynéveknek is egész sorát számlálta elő az Árpád-korból, mint Ákos, magyarul fehér sólyom; Karcsa, karvaly; Kartal, sas; Tiván, sólyom; Bese, kánya; Torontál, ölyv; Turul, sas; Zongor, sólyom. Van az Árpád-kori személynévek között egyéb állat neve is, ilyen a Kaplony (Káplán), párdúc; Thonuzóba, disznó-apa; Kurd, farkas; Tege, bak; Gyalán, kígyó.

Van az Árpád-kori török személynévek között ezeken kívül olyan is, amely tulajdonságjelző és olyan is, amely az ásványvilág tárgyairól származik, mint Tas, kő; Tömör, vas; Ajtony, arany. Tulajdonképpen az utóbbiak is tulajdonságjelzők, legalább bizonyos esetekben kétségtelenül annak tekinthetők és a felhozott példák eléggé beszédesek ebben a tekintetben.

Együtt pedig ezek a nevek határozottan pogány-barbár színezetűek. Az állatnevek legalább részben totemisztikus eredetűek, bár kérdés, hogy milyen emléke élt a honfoglalók körében és korában a sokkal korábbi totemizmusnak. A tulajdonságnevek dicsőítő jelzők, ilyenek részben az ásványtaniak is, másrészt a barbár népek pompaszeretétét idézik emlékezetünkbe.

Ezen a példán elindulva nem látszik kilátástalannak, ha a középkori magyar személynévek között szemlét tartunk a növényi jelentésűek fölött. Hátha akad közöttük olyan, amely ősi magyar növény-, vagy egyenesen virágkultuszra utal? Könnyen érthető okból válogassuk szét a férfineveket a nőiektől, utóbbiak között leginkább

remélhető olyasmi, ami virágkultuszra vall. A nevek legnagyobb része a XIV. és XV. századból mutatható ki írásban, a régi magyar női neveket már régebben összeszedte Jakubovich Emil, női névsorunkat munkája nyomán közöljük.

Férfinevek: Alakor, Almás, Árpá, Árpád, Atracél, Bab, Babos, Babszem, Bodza, Bogyó, Bojtorján, Bors, Borsod, Borsos, Burján, Buza, Buzád, Buzás, Csenkesz, Fű, Hagymás, Kapusztá, Kapusztás, Kender, Kobak, Kökény, Kökéndi, Kököröcsin, Kőrís, Kölesed, Labodás, Lapu (már 1095-ben), Lencse, Lencsés, Meggyes, Mog, Mogud, Mohar, Mok, Mokud, Rózsa, Rózsás, Sáfrányos, Som, Somod, Torma, Tormás, Ürmös, Virág, Virágos, Zab.

Női nevek: Buza, Cseperka (Cseperke), Gilvád, Liliom, Rózsa, Szömöröcsög, Viola, Viracsk, Virág (Virád).

A növényről származó magyar személynévvel már Pais Dezső is foglalkozott és azokat részben azzal a pogány szokással magyarázza, hogy az újszülöttre gyakran annak a tárgynak nevét ruházzák, amely a születés után először került szóba. Újabban Kerényi Károly a növényi termést jelentő személynév eredetét abban az — esetleg az ősvallással kapcsolatban álló — gondolatban keresi, hogy a pogányság több esetben misztikus párhuzamot tételezett fel a gyermek és a mag (termés) között. Ha áttekintjük a fent közölt férfinévsort, inkább más vonatkozás ötlík legelőször szemünkbe, az, hogy ezek a nevek részben foglalkozást, részben tulajdonságot jelentő, mondjuk ki magyarul: gúnynevek. Feltűnő ebben a tekintetben, hogy tulajdonosuk többnyire jobbágy, földműves, vagy szolga. Lehetne-e más mint gúnynév az Atracél, Bodza, Bojtorján, Borsos, Burján, Csenkesz, Kobak, Kökéndi, Kököröcsin, Labodás, Lapu, Torma?

A növényről vett férfinevek ugyan részben későbbi beszivárgások kétségtelen szláv hatás alatt, mint Atracél, Bodza, Burján, de más részük még levediai hagyatéka is lehet, így a Bojtorján, Borsos, Kökény, Kököröcsin, Torma stb. Ebből arra következtethetünk, hogy növényi férfineveink (később gyakran családnevek) már a legrégibb pogány-barbár korban is részben foglalkozást (Borsos, Hagymás, Tormás, Ürmös), másrészt gyakran tulajdonságot jelentő nevek, így a lencsés jelentheti azt is, aki nagyon szereti a lencsét, a hagymás azt, aki folyton hagymára vág, legfőként azonban gúnynevek. A kicsinységet jelző nevek, amelyek nagyrészt azonosak a Kerényi által kiválasztott növényi termést jelentő nevekkel, bizonyosan szintén főként gúnynevek.

Találunk gúnyneveket a régi magyar női nevek között is. Talán a Buza is ilyen, természetesen ebben az esetben is a csöppséget jelenthette, még inkább a Cseperka, Gilvád és Szömörcsög. De a női nevek között szereplő virágnevek kétségtelenül éppúgy dicsőítő jelzők, mint a férfinevek között több esetben az állatnév, tulajdonságnév és ásványnév. Ha nő hordja a Virág, Liliom, Rózsa, Viola nevet, egészen más a jelentősége, mint ha férfi a tulajdonosa a Virág névnek. A női személynévek között talált virágneveknek lehet bizonyos kapcsolata virágkultusszal. Ilyen jelentőségük nem is vonható kétségbe, csak az a kérdés, kimutatható-e ez a kapcsolatuk már a pogány-barbár korszakban is? Feltehető-e, hogy már a kereszténység előtt is szokásban volt a magyarság körében nőket virágnéven szólítani?

Liliom, Rózsa, Viola — mint a latin hangzás elárulja — a kereszténységgel került a magyarság nyelvkincsébe, egyedül a Virág szóban kereshetünk támaszt ahhoz a feltevéshez, hogy mint női név a pogány-barbár korszak maradványa és talán bizonyítéka annak, hogy már akkor is szépet, kellemeset jelentett a magyarság szemében a virág szépsége. Ez ugyan még ebben az esetben sem tekinthető virágkultusznak, de legalább előfeltétele és esetleg csírája lehet.

Nyelvtanilag nem valószínűtlen, hogy virág szavunk valamikor a pogány korszakban keletkezett, de nem is bizonyítható. Még kevésbé bizonyítható, hogy az ősi időkben is azonos volt a jelentése a latin *flos* szóval, avagy más valamit jelentett, mondjuk csupán általában dísz. Egyáltalában nem tarthatjuk lehetetlenségnek azt sem, hogy ilyenféle volt az ősi jelentése és csak a magyar kereszténység foglalta le a latin *flos* nemzeti helyetteseként. Azonban az is lehetséges, hogy valamely virágos növénynek volt a neve és így használták női névnek is, később azonban általában a latin *flos* magyar megfelelőjévé idomult.

Vagyis végeredményben az előtt a kérdés előtt állunk: ha a magyarság már a pogány-barbár korban megkülönböztetett valamilyen virágot, melyik lehetett az? Azon az alapon, amelyen elindulva ehhez a kérdéshez jutottunk, nem látszik lehetetlenségnek az sem, hogy erre a kérdésre megfeleljünk. Csak meg kell keresnünk az ugor és török rokonságú növényneveink között azokat — ha vannak ilyenek —, amelyekről valamely tulajdonságuk révén feltehető, hogy virágnak voltak tekinthetők.

Erre a célra a kökörcsint kell legelőször megvizsgálnunk, annál inkább, mert ez a korunkban bokrétába is kötött virág személynév-

ként is használatos volt, bár Demetrius Kewkerchen neve csak 1478-ban bukkan elénk a középkor homályából, és mint férfinév semmiképpen sem tekinthető megtisztelőnek, hanem csakis gúnynévnek. De így is mond valamit, annyit mindenesetre, hogy szélesebb körben ismerték és megfigyelték. Ez nagyon feltűnő abban a korban, amikor a magyar nyelv növénynévgyűjteménye még csak főként fákat, kerti növényeket, gabonát, hasznos fűveket és gyomokat ismert.

Hogy a kököröcsin török eredetű szó, már Munkácsi Bernát kimutatta, később Gombocz Zoltán is megerősítette, végül Palló Margit nyelvészeti elemeit is megvilágította. Virágunk neve a köztörök *kök* szó származéka, a *kök* pedig azonos a magyar *kék* szóval. A török nyelvben gyakori eset, hogy színeket jelző szavakból különféle kicsinyítő képzővel állat- és növénynevek származnak. A *kék* szó — miként Gombocz Endre már régebben figyelmeztetett erre — eredeti alakjában is használatos növénynév gyanánt és például a magyarság a szójegyzékek tanúsága szerint az egész középkoron át *kéknek* nevezte a salátát. A *lactuca* magyar neve mind a XV. század első negyedéből maradt *schlāgli*, mind a XV. század végéről származó besztercei szótár szerint *kék*. A XV. század végén a most a római Casanate-könyvtárban őrzött Korvinkódexbe írt magyar glosszák között a mezőn talált salátaszerű növények magyar neve *vadkék*. A *kék* szó ma már nem használatos a magyarban növénynévként, de most is nagyon gyakran emlegetjük a növénynevek között származékait, a *kökényt*, amely szintén a *kék*, vagy törökösen *kök* továbbképzése és a kököröcsin.

A kököröcsin szó ma is előfordul a török nyelvekben és pedig *kögürösün* és *kögülcsin* módosulatan. Mindenik a *kök* kétszeres kicsinyítése előbb az „r“, végén a „csin“ kicsinyítő képzővel. Ez a szó tehát mai nyelvszokás szerint kékecskét jelent. Azonban annyiban mégis különbözik a szónak magyar és a török nyelvben betöltött szerepe, hogy a török állatnévnek használja, a magyar növénynévnek. Törökök a vadgalambot nevezik *kögüröcsinnek*, a magyarok pedig azt a növényt, amelyet a tudomány *Pulsatilla* néven ismer.

Kék, vadkék, kökény, kököröcsin azt bizonyítja, hogy a magyarságnak vannak olyan növénynevei, amelyek nem nyugati hatás alatt keletkeztek, hanem az ősi pogány hozományhoz tartoznak. Ez a szócsoport valahol messze keleten alakult ki török hatás alatt s eredetét valamikor a VIII. században kereshetjük. Későbbi története a Duna-Tisza földjén szintén arra vall, hogy mindenkor az élő ma-

gyar szókinszhez tartozott, sőt még itt is továbbfejlődött, gazdagodott.

A középkori latin-magyar szójegyzékek készítői, a magyar irodalom és tudomány iskolai terjesztésének úttörői, jól ismerték ezt a szócsoporthat, benne a kökörcsint is, noha bizonyos jelek azt mutatják, hogy idővel elveszett a köztudatból a szó tövének kék színt jelző eredete és a középkor tudós szerzetese már más színű növényre, virágra is ráruházta a kökörcsin nevet.

A schlägli szójegyzék készítője, aki *kwtwrchw* betűkkel igyekezett leírni a kökörcsin szót, a magyar latin egyenlőjeként *titipus*-t írt. A besztercei szójegyzék írója szerint a növény magyar neve *kikerchen*, a latin szintén *titipus*. Noha a szóban forgó két szójegyzék valamely bajor-osztrák származású latin-német szójegyzék átdolgozásaként keletkezett korábbi, de elveszett szójegyzékünk némileg szabad másolata, mégis az ismert középeurópai középkori növénynevek között a *titipus* szót nem találjuk. Kissé hasonlít azonban hozzá a ma *Euphorbia* néven ismert kutyatej némely középkori latin neve, így a *titimallum*, *timila*, *titimula* és *titimalus*. Ebből azonban a kökörcsin XV. századbéli jelentésére aligha következtethetünk, sokkal valószínűbb, hogy a kökörcsin és *titipus* csak a növénytanban járatlan szójegyzékkészítő önkényéből került egymás mellé. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *titipus* szó soha többé fel nem bukkan a magyar botanikai irodalomban, sem a szótárakban. Egészen másként használja a kökörcsin szót az említett Korvin-kódex glosszátora. Ez a valószínűleg pálosrendi szerzetes, aki pedig receptet is közöl a kökörcsinről, tehát bizonyára jól ismerte, latinul *primula veris* néven említi növényünket. Valami sokat nem mondott vele számunkra, mert a XV. század botanikai irodalmában különféle növények viselték a *primula veris* nevet, főként a kankalin és a százszorszép.

Vajjon a szójegyzékkészítők és glosszátorok keverték-e el a kökörcsint valami bizonytalan növénynévvé, avagy a nyelvi közhasználat, ma már meg nem állapítható. De kétségtelen, hogy ez a jelentésbeli bizonytalanság még a nyomtatott irodalom korában is kimutatható. Bejthe István, aki a XVI. században még kétségtelenül a középkori szerzetesi szójegyzékek növénytani szókinszéval igyekezett megírni nagyfontosságú nomenclatorát, mely 1854-ben Clusius pannoniai flóraművével Európaszerte elterjedt, nem kevesebb mint háromféle kökörcsint ismer, valamivel később Szikszai Fabricius Balázs, sárospataki tanár és

Pesthy Gáspár, nomenclatorának sajtó alá rendezője s bővítője, már négyet. Bejthe István szerint:

Anemone silvestris kekerchen, feyer veragu, kikeleti fiu
Helleborine Matthioli, sarga kökörchin.
Pulsatilla dilutior praecociorque, lo Kökörchyn.
Pulsatilla saturatior serotina, lean Kokorchyn.

Szikszai Fabricius és Pesthy nomenclatorában még:

Narcissus, kököröz, kígyóhagyma.

Ugyanebben az időben Melius Juhász Péter, kinek *Herbárium*-át sokat forgatták a fűvészek, ismét más növényeket kapcsol össze kököröcsin néven. Melius ezt írja: „Anemone. Kököröcsin. Anemone, azaz szélindító kökerchin, kétféle. Egyiknek veres virága vagyon, igen hasonlít a pakocshoz, a mezei mákhoz, de a levele mint egy köménynek. A másiknak kék és egyiknek szederjes virága vagyon, ez kicsin, hamar kinő tavasszal. Németül Küchenschell.“

Ezekből az adatokból azt látjuk, hogy bár többféle növényre alkalmazták az írástudók a kököröcsin nevet, mégis még a XVI. században is tulajdonképpen csak a ma *Pulsatilla* néven ismert növény viselte azt jogosan, ez a növény minden kököröcsin-névhalmozban a központ, minélfogva nem vonható kétségbe, hogy ez tekintendő az ősi, hagyományos kököröcsinnek. Hogy a XV. században annyira eltérők latin nevei, nem vezethet félre ebben a tekintetben, azon egyszerű okból, mert a XV. században még sehol sem volt latin neve a kököröcsinnek.

A tudományban használatos *Pulsatilla* név először Matthioli munkájában, a Dioskurides-kommentárok második kiadásában, 1558-ban bukkan elő a botanikai irodalomban. Minthogy Matthioli állítása szerint *pulsatilla* a növény olasz neve, arra is gondolhatnánk, hogy a *pulsatilla* népies olasz növénynév. Ennek azonban semmi nyoma az olasz botanikai irodalomban, azért valószínű, hogy Matthioli, aki már ismerte a kököröcsin német Küchenschelle nevét, amelyet Brunfels, az első német fűveskönyv szerzője, vezetett be az irodalomba, ezt a német nevet igyekezett latinizálni. (Pulsare, rázni; Schelle, csengetyű.)

Mint ebből látjuk, a kököröcsin ismerete Magyarországon sokkal régiebb, mint a nyugati irodalomban. Nálunk már a középkori szójegyzékekben szerepel, nyugaton ilyenminek semmi nyoma és ott csak a XVI. században jelentkezett. Az ókori fűvészek nem ismerték, vagy legalábbis nem különböztették világosan. Sem Theophras-

tus, sem Dioskurides, sem Plinius munkájában nem találunk ilyenféle növényre. Csak a XVI. században tűnik fel a neve, de akkor egyszerre Németországban és Itáliában is majdnem ugyanazon időben. Németországban Otto Brunfels 1530-ban megjelent Herbarium-ában részletesen elmondja, hogy ennek a növénynek nem találja nevét az ókori fűvészek munkáiban, ezért csak a német gyógyszerészek által használt német nevét tűzheti a közölt kép fölé. Itáliában Gherardo Cibo (1512—1600) a XVI. század harmincas éveiben gazdag növénygyűjteményt készített, amely mai napig fennmaradt s ebben ma is látható a kökörcsin legelső szárított példánya.

Tehát nyugaton a tudomány felfedezése a Küchenschelle és a *Pulsatilla*, Magyarországon már évszázaddal előbb ismeretes a kökörcsin.

A XVII. és XVIII. században az irodalomban csak szótáraink tartják emlékezetben a kökörcsint, de a XVIII. század végén újból jelentékeny szerepet játszik s ettől kezdve egészen korunkig nevezetes. Csapó József füveskönyvében még mindig többféle növény szerepel ezen a néven, a *Pulsatilla*-n kívül a *Colchicum autumnale* és a *Primula officinalis*, mint sárga kökörcsin. Csapó többféle módosulatban jegyezte fel a kökörcsin szót: küköríts, kükirtz, kükerts és kükörtén. Ezek a változatok már a régi irodalomban megtalálhatók. Később Diószegi és Fazekas ezek közül választották a *Colchicum* magyar nemzetségnevét. Előttük ugyanis vádsáfrányt írtak a fűvészek erre a célra, Diószegi-ék a kükörics nyomán kikerics néven iktatták be füveskönyvükbe a *Colchicum*-ot.

Ime, ilyen hosszú utat futott meg ezer esztendő folyamán a Duna-Tisza földjén a levediai származású kökörcsin szó! A magyarság nem felejtette el, hanem hűen őrizte ezt az ősi hagyatékát még a nyugati hatások alatt keletkező növénynevek áradata idején is, sőt fejlesztette, alakította és ilyen módon még új szóval is gazdagította a magyar nyelv szókincsét.

Nyilvánvaló, hogy az a szó, amely több mint ezer éven át élő eleme a magyar szókincsnek, olyan növényt jelölt, amely egész időn át ismeretes volt a magyarság körében, mert csakis a növény használata biztosíthatta a szó életét. Ha a kökörcsin nem foglalkoztatta volna a magyarságot, neve már régen az elavult és elfeledett szavak közé fakult volna.

Írás bizonyítja, hogy a magyarság már a középkorban hasznos

növénynek tartotta a kökörcsint. A római Casanate-könyvtár Korvinkódexe, amely tulajdonképpen Itáliában orvosok számára készült természetrajz, nem a latin szöveg növényneveihez írt magyar növénynevek között őrzi a kökörcsin nevét, hanem külön a kódexbe írt állatorvosi receptben. A receptek végére függesztett megjegyzésből tudjuk, hogy ezeket a recepteket Mátyás király könyvébe budakörnyéki pálosrendi szerzetes írta, aki valószínűleg olvasásra kölcsönözte a királyi könyvtárból a kódexet, aztán nem juttatta vissza.

2. kép. Lókökörcsin (*Pulsatilla grandis*) a Hármashatárhegyen. (Vajda L. felvétele.)

Contra hyme: ad comedendum debent eis dare radicem keker-czin vulgariter scilicet latine *primula veris*, conterendo cum sale; — így hangzik eredetiben a kökörcsin-recept. Magyarul így fordítható. Himlő ellen: ételükhöz adják nekik (a juhoknak) a közönségesen kökörcsinnek nevezett gyökeret, tudniillik a latinul *primula veris*-nek nevezett növényét, összetört sóval. Ma bizonyos ellentétet látunk a recept magyar és latin nevében, mert a kökörcsint máshol a nyugati országokban nem hívták később sem *primula veris* néven, ámde nem kétséges, hogy a recept írója a kökörcsint ismerte s a latin nevet csak értelme szerint használta, nem pedig abban a szí-

gorú botanikai jelentésben, mint Linné óta szoktuk a tudományos növényneveket. Akkor — s ezt ezer és ezer példával igazolhatjuk — a tudományos neveket egyszerűen értelmük szerint igyekeztek alkalmazni, a *primula veris* nem jelentett többet, mint tavaszi első virágot, ez pedig Magyarországon egyebek között nagyon illik a kökörcsinre.

Honnan vette a pálosrendi szerzetes ezt az állatorvosi receptet? Semmi alap nem kínálkozik annak föltételezésére, hogy valahonnan nyugatról? Hiszen ebben az időben nyugaton még ismeretlen a kökörcsin. Egyáltalában később sem használták orvosságnak a gyökerét. Brunfels adatai szerint nyugaton a kökörcsin a desztillálás révén lett gyógynövénné, leveleinek párolt nedvével sebet tisztítottak és gyógyítottak. Később már nálunk is ajánlják erre a célra a nyugati tanultságú fűvészek, Bejthe István lókökörcsin (2. kép) nevének magyarozatát így olvassuk Csapó fűveskönyvében: „lovaknak nehezen gyógyuló fekélyeit ez fűvel meg lehet tisztítani és gyógyítani.“ A XVIII. században Anton Störck, akitől a *Pulsatilla nigricans* megkülönböztetése származik, Mária Terézia udvari orvosa, a régi fűveskönyvek nyomán sokat foglalkozott a kökörcsinnel és kísérleteket végzett használhatóságára; főként szembajok gyógyítására ajánlotta.

A magyarság azonban még legújabb időkben is a gyökerét használja. Beluleszkó Sándor azt írja 1905-ben, hogy a húsvéti tojás festésére használt sárgafesték némely vidéken kökörcsinből (*Pulsatilla*) készült. Ebből értjük meg, miért kerestek némely fűvészek sárgavirágú növényt a kökörcsinben.

Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a Korvin-kódexben őrzött kökörcsin-recept hazai eredetű s benne kell keresnünk a kökörcsin ősi használatának valamilyen hagyományát. Úgy látszik, messze keletről hozta magával a magyarság a kökörcsin gyökerének használatát és ennek az ősi ismeretnek utolsó nyoma a XV. századbeli recept és az újabban közölt festékrecept.

Tagadhatatlan tehát, hogy a kökörcsin a magyarság ősi növénye, amelynek neve és használata nem nyugati szerzemény. Ha nevet adott a magyarság ennek a növénynek még Levediában, vagy előbb tovább keleten, azért tüntette ki, mert valamire felhasználta s az ősi használatnak módjára is következtethetünk a kései feljegyzésekből. Juhok hímlőjét orvosolták a kökörcsin gyökerével és festéket készítettek belőle.

Ezzel eljutottunk az utolsó kérdéshez: volt-e a kökörcsin virág

is? Napjainkban szívesen szedik meg a kököröcsin virágját bokré-
tába, sőt a fővárosban is árulják a mezőn szedett kököröcsint. Milyen
régí ez a szokás, nem tudjuk. Hogy a Bejthe által megőrzött, de
bizonyára már régibb leánykököröcsin név (3. kép) valamelyes virág-
használatot rejtegetne, nem tudjuk, de nem valószínű. Inkább csak

3. kép. Leánykököröcsin (*Pulsatilla nigricans*) a Hármashatárhegyen Budapest
mellett. (Vajda L. felvétele.)

a „másik“ kököröcsint jelenti, amire a görög fűvészek nyomán gyak-
ran használták a „női“ jelzőt. De éppen így valószínű az is, hogy
a kököröcsin alkalmilag már a régi időkben is fel-feltűnhetett szép
virágával. Ha virág szavunk arról tanuskodik, hogy már keleten
lehetett virága a magyarságnak, a kököröcsin pedig arról, hogy ugyan-
ott ismerte és felhasználta ezt a növényt, lehetséges az is, hogy akadt
néha már az ősmagyarok körében olyanvalaki, aki észrevette a
kököröcsin virágának szépségét. Talán éppen ezért viseli a „kékecske“

vagy „galambvirág“ nevét? Talán a kék, kökény, kökörcsin szó-csoportban valami költőiséget képvisel, valami csíráját soha ki nem teljesedhetett pogány-magyar virágkultusznak, amely kénytelen volt megszületetlenül meghúzódni a barbár kedélyek állatkultusza mögött?

Kétségtelen, hogy növényneveink átvizsgálása révén még más, hasonlóan ősiségre valló virágneveket találhatunk. Példaképen álljon még itt a gyopár. Aki manapság ezt a szót hallja, egészen bizonyosan a havasi gyopárra gondol, holott a gyopár mint havasi gyopár (*Leontopodium alpinum*) csak a mult század elején D i ó s z e g i-ék fűvészkönyvében jelentkezik először és csak néhány évtizede kapta fel ilyen értelemben a közhasználat, amióta tudniillik széles körben divattá lett Magyarországon is a hegyi turistáskodás.

Amennyire azonban bizonyos, hogy a gyopár mint havasi gyopár és turistajelvény német és pedig kétségtelenül tirolai eredetű, — ma ez a virág a tirolai irredenta jelvénye — azonképen kétségtelen, hogy maga a gyopár szó ősi kincse a magyar nyelvnek és minden bizonnyal már Levediából hozta magával a magyarság, természetesen a pusztai környezetnek megfelelő jelentésben.

Származását F i s c h e r I g n á c 1878-ban így magyarázza: „A gyopár (*stoechas citrina*, M o l n á r A l b e r t; gyopártapló, fűnek neme, melyet ha megszáritanak, könnyen belé akad a tűz, S z a b ó D á v i d; amint üszögölöd gyopárod, úgy ütsz belé, D u g o n i c s) alapja lehet a gyopon-, gyaponbeli (exardescere, succendi) *gyop-*; jelentése tehát annyi volna, mint gyuló (t. i. fű).“

A *gyappan* ma is él a nép ajkán. Erre vonatkozólag ezt írja S i m o n y i Z s i g m o n d 1881-ben: „Szakácsnék, aki Papkesziből való, Veszprémmegyéből, nagyon apróra vágva a száraz alágújtó fát, azt mondta: ebbe aztán úgy bele gyappanik (a szikra, a tűz), mint a gyújtóba (újmagyarul gyufába). Kérdésemre azt felelte, náluk sokszor mondják, hogy belegyappantanak valamibe. Tehát a gyapon, gyopon, gyapont, ardescit, ardere facit igék, melyet különben csak írott nyelvemlékekből ismerünk, mely tehát negyedfél századon át lappangott, itt ismét megjelenik, mint egyik vidékünk közdivatú szava.“ W i c h m a n n G y. 1908-ban több példát említ, hogy a gyaponik szó ma is él, egyebek között a moldvai csángók körében is.

A Teleki-kódexben, amely a XVI. század huszas éveiben készült a marosvásárhelyi ferences beginák számára, a harmadszerzetbeli hugok regulái között ezt olvassuk: „Olvassad szenteknek életeket és tanulságokat, hogy innéten ájtatosságra gyaponjál.“

Ámde van a magyar nyelvnek más *gyap*-szótöve is, amelyet Gombocz Zoltán derített ki 1907-ben. Ugyanis a magyar gyapjú rokona a kún jabooli-nak, amelynek töve, a *jap*, azt jelenti: befedni. Az ozmán törökben is a gyapjú japagi. Származtatható tehát a gyopár a gyapjú és gyapot szavakban őrzött *gyap*-tövből is; ebben az esetben a gyopár eredetileg gyapjas vagy gyapotszerű növényt jelenthetett. A gyopár gyapjassága annyira általános a köztudatban, hogy néhol ma is gyapjújű a neve, így franciában *herbe à cotton*.

A gyopár szót írott nyelvemlékeinkben először mint helynevet találjuk. Az első adat az oklevélszótár szerint *Gyparthewew* 1346-ban, a ma helynévként legismertebb alak, a Gyopáros, 1493-ban tűnik fel. Napjainkban legnevezetesebb a békésmegyei Gyopáros-fürdő Orosháza mellett. Ismervén a magyarság ama szokását, hogy a helyneveket többnyire személynévek nyomán adja, feltehető, hogy a gyopár szó személynévként is szerepelt a középkorban, de ennek írott nyoma nem maradt.

Mint növénynév először a XV. században jelentkezik. A schlägli szójegyzékben: *cicadus*, *gopar*, a beszterceiben: *secatus*, *gyopar*. Mind a *cicadus*, mind a *secatus* a középkori *stoechas* rontott írásalakja, ez pedig görög-római hagyományok alapján a mediterrán *Helichrysum stoechas* nevű növényt, Középeurópában és Magyarországon a gyapjas levelű és sárga, szalmás fészű *Helichrysum arenarium* nevű növényt jelentette.

Ismerjük a gyopár használatát; az ókori és középkori botanikai irodalom megőrizte, mi hasznát vették. Például Plinius, aki *heliocrysum* néven írja le, ezt tanítja róla: „Ágai fehérek, levelei hasonlítanak az *abrotanum* leveleihez és fehérlők, körben álló virágsomói a napsugárban arany módjára fénylenek és sohasem hervadnak el, ezért szívesen koszorúzzák velük az istenek szobrait, különösen Ptolemaeus, Egyiptom királya, használta erre a célra. Cserjék között nő; borban véve vizeletet és hősármot hajt, eloszlatja a keményedéseket és a gyuladásokat, mézzel égési sebekre rakják, valamint kigyómarás és ágyékfájás ellen isszák.” Ilyesmi az, amit a görögök, rómaiak és a középkori szerzetesek tudtak a gyopár hasznáról.

A magyarság azonban egészen másnemű hasznát ismeri elsősorban s mint már a szó nyelvtani magyarázata közben idéztem, taplópótléknak használta és használja valahol eldugott szegény helyeken napjainkban is. Ez pedig határozottan arra vall, hogy a

magyarság körében a gyopárnak nemcsak nyelvészeti, hanem használati eredete is messze keleten keresendő. A fűvekből készített taplópótlék kétségtelenül pusztai találmány. Erdős-hegyes vidéken elég taplógombát szedhetni a kovához és acélhoz. Ellenben a pusztán hiányzik az erdő és a fákon növe taplógomba, ott tehát másként kell gondoskodni a szikra felfogásáról és a tűz megőrzéséről.

Sajnos, a tapló legkevesebb figyelemre méltatott darabja a tűzgerjesztő hármasszerszámnak. Az utazók és népismertetők figyelme főként az acélra és a kovára fordul. Népkutatóink közül csak Timkó György foglalkozott a taplóval, kimutatván, hogy a magyarság körében a különféle taplótestű fagombákon, valamint a reves fán kívül növények szárított molyha is használatos taplónak, így az ürömé és a gyékény buzogányáé, amelyet a nép némely vidéken páklya (fáklya) néven ismer.

A páklyatapló következőképpen készül: „Megszedték az érett páklyát — írja Timkó — s azt vízben jól kifőzték. Kifőzés után a vizet kifacsarták belőle s napon megszáritották. Azután lugot készítettek hozzá szőlő venyigéjének, bab bújájának, vagy lemorzsolt kukoricacsutkáinak hamujából. E lúgban áztatták félnapig a már kifőzött páklyát, majd innen is kivéve, újból kifacsarták, megszáritották és kitisztították. Ekkor készen volt a sárgásszínű, sercegve égő, kellemes szagú páklyatapló, amint az Alföldön nevezik. Ugyanezt páklyataplónak hívják a Bodroghözben Zemplénben, örménytaplónak másutt.“

Az ürömtaplóról sokkal régibb feljegyzéseink is vannak. Már a XVIII. században feltűnt mint a magyar nép körében elterjedt taplópótlék. Raymann Ádám, eperjesi orvos külföldön ismertette: „A Tisza környékén lakó köznép. — írja 1730-ban latin nyelvű közleményében — amely ott a széltében elterülő mezőkön éveken át szokta legeltetni barmaid, vagy a környékbeli hegyeken napszámba dolgozik, véletlen folytán vagy valamely mester útmutatása nyomán megismerte az ürömöt, és azon kívül, hogy könnyen ég, azt is, hogy kitűnő a tűzfogó képessége, ezért ezt tapló módjára használja igen szerencsésen, amihez nem kell semmiféle olyan fáradságos előkészítés, aminőt például a kínaiak moxája kíván, hanem elegendő, ha a fehér üröm száraz leveleit a belső kéregig meghántják, amit egyszerűen kézben való dörzsöléssel érnek el, mert közben a leveleken lévő gyapjú leválik és azután a kovából kicsiholt szikrát könnyen felfogja. E tapló segítségével készült lánggal élesztik a szükséges tüzet, vagy a dohányt gyujtják meg vele, amelyet most már széles körben

használnak, hogy elűzzék vele a hosszú idő unalmát, a napi gondokat, vagy hogy könnyítsék vele a kemény munka terhét, sőt akkor is rágyujtanak, amikor éhségüket akarják elűzni.“

R a y m a n n tudósítása óta a magyar füveskönyvekben többször leírták az ürömtaplót. C s a p ó J ó z s e f 1775-ben ezt írja róla: „Ürömtaplót ezen a földön a pusztákban ebből — vagyis a fekete ürömből (*Artemisia vulgaris*) — készítenek: tudniillik a száraz kóróit megégetik, a meleg tüzes hamvát a tenyerek között, az előre megdörzsöltetett fekete üröm levelei középebe teszik és ismét azon módon dörzsölik a két tenyér között, míg a levelek úgy össze nem mennek, mint egy sodrot szösz vagy fonál.“

Kissé rövidebben, de ugyanezt írja V e s z e l s z k i A n t a l is 1798-ban: „Az alföldi pusztán lakó emberek a kóróit megégetik s a hamvát az üröm leveleivel mindaddig dörzsölik, míg jól meg nem szöszösödnek és ezt ürömtaplónak hívják.“ Az újabb irodalomban már csak a névvel találkozunk a fekete és fehér üröm népies nevei között, így W a g n e r J á n o s növényhatározójában: tapló és kálomista tapló. D r á v e t z k y B é l a 1931-ben levélben közölte velem, hogy az Érmelléken is használatos volt az ürömtapló: „Egy alkalommal látom, hogy egyik vincellér pipára gyújt, acélt, kovát vesz elő és valami kócszerű holmit tesz a kovára s úgy csíholja. Megkérdeztem mi az. Ez, fiatal úr, ürömtapló.“

A pusztai taplópótlékokról ázsiai vonatkozású adataim nincsenek, de kétségtelennek látszik, hogy hasonló taplók: páklyatapló, ürömtapló, gyopártapló, az ázsiai pusztákon is használatos és használtak ott ilyesmit már az ősidőkben is. Ennek feltűnő bizonyítéka a moxa, amely a magyar ürömtaplót messze kelettel köti össze és már R a y m a n n említi az ürömtapló meg a moxa hasonlatosságát, sőt tulajdonképpen a moxa európai megjelenésének köszönhetjük R a y m a n n feljegyzését is. Erről olvasván, gondolt az ürömtapló leírására.

Az Ázsiában elterjedt moxa nevű gyógymód lényege, hogy a betegséget a test bizonyos helyein a kínai üröm gyapotszerű, könnyen parázslásra bírható szőrzetéből készült apró göngyölék elégetése által előidézett égési sebbel üzik el. A kínai üröm szőreit úgy gyűjtik, hogy a szárított növény leveleit és virágzatát kézzel finoman összemorzsolják, a morzsalékból pedig addig válogatják a durvább részeket, amíg szinte csak a szőrök maradnak az edényben. Ázsia más részein más anyagot használnak moxának, a kamesadálók és lappok taplót, a hin-

duk sásbelet, az arabok kék gyapotkendőből hasított rongyot égetnek el a testen üröm helyett.

Európában többször hírt adtak az utazók a moxáról. Az arab moxát Prosper Alpini már 1580-ban megismerte Kairóban és 1591-ben le is írta. A kínai moxáról az utrechti Hermanus Buschovius (Buschhof) küldte az első híreket 1674-ben és Kornmann hesszeni orvos derítette ki, hogy a moxa anyaga ürömlevél szőrzete. Így fordult Raymann figyelme a magyar ürömtaplóra. Újabban Molisch bécsi botanikusnak köszönhetünk részletes tudósítást a moxáról.

Azt hiszem, Raymann nem alaptalanul hívta fel a figyelmet a moxa és az ürömtapló párhuzamára. A magyarság még Ázsiából hozta magával a pusztai taplópótlékok ismeretét, sem az ürömtaplót, sem a páklyataplót, sem a gyopárét nem itt tanulta vagy szerezte. Bizonyára kuruzsolt is vele valamikor régi időkben, mikor még a nyugati gyógyszerek nem terjedtek el a középkori kolostorokból a nép körében.

Az ezek alapján kétségtelenül keleti hozománynak mondható gyopár: mind a szó, mind a növény, a Duna-Tisza földjén sem vészelt el, hanem tovább fejlődött a nyugati tudomány hatása alatt. A XVI. században a német fűveskönyvek tudományát magyarba átültető protestáns papok és tanárok már háromféle gyopárt ismernek, két-féle sárga és egy fekete gyopárt. A sárga gyopár nem más, mint a középkori *stoechas*, tehát a már említett *Helichrysum arenarium*. de Bejtthe István nomenclatorában 1583-ban a *Sedum minus causticum*, vagyis a *Sedum acre*. A fekete gyopár a ma szurokfű néven ismert *Origanum vulgare*, melynek nevét és használatát Bejtthe így magyarázza: „*Origanum silvestre*, cuius decocto ungaricae mulierculae ad filum lanamque pullo colore inficiendam utuntur, fekete gyopár.” Melius részletesebben leírja a növényt és használatát, Csapó pedig így tolmácsolja Bejtthe szavait: „Lugjával a gyapjat s fonalat feketés színre változtatni lehet.”

A sárga gyopár a magyar botanikai irodalomban a nyugati fűveskönyvek ismertetése nyomán főként mint orvosság szerepel. De Veszelszki 1798-ban mást is ír róla: „Itt nálunk a száraz homokos kaszálókban, kivált Szeged és Pest között levő pusztákon legtöbbet láttam szedni és teremni, a tetején bokrosan állanak a szép fénylő sárga virágok, ezek a színeket mindéig megtartják, ahonnt a téli lakodalmakban, midőn a föld népe a bokréta- és koszorú-

kötésben foglalatostkodik, akkor majd csaknem első helyet visel a sárga gyopár."

A XVIII. század vége felé Benkő József, aki elsőnek kísérte meg Linné rendszerét átültetni a magyar botanikába, a *Gnaphalium* növénynemzetség magyar neveként javasolta a gyopárt és ezzel gyopárrá lett a botanikában mindaz a növény, amelyeket Linné a *Gnaphalium* nemzetségbe foglalt össze. Így született meg Diószegiék füvészkönyvében a sokféle gyopár, közöttük a „havasi gyopár" is, amely később egészen lefoglalta magának a közhasználatban a gyopár nevet, az ősi gyopár pedig, a sárga *Helichrysum arenarium*, amely több mint ezer éve szolgálta a magyarságot, most még a növénytani munkákban is a németből fordított, művirág-műhelyekből származó, gyári műszóval, a szalmavirág névvel kénytelen megelégedni.

Miként a kökörcsin esetében, a gyopáréban is felvethetjük azt a kérdést, vajjon nem történhetett meg, hogy bár ismeretét a keleti pusztaságokon taplóvolta tartotta fenn, szép aranysárga fészekvirágzata is magára hívhatta olykor-olykor egyik-másik magyar ős figyelmét? Bizonyos igennel nem felelhetünk erre a kérdésre, mert a Veszelszki leírásában megőrzött gyopárvirág kétségtelenül nyugati hatás alatt keletkezett. De nemet sem mondhatunk rá.

Virág, kökörcsin és gyopár szavaink ősisége még nem bizonyít valamely ősmagyar virágkultuszt, a pogány-barbár magyarságnak nem volt semmiféle olyan virágkultusza, amely határozott alakot és testet öltött volna. Ilyesmi csak hosszú ideig megtelepedett életmódot folytató, növénytermelő, kertészkedő nép körében alakulhat ki. A magyarság addig, amíg meg nem keresztelkedett, hű maradt az állatkultuszhoz és a turulmonda a tanúság, hogy még a Duna-Tisza földjén sem felejtette el hamarosan, amikor már régen megnyitotta szívét a nyugati virágkultusznak.

De virág, kökörcsin és gyopár szavaink ősisége kötelességünkké teszi, hogy a magyarság virágkultuszának csiráit már a pogány-barbár ősmagyarságban feltételezzük. Nem a magyarságon mult, hogy a virágkultusznak ezek a sejtelemszerű kezdetei sohasem öltöttek végleges alakot, hanem nyom nélkül felszívódtak a középkori nyugati keresztény virágkultusz áhitatába. A magyarság erejénél nagyobb erők döntötték el a Duna-Tisza földjén a magyarság sorsát s ezek hozták magukkal azt a virágkultuszt is, amely később egészen elfoglalta a magyarság szívét és elültette abban a magyarság legkedvesebb virágait.

2. Isten fája.

Abban az időben, amikor a magyarság megjelent a Duna-Tisza földjén, már régen eldőlt az Alpoktól és a Himalájától északra lakó pogány-barbár népek állatkultuszának sorsa. A barbárok nyers ereje romba döntötte a pogány Róma hatalmát, amely akkor Hispániától Indiáig terjedt, barbár csapatok özönlöttek el mind Itáliát, mind Nyugatáziát, mind Indiát, de az állatkultusz, ez a talán még paleolit örökség, mégis pusztulásnak nézett elébe s csakhamar el kellett oszlania az ókor civilizált népeinek békés növénykultusza mögött.

Civilizáció, béke, növénykultusz a barbárok támadásai előtt a kolostorokba menekült, nyugaton a keresztény, keleten a buddhista kolostorokba és ott sikeresen ellentállott a rombolásnak. Az ókor pazarló gazdagságú virágkultusza sem veszett el egészen a barbárok támadásai nyomán, hanem az a kevés, ami elfért a kolostorok lakóinak lefokozott igényű életében, megmenekült és tovább hirdette az ember és a virág elmulthatatlan barátságát.

Rövidesen sor került a kolostori civilizáció előtörésére is. Körülbelül a VI. századtól kezdve megindul az északi barbárok megtérítésének munkája. Mind Európában, mind Ázsiában. Itt a keresztény, ott a buddhista hittérítők hozzák északra az új hitet és ezzel a növénykultuszt. S miként előbb Nagy Konstantinus, most az Alpoktól és a Himalájától északra uralkodó fejedelmek veszik pártfogásukba a kolostorokat és megindul a végleges letelepedés nagy átalakulása.

A kolostorban a növénykultusz székhelye a kert. Miként a kolostori kultúrán épült fel egész civilizációnk, azonképpen egész kerti kultúránk is a kolostorkerten alapul. Nem mintha a barbár népeknek nem lettek volna kertjeik, hanem mert ezeket az alárendelt szerepet játszó gyümölcsösöket egészen elfeledtette a gazdag kolostorkert. Amennyire ugyanis megállapítani sikerült, a hittérítés és kolostorok alapítása előtt az Alpoktól északra kertnek nevezték a többé-kevésbé elkerített s néhány gyümölcsfával beültetett pázsitos teret (4. kép).

A magyarság utolsónak hajtotta meg fejét a kereszt előtt, nyugaton akkor már többfelé zöldültek a kolostorkert növényei, amelyek megjelenendők voltak a Duna-Tisza földjén is. De a magyarság sem

itt tanulta meg a kertészet első elemét, a kertnek használt föld elkerítését. A kert is azon szavaink közé tartozik, amelyeket a magyarság már Levediában ismert és használt. Csak az a kérdés, milyen értelemben. Nagyon primitív népek is ismerik a kerítés fogalmát, mert

4. kép. Fonott és deszka-kerítés XV. századi magyar festő „Krisztus az Olajfák-hegyén” képén az esztergomi múzeumban. (A Nemzeti Múzeum fényképe nyomán.)

a vadállatok ellen a kerítés egyik legfontosabb védelmük. Sőt azok a törzsek, amelyek kártékony vadban bővelkedő vidéken élnek, sokkal nagyobb mértékben használják a kerítést, mint a civilizáció magasabb fokára jutott, de olyan területen élő nép, amely már kiirtotta a kártékony vadakat és teljes mértékben tiszteli a magántulajdont.

Kerten tehát kezdetben nem értettek egyebet, mint kerítéssel védett helyet. Hogy azonban mit védett a kerítés, lényegtelen volt a kert szó használata tekintetében. Györfy István megállapításai szerint a magyarság a régi időkben főként azt az elkerített helyet nevezte kertnek, ahol a jószágot teleltették. Azt tartja, hogy a magyar városi település alapja a régi nomád kor téli szállása, ahol középen foglaltak helyet hajdan a sátrak, később a házak, ezek körül terültek el a kertek, ahol a jószág telelt s itt halmozták fel természetszerűleg a takarmányt, a tüzelőanyagot, nádat, szalmát. Később a kertekben épültek az ólak a jószág számára s itt végezték a cséplést. Ezt a települési rendet Györfy több magyar város mai alaprajzán is felismerte. Mikor Mária Terézia megszüntette a földközösségeket és a magántulajdonba kerülő szántókra, szőlőkre kirajzott a tanyák népe, a régi „kertek” beépültek és a szabálytalan településű belváros körül felépült a sugárutas külváros.

A kerítés tehát a magyarság körében is kétségtelenül főként a háziállat védelmére készült a régi időkben. Ez azonban nem zárja ki, hogy már nagyon korán néhány gyümölcsfa is állhatott volna a régi magyar kertben. Sőt nagyon valószínű, hogy alma- meg körtefa már Levediában sem hiányzott a magyar kertekben, ugyanis alma és körte szintén a török rokonságú szavaink közé tartoznak s tudjuk, hogy már a neolitik kor ősembere ültetett Európában almafát. Egyébként ma is gyakran látunk ólak, istállók mellett néhány gyümölcsfát a legkopárabb magyar udvarokban is.

Hosszú időbe került, amíg ebből az ősi, még teljesen az állatkultusz hagyatékaként őrzött kertből a Duna-Tisza földjén házikert, majd a tehetősek körében virágoskert lehetett s ennek a fejlődésnek elindítója, évszázadokon át irányítója a kolostorkert volt (5. kép). Nem mintha a magyarság mindenféle kerti növényét a Duna-Tisza földjén ismerte volna meg. A hagymát és a tormát, e szavak török rokonsága nyomán már messze keleten is ismerte és használta. De ez még nem bizonyíték arra, hogy kertben termesztette. Még arra sem, hogy egyáltalában termesztette, mert a természetben is könnyen megszédhette. Azokon a tájakon, ahol a magyarság a pogány-barbár korban élt, ma is szokásos ezeket a fűszernövényeket a természetben szedni. Még inkább mondható ez a salátaféle növényekre, amelyeket az ősi magyarság kék néven ismert. Levediában bizonyára kereskedelmi úton is szerzett fűszert, tanúsítja a bors, amely szintén régi török eredetű szavunk s amelyet a keleti kereskedő éppúgy eljuttatott Levediába, mint a nyugati országokba.

Azonban főzelék-, fűszer- és gyógynövénynek arra keleten nem sok szerepe lehetett a magyarság életében, mindennek csak a Duna-Tisza földjén nőtt meg a jelentősége, mikor a letelepedés új életmódot parancsolt. Néhány szláv szavunk bizonyítja, hogy itt legelőször szláv közvetítéssel jutott a magyarság a kolostorkerti növényekhez. Csombor, varádics, ister, bab, káposzta kolostorkerti növények és szláv nevük ma is kicseng a magyar szavak közül. Ebből akár azt is következtethetjük, hogy eleinte és sokáig a meghódított szlávok köréből kerültek ki a magyarság első kertészei.

Ámde ennek a jelenségnek nem kell különösebb fontosságot tulajdonítani. A szlávok csak közvetítői voltak ezeknek a neveknek és ebbe a helyzetbe azért jutottak, mert közelebb esvén nyugathoz, hamarabb hajtottak fejet a kereszt előtt és mire a magyarság megtelepedett a Duna-Tisza földjén, a szlávok körében már éreztette hatását a kolostorkert. Közvetlenül a latinból kölcsönzött sok növénynevünk bizonyítja, hogy a kolostorkert milyen hosszú ideig hatott a magyarságra közvetlenül is.

Sajnos, Magyarországon mind-
eddig egyetlen feljegyzést sem sikerült felkutatni középkori, egyébként nem szegényes és ma már jól ismert irodalmunkban a

hazai egykori kolostorkertekről, noha természetesen a magyarországi kolostorokban éppen úgy telepítettek kerteket, mint másutt nyugaton és délen. Mivel azonban a középkori szerzetesek élete alapjelenségeiben egészen nemzetközi volt, kétségtelen, hogy a magyarországi bencések kertjeinek flórája sem különbözött az átlagos kolostorkerti növényzettől és így a nyugaton felkutatott kolostorkerti adatokból joggal következtethetünk arra, hogy milyenek voltak a magyarországi kolostorkertek és azt is megállapíthatjuk, hogy

5. kép. Kőfallal kerített virágos kert képe Martini Koszorú-jában 1851-ben; a magyar fordításában megjelent 1591-ben.

milyen lehetett azok hatása a magyar kertre és a magyar növény- és virágkultuszra.

A kolostorkert eredetében a császári Róma hagyatéka, kertészeti rendszere és növényei azonosak az itáliai ókori parasztkertekkel, ami római kertészeti írók munkáiból, például Columella-éból könnyen megállapítható. A gazdagok díszkertjei, a császárok és hatalmasok villakertjei szinte nyom nélkül elpusztultak a népvándorlás áradataiban, de a római parasztkert nemcsak hogy helyet kapott a kolostorok lakóinak életében, hanem több tekintetben alapvető fontosságot nyert. Bizonyos fejlődésen is átment a római hagyatéka, kivált mikor az Alpoktól északra új klíma alá kerültek a mediterrán növények. Itt sok római növény nem honosodhatott meg, ezeket újakkal kellett pótolni és a változó környezet is érezte hatását.

A kolostorkert növényeinek jegyzékét legbővebben őrzi az a királyi rendelet, amelyet a VIII. század végén valahol nyugaton vezér-fonalul adott ki birtokai igazgatására valamelyik Karoling-király. Valamikor azt vélték, hogy Nagy Károly, de ma már sokkal valószínűbbnek látszik, hogy Jám bor Lajos a kiadója a kezdő szavairól *Capitulare de villis* néven ismert királyi rendeletnek és körülbelül 795-ben kelt. Az a terület, amelyre utasítást ad, Franciaország déli része, bizonyos Aquitania. De már néhány év múlva lemásolták és a másolat révén ismeretessé vált Németországban is.

Azonban a *Capitulare* látszólagos nagy hatását az egész európai kertkultúrára első sorban nem a királyi parancs magyarázza. Annak a körülménynek, hogy a középkorból — még jóval későbbi évekből is — ismeretessé vált kerti növényjegyzékek flórája kivétel nélkül mind párhuzamos a *Capitulare* növényjegyzékével és hogy sokáig a németek is úgy tekintették a *Capitulare* szövegét, mintha az Németországban is királyi rendelet erejével bírt volna, más a magyarázata. Nem a királyi szó fontos történelmi és kertgazdasági tekintetben a *Capitulare* szövegében, hanem a bencések kertészeti tudománya. Kétségtelen, hogy magát a *Capitulare*-t is valamelyik nagytudású bencés fogalmazta, aki a rendeletbe mindazt a gazdasági tudományt beleöntötte, amelyet a bencés kolostorok Itáliából magukkal hoztak s amely a mediterrán klímájú Aquitániában egyáltalán nem szorult módosításra.

A *Capitulare* ama része, amely a kerti növények jegyzékét adja, következőképen hangzik eredetiben:

Volumus, quod in horto omnes herbas habeant, id est lilium, rosas, fenigraecum, costum, salviam, rutam, abrotanum, cucumeres, pepones, cucurbitas, fasiolum, ciminum, rosmarinum, careium, cicerum

italicum, squillam, gladiolam, dragantea, anesum, coloquentidas, solsequiam, ameam, silum, lactucas, git, eruca alba, nasturtium, parduna, puledium, olisatum, petresilinum, apium, levisticum, savinam, anetum, feniculum, intubas, diptamnum, sinape, satureiam, sisimbrium, mentam, mentastrum, tanaritam, neptam, febreugiam, papaver, betas, vulgigina, ibischa, malvas, carnitas, pastenacas, adripias, blidas, rava-caulos, caulos, uniones, britlas, porros, radices, ascalonicas, cepas, alia, warentiam, cardones, fabas maiores, pisos maurisicos, coriandrum, cerfolium, lacteridas, sclareiam et ille hortulanus habeat super domum suam Jovis barbam. De arboribus volumus, quod habeant pomarios diversi generis, pirarios diversi generis, prunarios diversi generis, sorbarios, mespilarios, castaneanos, persicarios diversi generis, cotomarios, avellanarios, amandalarios, morarios, lauros, pinos, ficus, nucarios, ceresarios diversi generis.

Hajdanában, mikor még nem vették figyelembe a kolostorkert egyszerűségét, a középeurópai klíma alatt szabadban nem tartható növények előfordulását e jegyzékben azzal igyekeztek megmagyarázni, hogy a szerzetesek azokat üvegházakban tartották. Ámde kétségtelen, hogy az üvegház sokkal későbbi szerzemény Középeurópában és a római kert amaz elemei közé tartozik, amelyek a népvándorlásnak áldozatul estek s később, a renaissance folyamán az irodalmi emlékek hatása alatt újultak meg. Hogy tehát a Capitulare növényei között olyan nevek is előfordulnak, mint rozmarin, babérfa, pinia, csak azt jelenthetik, hogy a Capitulare mediterrán táj számára készült.

Ez egyszersmind részben a magyarázata annak is, hogy más középkori kerti növényjegyzékek szegényebbek, mint a Capitulare, bár kétségtelen, hogy a középkorban még nem vették olyan mértékben figyelembe a klíma hatását, mint ma és eleinte például a szőlőtermelést olyan északi övekben és magas helyeken is erőltették, ahol már nem érik meg rendszeren a szőlő. Ennek következménye, hogy a középkor óta délre tolódott a szőlőtermelés középeurópai északi határa.

Már a Capitularéban is szerepelnek olyan növények, amelyeket a rómaiak nem ismertek, legalább a római botanikai irodalomban nem találjuk nyomukat. Ezek eredetét részben már nevükkel elárulja a Capitulare szerzője, amikor a *pisos maurisicos*-t említi. Vagyis a kolostorokban ekkor már olyan növényeket is termesztettek, amelyek ismeretét az araboktól szerezték. Ilyen lehet a mór borsón kívül a *dragantea* is. Egyesek szerint a Capitulare *dragantea*-ja az ókori *Arum dracunculus*, mások azonban a tárkonyt vélik benne, amelyet szintén az arabok hoztak magukkal keletről.

Azonban más új, az ókorban ismeretlen növény is akad a Capi-

tolare névjegyzékében, így a varádics, amely a jegyzékben *tanarita* néven szerepel. Ez minden bizonnyal középeurópai szerzemény a kolostor-kertben és elsőnek tekinthetjük azok sorában, amelyek később a kolostori növénytudomány fejlődése folyamán egyre gazdagabbá tették a kolostorkerti növények jegyzékét.

Magyarországba valószínűleg nem jutott el *Capitulare* még másolatban sem, de a bencések itt is megjelentek és Szent István körülbelül ugyanolyan szerepet juttatott nekik az ország megszervezési munkálataiban, mint vagy kétszáz évvel előbb nyugaton a Karoling-ok. Kétségtelen tehát, hogy a kolostorkerti növények Magyarországon is már korán megjelentek s a kolostorokból idővel éppen úgy kijutottak a nép közé és ott éppen úgy meghonosodtak a kertekben, mint másutt nyugaton, Németországban, Franciaországban, Angliában és az északibb országokban.

Ennek következtében bizonyítékát nem adhatjuk, de közvetve több adattal igazolhatjuk. Ahány növénynév latin vagy magyar nyelvű középkori kódexekben hazánkból ismeretes, kevés kivétellel mind olyan növényre vonatkozik, amely a kolostorkerti növényjegyzékekben nyugatról is közismert. Mint már említettük, sok kerti növényünk magyar neve a latin név átvétele, mint rózsza, lilium, zsálya, ruta, kömény, csicseri, ánizs, petrezselyem, léstyan, fénik, menta, mályva, pasztinák, naspolya, gesztenye, mandula, füge, cseresnye. Végül miként nyugaton, azonképen Magyarországon is mai napig is őrzik a parasztkertek a középkori kolostorkerti hagyatékot.

Növényneveket szórványosan sok középkori iratunkban találunk, kivált fák neveit, amelyek a határok megállapításában nagy szerepet játszottak. De olyan középkori szöveg, amelyben kolostorkerti növények nagyobb számmal említetnek, csak az első magyar szövegű nyelvemlékéről nevezetes Pray-kódexben olvasható. Ez a XII. és XIII. század fordulóján készült kódexünk egyebek között naptárt is őriz azokból az időkből és a naptári részében minden hónaphoz egy-egy egészségügyi szabály is csatlakozik, amely előírja, mikor ajánlatos és mikor nem az érvágás, mikor kell hideg, mikor meleg fürdőt venni, mely hónapban milyen étellel kell élni és milyen teákat inni, hogyan kell a gyomrot rendben tartani.

A nagyon egyszerűen fogalmazott, néhány soros egészségügyi szabályok eredete ókori szerzők munkáiban található, de közönségesen *Beda Venerabilis* (647—735), a középkor nagy bencés enciklopedistája, szerepel közvetlen forrás gyanánt. Azonban mai

napig vitás, vajjon a *Computus vulgaris seu Ephemeris* című munka, amelynek hónapokra elosztott egészségügyi szabályaiból, miként Z alán Menyhért kimutatta, a Pray-kódex egészségügyi szabályait kivonatolták, valóban Beda műve-e. A mi szempontunkból ez a kérdés mellékes lévén, csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy első naptárunk egészségügyi szabályai, amelyek később mind népiesekké váltak, a bencések egyszerű életének voltak előírt egészségügyi szabályai.

Ezek a szabályok vetnek világot arra, miért volt szükség a kolostorkertekben azokra a gyógynövényekre, herbákra, amelyeket minden kolostor kertjében tartottak és miért jutottak idővel ezek a herbák a nemesek és a nép kertjeibe is, mikor a kerti kultúra a várakban és a községekben is meghonosodott. A szerzetesektől eltulnulták ezeket az egyszerű egészségügyi szabályokat és az életmódot a legkülönbélebb körökben s annak kielégítésére elengedhetetlen volt a kolostorkertek minden herbája.

A Pray-kódex egészségügyi szabályaiban 27 növény nevét találjuk: *gingiber* (gyömbér), *reuponticum* (rebarbara), *agrimonia* (apró bojtorján), *radix* (reték), *ruta* (ruta), *levesticum* (léstyán), *vetonica* (betonika), *bibinella* (földi tömjén), *absincium* (fehér üröm), *funiculum* (édes kömény), *lactuca* (saláta, középkori nevén kék), *sinape* (mustár), *salvia* (zsálya), *savina* (nehézszagú boróka), *apium* (zeller), *uve* (szőlő), *caulis* (káposzta), *malva* (mályva), *pulegium* (csombormenta), *clara* (skarlát zsálya), *costum* (Boldog Anya mentája), *mastix* (mastix), *piper* (bors), *gariofilum* (szegfűszeg), *cinnamomum* (fahéj), *ysopus* (izsóp), *satureia* (csombor).

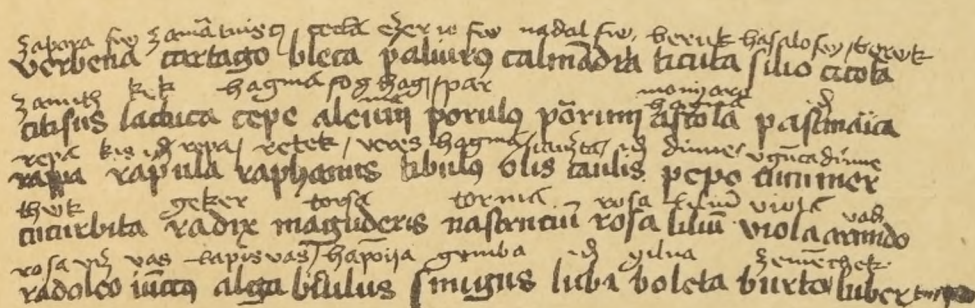
A felsorolt 27 növényt kell az első magyar gyógynövény-jegyzéknek tekintenünk, amelyek — eltekintve a főzeléknövények től — a kolostorok „gyógyszertárában“ nemcsak a szerzeteseknek, hanem mindazoknak rendelkezésére állottak, akik lelkük egészségén kívül testi egészségüket is a szerzetesekre bízták. A jegyzékben több olyan növény nevét is olvassuk, amelyek terméke messze idegenből származott s származik manap is Európába. Ezeket akkoriban arabok közvetítették nyugatra. Ilyen a gyömbér, rebarbara, mastix, bors, a középkori kereskedelem egyik legfontosabb, még értékmérőnek is használt cikke, a szegfűszeg és a fahéj.

A többi azonban a kolostorkertek növénye. Ezek közül 15 már a Capitulare növényei között is megtalálható, mások azonban későbbi szerzeményei a kolostorkertnek, noha ismeretük szintén nagyrészt az ókorra visszavezethető. Új szerzemény az apró bojtor-

ján, betonika, földi tömjén, melyre később Csaba íre néven a magyar mondák között nagy jövő várt, fehér ürm és az izsóp.

A későbbi időkben a magyar kolostorok növényeire nézve legfontosabb forrásaink a XV. század szójegyzékei, a század eleji schlágli szójegyzék (6. kép), amelyet a felsőausztriai Schlägl falu premontrei rendházában találtak és Szamota István 1894-ben tette közzé; valamint a besztercei szószeret, amelyet Beszterce-naszód vármegye levéltárában őriznek és Finály Henrik adta ki nyomtatásban. Ezek a jegyzékek, mint említettük, valamely bajor-osztrák származású latin-német szójegyzék átdolgozásai latin-magyarra és mindkettő tankönyvül szolgált az iskolai latin

6. kép. Részlet a schlágli, XV. századi latin-magyar szójegyzékből: zapara fiw, zamartuisc, cecla, ezario fiw, nadal fiw, berwk, hasalo fiw, berwk, zanuth, kek, hagma, foghagma, par, monyaro hagma, repa, kis repa, retek, veres hagma, cauzta, dinnie, vgurcadinne, thwk, geker, torsa, torma, rosa, lilium, viola, nad, rosa viz, sas, lapos sas, haporya, gomba, gilva, zemerchek.

tanításhoz, a középkor legfontosabb iskolai feladatához. A schlágli szójegyzék bővebb, 2140 szót tartalmaz fogalomkörök szerint, tehát didaktikailag elosztva. A növénynevek jegyzéke meglehetősen gazdag, de nem teljesen azonos a kettőben, egyesek a schlágliben, más növénynevek a beszterceiben hiányzanak. A két szójegyzékben együtt körülbelül 200 növény nevét találjuk.

Nagyjából a besztercei szójegyzékkel egykorúak azok a glosszák, amelyeket a római Casanate-könyvtárban őrzött Korvin-kódexben lelt és közölt 1905-ben Schönherr Gyula. Casanate bibornok könyvtárát ma a római állami könyvtárban tartják fenn. A glosszázott Korvin-kódex tartalma a természet három országának termékei és azok alkalmazása az orvosi tudományban. Lexikonszerű összeállítás, amely a tárgyakat betűrendben sorolja fel. Itáliában körülbelül 1397-ben Vencel cseh király számára

készült s Prágából került Budára Zsigmond könyvtárába. A glosszák magyar növénynevek, amelyeket Mágocsy-Dietz Sándor fejtett meg. A növényneveken kívül két állatorvosi receptet is írtak Magyarországon a kódexbe, melyek végén következő szavak olvashatók: „Premissa omnia sunt probata per heremitas sancti Pauli“, vagyis hogy az előrebocsátott recepteket kipróbálták szent Pál remetéi. A glosszák két bejegyzőtől származnak, egyik azonos a receptek írójával. A receptek közül az egyik a kökörcsin középkori használatát őrizte meg számunkra, ezzel az első fejezetben foglalkoztunk.

A római Korvin-kódex glosszái több mint 70 növény nevét jelentik, amelyek legnagyobb része azonos az említett szójegyzékek megfelelő növényneveivel, azonban eltérések is mutatkoznak, s olyan neveket is találunk a glosszák közt, amelyek itt először jelennek meg a magyar irodalomban, mint a medvetalp (*Acanthus sp.*), bazár vagy bazsár (*Paeonia*) stb.

Ha most egybeyetjük a Capitulare növényjegyzékét az első latin-magyar szójegyzékekben és a római glosszákban őrzött növénynevekkel, kiderül, hogy a nem egészen 200 magyar növény-névnek törzse olyan növényeké, amelyek neve már a Capitularéban megtalálható, világos bizonyosságául annak, hogy még a XV. században is a kolostorkert növényei volt a törzsállománya a növényismeretnek. Szójegyzékeinket hat századnál hosszabb idő választja el a Capitulare időszakától, mégis a magyar szójegyzékek kerti növényeinek alig-alig nagyobb a száma, mint a 89 kerti növényről rendelkező Capitulare flórájában.

Az alábbi táblázat részletekben is feltárja a Capitulare és a XV. század latin-magyar szójegyzékeinek nagyfokú növénytani párhuzamát. A zárójelben foglalt nevek a Korvin-kódex glosszái közül valók.

Capitulare 795	Latin-magyar szójegyzékek XV. század	Modern név
1. <i>lilium</i>	lilium: lilium	<i>Lilium candidum</i>
2. <i>rosa</i>	rosa: rosa	<i>Rosa centifolia</i>
3. <i>fenigraecum</i>	(iva: gewregpaffywe)	<i>Trigonella foenum graecum</i>
4. <i>costus</i>	(herba sancte Marie: Bódog anya mentaya)	<i>Chrysanthemum balsamita</i>
5. <i>salvia</i>	saluia	<i>Salvia officinalis</i>
6. <i>ruta</i>	ruta	<i>Ruta hortensis</i>
7. <i>abrotanum</i>	ritimenium: feier irem	<i>Artemisia abrotanum</i>
8. <i>cucumer</i>	cucumer: vgurca	<i>Cucumis sativus</i>

Capitulare 795	Latin-magyar szójegyzékek XV. század	Modern név
9. <i>pepo</i>	pepo: dinne	Cucumis melo
10. <i>cucurbita</i>	cucurbita: thewk	Lagenaria vulgaris
11. <i>fasiolus</i>	—	Vigna catjang
12. <i>ciminum</i>	comenum: kemen	Cuminum cyminum
13. <i>rosmarinus</i>	—	Rosmarinus officinalis
14. <i>careium</i>	—	Carum carvi
15. <i>cicer italicum</i>	cicerpisum: chicherborso	Cicer arietinum
16. <i>squilla</i>	—	Urginea maritima
17. <i>gladiola</i>	—	Iris germanica
18. <i>dragantea</i>	piretum: tarkon	Artemisia dracunculus
19. <i>anesum</i>	(anisum: anis)	Pimpinella anisum
20. <i>coloquentida</i>	—	Colocynthis vulgaris
21. <i>solsequia</i>	solquum: kathang	Cichorium intybus
22. <i>ameum</i>	—	Ammi majus
23. <i>silum</i>	siler: menta	Laserpitium siler
24. <i>lactuca</i>	lactuca: kek	Lactuca sativa
25. <i>git</i>	(carm: borskemin)	Nigella sativa
26. <i>eruca alba</i>	—	Eruca sativa
27. <i>nasturtium</i>	nasturcium: torma	Lepidium sativum
28. <i>parduna</i>	draga: baytoryan	Arctium lappa
29. <i>puledium</i>	pellegium: kakufiw	Mentha pulegium
30. <i>olisctum</i>	—	Smyrnum olusatrum
31. <i>petresilinum</i>	petrosolum: petrosolum	Petroselinum hortense
32. <i>apium</i>	—	Apium graveolens
33. <i>levisticum</i>	leusticum	Levisticum officinale
34. <i>savina</i>	—	Juniperus sabina
35. <i>anetum</i>	coaltum: capor	Anethum graveolens
36. <i>fenicolum</i>	fenicillinum: kemen	Foeniculum vulgare
37. <i>intuba</i>	—	Cichorium endivia
38. <i>diptamnus</i>	paliurus: ezeriofiw	Dictamnus albus
39. <i>sinape</i>	(synapum: mustar)	Brassica nigra
40. <i>satureia</i>	staturnea: chombor	Satureia hortensis
41. <i>sisimbrium</i>	—	Mentha crispa
42. <i>menta</i>	menta: menta	Mentha aquatica
43. <i>mentastrum</i>	—	Mentha silvestris
44. <i>tancrita</i>	dancena: varadich	Chrysanthemum vulgare
45. <i>nepta</i>	carpana: menta	Nepeta cataria
46. <i>febrefugia</i>	—	Chrysanthemum parthenium
47. <i>papaver</i>	papauver: mak	Papaver somniferum
48. <i>beta</i>	bleta: cecla	Beta vulgaris
49. <i>vulgigina</i>	—	?
50. <i>ibischa</i>	subremus: mazala	Althaea officinalis
51. <i>malva</i>	solsequum: apro malva	Malva silvestris
52. <i>carnita</i>	—	Daucus carota
53. <i>pastenaca</i>	pastinaica	Pastinaca sativa
54. <i>adripia</i>	atriplex: ister	Atriplex hortense

Capitulare 795	Latin-magyar szójegyzékek XV. század	Modern név
55. <i>blida</i>	bileda: labda	Amarantus blitum
56. <i>rapacaulis</i>	—	kalarábi
57. <i>caulis</i>	caulis: cauzta	Brassica oleracea
58. <i>unio</i>	cepe: hagma	Allium fistulosum
59. <i>britla</i>	—	Allium schoenoprasum
60. <i>porrum</i>	porrum: par	Allium porrum
61. <i>radix</i>	raphanus: retek	Raphanus sativus
62. <i>ascalonica</i>	ascola: monyaro hagma	Allium ascalonicum
63. <i>cepa</i>	cibulus: veres hagma	Allium cepa
64. <i>alium</i>	aleum: foghagma	Allium sativum
65. <i>warentia</i>	—	Rubia tinctorum
66. <i>cardo</i>	—	Cynara scolymus
67. <i>fabu major</i>	fabum: bab	Vicia faba
68. <i>pisu maurisicus</i>	citrus: bagolborsó	Vicia narbonensis
69. <i>coriandrum</i>	(coriandrum: zobragbors)	Coriandrum sativum
70. <i>cerfolium</i>	—	Anthriscus cerefolium
71. <i>lacterida</i>	eleborus: zektete fiw	Euphorbia lathyris
72. <i>sclareia</i>	—	Salvia sclarea
73. <i>Jovis barba</i>	—	Sempervivum tectorum
74. <i>pomarii diversi generis</i>	pomum: alma	Malus pumila
75. <i>pirarii diversi generis</i>	pirus: keruelfa	Pirus sativa
76. <i>prunarii diversi generis</i>	prunus: ziluafa	Prunus domestica
77. <i>sorbarii</i>	sorbellus: berkenefa	Sorbus domestica
78. <i>mespilarii</i>	nespula: nespulafa	Mespilus germanica
79. <i>castaneani</i>	castanea: gestenie	Castanea sativa
80. <i>persicarii diversi generis</i>	persicus: barzcfa	Prunus persica
81. <i>cotoniarii</i>	coctaneum: bisalma	Cydonia oblonga
82. <i>avellanarii</i>	auellanus: maniarofa	Corylus avellana
83. <i>amandalarii</i>	amigdalus: mondolafa	Prunus communis
84. <i>morarii</i>	morus: szeder	Morus nigra
85. <i>laurus</i>	laurus: borostyanfa	Laurus nobilis
86. <i>pinus</i>	—	Pinus pinea
87. <i>ficu</i>	ficu: fige	Ficus carica
88. <i>nucarii</i>	nux: dio	Juglans regia
89. <i>ceresarii diversi generis</i>	cerasius: cheresinefa merosius: megfa	Prunus avium Prunus cerasus

Ebből az összehasonlító táblázatból kiderül, hogy a Capitulare 89 növényéből vagy 60 azonosítható a XV. század latin-magyar szójegyzékeinek növényneveivel. Az egybevetés természetesen csak hozzávetőleges értékű és az eltéréseknek könnyű magyarázatát adni. Hogy a latin-magyar jegyzékekben a fagy iránt különösebben érzékeny növények nevei jórészt hiányzanak, könnyen érthető, mert a

XV. században még nem használták Magyarországon a virágcserepet és virágvedret. Némely a Capitularében szereplő mediterrán növény neve Középeurópában korán más növényre ruháztatott vagy a növényt más növénnel helyettesítették. Magyarországon feltűnő ebben a tekintetben a kerti zsázsa és a torma helyettesítő szerepe. A torma ismeretét, mint erről szó volt, a magyarság keletről hozta magával, a szlávság és a germánság is keletről kapta. Ugyanakkor nyugaton és délen a *Lepidium sativum* szolgált olyan feladatokra, mint keleten a torma. Ezért a magyar botanikai irodalomban a torma neve már korán megjelenik, a zsázsaé csak később, a XV. században. Eleinte mind a tormának, mind a zsázsanak levelét és gyökerét is használták, később a tormának csak a gyökere, a zsázsanak csak a levele került a konyhára. Mindenesetre tény, hogy a zsázsa a magyarság körében sohasem lett népies növény, aminek az is oka, hogy nem a kontinentális klíma alá való. A Capitulare *pinus*-a a mediterrán mandolafenyő, a pinea. A középeurópai szójegyzékekben szintén már nagyon korán megjelenik ez a szó, ámde természetesen a középeurópai fenyőket jelenti, ezért olvassuk a magyar középkori szójegyzékekben is: *pinus*, zurukfa; *pīx*, zuruk.

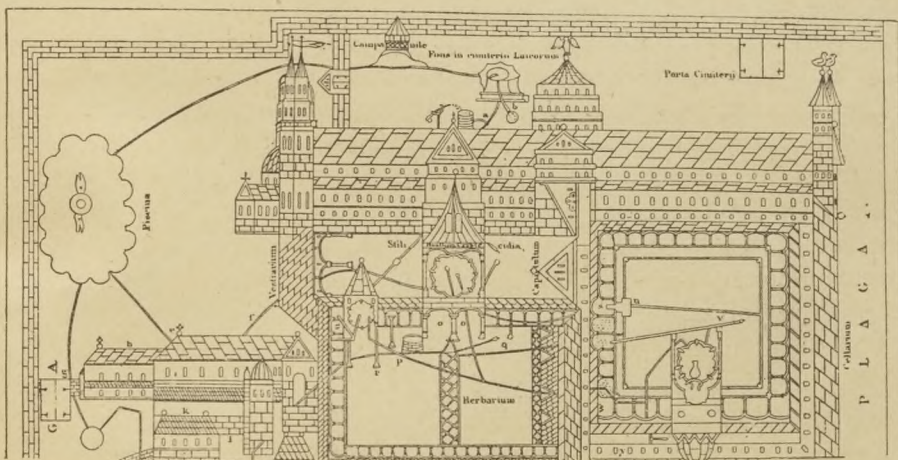
Még a fentiekén kívül is figyelembe kell venni egyetmást. Így különösen azt, hogy a latin-magyar szójegyzékek növénynevei nagyrészt nem annyira növényfajok, mint inkább növénycsoportok nevei, ellenben a Capitulare nevei kétségtelenül szűkebb értelműek, növényfajok nevei. Különösen vonatkozik ez két névre: a köményre és a mentára. A *comenum*, kemen a latin szó alapján a Capitulare *cuminum*-ával azonosítható, de a magyar kömény már akkor is jelentette a középeurópai *Carum carvi* köményt is. Mentának a középkorban és még sokáig azután is sokféle, rendszertanilag egészen különböző erősillatú növényt neveztek. Például még Melius is ezt írja: „Az házi ménta: egyik az hedyosmus görögül, az az gyönyörűséges illatú. Ez egyik a Bódog Asszony Méntája, a másik a fodorménta, harmadik a veres ménta, fekete és vizi ménta. A fodorménta jobb mindeniknél.“ A szójegyzékek magyar neveinek ennél a botanikai kiműveletlenségénél fogva elmondhatjuk, hogy tulajdonképpen nemcsak 60, hanem ennél nagyobb számú az a Magyarországon is elterjedt középkori kolostorkerti növény, amely már a Capitularében kimutatható.

A kolostorkerti növények négy csoportba osztályozhatók. A Capitulare elején találjuk a középkor két virágát, amelyekről a következő fejezetben külön lesz szó. Végén olvassuk a gyümölcsfák neveit. A többi közül könnyű kiválogatni a zöltség- és főzeléknövényeket.

A maradék a herbák, amelyekről a herba-kertet *herbarium*-nak nevezték a kolostorban (7. kép). A középkori herba névnek emlékét ma legjobban a herbatea őrzi, amely a régi európai teákat különbözteti a kínai teától. A herbákat ma gyógynövényeknek nevezzük, hajdan azonban a fűszernövények is ez alá a név alá tartoztak. Ennek magyarázata szorosan összefügg a középkori virágkultusz alapjaival.

A herbák ugyanis, kivált a középkorban, csupa erősillatú növény. Az illat akkor legfontosabb ismertető jele volt a növény gyógyító tulajdonságának, erejének. A kolostorkert herbáinak ősi törzsállománya a legerősebb illatú mediterrán növények, különösen az

7. kép. Canterbury kolostorának tervrajza 1165-ben, középen elől a herba-kert (herbarium). (M. L. Gothein nyomán.)

ajakosak, fészkesek és az ernyősök családjának fajtái. Ezek a növények illóolajaik kellemessége és üdítő hatása folytán váltak az ember jóbarátaivá a növényvilágban és a legerősebbeket tekintették a leghatékonyabbaknak. A középkori ember a maga együgyűségében a növényt az orrával vizsgálta, miként a földet a nyelvével.

A herbák azért lettek nagyon becsesek a szemében, mert erősillatúak voltak s így erős gyógyító hatásokat tulajdonítottak nekik. S a herbák éppen illatuknál fogva bizonyos átmenetnek tekinthetők a virág felé, a középkori herbakultusz az egyik első lépcső a virágkultuszhoz. Ez a magyarázata annak, hogy mai napig is gyakran találhatunk a virágos kertekben olyan növényeket, amelyek a középkorban a kolostorkert legfontosabb herbái, gyógynövényei voltak és

ez a magyarázata annak, hogy a parasztkertekben, ahol még ma is élő valóság az együgyű herbakultusz, amelyeknek gazdái ma is az orrukkal becsülik a virágot, az újabb, tarka virágok között gyakran ráakadunk a régi herbákra.

Nem hiányoztak a herbák szinte a legújabb időkig az úri kertekben sem. A középkor későbbi századaiban, a lovagkorban, viszont látjuk ezeket az erősillatú növényeket a várkertekben, bár itt már elkülönültek a díszesebb virágoktól és a háttérben kellett meghúzódnuk. De a botanikai irodalomban nemcsak a középkorban, hanem még a renaissance idején is a főszerepet játszó s bár a XV. század legjellemzőbb botanikai munkái, a *Hortus sanitatis*-ok után a XVI. században a füveskönyvek némi haladást jelentenek a növényismeretben, a herbakultusztól sohasem szakadhattak el. A barokk kor kertészeti irodalmában már éles a különbség a virág és a herba között, ennek következtében például a mi Pozsonyi kertünkben is a herbák már a második részbe, a veteményes kertről szólóba kerültek, de miként a barokk díszkertekben sem tűnt el nyomtalanul a középkori herbák emléke, azonképpen a Pozsonyi kertben is előkerül a virágokról szóló részben a rozmaring és a majoránna, a két legkedveltebb koszorú-növény, és a veteményes kert herbái közül nem egyről azt olvassuk, hogy vele az ágyak szélét ékesítik.

Ilyen utalásokban több mai kerti dísnövény szereplésének találjuk ősi kezdetét és magyarázatát. Például a kolostorkert herbái között fontos helyet foglalt el a skarlát zsálya (*Salvia sclarea*), amely azonban nemcsak erős illatával ötlük az ember szemébe, hanem színpompájával is, nevét is rikító vörös színéről kapta. Pártája kékes, alsó ajka sárga, virágzatát feltünővé teszik a pirosuló vagy ibolyás murvák. A középkori várkertekben ennek megfelelően már úri virággá, dísnövénnyé lépett elő s a virágos kertben kapott helyet. Később, mikor megindult a külföldi növények áradata a kertekbe, újabb és újabb, élénkebbnél-élénkebb színű „skarlát”-zsályák kerültek melléje versenytársként, majd annyira kiszorították a középeurópai kertekből is, hogy hírmondó is alig akad belőle. Helyette most mexikói és délamerikai fajok öröslenek kertjeinkben, főként a *Salvia splendens*.

Ez és más alább elmondandó példák bizonyítják, hogy a kolostorkert herbáinak éppen a díszkertészet, a virágkultusz terén milyen fontos szerep jutott s kétségtelen, hogy az alapot ezekben kell keresnünk. Nem egészen összefüggéstelenül, nem véletlen folytán kérültek még az úri díszkertekbe sem az újabb idők exotikus virágai, hanem

mint a kolostorkerti növények, kivált a herbák díszesebb és pompázóbb pótlásai. Aki azonban ismeri a virágok történetét, tudja, hogy nincs a legmodernebb díszkertnek, a legragyogóbb virágkereskedésnek sem olyan növénye, amelynek ne lett volna valamilyen előde az egyszerű kolostorkertben. A parasztkert és az úrikert között napjainkban látszólag olyan nagy az eltérés, mintha más és más világból erednének. De a kolostorkert olyan kapocs közöttük, amelyből mindkettő származik, csak a parasztkertben ma is gyakran szerénykedik a kolostorkert ősi növénye, herbája, az úrikertben pedig már díszesebb helyettesei pompáznak s az igénytelen összukkulentst, a falusi nádfedélen őrzött *Jupiter szakállát*, mai nevén kövi rózsát, a „százéves“ áloé, az *Agave americana* szégyeníti meg hatalmas méreteivel.

Hogy az európai parasztkertek a középkori kolostorkert közvetlen folytatásai, arra Anton Kerner, a botanika magyarországi történetében is nevezetes szerepet játszó, osztrák botanikus már 1855-ben felhívta a figyelmet. Hogy jutott a sok kolostorkerti régibb és újabb növény a parasztkertbe? Az úrikertek őse, a lovagkori várkert legtöbb esetben szerzetesek közvetlen, vagy legalább közvetett felügyelete alatt állott, tehát egészen természetes, hogy a kolostorkert folytatása, és a középkorban még alig gyarapodott néhány növénnyel. A parasztkertekben a herbák ismeretét sokáig szintén a szerzetesek tartották ébren. Különösen nagy szerep jutott ilyen tekintetben a kolduló barátoknak. Veszelszki Antal írja a lómentáról 1798-ban: „Sárgaság ellen pedig kész orvosság: tudják ezt a Maróthi lakosok, akiket erre egy kolduló barát tanított meg. Erre a végre a lómentát lábasban mindaddig lassú széntűzőn fedő alatt párolgatják, míg a levét jól elfövi, osztán két ruha között a gyomor fejére, de legjobban a köldök völgyére kötni. Probatum is Maroth.“ Tehát még a XVIII. században is a kolduló barát terjesztette néhol a ma népiesnek mondott gyógyszer-receptet s bizonyára a gyógynövények magvait is. Az olejkárok, a barokk kor házaló gyógyszerárusai a felvidéki jezsuiták gyógyszerházaiból szerezték be a gyógyszereket, a jezsuiták pedig amit lehetett, a maguk kolostorkertjében termeltek. A protestantizmus sem tért el ebben a katolikus vidékektől. A protestáns lelkész hozzáforduló hívének a német *Kräuterbuch*-ból szedte össze a gyógyításra használt receptet és Gulyás Pál kétségtelenül helyes nyomon jár, mikor Mélius Herbariumá-nak eredetét ilyesmiben keresi. De a XVI. század füveskönyvei egyenes folytatásai a kolostorkerti kultúrán alapuló *Hortus sanitatis*-oknak s így természetes, hogy a

parasztkertekben protestáns vidékeken is viszontlátjuk a kolostorkerti ősi herbákat.

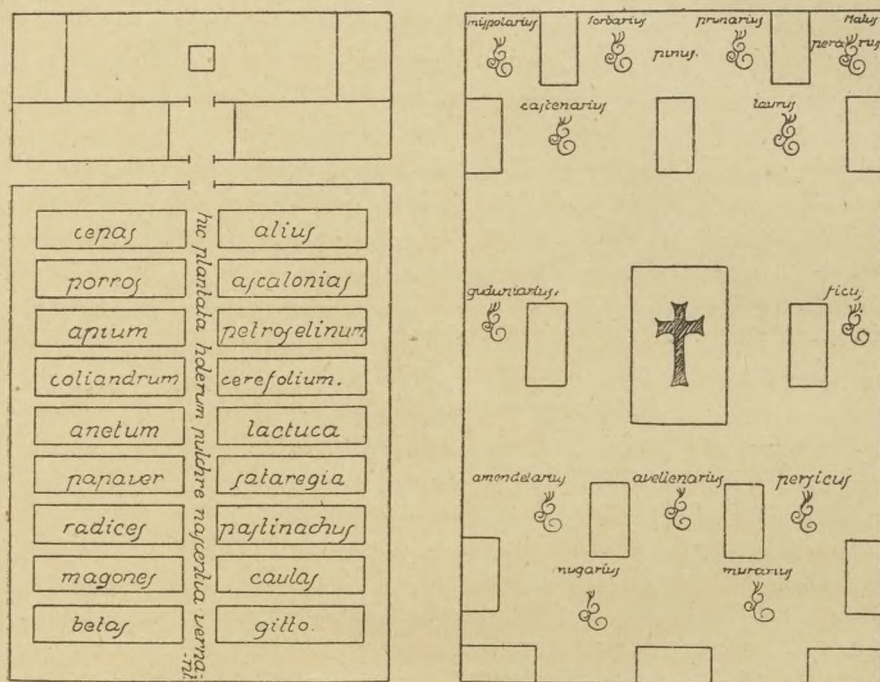
A herbákkal még a falusi temetőkben is gyakran találkozunk, a szegénység ma is gyakran ősi kolostorkerti növényeket ültet a sírokra, vagy a kereszt vagy fejfa mellé. Ennek természetesen szintén a primitív herbakultuszban találjuk magyarázatát. Alább az Isten fájáról szóló sorokban ezzel részletesebben foglalkozunk. Magyarországon is nagyon jellegzetes a falusi temetők herbaflórája. Erről mindenki meggyőződhet, aki a falusi temetőkben sétálgat. Hogy a nagyváros hatása sem ölheti ki egészen a nép ragaszkodását a kolostorkert ősi herbáihoz, bizonyítja, hogy Budapest közvetlen környékének falvaiban is mindenütt találunk a házikertekben és a temetőkben régi emlékü herbákat. Alábbi táblázat mutatja, mit találtam 1931 augusztusában a főváros környékén fekvő 12 faluban a házikertekben és temetőkben. A karika a házikertben, a csillag a temetőben látott növényt jelzi. A csombort a házikertben nem jegyeztem, mert mindenhol látható a házikertekben.

	Chrysanthemum balsamita	Salvia officinalis	Ruta graveolens	Artemisia abrotanum	Santolina chamaecyparissus	Santolina pinnata	Rosmarinus officinalis	Juniperus sabina	Satureia hortensis	Mentha sp.	Chrysanthemum vulgare	Hyssopus officinalis	Melissa officinalis	Physalis alkekengi	Barkázó füzessző, a kereszt mellé szúrva
Törökbálint	.	.	.	.	*	*	○	.	*	*	*	.	.	.	.
Budakeszi	.	.	.	.	.	*	.	.	.	.	.	.	.	.	*
Solymár	.	.	○*	.	*	*	.	*	*	.	.	.	.	.	*
Üröm	*	*	.	.	.	.	.	.	.	.	*	.	.	*	.
Békásmegyer	*	*	.	○*	*	*	.	.	*	*	*	.	.	.	.
Pomáz	.	.	.	*	*	*	.	.	*	.	*	.	.	.	.
Szentendre	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
Izbég	.	.	.	*	.	.	.	.	*	.	.	.	.	*	.
Szigetmonostor	.	.	.	○	.	.	○	.	.	.	.	.	.	.	.
Dunakeszi	.	.	.	.	.	.	○	.	*	.	.	.	.	.	.
Jászárokszállás	.	.	.	*	.	.	.	.	*	.	*	.	.	.	.
Nógrád	*	.	.	.	.	.	.	.	.	*	.	*	*	.	.

Kolostorkerti herbákat tehát minden magyarországi falusi temetőben találunk, ahol a virágkultusz bevonult a temetőbe. Ez ugyan még ma sem mondható egészen általánosnak, sok helyen még napjainkban is gyümölcsösnek és kaszálónak tartják, kivált a régi temetőt. Ez középkori hagyomány. A szentgallen apátság a IX.

század első negyedéből származó, valószínűleg valamely délvidéki táj számára készült, kolostori tervrajzot őriz, amely a sírokat a gyümölcsösökben helyezi el (8. kép). Magyarországon is a temetőkről szóló irodalom bizonyítja, hogy a középkor még nem ismerte a temetői virágkultuszt, ebben az irodalomban sok szó esik címerkőről, posztóról, a koporsóra szegezett címerekről, de virágról egy sem. A nevezett községekben nagyon városiasan virágos Dunakeszi temetője, ellenben Szentendrénél mindhárom temetőjében

8. kép. Szent Gallen kolostorában talált IX. századi, déli vidékre készült kolostorkert alaprajza, jobboldalt a gyümölcsfákkal ültetett temető, baloldalt herbarium. (H. Fischer nyomán.)

sok a virágtalan sír, bizonyára a rác lakosság körében élő bizánci hagyományok következtében, Szigetmonostor két temetőjében a régi részek valóságos akácliget s bizony nemcsak az akácok alatt, hanem a fátlan új részeken is vajmi kevés a virág. Pedig ugyanakkor a házikertekben minden falusi virágot megtalálunk. De Magyarországon csak a XVIII. század vége felé kezdett a virágkultusz a falusi temetőkbe bevonulni s úgy látszik, még ma sem ért el mindenikbe.

A felsorolt 12 község bizonyítja, hogy a kolostorkerti növények elterjedése független a nemzetiségektől, Törökbálint, Üröm, Solymár, Békásmegyer sváb lakossága éppen úgy őrzi a herbákat, mint Nógrád tótsága és Jászárokszállás meg Szigetmonostor magyarsága. Mindenesetre a legfeltűnőbb a solymári temető öreg sírjainak nehézszagú boróka, középkori néven *sabina* dísze. Ez olyan jelenség a temetőben, amely egyenesen a Capitulare *sabiná*-ját juttatja eszünkbe. A régi magyarok is ismerték, Veszelszki azt mondja: „a nép között Boldog Asszony ága”. Nagyon valószínű, hogy Solymár népe egyenesen németországi hazájából hozta magával. Az újabb sírokról azonban már hiányzik.

Általában megállapítható, hogy az újabb sírokon már sokkal ritkább a középkori kolostorkerti herbahagyaték. A magyarországi temetőkben leggyakoribb még a varádics, Isten fája és a csombor. Ha adatainkat összehasonlítjuk Hans Scherzer középeurópai adataival, aki sok német falusikert és temető virágflóráját közölte, hasonló jelenség ötlük a szemünkbe. Tehát nem valamely magyarországi, hanem általános európai átalakulást látunk a temetők virágflórájában. A magyarázat kézenfekvő. Az elvárosiasodás kiöli a régi hagyományokat, a modern gyógyszerek fölöslegessé teszik a régi herbákat. Egyedül a csombor dacol a modern időkkel, ez ugyanis ma már nem gyógyszer, hanem fűszer, minélfogva minden falusi házikertben szaporítják s mint a hajdan nagytekintélyű herbák utolsó hírmondója ma is gyakran kijut a sírokra.

A tótság herbáiról nagyon részletes közlést köszönünk Holuby József botanikusnak 1875-ből. Ebből azt látjuk, hogy a tótság herbáinak is a régi kolostorkerti gyógynövények a törzsállománya. Holuby jegyzékében sorra viszontlátjuk a már ismert herbákat, amelyek közül álljanak itt (magyar nevükön) a következők: varádics, fehér üröm, menta, zsálya, majoranna, kakukkfű, méhfű, rozmaring, izsop, lavandula, betonika, kömény, zeller, petrezselyem, édes kömény, léstyán, kapor, turbolya, kövi rózsza, torma, mályva, fehér mályva, ruta, apró bojtorján. Ha pedig elolvassuk, miként és milyen betegségek ellen használja a tótság a maga herbáit, kiderül, hogy receptjei semmiben sem különböznek a németiség és a magyarság körében elterjedt receptektől, tehát a tótság körében éppen úgy a kolostorok terjesztették el a herbákat és használatukat, a tót parasztkert éppen úgy a középkori kolostorkert maradványa, mint a német és a magyar.

A temető kétségtelenül utolsó menedéke a középkori kolostori

herbáknak. De mindenesetre mégis feltűnő, hogy kerültek ezek a növények a temetőbe. Ezzel a kérdéssel tudomásom szerint eddig senki sem foglalkozott, holott ez a jelenség nagyon mélyen belevilágít a mult században sokat hangoztatott népies botanikai ismeretek világába. Nem egészen ok és cél nélkül kerültek ugyanis a herbák a temetőben a sírokra. Nemcsak pusztán díszítésre szolgálnak, hanem ott határozott feladatot töltenek be. Erre nézve érdekes felvilágosítással szolgál az *Isten fájának* története, amellyel itt éppen ezért részletesebben akarunk foglalkozni.

Az Isten fája, amelynek nevéből *H u s z k a J ó z s e f* olyan szerencsétlenül akarta levezetni a „turáni magyar ornamentika“ palmettáját, mediterrán, ürömféle növény, mai tudományos neve *Artemisia abrotanum*. Az ókori botanika *abrotonon* néven ismerte és már a görög fűvészek használták gyógyszernek. *Dioskurides* ezt írja róla: „Aki az *abrotonon* magját főzve, vagy nyersen is vízben eldörzsölve, issza, azt megsegíti lélekzési nehézség, belső törés, görcsök, derékfájás, nehéz vizezés és a hőség elmaradása ellen. Borban véve, halálos mérgek ellenmérge. Olajjal kenőcs a hideglelés ellen. Mint alom és füstölő meggyújtva, elűzi a kígyókat, borban véve harapásuk ellen is megsegít. Különösen jó a hatása pók és skorpió csípése ellen; szemgyulladásnak is gyógyszere, ha főtt birssal vagy kenyérrel rakják a szemre. Finom árpakásával főzve eloszlatja a daganatokat, az íriszolaj készítéséhez is használják.“ *Plinius* körülbelül ugyanezt írja az *abrotanum*ról, de végül még hozzátesz valamit: „Aki az *abrotanum* ágát párnája alá teszi, azt szerelemre ingerli és a fű a leghatásosabb eszköz mindenféle olyan varázslat ellen, amely a szerelmet akadályozza.“

Mint a rómaiak fontos herbája, bejutott a kolostorkertbe is és a *Capitulare* növényei között is megtaláljuk régi nevét. Miként az ókorban, azonképen és nem ókori hatás nélkül, a középkorban is nemcsak gyógyszer, hanem fontos varázsszer is volt. Így keletkezett a Középeurópa keleti felében elterjedt Isten fája neve is. Ugyanis a görög *abrotonon* az *ābrotos*, halhatatlan, isteni, szó származéka. A latinhoz közelebb álló román nyelvekben az eredeti *abrotonon*, vagy latinos alakja, az *abrotanum* módosulatai terjedtek el nemzeti neveként, a német, szláv és magyar nyelvterületeken azonban lefordították az *abrotonon*-t és így nevezték el a félcserjés növény ágát Isten fájának. Németben *Gotteshölzl*, néhol *Herrgottshölzl*, lengyelül *Boze drzewko*, oroszul *Boshje djerewo*, hasonlóképen a többi szláv nyelvben.

A középkori és a későbbi botanikai irodalomban többnyire Dioskurides nyomán írták meg orvosi hasznait. Magyarban a schlägli és a besztercei szójegyzékben még *ritimenium*, feier irem néven találjuk, legalábbis erre vall, hogy a *ritimenium* bizonyára az *abrotanum* elrontása, továbbá, hogy a többi ürmöt más néven külön találjuk, a ma fehér ürömnnek nevezett *absynthium*-ot is, amely a schlägli jegyzékben egyszerűen üröm. Az Isten fája név először a Casanate-könyvtár Korvin-kódexében bukkant fel: *aprotanum*, *Isten faja*. Így ismerik az *abrotanum*-ot a XVI. század szójegyzékei és Melius Juhász Péter is, aki a német füveskönyvek nyomán ezt írja róla: „Az Isten fájának ha magostól az ágait borba vagy vízbe főzöd, mézzel ölgited, háromszor vagy négyszer iszod egy nap, igen jó fulladástól, szakadástól, görcstől; zsugorodott inakat, tagokat, farzsábásokat gyógyít, vizelletet indít. Mindenféle hasfájást, csömört meggyógyít. Az Isten faja füsti kigyót, mérges állatot elűz, vize pedig póknak, skorpiónak, kigyónak harapását meggyógyítja.“ Így jutott el Dioskurides abrotonon-receptje a magyar nyomtatott irodalomba is hosszú közvetítéssel.

A hosszú használat ideje alatt újabb és újabb módját is kitálták az Isten fája értékesítésének. Később már nagyobb mértékben eltérnek az abrotonon-receptek a Dioskurides adta mintától. Így például Lippay Pozsonyi kert-jében ezt olvassuk: „Abrotanum, Isten fája. Ágas-bogasan nő, az ágai mint a vékony vesszőcskék, akik rakva vannak vékony levelekkel. Ezt jobb gyökéren egymástul elszaggatván ültetni, hogy sem mint magul vetni. A táblákban szélről ültessék s ékesíti; meg is nyirhetni. Középszerű földet és eget kíván. Igen jó szaga van, csak hogy nehéz valamennyire. Nem étékbe vagy salátának való, mert elvesztegeti gyomrát embernek, hanem orvosságnak s patikában. Ha kinek torka fáj belől, vegyen Isten fáját, zsályát, egy kevés rutát, kevés timsót, főzze meg friss vízben jól, szűrje ruhán által, avval a vízzel korogtatva, mossa meg gyakran a torkát. Ismét: ennek magvából egy korona arany nehezéknyit vévén, azután egynehány levelecskáját s egy diót, hozzá fehér bort, bolus armenust: törjék meg, szűrjék által, igya meg a beteg; hatalmas főorvosság a pestis és mindennemű méreg ellen.“

Hogy ilyen nagynevű növény a népies varázslatban sem vesztette hitelét az ókor óta, magyarázatra alig szorul. Az alapot ehhez szintén a régi Dioskurides-féle recept szolgáltatva, amelyben az Isten fája mint füstölő is szerephez jutott. A füstölő fűvek között ma is első és Ausztriában Mária menybemenetelének napján bokré-

tát kötnek az Isten fájából, varádicsból és más illatos fűvekből és karácsonykor meggyújtják az istállóban, hogy füstje elűzze a gonosz szellemeket. Ez a szokás máshová is elterjedt s fenntartja az Isten fájának erejébe vetett hitet ott is, ahol különben már nem használják orvosságnak.

Érdekes módosulata él az Isten fájával üzőtt varázslatnak Tolna vármegyében Sárköz község református vallású lakosságában. Erről Kovách Aladár közölt tudósítást 1904-ben. Sárköz népe ma is gyakran ülteti az Isten fáját a házikertben és a temetőben a sírokra. A szobákban is többnyire az ajtó mellett lóg egy-egy Isten fája. De a füstölésről már senki sem tud, vagy pedig olyan titokban végzi, hogy nem jut a népelet kutatójának tudomására. Ellenben ma is a legfőbb varázsűző, erőt adó növény. „Érdekes az Isten fájához kötött balhit, — írja Kovách Aladár — mely szerint annak bátorító tulajdonsága van s a félelem ellen hathatós bűvszer. Ez már a nők és anyák titka. Mikor a fiú vagy leánygyermek az iskolai vizsgára megy, leszakítanak egy zöld ágacskát és a gyermek az ingén belül keblén hordja: bátran tud felelni a vizsgán; a menyasszonynak, mikor esketőre megy, az öreg szüle egy ágat ad, hogy keblébe tegye: bátor lesz, ha a szentegyházba megy és a tiszteletes meg a násznép előtt elmondja a holtomiglan-holtáiglant. A nők, az öreg szülék törvénybe menéskor egy zöld vagy télen száraz ágat keblükbe dugnak, hogy a törvény előtt eszüknél maradva, bátran tudjanak beszélni. Ezen kívül az élet bármily eseményénél, hol bátorságra van szükség, az Isten fája mindig hathatós.”

Íme, ez a magyarázata annak, hogy az Isten fája és a többi kolostorkerti herba még ma sem vészett ki a parasztkertekből és a temetőkben még ma is díszíti a sírokat. Mindezek az illatos fűvek az erőt képviselik mindenféle rontás és varázslat ellen s bár a legújabb időkben ez a babona talán már sok helyen kiveszett, mégis a varádics és az Isten fája, de legalább a csombor még óvja a halottak nyugalmat is.

Az Alföldön kevésbé ültetik az ősi Isten fáját, hanem újabban inkább az *Artemisia annua* terjed a kertekben, mint a régi *abrotanum* helyettese, amely mint egyéves és keleti növény könnyen el is vadul. Érdekes, hogy ezt újabban a zsidók kapták fel s Buday József ezt írja 1913-ban: „Az orthodox izraeliták sátoros ünnepeiken szeretik ez illatos növényvel befedni sátraikat s e célból tenyészítik is. Valószínűleg ezek révén terjedt és terjed országszerte.”

Ámde Löw Immanuel munkájában hiába keressük ezt az ürmöt a zsidók ősi növényei között, nem ők hozták magukkal, hanem mint az ősi Isten fájának helyettesé terjedt el s valószínűleg a lengyelek nyomán használják a zsidók, eredete tehát az Isten fája címszó alá tartozik.

Különben nemcsak a parasztkertekben és falusi temetőekben él az Isten fájának hagyománya, hanem a városi díszkertekben és a legdíszesebb fővárosi temetőekben is. Csakhogy ott már a kertet

**Az KEREST: SZÜZEKNEC
CZIPROS. CZIPROS.**

9. kép. A ciprusfű (*Santolina chamaecyparissus*) képe Martini Koszorú-jának magyar fordításában.

diszító kertész nem emlegeti a régi nevet, hanem ciprusfű néven ismeri azt a növényt, amely tulajdonképpen itt nem más, mint az Isten fájának helyettese. A régiek kétféle Isten fáját különböztettek meg: hímet és nőt. A XVI. század botanikusai sokat törték rajta a fejüket, melyik lehet az egyik, melyik a másik, míg végül a franciák tudós fűvésze megállapította, hogy az egyik az *Artemisia abrotanum*, a másik pedig az a növény, amelyet akkor *chamaecyparissus* néven ismertek, manapság pedig ciprusfű (*Santolina chamaecyparissus*) a neve. Szürke, fűszeres illatú, mediterrán félcserje, amely testvérfajával, a zöld *Santolina pinatá*-val gyakori a temetőekben és a kertekben, mint szegélynövény. Nagy elterjedését kétségtelenül annak köszöni, hogy az ősi Isten fájának helyettese. A füveskönyvek többnyire azt írják róla: haszna mint az Isten fájának. Ezért vettem fel a fentebb közölt táblázatba is ezt a két növényt, Isten fájának e két helyettesét. Látjuk, sok falusi temetőben helyettesíti az ürmféle Isten fáját. Magyarban ciprusfű a nevük s Lukás Martini Koszorú-jának magyar fordítása 1591-ben a német minta nyomán már érdekes képet is közöl a ciprusfűről: virágzó ágait többnyílású vázában (9. kép).

Azonban ne álljunk meg az Isten fája példája mellett, amely a kertekben és a temetőekben, tehát aránylag mégis a civilizáció tele-

pein követi az embert a kolostorkert emlékeképen. A pusztába is eljutott a kolostorkert követe s még a Hortobágyon is figyelmeztet, hogy a magyarság élő virágkultusza a kolostorkert hagyománya. Mikor évtizedekkel ezelőtt a Hortobágyon botanizálgattam, egyik utamon meglepetve láttam a kövi rózsát valamelyik hortobágyi épület fedelén. Később a Capitulare sorait olvasván, szemembe ötlöttek ezek a szavak: et ille hortulanus habeat super domum suam Jovis barbam. Jupiter szakállá a Hortobágyon!

A Capitulare barba Jovis-a a ma *Sempervivum tectorum* néven ismert növény, magyar nevén kövi rózsza, vagy fülfű. Tudományos *Sempervivum* neve ókori eredetű. Dioskurides és Plinius is már ezen a néven ismerik, bár más latin nevét is feljegyezték. Plinius azt írja róla, hogy falakon, kerítéseken, háztetőkön nő, szára csucsáig leveles, levelei pozsgásak, gyökere nem használatos. Annál szívesebben használták, sőt használják még ma is kövér leveleit s használatát fülfű, fülbeeresztőfű, fülbefacsarófű nevei is elárulják. Abból, hogy szikla helyett a házak tetején tartják már ősidőktől kezdve, különös erejére következtettek a varázslatban bízó emberek, azt hirdették róla, hogy megvédi a házat a villám ellen. Mivel pedig a villámnak Jupiter az istene, Jupiter növényévé lett; a németek újabban ezen a nyomon Donár növényévé avatták. Ez magyarázza *Jovis barba* és Donnerbart, a magyarban mennydörgőfű neveit.

Milyen messze esett a hortobágyi csikós térben és időben Jámbo r Lajos királyi rendeletétől s mégis mintha az ő szavának engedelmeskednék, mikor honnan-honnan nem előkeríti a kövi rózsát és elülteti a puszta közepén magánosan emelkedő ház nádfedelére. Új hitet, új kultuszt hirdet ott ez a növény, miként az Isten fája és a többi kolostorkerti herba a házikertben és a temetőben. Azt hirdetik, hogy a magyarság a középkorban meghódolt a növénykultusznak, a multa bízta a pogány-barbár állatkultuszt és erejét, boldogságát a növénykultusztól várja.

3. Rózsa.

Hogy keletkezik a virág?

Terem erdőn-mezőn, réten és a kertben, — mondták rá még a mult században. De az erdőn és a mezőn nagyon sok olyan növényt ismerünk, amely vagy illatával, vagy színpompájával, vagy mindkettővel hamarosan szembeötlik s amely mégsem került sohasem az ember által figyelemre méltatott virágok közé, vagy legfeljebb csak nagyon későn, és ma is csak szűk körben ismerik s kedvelik. Ezzel szemben némely virág ismerete évszázadokra vagy évezredekre nyúlik vissza és a legkülönbébb tájakon és körökben kedvelik, igen gyakran olyan helyeken is, ahol sohasem volt honos a szabad természetben, hanem csak az ember neveli a maga gyönyörűségére. Sőt éppen legtöbb és legelterjedtebb kerti virágunk idegen tájak szülötte s a középeurópai ember, a magyar is, mégis sokkal jobban ragaszkodik ezekhez, mint hazájának bármely vadvirágához, amelyet többnyire névről sem ismer.

Ez a körülmény világosan mutatja, hogy a virág nagyon emberi. Ugyan virág ezrével terem az erdőn és a mezőn, de az ember csak egyeseket választott ki magának ezek közül s az ilyen, már megkedvelt virág és az ember között olyan szoros barátság fejlődik, amely soha el nem múlik, hanem nemzedékeken át öröklődik apákról fiakra, anyákról lányokra és elkíséri az embert hosszú vándorlásokon át esetleges új hazába is. Ilyen szoros kapcsolatot ember és valamely természeti tárgy között csak a vallási kultusz teremthet. Kétségtelen, hogy a virágkultusz eredetét is a vallási kultusz mélyén találjuk és a virágkultusz történetének élén a vallási kultusz áll. A legelterjedtebb és legkedvesebb, kivált az úgynevezett népies virágokat a vallási kultusz emelte ki az erdei és mezei, vagy a kerti növények sorából, annak révén záródott szorosra a kapocs ember és bizonyos virágok között s ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy az ember olyan következetesen ragaszkodik a maga kedvenc virágaihoz nemzedékeken, évszázadokon és évezredekben át.

A magyarságnak legkedveltebb virága a rózsa és a liliom. Ennek a két virágnak a neve áll a magyarság virágkultuszának élén s ez a két virágnév uralkodik a magyarság virágkultuszában az ezeréves magyar történelem egész folyamán. És ezt a két virágnevet jellemző módon éppen a Capitulare kerti növényneveinek is élén olvassuk. Ennél nem kell alaposabb bizonyíték ahhoz, hogy a magyarság virágkultusza teljesen keresztény és középkori eredetű és hogy a magyarság virágkultuszának első színhelyét a középkori kolostorkertben kell keresnünk. A kolostorkertben került a magyarság mai hazájába a rózsa és a liliom s a kereszténységgel a magyarság szívébe. Ezért latin szó a két legnépszerűbb és legtöbbet emlegetett magyar virág neve s ezért központja ez a két virág a virágkultusznak a világ egész keresztény kultúrterületén.

A virágkultusznak s a rózsának és liliomnak sokkal régibb időkben kezdődött a kerti története, mint amilyen idős a kolostorkert és a keresztény egyház. Sőt a pogány Róma virágkultuszával szemben, amelynek központja a rózsa volt, az első századokban az elnyomott kereszténység bizonyos ellenállást fejtett ki. Például a puritán Tertullianus, az első nagy latin egyházatya, aki sok értekezést írt a kereszténység napikérdéseiről, erős szavakkal ostorozta a koszorúk és füzérek használatát, Clemens püspök pedig egyenesen bűnnek minősítette a rózsadíszít.

Ilyen jelenség azonban kétségtelenül csak azoknak a túlzásoknak volt visszahatása, amelyek a császári Róma virágkultuszát jellemezték. Egyébként az őskereszténység kezdettől fogva a maga kultuszába olvasztotta a virágkultuszt is és mindjárt kezdetben nagy szerepet szánt a virágos kertnek és abban a rózsának. Tertullianus kortársa a két keresztény martír, Perpetua és Felicitas, akik több társukkal 203 március 7-én szenvedtek halált. Ránk maradt passziójukban olvassuk Saturnus látomásának leírását a túlvilági boldogságról. Ennek színhelye kert, amelynek egyetlen néven nevezett virága a rózsa. „Míg ama négy angyal viszen bennünket, nagy térség tárult ki előttünk, mely olyan volt, mint valami kert s benne rózsák és mindennemű virág.” Tehát kétségtelen, hogy a kereszténység már a legelső századaiban nagy szerepet juttatott a maga kultuszában a virágnak és a virágos kertnek s a legfőbb boldogság, a mennyország színhelyét virágos kert gyanánt képzelte maga elé.

Ez az, ami a kereszténység első századainak virágkultuszát élesen elvágja a pogány Róma virágkultuszától és visszaveti az ősi-

ség egyszerűségébe. Új virág- és rózsakultusz indul el ezzel hódító útjára, amely több mint ezer éven át táplálkozik a kolostorkertből s még ma is, amikor a virágkultusz már régen megint elvilágiasodott, sokféle emlékét őrzi a középkori kolostori virágkultusznak.

Rózsa és liliom gyógynövény volt a római parasztkertben s mint gyógynövény jutott a kolostorkertbe is. Nemcsak a Capitulare sorolja fel őket egymás mellett a kerti növények élén, hanem az ókori szerzők is, mint például Plinius. És hogy lássuk, milyen fontos gyógynövény volt az ókorban és az egész középkorban mind a rózsa, mind a liliom, olvassuk el a római természettudomány atyá-mesterének, Plinius-nak alábbi sorait.

„A rózsa összehúzó és hűsítő. Használatában megkülönböztetjük a leveleket, virágokat és fejeket. A fehér levélrészeket körömnek nevezzük. A virágban megkülönböztetjük a magvakat (portokokat?) és a szőröket (porzósálakat?), a fejekben a kérget és a csészét. A leveleket (szírmokat) vagy megszárazítják, vagy háromféleképpen kisajtolják: egészükben, tehát anélkül, hogy letépnek a körmőket, (amelyekben a legtöbb a nedvesség), vagy csak azután, hogy letéptük róluk a körmőket, olajjal vagy borral üvegedényekben a napon emésztetve. Egyesek még sőt is tesznek hozzá, mások ököryelvet (növénynév!), aspalatumot, vagy illatos szittyót, mert ezek nagyon hatékonynak mutatkoznak méhbetegségekben és vérhasban. A körmőktől megszabadított leveleket sűrű lenvászonban kell foghúsra, a mandulákra a torokban, toroköblögetésre, a gyomorra, addig főzzük, amíg úgy megsűrűsödik mint a méz. Erre a célra a legillatosabb leveleket kell kiválogatni. A rózsabor készítését a borról szóló fejezetben már leírtuk. A nedvet használják a fülre, szájra, foghúsra, a mandulákra a torokban, toroköblögetésre, a gyomorra, méhre, ágyék- és fejfájásra; láz ellen önmagában, ecettel álmatlanság és rosszzullát ellen. A leveleket szemgyógyszer készítéséhez égetik. Szárazítva a combra szórják és a szemfolyást enyhítik vele. A virágok álmod hoznak, savanyú borban véve az asszonyok folyását gyógyítják, különösen a fehéret és a vérköpést, három pohár borban a gyomor-fájást is. Legjobb az a mag (portok), amely sáfrányszínű és esztendősnél nem régiebb: árnyékban szárítják. A fekete semmit sem ér. Külsőleg felrakva fogfájás ellen használ, vizeletet űz, külsőleg is jó hatást gyakorol a gyomorra és a rózsára (betegség), ha ez nem öreg. Orrba szíva a fejet tisztítja. A fejeiből (bimbókból?) készített ital csillapítja a hasmenést és a vért. A rózsa körmeivel a szemfolyást gyógyítják, mert a szemkelevényeket a rózsa érleli meg, kivéve a folyás kezdetén, amikor száraz kenyeret tesznek rá. A leveleket gyomor-fájdalmak és a többi zsiger betegsége esetében borogatásra használják. Étkezési célokra éppen úgy főzik be mint a sóskát, de ügyelni kell, mert gyakran penész képződik rajta. Mind szárítva, mind kisajtolva egyaránt hasznos. Port is készítenek belőle az izzadás csökkentésére, amelyet a fürdő után a testen megszárazítanak és ezután hideg vízzel lemosnak. A vadrózsa gombocskáit (terméseit?) medvezsírral keverve a legjobb eredménnyel rakják a kopasz fejre.“

Nem marad el jelentőség dolgában a rózsa mögött a liliom sem.

„A liliom gyökere (hagymája) nem kis mértékben járult hozzá a virág hírnevéhez, mert borban véve kígyómarás és mérges gomba ellen segít. A tyúkszem elűzésére borban főzik és három napig hagyják abban. Zsírban és olajban főzve kinöveszti a szőrt az égett bőrön. Mézborban véve kihajtja a romlott vért a végbélen át, a lép, a törések, fícamok javát is szolgálja és elősegíti a menstruációt. Borban kifőzve és mézben felrakva meggyógyítja az elvágott idegeket. Jó a hatása szemölcs, szeplő és korpa ellen és megszabadítja a testet a ráncoktól. Az ecetben főtt leveleket (szirmokat) sebekre rakják. belénddel és búzaliszttal a gennyedő herékre is. Magját a rózsára, virágját és levelét öreg kelevényekre rakják. A virágokból sajtolt nedv, amelyet egyesek méznek, mások sziriai nedvnek neveznek, meglágyítja a méhet, izzaszt és kelevényt érlel.“

Mind a rózsa, mind a liliom az egész középkoron át a legfontosabb gyógynövények közé tartoznak. A nyugati kódexirodalomban ennek számtalan írott nyoma maradt. Magyarországon ugyan írott rózsarecepteket nem ismerünk a középkorból, de semmi okunk kétségbevonni, hogy rózsa és liliom itt is hasonló szerepet játszottak a gyógyszerek között, mint nyugaton. Annál kevésbbé kételkedhetünk ebben, mert később a nyomtatott irodalomban már a XVI. századtól kezdve megjelennek a magyar nyelvű rózsa- és liliomreceptek, természetesen mint a nyugatiak fordításai. Sokáig ragaszkodott a magyarság is a rózsához és liliomhoz mint gyógynövényhez, bizony-sága, hogy még Veszelszki Antal is bőségesen ír róluk a XVIII. század végén.

„A száraz rózsa levelek — írja Veszelszki — nem oly keserűek, mint a nyerek. A rózsa száraz leveleit ha borban főve isszák, a hasfolyást elállítják; ha a hidegleléssel együtt volna, akkor vízben kell főzni. A rózsa gombocskáknak főtt vizét ha isszák, hasmenést és vérpökést állít. A parlagi vadrózsa megaszalt bogyoival hasznos élni a kő ellen. A rózsavirág friss leveleit, ha megzúzva a forró dagadásokra, Sz. Antal tűzére rakják, megtikkasztja; ha pedig flastrom módjára köldökre, vagy az ember szíve tájékára kötik, a gyomrot erősíti, a felbőfögést elhárítja és a hasmenést elállítja. A rózsavirágon lévő harmatot, ha ki tiszta tollal leszedi és meggyűjti, cseppenként a szembe ereszti: mindennemű fájást és folyásokat meggyógyít. Rózsakonzervát csinálni: szedj két font piros rózsát, de ne legyen kinyílt; ennek leveleit el kell választani a zöldektől és a sárgáktól; osztán mozsárban megtörni, négy font nádmézet hozzá tenni, ezt is megtörni, a rózsák közé vegyíteni, s jó helyre eltenni. Ez a gyenge gyomrot erősíti, a sárepét csendesíti, a gyomorémely-

gést elűzi. A rózsaeacetnek nagy ereje van az ájulás és a bágyadtság ellen; úgy az olájának s distillált és égetet vizének ereje, hála Istennek, sok közönséges házoknál is ismeretesek.“

Miként a rózsareceptekben, a liliom gyógyító előírásaiban is sok nyomát leljük az ókori szerzők írásainak.

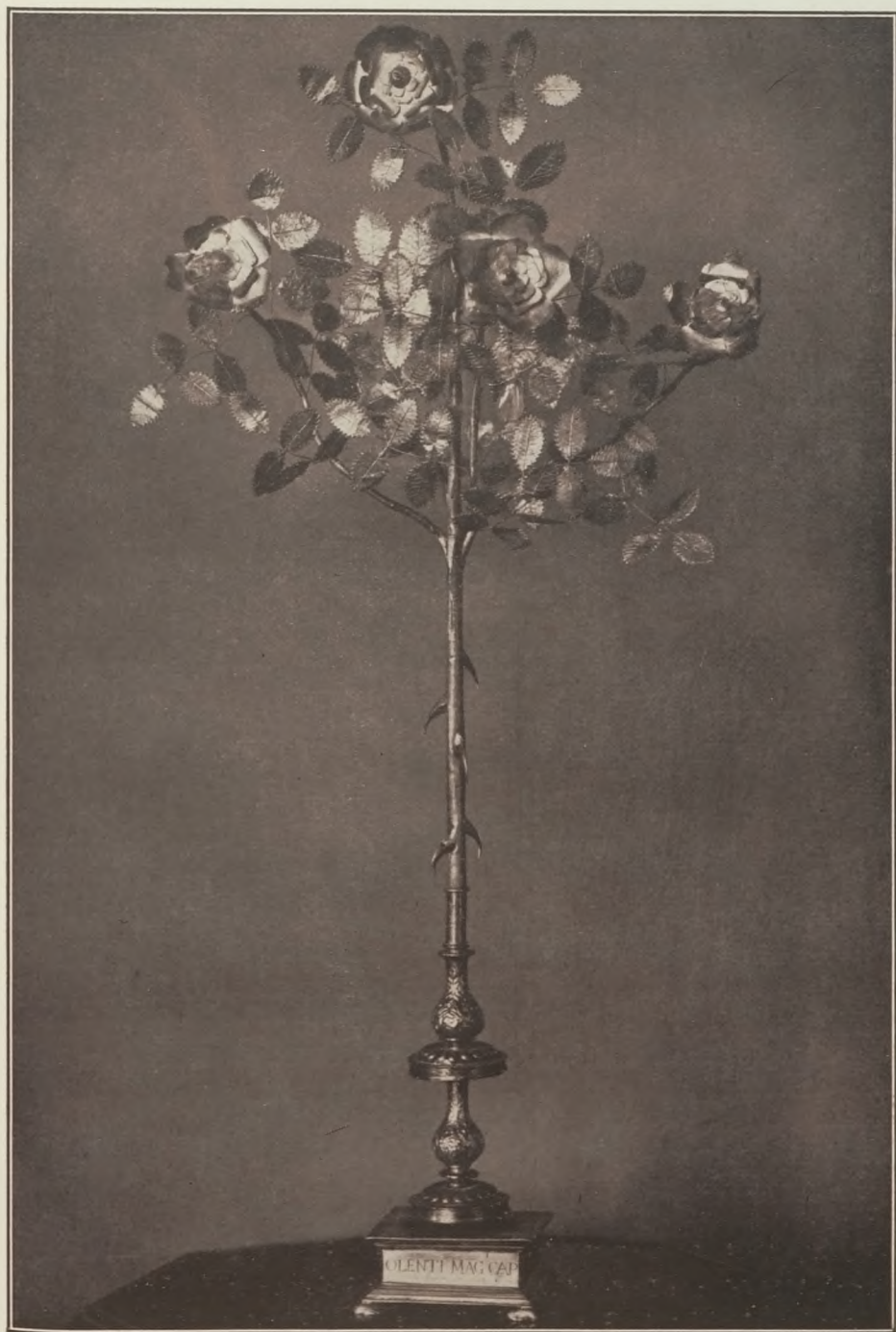
„Ha virágjának leveleit — írja V e s z e l s z k i — faolajban teszik igen jó a sebek gyógyítására; a gyökerét, ha kecsketejben főve isszák, purgál. Ha a megzúzott gyökerét flastrom-módra gyakran a kemény dagadásokra kötik, megérleli. A virágjának kellő közepében sáfrányforma szálkák, porfonalak a nemző lisztlánggal a sárgaságot elűzik, ha elébb borba teszik s úgy isznak róla. A bábák, az öreg asszonyok a fejér liliom olájának kibeszélhetetlen hasznait veszik mell, gyomor, méhanya nyavalyáiban. Egyszóval a fejér liliom oszlató, lágyító, hivesítő, fájdalmakat enyhítő, sebeket gyógyító és égést enyhítő erővel bír.“

Kétségtelen, hogy a középkorban főként gyógyító hatása révén terjedt a többi kolostorkerti növényvel együtt a rózsza és a liliom is. De az is bizonyos, hogy már nagyon korán, mondhatnók, kezdettől fogva kiváltságos szerephez jutott ez a két növény a kolostorkertben is, mert hamarosan különleges szerepet kapott mindkettő a keresztény vallási kultuszban. Érdekes, hogy ilyen minőségükben, vagyis mint a kereszténység első elismert virágai, a középkori magyar irodalomban is gyakran megjelennek, holott gyógyító erejükről kódex-íróink nem tartották érdemesnek megemlékezni.

A keresztény virágkultusz részben zsidó-eredetű, ugyanis a liliomkultusz közvetlen folytatása az Énekek énekében őrzött zsidó liliomkultusznak. A bencések természettudományi ismereteit a németek közül elsőnek H r a b a n u s (784—856), élete delén fuldai apát, foglalta írásba. *De universo*, vagy *De rerum naturis* című műve a növényekkel is foglalkozik s ebben ezt írja a liliomról: „A liliom lágyyszerű növény tejfehér virágokkal, amiről elnevezték, tehát, hogy úgy mondjuk, *liclia*. A virág belsejében valami arany csillan fel, míg a vakító fehérség a viráglevelekben székel. A liliom Krisztust jelenti, aki az Énekek énekében ezt mondja: Én vagyok a mező virága és völgyek lilioma, és hasonlóképen: hogy a kertben sétáljak és liliomokat szédjek, mintha azt akarná mondani: Én vagyok a föld díszé és a szegények dicsősége; ő, aki ezt mondja menyasszonyáról: amilyen a lilom a tövisek között, olyan az én barátnőm a lányok között, mert szüzessége hava szomorúság által próbáltatik meg, és nagyobb gyümölcsöt terem az élet a nyilvánosság

II. TÁBLA.

A II. Pius pápa által 1459-ben a szienai köztársaságnak adományozott aranyrózsa.
(Alinari fényképe nyomán.)

előtt mint a visszavonultság. De a liliomon a szüzesség is érthető, mert a szüzi tisztaság magasabbrendű minden más erénynél, miként az apokalipszisben megmutattatik.“

Így lett a kolostorban már nagyon korán Krisztus és a szüzesség jelképe a liliom s ettől kezdve a liliomkultusz mindenkor a leg-

10. kép. Szent Imre herceg kezében (rosszul rajzolt) fehér liliommal a szépeshelyi templom főoltárának szárnyképén; a ruhákon gránátalmamotívum. Készült a XV. század hetvenes éveiben. A Nemzeti Múzeum fényképe nyomán.)

főbb keresztény erény, a szüzesség kísérője. Magyarországon nagyon korán Szent Imre életéhez fűződik a szüzesség erénye és ezért amint Szent Imre az első oltárképeken megjelenik, liliomot tart a kezében (10. kép). A középkor végén fellendülő magyar kódexirodalomban többször olvasható az együgyű fráter példája: Egy nemes emberből lett paraszt (laikus) fráter csak ennyit volt

képes megtanulni, Ave Maria! De ezt naponként gyakorta és ájtatosan megmondja vala; holta után sírja fejétől szépséges liliom növekedett, gyökere szívéből származott, száján át sarjadt fel s levelein mind belől mind kívül ez vala írván: Ave Maria!

A középkorban sokáig, körülbelül a XIII. századig, csak a kolostori élet biztosíthatott egyeseknek olyan nyugalmat és emelkedettséget, hogy a lélek szárnyalását lehetővé tegye. Tudomány, költészet, művészet teljesen a kolostorokba húzódott s így természetes, hogy a virágkultusz is ott virágzott ki és ott termelte első gyümölcseit. Hrabanus-nál is nevezetesebb képviselője a középkori kolostori virágkultusz ápolóinak a Bódeni-tó kis szigetén, Reichenau, épült bencés kolostor apátja, a fiatalon elhunyt Walahfrid (809—849). A kolostori virág- és általában növénykultusznak kétségtelenül Walahfrid *Hortulus* címen ismert költeményei a legkiválóbb terméke. Ezekben a szerző 23 növényt énekel meg, nyilván azokat, amelyek legjobban magukra vonták a reichenauai kolostor kertjében a minden szépért és jóért lelkesedő szerzetes figyelmét.

A Walahfrid által megénekelt 23 növény neve itt következik: salvia, ruta, abrotanum, cucurbita, pepones, absinthium, marrubium, foeniculum, gladiola, lybisticum, cerefolium, lilium, papaver, sclarea, menta, puleium, apium, bettonica, agrimonia, ambrosia, nepeta, raphanus, rosa. Ezeket a neveket nagyrészt ismerjük a Capitulare szövegéből. Nehány új is akad azonban, így az *absinthium* (fehér üröm *Artemisia absinthium*), *marrubium* (pemeté, *Marrubium vulgare*), *agrimonia* (apró bojtorján, *Agrimonia eupatorium*), *ambrosia* (valószínűleg azonos növényt jelent mint a Capitulare tanarítája, tehát varádics, *Chrysanthemum vulgare*).

Walahfrid mindeniknek megénekli gyógyító erejét, némelyiknek szépségét is. Mennyire költői szemmel nézte a kolostorkert növényeit, legjobban a tök (természetesen a középkorban egyedül ismert lopótök) érzékeny és csavarodó kacsainak lendületes leírása mutatja. A sorrendben utolsó helyre tette a rózsát. De nem azért, mintha háttérbe akarta volna szorítani, hanem éppen ellenkezőleg, hogy teljesen szabadjára engedhesse költői lelke szárnyalását. Rózsáról és liliomról kevés hasonló szépségű verset írtak, mint a *Hortulus* XXV., a rózsáról szóló fejezete. „Ez a két dicső virág — írja Walahfrid — jelenti az egyháznak évszázadokon át elért összes pálmáit.“ A liliom természetesen itt is a szüzesség s ennélfogva Mária virága. A rózsza a martirok vérével díszes. Mindkettőt Máriának ajánlja: bello carpe rosas, laeta arripe lilia pace! A

liliomot, amelyet Jézus szóval és egész életével a Szűzanyának szentelt, és a rózsát, amelyet halálával festett.

Walahfrid költeményében jelenik meg először a rózsa mint a virágok virága, *florum flos*. Mivel pedig piros színénél fogva a martirok virága, a legfőbb martirt, Krisztust jelenti és Krisztus gyakran jelenik meg a középkori költészetben virágok virága néven. Így dicsőíti az 1196-ban elhunyt Geoffroi de Breteuil is nevezetes Mária-síralmában, amelyet a XIV. század elején valamelyik magyar szerzetes magyarra is lefordított. A magyar fordítás szerencsére ránk maradt a löweni-kódexben. Ez az ómagyar Mária-síralom őrzi a magyar virágkultusz első formált emlékét, a még akkor vallási értelemben vett „virágéneket“, következő soraiban:

Világnak világossága,
Virágok virága!
Keservesen kínzatol,
Vasszegekkel átveretel.

A középkori rózsakultusz érdekes emléke a püünkösdi rózsa növénynév, az iparművészetben a pápai aranyrózsa és a szálló igék között a titok megőrzésére használt *sub rosa* kifejezés.

A püünkösdi rózsa a pogány Róma rózsáünnepének emlékeként támadt a középkorban. A pogány Rómában nagy fénnel ünnepelték meg a rózsa virágzásának idejét s ez volt Rómában a tavasz legnagyobb ünnepe. Ez az ünnep a Földközi-tenger mellékének országaiban, Itáliában, Hispániában s a Balkánon sohasem veszett ki teljesen és végül a pogány hagyományokkal kibékült keresztény Róma püünkösdi ünnepébe olvasztotta bele. Püünkösdi szavunk a húsvét után ötvened napra eső s ezért *pentakostes* nevet viselő ünnep görög nevéből ered szláv közvetítéssel. Délen a rózsáünnep beolvasása után püünkösdiöt gyakran a rózsák húsvétjának — *pascha rosarum* — is nevezték. A *Vita sanctae rosae* című középkori munkában olvassuk: „Ipso dein festivissimo Pentacostes die, qui hispanis aequae ut italica Rosarum Pascha dicitur, baptisata est rosa.“ Déli országokban ma is gyakran *rugiada* és *pasqua rosa* a püünkösdi „népies“ neve. Tehát a püünkösdi rózsa középkori eredetű egyházi kifejezés. A XVI. században, amikor a humanizmus pontosabb neveket keresett a pontosabban megkülönböztetendő növényeknek, ezt a kifejezést gyakran mint növénynevet alkalmazták. Így lett egyik helyen püünkösdi rózsa a korán virágzó *Rosa cinnamomea*, másutt a *Paeonia officinalis*.

A kolostori eszményekért lelkesülő korai középkor végén és a

később kiteljesedő lovagkorra előkészítő időkben a Krisztust jelképező rózsza lett a legmagasabb pápai kitüntetés jelvényévé. Az aranyból készült erényrózsát (11. kép) valószínűleg IX. Leó (1049—

11. kép. V. Kelemen pápa (1305—1314) által a bázeli székesegyháznak adományozott aranyrózsza a párisi Cluny-múzeumban. (E. Muntz nyomán.)

1054) pápa alapította és vele a pápák csak fejedelmeket és fejedelmi rangú személyeket vagy közületeket tüntettek ki. Az aranyrózsát a pápa három héttel húsvét előtt áldja meg, szentelt olajba mártja, pézsmát hint rá és a következő szavakat mondja felette: „Flos iste Christum regem exprimit et designat, qui de se ipso loquitur: Ego flos campi et lilium convallium.” Látjuk ebből, hogy a középkorban egyáltalában nem botanikai alapon különböztették a rózsát és a liliomot, hanem mindketten egyszerűen a bibliai virágot képviselték. Még Luther is rózsát szerepeltet bibliafordításában, holott a biblia nem ismeri a rózsát botanikai értelemben. Egyben az is kiderül a pápai áldás idézett szavaiból, hogy a keresztény egyházi virágkultusznak mindenkor az Énekek éneke már előbb idézett sorai az alapja.

Magyar király is részesült a legmagasabb pápai kitüntetésben, a jótékonyágáról emlékeztető VI. Kelemen pápa 1348-ban Nagy Lajos magyar királyt ajándékozta meg az erényrózsával. Legutóbb Erzsébet királyné (Ferenc József felesége) kapta ezt a kitüntetést. Egyáltalában a legutóbbi időkben már csak királynék kapták a pápai aranyrózsát. Így 1893-ban a belga királyné, 1923-ban a spanyol királyné. Ez volt az utolsó pápai aranyrózsza korunkban.

Nagy volt a fontossága az aranyrózsának az iparművészetben. Az aranyat természetesen a legrégebbi időkben is a legkiválóbb ötvösművészek formálták rózsává s így teremtették meg az első virágmotívumot, a később századról-századra fejlődő és a rózsza természetes alakjához mindegyre közeledő rózsamotívumot. Ez legrégebben csak öt kis köröcskéből állott, amelyek a rózsza öt szirmát jelentették

Minthogy ez a legegyszerűbb rózsamotívum végigkísérte a heraldikát korunkig, nevezhetjük heraldikai rózsamotívumnak (12. kép). Még a XIV. században is osztatlan, egyszerű leveleket találunk a

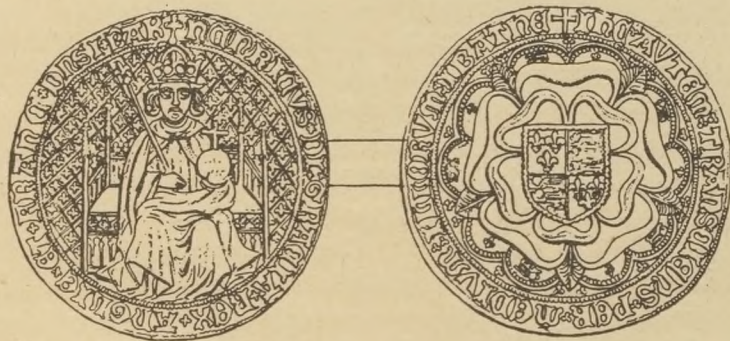
III. Henrik angol király arany-pénze 1257-ben, hátlapján a négy mezőben egy-egy lovagkori (heraldikus) rózsamotívum. (Oman nyomán.)

Nagy Lajos pénze, hátlapján a magyar címer rózsakoszorúban, amely lovagkori (heraldikus) rózsamotívumokból áll. (br. Nyáry A. nyomán.)

12. kép. A lovagkori vagy heraldikus rózsamotívum pénzekén.

pápai rózsákon. Csak a XV. században fedezik fel az ötvösök a rózsza szárnyasan összetett levelét s a virág szirmainak finomabb formáit (II. tábla és 13. kép). Az iparművészeti rózsamotívumnak a festészetre is hatása volt, ahol a festő rózsát akart festeni és nem

13. kép. Arany sovereign 1459-ben, hátlapján a pápai aranyrózsa képével. (Oman nyomán.)

jutott más modellhez, ott egyszerűen átvette az iparművészeti rózsamotívumot. Még Clusius pannóniai flóraművének rózsaképein is meglátszik, hogy a fametsző nem tudott szabadulni az iparművészeti rózsamotívum hatása alól, a rózsaszirmok szélének behajlása nagyon „bádogszerű“.

A rózsamotívum elterjedt természetesen a templomokban is és

megjelent a templomi bútorokon is. Mint dísz gyakran faragták a rózsamotívumot a gyóntatószékek csúcsára is. Sőt a szigorú VI. Hadriánus pápa hivatalosan is elrendelte a gyóntatószékeken ennek a motívumnak illetően használatát. Ebben rejlik a magyarázata a *sub rosa* kifejezésnek. *Sub rosa* közölni valakivel valamit, annyi, mint gyónási titokként bízni rá közlésünket.

Mindezek egyszersmind megvilágítják, miként kell értelmeznünk a pápai aranyrózsát. Körülbelül ugyanúgy, mint az Isten fáját. Csakhogy az aranyrózsa magát Krisztust, a királyt képviselte és hivatalos megnyilatkozása volt a középkori virágkultusznak. De lényege ugyanaz, vagyis a vallásos erő, a legfőbb erő, amely a lélek leghatalmasabb orvossága. Mondhatnók, a lelki világba emelt gyógynövényrózsa.

És ezzel elérkeztünk a rózsakultusz legszebb termékeihez, a rózsacsodákhoz, amelyek a középkori legendákban nagy szerepet játszanak. Emléküket legszebben őrzi mind mai napig az „ezeréves“ rózsatő Hildesheimban a kolostor udvarán (14. kép). Törzse vagy félméter kerületű és az ágak a falon 7—8 méter széles és 13 méter hosszú felületet borítanak. Lehet talán 3—400 éves, de a legenda ezerre kerekítette ki ezt a számot, hogy elérhesse a rózsával Jám bor Lajos korát. Ugyanazét a Jám bor Lajos-ét, aki a Capitulare néven ismert rendeletet kibocsátotta s ezzel halhatatlan emléket állított magának a kertkultúra történetében. A legenda így mondja el a rózsacsodával megalapított Hildesheim keletkezésének történetét. Jám bor Lajos, Nagy Károly hitbuzgó fia, egyszer meglátogatta az elzei püspököt a szomszédos Leine-vögyben. Szívesen időzött azon a vidéken, mert ott bőviben volt vad. Vadászat közben elvetődött az Innerste völgyébe, hol a szelid erdőben pihenőt tartott. Udvari papjával a pihenő alatt misét mondatott a mindig magával hordott oltáron. Mikor visszatért Elzébe, a pap jelentette, hogy a miséző kegyeszereket az Innerste mellett az erdőben felejtette. Nyomban visszasiettek s a pihenőhelyen meg is találták az oltári szentséget. A kegyeszerek abban a rózsabokorban voltak, amelyikbe misemondás után a pap elhelyezte őket. Ámde hiába igyekeztek az oltári szentségekhez férkőzni, a rózsáágak olyan szorosan körülzárták a kelyhet, hogy nem lehetett kiszabadítani a rózsa ölelő karjai közül. Lajos megértette a jelet és a püspökséget áthelyezte az Innerste völgy dombjára a rózsabokorhoz, ahol csakhamar felépült a püspöki templom, később pedig a mai dóm, amelynek ma is falára támaszkodik az ősi rózsatő.

A legenda tárgyának dátuma, J á m b o r L a j o s kora, jóval idősebb ezer évnél, a rózsatő jóval fiatalabb, de mindkettő ezer évre

14. kép. Az „ezeréves rózsatő” Hildesheimban, ágai a dóm falán a tetőig nyúlnak.
(Kereskedelmi fénykép nyomán.)

kerekedett ki a hitben és bizonyára ezer éves marad mindaddig, amíg él a hozzájuk fűződő hit. Így van ez rendjén a legendák világában.

A magyar középkor rózsacsodái közül a legnevezetesebbek a szerencsétlen sorsú Árpád-házi Szent Erzsébet (1207—1231), II. Endre és Gertrud harmadik gyermeke, legendáiban élnek. Nem magyarországi eredetűek, de elválaszthatatlanul magyar vonatkozásúak hősnőjüknél fogva, aki Hermann, thüringiai örgróf Lajos fiának lett jegyese, majd felesége.

Szent Erzsébet-et mind az olasz, mind a középeurópai művészet többnyire a keresztény virágkultusz virágaival, a rózsával és a liliummal ábrázolja. Nagyrészt ezeknek a nyugati, már nagyon korai időkbe visszanyúló képeknek hatása alatt keletkeztek a magyarországi Szent Erzsébet-képek és szobrok is. Legnevezetesebb közöttük a kassai dóm főoltárának egyik szárnyképén megörökített rózsacsoda képe (15. kép). Tulajdonképpen Szent Erzsébet rózsacsodájában is a Krisztust képviselő rózsá nyilatkozik meg. A költőileg sokszor feldolgozott legenda szerint egyszer Szent Erzsébet a vár alatt belpoklos legénnyel találkozott, akitől mindenki undorral fordult el. Szíve úgy megesett a nyomorulton, hogy bevezette a várba, megfüröszttette, sebeit megkente olajjal, tiszta ruhát adott rá, végül hálószobájába vitte és ott ágyába fektette. Az udvar, élén Zsófiával, a gyűlölködő anyóssal, felháborodott a réműlettlől és bosszúságtól. A hazatérőben lévő, már atyja helyén uralkodó férj és fejedelem elé hírmondót küldtek. Lajos gróf, aki egyébként szívesen támogatta felesége jámborságát, most maga is felháborodott és megérkezvén, egyenesen felesége hálószobájába rontott. Itt azonban rózsailat fogadta s amint az ágyról lerántotta a takarót, magát Krisztust (a feszületet) találta ott rózsák között. Mire a leroskadtt gróf felkelt, a jelenés szétfoslott, az ágy üres és Lajos meghatottan ölelte át feleségét.

Miként Timár Kálmán 1910-ben kinyomozta, Szent Erzsébet rózsacsodája végső forrásában francia eredetű lovagkori példázat, amelynek első csírája még csak mint az akkoriban divatos belpoklos-példázat irodalmi megfogalmazása, az 1240-ben elhalt Jaques de Vitry prédikációiban található; természetesen nem Erzsébet személyéhez fűzve. Itt azonban a rózsá még nem szerepel névleg is, csak annyi helyettesíti, hogy a felesége szobájába rontó férjet a belpoklos helyett oly kellemes illat fogadta, amely a paradicsomra emlékeztette. Thomas de Chantipré nevezetes példatárában, az 1258—1263. évekből származó *Bonum universale de apibus*-ban, amelyet röviden *Apiarius* néven emleget az utókor s amellyel még találkozni fogunk fejtegetéseink folyamán, a kellemes

illat már a rózsacsodává bővült: „Dissimulante ergo domina — aki itt Ada de Belonem nevet visel — coniecit ille aliquem esse in thalamo et irruptione facta hiemali tempore lectum suum rosis fragrantissimis coopertum invenit.“ Vagyis a szobába hatoló férj az

15. kép. Szent Erzsébet rózsacsodája a kassai székesegyház főoltárának szárnyképén; készült 1474—1477 között. (A Nemzeti Múzeum fényképe nyomán.)

ágyat telehintve találja a legillatosabb rózsákkal. Fontos és érdekes, hogy a rózsacsoda ideje a tél. Ennek jelentőségéről később lesz szó. Visszatérve a legenda kialakulására, végül még azt kell elmondanunk, hogy a bélpoklos és rózsacsodával bővült francia legendát az Apoldai Theodorik Erzsébet-életrajzához 1293-ban írt,

úgynevezett reinhardsbrunni supplementumok névtelen szerzője illesztette Szent Erzsébet életrajzába. A későbbi szerzők mind ebből a német forrásból merítették a legenda adatait, egyebek között Rothe is, aki költőileg kidolgozta s olyan formába öntötte, mint ma szeretik elmondani. A régi magyar szerzők szintén német forrásokból vették át Szent Erzsébet rózsacsodáját, amelynek német és magyar földön több változata keletkezett.

A változatok is közismertek. Az egyiknek Magyarország a színtere. Erzsébet még gyermek, aki meg sem érti, mi a nyomor, de máris végtelen könyörületességet gyakorol a szegényekkel. Az ételt megvonja magától és a szegényeknek adja. A konyhában összeszedi az ételmaradékokat és szétosztja a vár kapujában ácsorgó szegények között. Egyszer, mikor kötényét telerakva végigszalad a vár udvarán, királyi apjával találkozik, aki riadtan állítja meg és faggatja, mit visz kötényében. A gyermek megijed s zavarában azt dadogja, hogy rózsákat. Tél közepe van (ez mindig jellemző a rózsacsodákra), a király elkapja a lányka kezét s íme a gyermek lehulló kötényéből rózsák hullanak alá. II. Endre lelke nagy dolgok sejtelmével telik meg, felkapja a gyermeket és megcsókolja.

Még jobban eltávolodott változat a következő. Erzsébet jegyese udvarában, Wartburg várában nevelkedett s inkább Istennek akarta szentelni életét. De apja ragaszkodott házasságához. A lány szokása szerint Wartburg közelében, az erdőben tartózkodott és egy patak partján imádkozott, rózsakoszorúval a fején. Mikor apja követte közölte vele, hogy apja ragaszkodik eljegyzéséhez, szíve összeszorult, de azért megnyugodott szülei akaratában és lehajtottá fejét, leszedte róla a koszorút s a patakba dobta. És a rózsabimbók erre mind kinyíltak és egészen ellepték pompájukkal a víz tükrét.

Más rózsacsodák is foglalkoztatták középkori eleinket.

A margitszigeti apácák sokat gyönyörködtek Szent Dorottya rózsacsodájában. Magyarul a Cornides-kódex őrizte meg ezt a legendát Ráskai Lea valamikor 1514—1519 között rajzolt írásában. Dorottya, mikor Fabricius fejedelem halállal fenyegette meg, késznek jelentkezett szenvedni Krisztusért, jegyeseért, kinek kertjében rózsát, almát szedve fog vigadni örökké. Emondására célozva szólította fel őt gúnyosan Theophilus, a főítélőmester, mikor Dorottya-t a nyakvágó helyre vitték: „hogy őneki küldene az ő jegyeseinek kertéből rózsákat és almákat.” A szűz fogadá, hogy megküldi. Mikor a nyakvágó előtt lehajtá fejét, íme jelenék neki egy gyermek, „ki vala bársonnyal megöltöztetett, mezéj-

telen lábakkal és vala szép fodros haja, kinek ő ruháján valának aranyas csillagok, hozván ő kezében kosárkát három rózsákkal és három almákkal.“ „Kérlek én uram, — szól hozzá Dorottya — hogy vigyed ezeket a rózsákat és az almákat ez kosárkában Theophilus-nak“. Ekkor a nyakvágó elvágta Szent Dorottya fejét. Theophilus pedig áll vala ez időben a fejedelem palotájában; megjelenék neki a fent mondott gyermek s félre hívá őt, mondván: „ez rózsákat ez almákkal küldette neked az én Dorottya hugom“. Elálmélkodik e nagy csoda láttára Theophilus, megkeresztelkedik, dicsőítván Dorottya istenét, ki *február havában* rózsát, almát küldhet, akinek akarja, s szerzett igen szép éneket Isten és Szent Dorottya dicséretére e rózsáknak csodáiról. Ezért hord rózsakoszorút a fején Szent Dorottya a Herencsényi-család címerében. (16. kép).

A rózsacsodáknak egyik gyakori eleme, mint erre a fentiekben rámutattunk, hogy a csodálatos rózsák mindig télen tűnnek fel. Ezzel azonban itt most nem foglalkozunk, csak rámutatunk arra, hogy már a magyar kolostori irodalomban nyomát leljük a császári latin Rómában fontos szerepet játszó rózsahajtás illetén emlékének.

A rózsacsodáknak egyik gyakori eleme, mint erre a fentiekben rámutattunk, hogy a csodálatos rózsák mindig télen tűnnek fel. Ezzel azonban itt most nem foglalkozunk, csak rámutatunk arra, hogy már a magyar kolostori irodalomban nyomát leljük a császári latin Rómában fontos szerepet játszó rózsahajtás illetén emlékének.

A középkori virágkultusz két virága, a rózsa és a liliom így hódította meg a szíveket, a magyarság szívét is. Hogy azóta is él a magyarság szívében, nemcsak a modern korok rózsás és liliomos

16. kép. Szent Dorottya alakja a nógrádmegyei Herencsényi-család címerében, amelyet Zsigmond király Piacenzában 1432-ben adományozott. (A Nemzeti Múzeumban őrzött eredetiről, Kalmár János felvétele nyomán.)

Mária, Szent Erzsébet és más szentképei bizonyítják, hanem kertjeink is, amelyekben mindig a rózsza és a liliom volt a két legfőbb virág, a mesék, amelyekben új alakban élnek tovább a rózsza- és liliomcsodák, a népművészet, amelynek ma is legfőbb virágmotívuma a rózsza, a virágnyelv, amelyből az is ismeri a rózsza jelentését, aki már hírét sem hallotta a valamikor nélkülözhetetlen virágnyelvnek.

A rózsakultusz elvilágiasodása — mint általában a virágkultuszé — a lovagi korban indult meg. Az irodalomban ennek a korszaknak világi rózsakultuszát legjobban a XIII. század francia költészete őrzi, melynek legnevezetesebb terméke a *Roman de la rose*, Guillaume de Lorris és Jean de Meung verses műve. Ebben a rózsza többé már nem Krisztus jelképe, hanem a szerelmes lovag hölgyének díszé és mint ilyen a virágok királynője. A lovagkorszak legkedvesebb női nevei közé tartozik a Rózsza és a Liliom Magyarországon is és a liliomszál mint a hölgy jelképe később is gyakran szerepel a dalokban. A lovagi költészetből jutott idők folyamán a népdalba.

A lovagkorszak rózsakultuszának legszebb emléke *Csipke-rózsika* meséje. Keletkezésének helye és ideje teljesen ismeretlen, bár már sok elmélet igyekezett ezt a kérdést megoldani. Ánnyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy ez a mese a lovagvárak levegőjét lehelte. Valahol nyugaton keletkezett, sokáig lappangott szerző nélkül, majd Giovan Battista Basile a XVII. század első felében Pentameronájában tette közzé, amely a XVII. és XVIII. században több mint 10 kiadást ért. *Csipkerózsika* meséje, nyilván már, valamely későbbi korban, hozzánk is eljutott, magyar népmese-gyűjtők is feljegyezték.

Magyar csipke nevének eredete meglehetősen bizonytalan. A csipke szó mint növénynév már a schlagli szójegyzékben előfordul: *rubus*, chipke. Hogy azonban mégsem a szedret értették rajta, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a szeder külön is megtalálható a schlagli szójegyzékben: *morus*, szeder. Jelentését talán megfejtethetjük a *Hortularium* magyar szavaiból. Ugyanis a szójegyzék egy *Hortularium*-hoz kötve került elő s a *Hortularium*-ban is találunk magyar szavakat. Ebben olvassuk: *afflamentum*, chypke bokor. Tehát a középkori csipke eredetileg a bibliából ismert égő csipkebokor.

A nyelvészeti kutatások szerint csipke szavunk valószínűleg szláv jövevényszó, a szláv *csipka* a rózsabogyó, tehát ugyanaz a

jelentése, mint a német *Hagebutte* szóé, amely eredetileg *Hain-Butzen* volt. Ez is átjutott a magyarba, délnémet módosulataiból magyarosodott a hecsepecs és hecsempecs. A középkori magyar, tövist és égő tövisbokrot jelentő csipke eme kettős vonatkozását jellemző módon szemlélteti *Bejthe István Nomenclator*-a, amelyben ezt olvassuk:

Rosa canina, eb chipke; hoc est caninus rubus.

A bibliamagyarázók az égő csipkebokrot a keleti *Rubus sanctus*-nak tartják, így lett a magyar csipke a kolostorkerti irodalomban a *rubus* megfelelője, és az eredetileg rózsabogyó jelentésű szláv kölcsönzó így kapta a tövis értelmet. *Csipkerózsika* minden bizonnyal a német *Dornröschen* fordítása és ebben az összetételben a csipke szó mindkét jelentése kitűnően érvényesül.

A lovagi kor rózsakultuszának másik magyar népies emléke az ispiláng. Ez a szó nagy reményeket keltett azokban, akik minden magyar népies játékban valamely ősi, pogánykori magyar kultusz emlékét sejtették. Nagyon ragaszkodott e szó magyarságához *Pósa Lajos* is, „a magyar gyermekirodalom megalapítója, ki birokra kelt volna avval, aki az ispilángnak legősibb magyar származását tagadásba vette volna. Azért keresztelte feleségének egyik verses kötetét is Ispiláng-nak.” Ezeket a sorokat *Hermann Ottó* írta 1914-ben abban a dolgozatában, amely véglegesen tisztázta az ispiláng eredetét, miután előzőleg már *Vikár Béla* megfejtette a szó származását, és kiderítette, hogy az ispiláng nem más, mint az *ich spiele einen* kifejezés elferdítése.

Hermann Ottó a magyar tanítósághoz fordult s kérdésére *Patkó Olivér* küldte meg az aradmegyei Szemlakról a választ. A falu sváb lakossága ma is hűen őrzi az ispiláng teljes német szövegét, amely így hangzik:

*Ich spiel ein,
Ich spiel ein,
Ich spiel einen Rosenkranz.
Florian, Florian, hat gelebet.
Selien,
Selien dreht sich rum,
Dreht sich Susann rum.
Susann hat sich rumgedreht,
Hat ihr grünen Kranz verdreht.
Ich spiel ein,
Ich spiel ein,
Ich spiel einen Rosenkranz.*

Az ich spiele einen népiesen ich spiel án, íspiláng-nak hangzik s ez most már mint magyar értelmet kereső kifejezés került a magyar nyelvbe. De nem újabb időkben. Már 1792-ben feljegyezték „Kis pillants, kis pillants kis pillantsi rózsa“ alakban s ma sem csak íspiláng alakban él, néhol „Kis pillang, kis pillang, kis pillangós rózsa“ lett belőle. Kis Áron 29 íspilángos játékot ismertet különféle változatokban.

A XVI. században megint új korszak kezdődik a rózsa történetében, a tudományos kutatások megindításáé. A középkor nem különböztetett rózsa és rózsa között. Ezt annál kevésbé kellett tennie, mert mind a kolostorkertben, mind a lovagok várkertjeiben nagyon kevésféle rózsát ültettek. A középkor legelterjedtebb kerti rózsája az ókorban is közkedvelt százlevelű rózsa, melyet ma *Rosa centifolia* néven különböztet a tudomány. Százlevelű ebben az esetben természetesen száz-szirmut jelent. Hazája valahol keleten van, vadon termő alakjának a Kaukázus keleti felében honos *Rosa centifolia* var. *sanctá*-t tartják, amelynek öt szirma van. Valószínű, hogy a perzsák ültették először kertjeikbe, Herodotus tudósítása szerint a babiloniaiak a perzsa hódítóktól kapták a rózsa ismeretét. Így jutott később a görögökhöz is, akik már nagy rózsakedvelők voltak. Theophrastus többféle rózsát említ s azt írja, hogy a legtöbb ötszirmú, de van 12—20, sőt százlevelű — *roda hekatontophylla* — is. A római szerzők utóbbi kifejezést *centifoliá*-ra fordították le s így kapta az ókor és a középkor legkedveltebb rózsája a *Rosa centifolia* nevet.

A rómaiak állították elő és különböztették meg az első többször virító, remontans rózsát. Plinius azt írja, hogy a campaniai rózsa virágzik legkorábban, később nyílik a milesiai s legkésőbb a praenestiai. Clusius a praenestiait a ma *Rosa damascena* néven különböztetett rózsának minősítette. Egyesek szerint a kolostorok nem vették át ezt a rózsát a rómaiaktól, hanem a keresztes háborúk korában jutott Európába arab közvetítéssel. Ezt jelentené a damaszkuszi név. A legkiválóbb olajrózsa és hajdan a legfőbb hónapos rózsa. Utóbbi név a XVI. században bukkan fel először latin *Rosa omnium calendarum* alakban.

Napjainkban a százlevelű és a damaszkuszi hónapos rózsa a legelterjedtebb parasztrózsák.

Plinius harmadik rózsája, a milesiai, az európai honosságú *Rosa gallica*, amely a Magyar Középhegységnek is legszebb és legfel-

tünőbb rózsája (17. kép). Ez volt az ókor és a középkor konyharózsája, amelynek bimbóját ecetbe tették el, szirmait pedig mézben, később cukorban. Ezért gyakran ecetrózsa vagy cukorrózsa volt a

17. kép. Bársonyrózsa (*Rosa gallica*) a Kőhegyen Pomáz mellett. (Vajda L. felvétele.)

neve. Piros szirmairól bársonyrózsának nevezték. A franciák és a kertészeti irodalom *rose de Provins* néven ismeri kerti alakját. Az egész Déleuropában és Középeurópa déli felében elterjedt bársonyrózsa először jelentkezik a magyar botanikai irodalomban külön néven a kerti rózsá, amelyet egyszerűen rózsá néven emleget-

nek, és a vadrózsa mellett, amelyet csipke vagy ebecsipke néven különböztetnek. Bejthe István így jellemzi Clusius nyomán:

Rosa pumila silvestris simplici magno rubro flore, parragi rosa.

Az ismertetett három rózsza a *Rosa gallica* közelebbi rokonságához tartozik s mint láttuk, a legősibb kerti rózsák ezek sorából származnak. Ha nem is lehet a régiek rózsáit minden tekintetben pontosan párhuzamba állítani a mai fajnevekkel, annyi mindenestre kétségtelen, hogy ebbe a csoportba tartoznak.

A középkori rózsák másik csoportja az európai futórózsák, a *Rosa arvensis* rokonsága. Az ókorban vagy egyáltalában nem foglalkoztak ezzel a csoporttal, vagy legfeljebb a délázsiai és abessziniai honosságú pézsmarózsát (*Rosa moschata*) ültették a római császárok korában Egyiptomban és Északafrikában. Annál fontosabb szerepet töltött be a lovagkorban a várkertekben e csoport két európai faja, az örökzöld rózsza (*Rosa sempervirens*) és a mezei rózsza (*Rosa arvensis*). Mindkettő fehér szirmú, ágai több méter hosszúak, kapaszkodók. Előbbi a Földközi-tenger mellékén, utóbbi Középeurópában és Nyugateurópában honos, éppen ezért a fagy iránt kevésbé érzékeny.

Az örökzöld rózsza a déleurópai területen, a mezei rózsza Középeurópában lett a várkertekben nagy szerepet játszó rózsalugasok futórózsája. A lugast ugyan már az ókorban Nyugatázsiában és Egyiptomban is ismerték és kedvelték s innen Görögországba és Itáliába is eljutott az ismerete, azonban Nyugatázsiában csak a szőlőlugas volt divatban, Rómában ezenkívül még a borostyánt is használták ilyen célra. A rózsalugas a lovagi kor divatja. Később, mikor a festészet világias elemekkel is gazdagodott, a Madonna-képeknek gyakori díszlete, a trónoló Madonna többnyire rózsalugasban ül, mint annak a kornak lovagi hölgyei.

Valószínűleg csak a XVI. században fordult a figyelem a florisztikai érdeklődés fellendülése nyomán az európai csipkerózsákra, a csipkerózsza (*Rosa canina*) kiterjedt és nagyon változékony rokonságára. Hogy azonban akkor mennyire divatosak voltak a vadrózsák és a kertekben is szívesen ültették őket, Clusius híradásából tudjuk, aki pannóniai flóraművében három új rózsát írt le ebből a csoportból: kettő ezek közül már akkor gyakori volt a németországi kertekben, a jajrózsát pedig (*Rosa pimpinellifolia*), amelynek szára sűrűn tüskés, a környéken szedték és onnan hordták Bécs piacára. A másik kettő: a havasi rózsza (*Rosa pendulina*) és a korai virágzásával, valamint szép fahéjszínű kérgével feltűnő pünkösdi

Virágos rét a székesmegyei Felsőzúgó (Russbach) templomának szárnyas oltára „Hegyi beszéd” képen; jelenleg a kassai múzeumban. Készült a XV. század első tizedében.

Pitypang és lóhere a kassai székesegyház főoltárának „Krisztus az Olajfák-hegyén” képen. (A Nemzeti Múzeum fényképe nyomán.)

rózsa (*Rosa cinnamomea*). Az alpesi honosságú pünkösdi rózsáról ezt írja Clusius: „Hogy az elsőt honnan hozták Bécsbe, kétséges, de egyesek véleménye szerint tiroli származású, mások szerint Franciaországból küldték teljes piros virágú *Mochate* néven. Most már minden császári kertben ültetik és a hercegek, előkelő hölgyek és általában mindazok kertjeiben látható, akik gyönyörűségüket lelik a növények tanulmányozásában.“

Egyéb kertben ültetett csipkerózsák a nagybogyójú almarózsa (*Rosa pomifera*), amely azonban bizonyára gyümölcse révén került a kertbe és az illatos leveleivel kiváló borrózsa, francia nevén églantier (*Rosa rubiginosa*), amelynek levelein a mirigyek bor- vagy alma-illatúak.

Arab vagy már török közvetítéssel kerültek Európába a nyugat-ázsiai honosságú sárga rózsák, amelyek illata többé-kevésbé poloskás. Az első sárgarózsát Gesner írta le 1561-ben. Két sárga rózsa terjedt el az európai kertekben, a halványabb színű kénrózsa (*Rosa hemisphaerica*) és a sötétebb sárga, sőt egészen narancsszínű, erősebben poloskaszagú bűdös rózsa (*Rosa foetida*).

Ezeknek, a főntebb ismertetett fajoknak sorából kerültek ki a kerti rózsák még a XVII. és XVIII. században is. Ugyanezek a fajok ismerhetők fel azokban a rózsákban is, amelyek a XVII. század közepén Lippay György, a tudományokat és a virágokat kedvelő hercegprimás irodalmilag is megörökített, világhírű pozsonyi kertjében díszlettek s amelyekről a primás öccse, Lippay János a következő felsorolást hagyta ránk később még részletesen ismertetendő s a magyar kertészeti irodalomban alapvető jelentőségű művében.

„Hogy a rózsának dicsőséges szépségét sok ékes szókkal felmagasztaljam és annak tulajdonságát cifrán leábrázoljam, nem szükséges. Elég felékesítette az, aki öt virágok királynéjának nevezte. Neme és színe neki külömb-külömbféle. 1. Közönséges a dupla barackvirág- avagy testszínű, igen jó illatú. 2. Másik, egy kevésé pirosabb, sokkal nagyobb, teljesebb, levelesebb, százlevelűnek híják. 3. Hollandiai rózsa, ezt is százlevelűnek híják; ez még veresebb, cinobrium-színű, de nem olyan erős illatú. Alacsonyra nő, a táblákba is illik, főképen a közepin és a szegleteken. 4. Tarka-barka, veres fehérrel, teljes. 5. Milesia, bársonyrózsa, igen szép veres, noha nem felettébb teljes; de minden levelei szívesek. Igen jó rózsacetnek, kiváltképen a bimbója, mikor szinte ki nem nyílt. Elmetszik a sárgáját róla; szép veres színt ad neki, ha megszáraztják az árnyékon s úgy teszik ecetbe. 6. Cinnamomea, pünkösdi rózsácska, apró, legelőbb virágzik; kevés, gyenge szaga van, a fája is alacsony, maga teljes. 7. Hónapi, vagy olaszországi rózsa, aki csaknem minden hónapban virágzik, főképen ősszel és télnek elején is; szép teljes és jó illatú, a

színe mint a közönségesnek. Ezt edénybe kell tartani és télre pincébe vinni. 8. Vagyon paraszt is igen szép veres, jó ecetbe. 9. Fehér rózsza, teljes, kinek a közepe egy kevésbé veres. 10. Halavány színű fehér rózsza, teljes. 11. Tejszínű, igen fehér, teljes, sok levelű. Ezek a fehér rózsák nem oly jó illatúak, mint a veresek; de rózsáirnak jók. 12. Vannak apró fehér rózsák, egy szálon sok nő ki, egész télig mind virágzik, teljes, valami szaga is van. 13. Sárga, teljes, öreg rózsza, mint a másféle színű, csakhogyrítván virágzik; idején féreg terem a bimbójában s megeszí. Nincsen szaga. 14. Sárga, együgyű, aki nem teljes, ennek is nincsen szaga. 15. Narancsszínű, belől a levelei veresebbek, mint a bársony, kívül sárgább. Ha ki a kezével megtöri, olyan bűdös, mint a palackféreg.“

A XIX. századdal új fejezet kezdődik a rózsakultusz történetében. A XVIII. század közepén divatba jött Európában Kína és a kínai izlés majmolása erős nyomokat hagyott az európai kertművészetben, valamint virágkultuszban. Kínai hatás alatt újult meg az európai rózsakultusz is. A XVIII. század második felében a Kínát járó angol utazók több kínai rózsát hoztak Londonba a *Kew Garden*-be. Ezek közül különös nevezetességre tett szert Ker, angol utazó, Kantonból 1789-ben hozott rózsája, amely az első nemes rózsza volt. Ugyanis a kínai rózsát (*Rosa chinensis*) és annak későbbi keresztezéseit szemben az európai rózsákkal nemes rózsáknak nevezik.

A kínai rózsza eredete ismeretlen. Sokan újabban nem is tartják valamely, a természetből szerzett külön fajnak, hanem csak keresztezésnek a *Rosa moschata* és valamely *sempervirens* vagy valamely csipkerózsza között. Vadon mindenesetre ismeretlen. Kínában a virágkultuszban távolról sem játszik olyan fontos szerepet, mint Európában hajdan az európai, újabban a kínai rózsák.

A kínai rózsának (*Rosa chinensis*) két változatát különböztetik meg. Egyik a bengál rózsza (*Rosa chinensis* var. *sempervirens*), amely folytonos virágzásával tűnik ki. Ilyen volt a Ker által Európába hozott kínai rózsza. Ezzel letűnt a kisázsiai származású hónapos rózsák ideje, amelyek az ókor óta szolgálták az európai virágkultuszt. A kínai versenytárs hamarosan kiszorította a damaszkuszi rózsát, amely ma már csak a parasztkertben és mint olajrózsza kénytelen megelégedni.

A kínai rózsza másik változata az illatáról tearózsának nevezett *Rosa chinensis* var. *fragrans*. Ez később, először csak 1809-ben került Európába, ahol azonban nem annyira Anglia lett az új rózsakultusz központja, mint sokkal inkább a rózsatenyésztésben vezető szerepre emelkedő Franciaország. Itt a modern rózsakultuszt Napoleon

első felesége, Jozefin, alapította meg, aki kastélyának, a Marly mellett fekvő Malmaisonnak kertjében gyűjtögette kora rózsaujdonságait. Annyira szerette a rózsákat, hogy meghatalmazottja részére szabad járást-kelést biztosított a kontinentális zárlat idején is és a császárnői meghatalmazott a legszigorúbb tilalom idején is hordta az új rózsákat Angliából Malmaisonba, ahol a Humboldt-tal Amerikában járt kiváló botanikus, Bonpland irányította a kertészetet.

Franciaország az egész XIX. századon át megtartotta vezető szerepét a rózsakultuszban és a nemes rózsaujdonságok francia névvel kerültek forgalomba és Franciaországból indultak hódító útjukra. A XIX. század második felében jelentek meg olyan francia rózsakatalógusok is, amelyekben 4000 név volt olvasható. A leghíresebb tearózsák: a lazacszínű Gloire de Dijon és a Maréchal Niel, előbbi 1853-ban, utóbbi 1864-ben jelent meg a francia virágpiaccon. A tearózsza és a bársonyrózsza alakkörébe tartozó európai kerti rózsák keresztezése útján állították elő az inkább bársonyrózsaszerű Bourbon-rózsákat, amelyeket a kertészek *Rosa borbonica* néven ismernek, és az inkább tearózsaszerű, ezüstös rózsaszínű *La France-rózsát*, amely 1867-ben került forgalomba. Ma azonban már ezeket a rózsákat régieknek nevezik és az új nemes rózsák több tekintetben kiválóbbak, főként abban, hogy június közepétől kezdve egész késő őszig gazdagon virágznak. A legújabb nemes rózsák Amerika nagy kertészeti fölényét hirdetik.

Keletáziából hozták azt a rózsát is, amely a régi európai futórózsákat szorította háttérbe. Ez a *Rosa multiflora*, amely Japánban, Kínában és Koreában honos. Különösen telt virágú, keresztezett alakjai terjedtek el a kertekben, amelyek között az 1880-ban forgalomba került *Crimson Rambler* legtöbb versenytársát legyőzte. Amerika csak a futórózsák számát szaporította, az amerikai honosságú futórózsza prérirózsza (*Rosa setigera*) néven ismeretes.

A lilium története párhuzamos a rózsáéval, de más eredetű. A régiek csak egyféle liliumot ültettek a kertben, az előázsiai honosságú fehér liliumot (*Lilium candidum*). Ez a legrégebb kerti növények közé tartozik. Felfedeztetését azonban bizonyosan nem pompás színű és rendkívül illatos virágainak köszöni, hanem ízletes hagymájának. A hagyma már legrégebb időben az ősember eledelei közé tartozott s a világ különféle tájain nagyon különféle növények szolgálták hagyma gyanánt. A nomádok még ma is a szabad természetben szedik meg a hagymát s a hagyma ősiessége mellett szól az a

körülmény is, hogy a magyarság ezt a szót is valahonnan keleti őshazájából hozta magával. Európában már inkább csak szűk esztendőkből a szegénység fordul a vadon termő hagymás növények hagymáihoz, de Ázsiában még most is szívesen fogyasztják a legkülönbözőbb hagymákat, a liliom hagymáit is. Ez még Japánban is általános szokás és hogy milyen általános Japánban a liliomhagymának eledelként való fogyasztása, jellemzően írja le Hans

18. kép. Liliomot ábrázoló domborművek Asszurbanipál korában, a VII. században Kr. e., a kujundzsiki palotában. (Rawlinson nyomán.)

Molisch: „Nagyon meglepett Japánban az a szokás, hogy a liliomot is felhasználják zöldségnek. Az európai ember a liliom nevének említésekor a virág szépségére, illatára és gyönyörű színére gondol. Azonban eszébe sem jut, hogy a liliomhagymát megegye. A japáni ember másként gondolkodik, mert Japánban több liliom, így a *Lilium auratum*, *japonicum*, *Thunbergianum* és *tigrinum* hagymája drága és nagyrabecsült élelmiszer. Ezek a liliomok Japánban a szabad természetben éppen úgy megtalálhatók, mint a kertekben, ahol mind hagymájukért, mind virágjukért ültetik őket.“ Bár némely liliom és más hagymás növény hagymája nem veszélytelen, például a fehér liliomé is, mégis felhasználják élelemnek, mert főzéssel vagy sütéssel teszik ártalmatlanná, mint sok más nyersen mérgezést okozó növényi eledelt, kívált gumót.

A nyugatázsiai kultúra emelkedése idején a liliomból a papok, királyok és hatalmasok kertjeiben virág lett s idők folyamán valószínűleg a virágkultusz központjába került. Ninive asszír királyainak kertjeiben a legkedveltebb virág lehetett, ennek emlékét őrzik Asszurbanipál palotájának domborművein a jellegzetes liliomképek (18. kép). Hogy azonban nem a Kr. e. VII. században fedezték fel virága szépségét, hanem sokkal régebben, mikénei festmények tanúsítják.

Nagyon szerették a zsidók is. Zsidó neve *sosanna* állítólag *ses*, hat szóból ered s a virág hat lepelévelének hatása alatt keletkezett. Később nagyon kedvelt zsidó női név lett belőle, majd, mivel a liliom virága fehérségénél fogva a tisztaság jelképévé magasztosult a költészetben, az ismert Zsuzsanna-mondát költötték belőle. Mind a *Zsuzsanna* név, mind a szűz *Zsuzsanna* története Európába is elvándorolt a kora középkorban. A fürdőző *Zsuzsanna* már a IV. században megjelent a képzőművészet motívumai között és mindmáig szinte minden korban megújult. A liliom zsidó *sosanna* nevéből keletkezett női név a franciában *Susanne*, a kolostori latinságban *Susanna*, végül magyarban *Zsuzsanna* s a nyugaton is használatos becéző rövidítéssel *Zsuzsa* és *Zsuzsi* alakokon vándorolt keresztül.

Sem a görög, sem a római nem vette át a virág semita nevét, mindkét nyelvben külön neve volt, a görögben *kri-non*, latinul *lilium*. Utóbbiból ered kolostori közvetítéssel a magyar liliom növénynév és *Liliom* női név, amely a lovagkorban a legkedveltebb magyar női nevek közé tartozott.

Már a középkorban megindult a liliom név szétágazása.

A biblia nyomán keresni kezdték a völgyek liliomát. Hogy milyen eredménnyel, később részletesebben kifejtjük. Vörös liliomot már Plinius is megkülönböztetett, a XV. századtól kezdve az újabb botanikai irodalomban is megjelenik a vörös vagy sárga liliom és olyan tág kérdéssé gazdagodik, hogy majd ezt is külön fejezetben beszéljük meg, kíváltként mert a sárga liliom problémájának érdekes magyar részletei is vannak.

A liliomkultusz központjában még a XVII. és XVIII. században is az ősi fehér liliom állott. Jellegzetes képét őrzik a renaissance

19. kép. Naturalisztikus fehér liliomok az 1582-ben adományozott Guthai-günc címer sisakdíszében. (Csoma J. nyomán.)

és barokk címerek (19. és 20. kép). Lippay ezt írja kerti szerepéről:

„Fehér liliom, közönséges virág az magyarországi kertekben, azért nem szükséges sok szóval ennek ékességét, állattját és illatát

20. kép. Renaissance-stílusú fehér liliomok az 1523-ban adományozott Imreffy-címerben. (C s o m a J. nyomán.)

leírnom. Levelei hosszúak mint a pallos, a kórója övedzőig és magasabban is felnő, tetején a fehér színű virágok harangformára tündökölnek, hol többek, hol kevesebbek, kiknek levelei (szirmai) kívül vonattosak; a gyökerek kerekdedek, de nem tömöttek, hanem szeletenként összenőnek, fehérek is. Szaga a fehér liliomnak nagy vagyon, jó és hathatós, csakhogy az ember fejének nem igen egészséges. Ha ki

a földből ki akarja venni, Sz. Jakab nap tájban cselekedje azt, és rövid idő alatt megint elültesse, és ha csemetéi vannak, egymástól elszaggatván, szaporítsa; egyébként nem kíván semmi kiválképen való bajmólódást. Ha magul vetik, igen kevés haszna vagyon, mert ez igen ritka, sok esztendeig is kellene várni, míg virágozzék. Vannak a pozsonyi (primási) kertben fehér liliomok, kiknek kétszáz s több virágjuk is vagyon, constantinápoli, kit a török Szultán Szambaknak nevez. Vannak azon kívül teljeseek is, kiknek egynehány ezer levelei (szirmai) vannak.“

Az újabb időkben a már Dioskurides által királyinak — *krinon basilikon* — nevezett s általánosan kedvelt és a művészeti motívumok között is nagy szerepet játszó fehér liliomnak is támadtak exotikus versenytársai. Franz Siebold (1796—1866), aki a múlt század első felében feledhetetlen érdemeket szerzett Japán flórájának felkutatásában és Japánban elvetette a tudományos botanika első csíráit, új liliomokat küldött Japánból Hollandiába s azóta a japáni és általában a keletázsiai liliomok a virágkereskedésekben és a kertekben egészen háttérbe szorították az ősi fehér liliomot, és általában az európai liliomokat. A virágkereskedésekben különösen gyakran látható a cserépben nevelt és hajtattott óriásvirágú, fehér *Lilium longiflorum*. Ma ez a fehér „liliomszál“.

4. Viola.

A középkor virágokról vett és adott női nevei között a Rózsa és a Liliom mellett gyakori a Viola is. A középkorban a violát, amelyen akkor elsősorban az ibolyát értették, nem ültették a kolostorkertben. Kolostorkerti növények jegyzékében sehol sem szerepel. Mindazonáltal ismerete kétségtelenül a római hagyatékhoz tartozik, amit világosan jelez a latin *viola* szó. Az ókorban mind a görögök mind a rómaiak nagyon kedvelték az ibolyát. Athén lakosságának legkedvencebb virága volt s *Aristophanes* írásaiból tudjuk, hogy az athénieket *iostephanos*-nak, ibolyával koszorúzottoknak nevezték. Hogy a középkor elején nem veszett el ismerete, bizonyítja *Isidorus Hispalensis* (570—636), sevillai püspök természet-tudományi munkája, az *Etymologiae*, amelynek növénynevei között az ibolyáé (*viola*) is olvasható, valamint *Walahfrid Hortulus*-a, bár a szerző nem áldoz külön fejezetet ennek a növénynek, hanem csak a *gladiolá*-ról szóló sorokban említi a *viola* nevet.

De az is bizonyos, hogy a középkori vallásos virág-jelképek között nem kapott helyet, tehát a violakultusz olyan jelenség, amely nem a kolostori virágkultusz közvetlen származéka. Új irány feltűnését jelenti a *Viola* név a női nevek között, eltérést a kolostori virágkultusz hagyományaitól. A naturalizmus indul el vele európai modern útjára a királyok és lovagok váraiból, ahol a középkori vallásos virágkultusz az udvari és lovagélet hatása alatt elvilágiasodott. Itt lett hosszú feledés után a virág ismét az életöröm egyik legszebb jelképe és hirdetője, itt lett ismét a kert dísze, a természet ékessége és a lakás legbájosabb barátja. A Madonna-kultusz elvilágiasodásával a költők a vár úrnőjét tüntették ki azokkal a virágnevekkel, amelyek a kolostorban csak az Istenanyát illették meg, sőt új virágokat is kerestek a kertben és a réten s azok nevét is felhasználták női név gyanánt.

A kolostor zárt élete nem áll többé a XIII. századtól kezdve a közérdeklődés központjában, már nem egyedüli elismert életcél a világról lemondani, a természet többé nem idegen és minden gonosz kútfeje. A lovag vadászik és mint keresztes vitéz bejárja a világot,

közvetlenül érintkezik a természettel és a keleti népekkel, amelyek többet őriztek meg az ókor pogány életörömeiből. Irodalomban, művészetben, tudományban a lovagi élet veszi át a vezető szerepet, a legfőbb eszmény most már a lovagi eszmény. II. Frigyes (1212—1250) császár könyvet írt a sólymászatról s abban a madártan kérdéseit olyan módon tárgyalja, amely a természet komoly megfigyeléséről tanuskodik.

Az új irány hatása csakhamar megnyilatkozott a kolostorok világában is. Giovanni Bernardone (1182—1226), akit francia anyától örökölt francia beszédéről *Franciá-nak* (Ferencnek), szerzetesi működésének színteréről pedig Assisi-nek neveztek, a lovagi század elején megalapította az első kolduló szerzetesrendet, a ferenceseket és a női Klarissza-rendet s ezzel olyan kapcsolatot teremtett a kolostor és a szabad természet valamint a külső világ között, amely új lehetőségekre nyitott kilátást a kolostori életben is. A természet szeretete bevonult a kolostori életbe is és mert a tudománynak, művészetnek ekkor még mindig a szerzetesek voltak művelői, megjelenhetett a tudományban és művészetben is.

És valóban Giotto (1276—1337), aki az Assisi életét hosszú képsorozatban festette meg, egyre több és több természetes elemet honosított meg a művészetben, festményein az addig földöntúli arany vagy kék háttér lassanként megelevenedik, hegyek jelennek meg az emberi alakok mögött, állatok tűnnek fel mellettük és növények lábaik előtt. A trónusán ülő Istenanya többé nem égi álmokép, hanem a szobájában a karosszékében, vagy a kertben a lugasban ülő várúrnő, aki virágokban gyönyörködik; a Megváltó nem többé földöntúli szellemkép, hanem szenvedő ember s a kép tárgyául szolgáló cselekvény földi tájon történik, amelyet fák, fűvek és virágok tesznek változatossá.

Giotto egyik művén, amely Krisztus feltámadását ábrázolja, egészen különleges háttérrel látunk. Háromféle növény különböztethető meg a kép közepén a két emberi alak között, két cserje, néhány tő pitypang és valami más fűféle növény. Ez a kép Giotto kései műve, a korábbiakon hiába keressük ezt a tájat és ezeket a növényeket. Nem nehéz megfelelni arra a kérdésre, mit akart ábrázolni a művész ezzel a néhány növénnel, amelyek közül a pitypang könnyen felismerhető. A virágos rétet.

Giotto hatása keresztül hullámozott az egész európai festészen és megjelent idők multán Magyarországon is. A pitypangos rétet mint a természet képviselője az oltárképeken Magyarországon is

hirdette a naturalizmus feltámadását. A kassai dóm főoltárán látható az a XV. századbeli magyar festmény, amely Krisztust jeleníti meg az Olajfák hegyén. Az ismeretlen nevű magyar festő kertben osztotta el a jelenet szereplőit. Ezt világosan elárulja a kerítés. De a kert nem valami házi díszkert, hanem gyümölcsös vagy szénás kert, melynek talaját réti növények borítják. Ezek között határozottan felismerhető a pitypang s még néhány más réti növény, így a lóhere és a fehér here. Még feltűnőbb a virágos rét a felsőzúgói (Russbach Szepesmegyében) szárnyasoltár Hegyi beszéd képen. Ez is XV. századbeli festmény. Ezen a képen is felismerhetők a réti növények között a pitypang és a lóhere (III. tábla).

Aki úgy ismerte a pitypangot, mint ezek a festők, annak a növényt a természetben kellett megfigyelnie és kétségtelenül névről is kellett ismernie. Vajjon mi lehetett a virágos rétet és a naturalizmust képviselő pitypang középkori magyar neve és milyen szerepet játszhatott ez a növény abban a korban?

A ma használatos pitypang és gyermekláncfű neveket hiába keressük a középkori magyar növénynevek között. Nyomuk sincs. Egészen másként nevezték akkor ezt a növényt. A salátákhoz számították s mert a salátának akkor még a török-magyar *kék* neve is élt, kétségtelen, hogy már a XV. század latin-magyar szójegyzékeinek *kék* szava tágabb értelmében is bennefoglaltatik. Önálló néven először a Casanate-könyvtár Korvin-kódexében jelenik meg az irodalomban; a glosszátor a kerti kéktől (kerti salátától) *vadkék* néven különböztette meg. Ez volt tehát a pitypang középkori neve.

A pitypang fiatal levele ma is közismert saláta. Nyugaton néhol ma is természetlik erre a célra a pitypangot. Gyógyító célra is használták a középkortól kezdve. Hogy az ókorban megkülönböztették-e, bizonytalan. Annyi mindenesetre tény, hogy a középkori botanika nem az ókorból vette e növény ismeretét, hanem maga fedezte fel. Mikor a mezők virágát már valóban a mezőkön keresték a füvészkedő barátok, a pitypangban vélték megtalálni a *flos campi*-t. Ilyen néven ismerte Konrád von Megenberg (XIV. század), akinek *Buch der Natur* című természetrajza, az első (a szerző halála után) nyomtatott természetrajz, még egészen a középkori kolostori szellem hagyatékát őrzi. Van azonban későbbi, már kétségtelenül a kolduló és humorizáló szerzetesek köréből származó középkori neve is: *caput monachi*, vagyis barát feje. Ezt kopasz termésvacka, vagy pihés-borzas bóbítája nyomán kapta.

Mindezen neveit feljegyezték a német füvészkönyvek szerzői is

és azokból átvette a XVI. század magyar irodalma is. Melius J u h á s z P é t e r Herbariumában olvassuk: „Cichorea luteum. Vadkék... kikeletkor ugyan szőrös a feje a virága után, mint egy koszorús cserifakónak; híják oroszlánfognak is, taraxacon, barátfőnek is.“ A kolostori kódexekben gyakran a katánghoz hasonlítják, ugyanígy a XVI. század füvészei is, ezért Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében *Cichorea lutea*, sárgavirágú katáng a neve.

Nyugati középkori nevei között találjuk végül a következőket is: *rörelkraut*, *papenplat*, *pipabe*. Ezek egészen más eredetűek. A mezőn játszó lovaghölgyek és gyermekeik készítették, akik játékszernek használták a pitypang üres tökocsányát. Ezek a nevei kerültek idővel a magyarság körébe is és itt ezek nyomán támadt a táblabíróvilágban a mezőn játszó nők és gyermekek száján a pitypang és gyermekláncfű. Utóbbi elsőnek Benkő József jegyezte fel 1783-ban, előbbi Diószegi és Fazekas 1807-ben.

A pitypang történetének kezdetei legjobban jellemzik a lovagkor szabad naturalizmusát, amely alapján átformálta az egész középkori kultúrát. Hatása természetesen eljutott a kertészetbe is és a kolostorkert után új kertészeti stílust alapított Európában. A lovagi hölgy, a vár úrnője gondozta a várakban a kertet és a lovagi hölgyet már gyermekkorában a természet szeretetére és a regényességre nevelték. Rajongó szemekkel olvasta nemcsak a szentek legendáit, hanem a francia regényeket és lovagi hőskölteményeket, lángoló szemekkel gyönyörködött a virágokban és a madarakban. Az ő ízlése irányította a mezőn tartott népies ünnepélyeket és sokszor részt vett a solymászatokon, sőt esetleg a vadászatokon is. Otthon is olyan környezetet igyekezett magának teremteni, amilyen legjobban megfelelt eszményeinek s elhozta a várkertbe a mezők virágait és a régi kolostorkerti gyógynövények táblái előtt virágos rétet készített magának.

Sajnos, Magyarországon ebből a korból éppen úgy nem maradt ránk a kertek leírása, mint a megelőző kolostori korból sem. De ez nem akadályoz abban, hogy rekonstruálhassuk általában a lovagi kor várkertjeit, amelyektől természetesen a magyar várkertek sem különbözhetek lényegesen, hiszen tudjuk, hogy a magyar várakban sok idegen cselédet tartottak, ilyenek voltak a kertészek is még a későbbi korszakokban is, mert a kertészeti tudomány leggazdagabb volt Itáliában s onnan terjedt északra többnyire Franciaországon át. Azt ugyan nem rajzolhatjuk meg adatok híján, hogy mennyi valósult meg a lovagi korban Magyarországon a kertészeti eszményekből, de

hogy melyek voltak ennek a kornak kertészeti eszményei, amelyek felé mindenütt törekedtek, pontosan megállapíthatjuk.

A lovagi vagy várkert elméletét a XIII. század legnagyobb tudósának és botanikusának, a dominikánus Albertus Magnusnak *De vegetabilibus* című munkájából nagyon jól ismerjük. Albertus leírásának megítélésében két szempontot kell figyelembe venni. Az egyik, hogy Itáliában járt és kétségtelenül ott véste emlékezetébe a lovagi kert eszményeit is. Ez világosan kiderül abból, hogy a kertben a fák között gránátalmát, babért és ciprust emleget, holott későbbi tartózkodási helyein, Regensburgban és Kölnben akkor sem zöldeltek ezek a fák. A másik, hogy Albertus Magnus előkelő családból származott, családi neve gróf Albert von Bollstädt és így kétségtelen, hogy kerti leírásában a lovagi kor előkelő emberének gondolkozása nyilatkozott meg. Díszkerti leírása alább következik.

„Vannak olyan helyek is, — írja Albertus — amelyek nem annyira a haszon és a nagyobb termelés szolgálatában állanak, hanem inkább a szórakozás helyei és termelés tekintetében elhanyagoltak mondhatók, minélfogva nem tartoznak egyik leírt mezőgazdasági földhöz sem. Ezek neve *viridantium* vagy *viridarium*. Mivel főként két érzékszerv gyönyörködtetésére szolgálnak, nevezetesen a látására és a szaglására, mindazon rendszabályok távoltartásával készülnek, amelyek egyébként a növénytermelésben irányadók. Ugyanis a szemet semmi sem gyönyörködteti annyira, mint a finom, nem hosszú pázsitfű. Ez azonban csak sovány és nehéz talajon nevelhető. Ennélfogva azt a helyet, amelyet díszkertnek akarunk berendezni, alaposan meg kell előbb tisztítani a régi gyökerektől, ez pedig csak úgy végezhető el, hogy a gyökereket kiássuk, a földet a lehető legjobban elegyengetjük és jól megöntözzük forrón-lobogó vízzel, hogy a benne maradt gyökereket és magvakat elforrázza, megakadályozzuk csírázásukat. Azután az egész helyet befedjük finom fűvű, sovány pázsitdarabokkal, amelyeket széles fakalapáccsal erősen benyomkodunk, majd pedig a fűvet lábunkkal úgy a talajba tapossuk, hogy szinte egészen eltűnik: erre nemsokára mint finom hajszálak törnek elő a fűszálak és zöld szőnyeg módjára borítják el a földet. A pázsitnak akkorának kell lennie, hogy mögötte négyszögletű területen mindenféle fűszeres növény, mint ruta, zsálya, bazsalikum, ültethető legyen, hasonlóképen mindenféle virág, mint ibolya, keselyűfű, lilium, rózsza, kéklilium stb. A fűszeres növények ágyai és a pázsit között, utóbbinak végében, magasabb pázsitdarabot kell készíteni, amelyet virágok tegyenek kedvéssé és a közepe üldöhelynek legyen alkalmas, hogy az emberek ott üldögélve és virágokban gyönyörködve kipihen-hessék magukat és felfrissüljenek.

A pázsitba a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy szőlőt kell magasra nevelni, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot és árnyékával gyönyörködtet s frissít. Ezekről a fáktól nem várunk gyümölcsöt, hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázzuk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak. Vigyázni

kell, hogy a fák ne álljanak nagyon sűrűn és nagy számban, mert a friss levegő elzárása egészségünkben kárt tehet. Ezért a mulatókert legyen szellős és árnyékos. Attól is óvakodni kell, hogy keserű fákat ültessünk, mert ezek árnyéka elgyengíti az embert, mint például a diófa és más efféle fáké. Inkább édes természetűek legyenek ezek a fák, amelyek virága kellemes illatú és árnyékuk élvezetes, mint a szőlő, körte- és almafa, gránátalma, babér és ciprus. A pázsit mögött pedig legyen sok olyan orvosi és fűszeres növény, amely nemcsak illatával nyújt élvezetet, hanem a szemet is gyönyörködteti különféle virágával, amely magára vonja a szemlélő figyelmét. A herbák között főként a rutáról ne feledkezzünk meg, mert nagyon szép zöld a levele és keserűsége révén elijeszti a mulatókertből a mérges állatokat.

Azonban a pázsit közepére ne ültessünk fákat, hanem hagyjuk szabadon, hogy ott élvezhessük az egészséges szabad levegőt és járkálás közben ne akadjanak arcunkba a fa ágai között feszülő pókhálók, ami elkerülhetetlen lenne, ha a pázsitot egészen teleültetnénk fákkal.

Ha pedig lehetséges, vezessünk a középre tisztavízű forrást és foglaljuk kőbe, mert abban gyönyörűsége telik az embereknek. Északnak és keletnek legyen a mulatókert szabad, az innen fújó szelek egészséges és tiszta volta miatt. Ellenben a déli és nyugati oldalt zárjuk el, mert az innen fújó szelek viharosak, tisztátalanok és az embert gyengítik. Igaz ugyan, hogy az északi szél ellensége a gyümölcsnek, azonban csodálatos módon megóvjá az ember szellemi és testi egészségét. Már pedig a mulatókertől gyönyörködtetést várunk, nem pedig gyümölcsöket."

Albertus Magnus eme leírását bátran nevezhetjük a középkori díszkert, vagy mint akkor nevezték, mulatókert elméletének. Az olvasó első tekintetre észreveszi, hogy a nagy bölcsező mindenben megindokolja és megmagyarázza a mulatókert egész berendezését, ahogyan ma mondanók, stílusát. Természetesen a lovagkori előkelő ember életbölcselete nyilatkozik meg Albertus kertelméletében, de a leírás így kétségtelenül legalkalmasabb arra, hogy a lovagi kor mulatókertjeinek stílusát megértesse. Bármilyen más volt Albertus és a dominikánusok életfoglalása, mégis lényegében ugyanaz a szellem szólal meg ebben a leírásban, mint Assisi Szent Ferenc életében: a természet szeretete.

Albertus Magnus elmélete a mulatókertről nemcsak a tudós szerzőnek bölcészeti, tehát valószínűleg kevésbé olvasott, munkájával terjedt, hanem a kései középkor legszélesebb körben olvasott gazdasági munkáival is. Ugyanis a tudós dominikánus leírását átvette Petrus de Crescentiis, akinek *Opus ruralium commodorum* címen 1305-ben Bolognában befejezett műve a XIV. és XV. század legelterjedtebb gazdasági kézikönyvei közé tartozott. Tehát ebből a munkából azok is megismerték a lovagkori mulatókert elméletét, akik nem vállalkoztak olyan nehéz tudományos munka elolvasására, mint amilyen a bölcsező Albertus-é.

Nemcsak a XIII., hanem még a XIV. századnak is a virágos rét a kertészeti eszménye. A XIV. században Itáliában már magas fokot ért a díszkertészet, de még mindig az a lényege, hogy a virágos rétet igyekeznek utánózni. Legyen elég itt arra utalni, hogy Boccaccio ma is közhírnok *Decameron*-jában olyan kertbe vezeti társaságát, amely, bár már narancs- és citromfák lombja sötétlik benne, mégis lényegében teljesen megfelel Albertus Magnus kerti leírásának. Lehet, hogy Boccaccio kertjében a narancs- és citromfák még csak a képzelet szülöttei, de a többi kétségtelenül valóság. Boccaccio kertjében szőlőlugasok húzódtak és „a lugasok oldalát majdnem egészen körülzárták fehér és piros rózsá- meg jázmincserjék... A kert közepén kurta és olyan sötétzöld fűvű rét volt, hogy szinte feketének látszott. Ezerféle tarka virág kandikált elő a pázsitból és köröskörül zöldelő erős narancs- és citromfák állottak, amelyek nemcsak a szemnek nyújtottak jótékony árnyékot, hanem érett és még éretlen gyümölcsökből és a virágaikból áradó fűszeres illatukkal a szaglóérzéklet is megörvendezették.” A pázsit közepén szökőkút állott márványmedencével, amelynek vize a pázsit alatt vezetett csatornában folyt el.

Hogy Albertus Magnus és követőinek leírása a lovagkori mulatókertről, vagy mint a költők gyakran nevezték, paradicsomról, nem a képzelet szüleménye, hanem sok-sok példában meg is valósult a XIII. és XIV. század folyamán és még a XV. században is voltak ilyen kertek, azt kétségtelenné teszi a lovagi kor és a hagyományai alatt álló festészet. A XV. század festményein és illusztrációin (IV. és V. tábla) gyakran pontos és beszédes hűséggel, színekben elevenedik meg az, amit Albertus szavakkal jegyzett fel a kortársak és az utódok számára. Ezeken a festményeken a kései lovagkori várak kertjeinek berendezése, a virágokkal teletűzdelt pázsit, a pázsitpadok, a deszkákkal foglalt növényágyak, a forrás vizét elosztó kút, néha olyan aprólékos részletezésben tárul elénk, hogy ezek alapján nemcsak az egyes kertészeti elemeket, hanem az egyes virágokat is pontosan meghatározhatjuk.

Miként már Albertus leírásából is következtethetjük és a festmények, kivált a miniatűrök még határozottabban kifejezik, a mulatókertek vagy paradicsomok, nagymértékben különböznek korunk díszkertjeitől, bármiféle stílusú díszkerttel hasonlítjuk össze; éppen ezért nem lesz érdektelen, ha a lovagkori díszkert kertészeti elemeit közelebbről is részletezzük, mielőtt virágaival egyenként megismerkednénk.

Hogy mi értendő pázsiton és hogy készült a várkertek pázsitja, *Albertus* részletesen elmondja. Úgy látszik, akkor még nem ismerték a magról nevelt pázsitot, hanem a vár körül kerestek szép fűvű rétet és onnan hordták a pázsittéglákat a kertbe. Ebből következik, hogy a paradicsomok pázsitja sohasem lehetett akkoriban olyan egységes, mint a modern kerteké, amelyekben az angol parkok elterjedése óta az angol példa nyomán magról nevelik a pázsitot, főként a nevében az angol hatást ma is őrző angol perjét, amelyre azonban még napjainkban is szóról-szóra idézhetjük *Albertus* szavait, hogy semmi sem gyönyörködteti annyira a szemet, mint a finom, nem hosszú fűvű pázsit. Ha a várkert kertésze eleget akart tenni ennek a kívánságnak, vajmi gyakran kellett újítania a kertben a pázsitot. A középkori botanika még nem tett különbséget a pázsitfűvek között, természetesen a középkori kertész sem. De azért volt gondja arra, hogy szép fűvű legyen a pázsit. Ezt a célt a sovány és nehéz talajjal érte el, ami körülbelül az angol perje életfeltétele.

Korunkban már csak kevésbé divatos a pázsit zöldjének tarkítása virágokkal. Akkoriban ez általános volt a várkertekben, noha a tiszta zöldfűvű pázsit sem volt ismeretlen. A virágos pázsit is megkívánta, hogy a kertet mentől többször újítsák, mert ellenkező esetben vagy a virág rontotta meg a pázsitot, vagy a pázsit nyomta el a virágos növényt. Noha a virágokkal megtüzdelt pázsit a virágos rét utánczata, elsősorban mégis kertészeti műalkotás, mert olyan növények társítása, amelyeket a természetben sehol sem találunk mind egymás társaságában.

Virágot ágyban csak a kert hátsó részében tartottak, ahol a fűszeres növényeket nevelték. A deszkákkal arasnyi magasan kerített növényi ágyakban a várban is a kolostorkert fűszeres növényei, herbái illatoztak. Bár tehát a várkertben a kolostorkerti őshagyték, a *herbarium*, háttérbe szorult, mégis fontos szerepet játszott, közvetlenül a várkert úrnőjének felügyelete alatt állott, mert az egészség ápolásának ezekre a fontos eszközeire a háziasszony maga akart felügyelni, hiszen a lovagkor hölgyeinek legfőbb erényei közé tartozott a betegek ápolása, a szegények gondozása is. Nagyobb kertekben azonban bizonyára külön kertésze, — *herbarius*-a — volt a vár úrnőjének, valamely tudós szerzetes, mert a lovagkor századainak folyamán egyre nagyobb és nagyobb számra növekedett a gyógynövények ismerete s a *Herbarius* és *Hortus sanitatis* című könyvekben felsorolt és ismertetett növények száma már több száz.

Érdekessége a várkertnek a pázsitpad (21. kép). Miként a korabeli festményeken jól látható, kőből vagy téglából alapozták és

21. kép. Pázsitpad. Dirk Bouts „Szent Szűz a gyermekkel“ képén. Készült a XVI. század legelején. (A Szépművészeti Múzeum fényképe nyomán.)

pázsittal borították. Hátsó és könyöklő részére a pázsitba épűgy virágot ültettek, mint a pázsitszőnyegbe a talajra. A lovagkori várak leányainak és asszonyainak nagyon kedvenc helye volt a kerti

Lovagkori várkert képe a British Múzeum *Roman de la Rose* kötetében; XV. századi flamand miniatűr. (P. Durrien nyomán.)

pázsitpad, amelyről nemcsak kertjük virágaiban, hanem a szép kilátásban is gyönyörködtek.

Feltűnő jelenség Albertus leírásában, hogy szóval sem említi az utakat, holott később, már a XV. századtól kezdve nagy súlyt vetettek a díszkertekben az utak elhelyezésére és rendben-tartására. De miként a lovagkori kertek képein jól látható, a várkertekben még nem voltak kavicsolt utak, a kert első felét egészen elfoglalta a megszakítatlan pázsit. A kavicsolt út már a renaissance korának újítása.

Építészeti szempontból legfőbb dísze volt a várkertnek a forráskút. A vár nem lehetett meg seholsem víz nélkül, azonban ritka esetben akadt olyan hely, ahol a várat közvetlenül a forrás területére lehetett emelni. Éppen ezért többnyire a környékről, lehetőleg valamely magasabban fekvő helyről csatornában vezették a várba a forrásvizet. Ebből természetesen tellett a kerti kútnak is, amelyet csorgókkal szereltek fel és az ott fogott vízzel öntözték a kert pázsitját és virágait. A lovagkorban a forráskút még meglehetősen egyszerű, bizánci stílusú műalkotás, csak később a renaissance korában kezdődik szobrászati kiképzése, amely a barokkban éri el fénykorát.

A várkertet természetszerűleg kőkerítés védte, de a várkert kőfalán belül gyakran farácsból vagy sodronyból készült fal választotta el a vár más részétől. Fa- és vasrácsra vezették a lugasok futónövényeit is, a szőlőt, de már a későbbi lovagkorban inkább a futórózsákat. A festmények rózsalugas-képeiről következtethetünk arra, hogy a várkertek legszebb és legfontosabb dísze a rózsalugas volt, erre akkor olyan gondot fordítottak, mint soha azelőtt és azóta. Az ókor még nem ismerte a rózsalugast, ez a lovagkor találmánya s kétségtelen, hogy a lovaghölgyek fejlett szépészeti érzékének kiváló bizonyossága.

A kert nemcsak a várban kapott helyet, hanem — nyilván békésebb vidékeken és időkben — a vár alatt is gyakran telepítettek kertet. Ilyen esetben a kert szabadon terjeszkedhetett és valóban később, kivált már a XV. században a vár előterén nagy kertek díszlettek, s a várak előkertjeiből fejlődtek a terraszos renaissance-kertek, a villakertek, sík vidéken pedig a francia kertek.

A lovagkori kertek virágdísze még sokkal szegényesebb volt, mint korunk kertjeié, de ez korántsem jelenti, hogy szépsége kisebb lett volna. A szabad természetből sok virágot telepítettek ekkor a kertekbe, hogy a kolostorkert növényei közül válogatott virágok

számát növeljék. Albertus csak kevés virág nevét említi kerti leírásában, ezért szükséges, hogy máshonnan is adatokat merítve, legalább megközelítő teljességgel felsoroljuk a lovagkor díszkertjeinek virágait.

Az Albertus leírásában említett *ciprus*, *babér* és *gránátalma* természetesen csak az itáliai kertekben zöldelt, ott már a rómaiak idején mindhárom fa nevezetes szerepet játszott a kertekben. A középeurópai kertekben ezek a fák hiányoztak. Itt főként a virágaikkal is feltűnő gyümölcsfákat ültették a díszkertben, amelyeket Albertus jellemző módon édes természetűeknek nevez, s azt mondja róluk, hogy árnyékuk élvezetes. Megnevezi az *alma*- és *körtefát*. Azonban ezek nevét csak példának emeli ki, mert a többi szépvirágú gyümölcsfa sem hiányzott a lovagkor díszkertjeiben, a *cseresznye*fa, *meggyfa*, *mandulafa* stb.

A virágos gyümölcsfák később is elmaradhatatlan tartozékai voltak a díszkertnek. Még Lippay János is több gyümölcsfát sorol fel a virágzó fákról szóló fejezetben, de már a barokk korban megkivánták a díszkerti gyümölcsfától, hogy telvirágú legyen. „Teljes barack virág — írja Lippay — mint a szép apró rózsácskák, úgy nőnek teljesen az ágakbul ki, mint az együgyű virágúak s olyan színek is van. Oltani kell más barackfába, a holdnak nevelkedésére. Ha mely ága megszárad, februáriusban le kell metszeni és egy esztendő mulván megújul. Jó földet szeret. — Teljes cseresznye és meggy: ezeknek fejr a virágjok, mint a közönségesnek, és úgy nőnek, csak-hogy teljeseek. A meggynek ha gyümölcse leszen, jobb részére mind kettős. Ezek is oltással szaporodnak, szemre is, ha más cseresznye vagy meggyfába oltatnak; öreg fa nevelkedik belőlek, azért nem félnek a hidegtől.” Láthatjuk, hogy a cseresznye fa virágjában nemcsak a japániak gyönyörködnek, hanem Európában is szívesen élvezett virágdísz volt a cseresznye és a többi gyümölcsfa virágja.

Legérdekesebb azonban virágkultusz tekintetében a gyümölcsfák között a mandulafa, amely mindnyája között legkorábban virágzik. Nemcsak a várkerteknek volt egyik legszebb dísz, hanem ma is valóságos csodája Budapesten a Gellérthegynak. Évekig tart a készülődés erre a csodára, melynek nincsen párja az egész országban. Évekig egyszerű a gellérthegyi tavasz, de azután, mikor elkövetkezik a csoda esztendeje, természettudományi nyelven mondvá, mikor az időjárás kedvező volt, amit a mandulafák rügyei előre meghirdetnek, elborítja a Gellérthegy déli oldalát a mandulák virághava, mintha isteni varázsvessző érintette volna a hegyet (22. kép).

Hogy került a Gellérthegyre ez a virágcsoda?

A mandulafa hazája Középázsia, ott ültették először kertjeikbe ősi népek. Kisázsiaiban legjobban megragadta a virágzó mandulafa a zsidók képzelését, akik *sziaked*-nek, vagyis ébernek nevezték, nyilván korai, Palesztinában gyakran már januári virágzása nyomán. A zsidók szemében a virágos mandulafa Isten kegyét jelentette és azt a legendát fűzték hozzá, hogy akit Isten szeret, annak

22. kép Virágzó mandulafa a Gellérthegyen. (Pénzes A. felvétele.)

kedvéért még a levágott mandulavessző virágait is kibontja egyetlen éjtszaka.

A biblia Áron vesszejének költői legendájában őrzik ennek az ősi zsidó istenítéletnek legszebb emlékét. A bibliából mindama népek lelkébe átköltözött ez a legenda, amelyek később a kereszténység és a mohamedanizmus révén megismerkedtek vele. Mohamedán monda szerint egy rabló, aki közeledni érezte halálát, megjelent az imám előtt s bevallotta neki, hogy kilencven gyilkosság terheli lelkét. Mit remélhetek hát Istentől? — kérdezte ezek után a szent imámtól.

A bölcsek pedig így felelt: Szúrd botodat a temetőben a földbe, ha kivirágzik, meglátod Istent! Európában a Tannhäuser-mondában ragyog fel az ősi zsidó legenda emléke: A kereszt előtt fejet hajtó pogány tragédiáját Richard Wagner is a mandulavessző csodájával koronázza:

Üdv! Üdv! Hirdesd a nagy csodát,
A földnek ez irgalmat ad,
Áldás a szentelt éjtszakán,
Hol Isten szállt a földre tán...
A bűnös száraz botja ím
Virulva hajt zöld lombokat,
Az alvilág hatalma vész,
E szent csodában üdv fakad.
Hirdessük ezt öneki hát,
Kinek az Úr így megbocsát.
Ó a hatalmas szent egén,
Hozzá remélve esdek én:
Haléluja! Haléluja!

A magyarság is átvette a mandulafa zsidó legendáját, de csak nagy későn és más növényre ruházta, az egyébként cserjetermetű *licium*-ra, amelyet sokféle más néven is ismernek. A *Lycium* növény-nemzetség mediterrán fajai közül különös nevezetességre tett szert a Középeurópában kevésbé ismert *Lycium europaeum*, amelynek tövises ágaiból töviskoronát készítettek az ókorban gonosztevők kíntására. Egyesek Krisztus töviskoronájáról is azt állítják, hogy liciumból készült. Ez azonban ma már eldönthetetlen kérdés. Ugyanis kétségtelen, hogy töviskoszorúnak többféle tövises növényt használtak, a liciumon kívül a *Poterium spinosum*-ot és a *Zizyphus spina Christi*-t, utóbbi ma is nevében viseli, hogy szintén Krisztus tövisének tartották. Ellenben a ma gyakran Krisztus-tövisként nevezett *Gleditschia triacanthos*, amely nálunk nagyon elterjedt mint tövises élősvény, egészen alaptalanul viseli ezt a nevet, mert amerikai honosságú és így csak későn jutott Európába. A kereszties háborúk idején a lovagok szívesen hoztak bibliai vonatkozású ereklyéket a Szentföldről s így kerültek európai templomokba töviskoszorúk vagy azok töredékei, mint Krisztus töviskoszorújának részei. Az élelmes arabok azóta is szívesen árulják a Szentföld látogatóinak a töviskoszorúkat, amelyek ma is többnyire az említett növények tövises ágaiból készülnek. Az egész világon 103 emléket őriznek Krisztus töviskoszorújából, a legnagyobbak Rómában és Párisban vannak, egyeseket botanikailag is pontosan meghatároztak.

A Középeurópában élősvényként nagyon elterjedt *licium* más

faj, a szintén mediterrán *Lycium halimifolium*, amely különösen az Alföldön a leggyakoribb élősvény, mert rendkívül igénytelen. A magyar legenda ezzel a növénnel helyettesítette a mandulafát. Okot erre az a körülmény adott, hogy Debrecenben a Nagytemplom mellett embernél is magasabbra cseperedett ez a cserje, amely itt valóságos fává nőtt. A kétágú, tekintélyes termetű debreceni licium bizonyosan szép kort ért, lehet vagy 150 éves. Helyén hajdan Szilágyi Sámuel püspök házának előkertje volt, a püspök háza pedig 1767-ben épült s lehet, hogy a püspök ültette a liciumot. De az is lehet, hogy madár hozta a magját. Azonban a legenda, amely a debreceni Ferenczy-család körében kerekedett ki, a Debrecent református hitre vezető s csak keresztnevéen ismert Bálint pap korába helyezte a debreceni liciumfa eredetét.

Abban az időben, — így szól a református legenda — mikor a reformáció a Tisza vidékére is eljutott, a debreceni prior, Bálint pap, áttért az új hitre. A váradí püspök visszatéríteni óhajtván debreceni híveit, a híres, Rómát járt Ambrozius kanonokot küldte ki Debrecenbe hitvitára. A debreceni gyülekezet Ambrozius pártjára állt a vita végén, de Bálint pap hajthatatlan maradt. Együtt távozott a vitáról a két pap s még útközben is folytatták a megkezdett vitát az igazság körül. Így érkeztek arra a helyre, ahol valaha a Paptava terült el, itt a kanonok letört az útszéli liciumról egy ágat s a földbe szúrta, mondván, hogy akkor lesz valami az új hitből, amikor a leszűrt vessző fává nő. „Akkor fa lesz belőle“, — mondotta biztos hittel Bálint pap.

Nem a debreceni magyarság helyettesítette először más növény-nyel Áron-vesszejének legendaváltozatában a mandulafát. Míg pontos kutatás ki nem derítette, hogy Áron-vesszeje a mandulafa ága, a renaissance fűvészei egészen más növényben keresték. Az ókor görög népe is ránk hagyta az *aron* szót, mint növény nevet, ez a növény ma is az *Arum* nevet viseli. Mi sem volt könnyebb, mint összekapcsolni ezt a két nevet s így lett a téves kapcsolat eredményeként a magyar botanikai irodalomban is az *Arum maculatum*-ból Áron-vesszeje. Mentségünkre legyen mondván, ezt is idegenből vettük.

A görögök Kr. e. az V. században ismerkedtek meg a mandulával, s hogy a fönikiaiaktól kapták, bizonyítja a mandula görög *amygdale* neve. Ugyanis a fönikiaiak is szent fának tartották a mandulát és pedig *Amygdale* istennő fájának. Ilyen néven jegyezte fel az első görög botanikus, Theophrastus, Kr. e. a IV. században. Kétszáz év múlva a rómaiak is megismerkedtek a mandulával

és egész Itáliában elterjedtek a kertekben a mandulafák, amelyeket Cato, Columella és Plinius egyaránt emleget.

Láttuk előbbi fejezetben, hogy a kolostorkert gyümölcsfái között a mandulafa is szerepelt. Tehát kétségtelen, hogy az első mandulafákat a bencések hozták magukkal Itáliából. A XV. század latin-magyar szójegyzékei már említik *mondola* néven. A magyar mandula név arra vall, hogy a magyarság olasz közvetítéssel kapta az első mandulákat, mind a gyümölcsöt, mind a fáját. Ugyanis a középkori latin közvetítésével olasz nyelven az *amygdala* átalakult a *mandorle* szavá, ebből lett később a német *Mandel* és a magyar *mondola*, *mandola* és végül *mandula*.

A magyar klíma alatt meglehetősen bizonytalan a mandula termelése, ezért itt főként alanynak tartják őszibarackfákhoz. Így jutottak a mandulák a Gellérthegyre is. Történetüket Gonda Béla közölte e munka írójával. Kerkápoly Károly-nak (1824—1891) nagy szőlője és borháza volt a Fehérvári-, ma Horthy Miklós út mentén, a mai 21—25-ös házszám tájékán. Gonda a Csillag utcában lakott Kerkápoly házában és gyakran mentek a Ferenc József-híd helyén közlekedő egyetlen kis, elől nyitott propelleren, amelyet Türr tábornok hozatott Franciaországból az általa alapított propellervállalatnak, Budára, ahol Gondának a Gellérthegyen szőlője és villája volt. Kerkápoly 1884-ben megvette a várostól a Gellérthegy déli lejtőjén elterülő parlagot négyszögölenként 40 krajcárért, ezt a területet falak emelésével kiegyengette s azon szőlőt és gyümölcsöt telepített, különösen sok őszibarackfát, amelyek délen a dolomittalajban kitűnően díszlettek. Kerkápoly halála után s a filoxéra pusztítása nyomán a szőlő kiveszett, az ültetvény elvadult, a barackfák pedig elpusztultak. De megmaradtak a keserű mandula alanyok, amelyekbe az őszibarackot oltották. A Gellérthegy déli oldalát az utóbbi években parkosították, de Kerkápoly ültetvényeinek maradványait érintetlenül hagyták. Így zöldel ma a Gellérthegyen az életfa (*Biota orientalis*), így díszlik a falmaradványon a licium és az orgona s legfőként így ragyog fel tavaszonként a mandula virága, a Gellérthegy csodája.

A lovagkert fái után szóljunk néhány szót a cserjékről is. A díszkert legfőbb cserjéje a rózsza után a *puszpáng* volt, amely — úgy látszik — a délvidéki ciprust helyettesítette. A várkertben még nem voltak virágos táblák, ennél fogva nem volt szükség szegély-cserjékre sem és valóban ebben a korban a puszpáng többnyire faalakban jelenik meg a kertekben, többnyire olyan módon vágva,

mint a tányéros ciprus. Ugyanis Itáliában ebben a korban nemcsak a jegenyeciprust (*Cupressus sempervirens* var. *pyramidalis*) ültették szívesen, hanem azt a másik változatát is (*Cupressus sempervirens* var. *horizontalis*), amelynek ágai vízszintesen elállnak. Mindkettőt gyakran nyesték, a vízszintes ágú változatot sokszor úgy alakították, hogy közben-közben teljesen kivágták az ágakat s így a fa olyan benyomást keltett, mintha tányérokat (vagy korongokat) húztak volna rá. Középeurópában egészen hasonló módon alakították a puszpángot, amint ez annak a kornak kertét ábrázoló vagy más képein gyakran látható (62. kép).

És ha most a virágokra akarjuk vetni tekintetünket, vándoroljunk el Frankfurtba és nézzük meg ott azt az aránylag kis festményt, amelynek ugyan ismeretlen a szerzője és keletkezése idejéről is csak hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy körülbelül a XV. század elején készítette valamelyik középrajnai mester. A művészet története Paradicsomkert (V. tábla) néven ismeri ezt a szép képet, mert tárgya a paradicsomnak nevezett lovagkert, amelyben a kerti virágok között a legszebb lovagkori idill jelenetei vannak megörökítve. Középen ül a vár úrnője, a Madonna, és buzgón olvas a kezében tartott könyvben, mellette valaki gyümölcsöt szed az összefont ágú fáról, az előtérben az egyik nő vizet merít az egyszerű, négyszögletű víztartóból, mellette és a Madonna előtt a másik nő a gyermeket mulattatja, végül a jobb sarokban három apród foglalt helyet egy fa alatt és bizonyosan a várúr hőstetteiről beszélget. Az egész képen érezhető még a szent hagyományok hatása, az egyik apród még angyalszárnyakat hord, de végeredményben mégis rendkívül reális, nagyon mindennapi jelenet hatását kelti a festmény, nem valamely égi paradicsomét, hanem a lovagkori földi virágoskertét, amelyben a sárkány többé nem Szent György lovag szörnyetege, hanem a pázsiton heverő fából készült játszótárgy. Mintha korunk valamely gumiállatát látnók!

Ugyanilyen realitás eleveníti meg a kert virágait is. Valóban, aki tudni akarja, milyen virágokat ültettek a lovagi kertekben, erről a képről sorban leolvashatja. Hasonlóan értékes emlékei a lovagkor fejlett virágkultuszának a nyugati országok kódexeinek miniatűrjei, amelyek motívumai ebben a korban többnyire a virágkultusz tárgyai közül erednek. Leggyakrabban magános vagy indára fűzött virágok. Annyi természetűség van bennük, kivált a világhírű flamand miniatűrök virágaiban, hogy játszva megállapíthatjuk mai tudományos nevüket is (VI. és XIII. tábla). Magyarországon nem a kódexek miniatűrjei, hanem az oltárok képei tűnnek ki e tekintet-

ben. Ha ezeket a képeket egybevetjük a kódexekkel, amelyek hol a szövegben, hol glosszáokban megőrizték e virágok neveit, körülbelül hiánytalan képet alkothatunk a lovagkertek virágairól.

Természetes rendszerről akkor még szó sem volt, ennél fogva a növényfajok megnevezése részben a római szerzők hagyományai, részben jelképes hasonlítgatás alapján történt. Például a rózsák közé számítottak olyan virágokat is, amelyeket újabban a természetes rendszer egészen más növénynemzetségekbe sorolt. Kezdjük ezekkel.

Mária rózsája, vagy Boldogasszony rózsája (*Lychnis coronaria*) keresztény vonatkozású neve ellenére az ókor hagyatéka. Plinius a rózsák között sorolja elő s ezt írja róla: „Az egyik rózsát, amelyet sem szaga, sem természete nem tüntet ki, nálunk görög rózsának nevezik, a görögök azonban *lychnis* néven ismerik; csak nyirkos helyeken nő, soha sincsen ötnél több szirma, amelyek violaszirom nagyságúak és nem illatosak.“

Mi volt a görög botanikusok *lychnis*-e és Plinius görög rózsája, arról nem szükséges vitatkoznunk; a lényeg az, hogy a *lychnis* név ókori eredetű, s a rómaiak a maguk nyelvén görög rózsának nevezett *lychnis*-t rózsának tekintették és koszorút kötöttek belőle. Plinius is a koszorúnövények, mai értelemben virágok között sorolja fel. A középkori szerzők ezen az alapon tekintették rózsának, a tudomány pedig ezért ismeri *Lychnis* néven és mint koszorúnövényt különbözteti a *coronaria* jelzővel.

Ez a növény a Földközi-tenger mellékén honos, honnan Franciaországban és Magyarországon északibb területekre is felhatolt. Azonban kerti terjedése csak a mediterrán területről, Itáliából indult útnak, onnan került a középeurópai kertekbe is. Természetesen a keresztény eszményeket szolgáló lovagi kor keresztény nevekkal tüntette ki kertje eme kedvenc virágát, elhagyta a már értelmetlenné vált görög jelzőt s másokkal helyettesítette, így lett belőle Mária rózsája, néhol *oculus Christi* stb. Mélius nagyon elrejtve az ökörfarkról szóló fejezetben említi, mert levele molyhos, mint az ökörfarkkóróé: „... olyan, mint a vadmák, veres virága, mint a máknak, pipacsnak, de a levele, mint az ökörfarknak; ezt hegyi ökörfarknak, veres virágú ökörfarknak, Mária rózsának is híjják.“ Lucas Martini Koszorújának magyar fordításában Boldogasszony rózsája (23. kép) a neve. Lippay is ezen a néven és mennyei rózsa néven említi.

A humanizmus korának hatása alatt a magyar nyelvben új jelzőt kapott növényünk. Mikor Szenci Molnár Albert magyarra fordította Dasypodius latin-német szótárát, a *lychnis*-t nem

akarta többé Mária rózsájának fordítani s csak annyiban követte a középkori hagyományt, hogy továbbra is rózsának nevezte e virágot, de új jelzővel különböztette s *kassai rózsának* nevezte. Így olvassuk már Szenci Molnár *Dictionaryum*-a első, nürnbergi kiadásában 1604-ben: *Lychnis, kassai róza*.

Vajjon miért nevezte a legromantikusabb életű magyar szótáríró éppen kassainak ezt a „rózsát“, amely a rózsát olyan mértéktelenül szerető rómaiak hagyományaként hordja róza nevét, de különböztető jelzőjét azóta annyiszor változtatta?

Legegyszerűbb felelet volna erre a kérdésre, hogy akkor, tehát a XVII. század elején így nevezték Magyarországon ezt a virágot. Emellett a feltevés mellett azzal érvelhetünk, hogy a hagyományok különféle tárgyakat tüntettek ki a kassai névvel. Az is tény, hogy Kassa városa éppen ezekben az időkben élte fénykorát. Talán sohasem játszott — sem előbb, sem utóbb — olyan nevezetes szerepet a magyar történelemben, mint a XVI. század második és a XVII. század első felében. Gazdag város volt, kereskedelme megnövelte polgárai vagyonát. Ezeknek a régi kassai polgároknak tehát bizonyval voltak kertjeik és azokban feltűnhetett Mária rózsája, és akik a környéken Kassáról kapták, elnevezhették a reformáció korában kassai rózsának.

De ez a feltevés nem látszik valószínűnek. Másutt az irodalomban semmi nyoma Szenci Molnár *Dictionaryum*-ának megjelenése előtt a kassai rózsának. Láttuk, hogy Melius Mária rózsájának nevezte, Péchy Lukács, a Koszorú fordítója, Boldogasszony rózsájának. Később is csak Szenci Molnár szótárának újabb és újabb kiadásában lappang a kassai róza név, a magyar kertészeti

**AZ KEREST: SZÜZEKNE
BOLDOG ASSZ: ROSAIA.**

NYOL.

23. kép. A Boldogasszony rózsájának (*Lychnis coronaria*) képe Martini Koszorú-jának magyar fordításában; ezt a növényt nevezte később Szenci Molnár Albert kassai rózsának.

irodalom nem ismeri. Nem tud róla L i p p a y sem, aki pedig ismerte és használta S z e n c i M o l n á r szótárát, vitatkozik is némely neve fölött.

Ha a kassai rózsza név nemcsak irodalmi név lett volna még L i p p a y korában is, akkor L i p p a y-nak semmi oka sem lett volna arra, hogy figyelmen kívül hagyja. Valószínű tehát, hogy a kassai rózsza szó S z e n c i M o l n á r névalkotása. Tudjuk, hogy M o l n á r Németországban, Altdorfban fogott 1603-ban latin-magyar szótárának megírásához. Azt is tudjuk, hogy a magyar városok közül különösen erős szálak fűzték Kassához, hiszen az abaújtornamegyei Göncön a bibliafordító K á r o l i G á s p á r patronátusa alatt járt iskolába és mint tanító Kassán kezdett munkálkodni. Éppen a vándoröszönű emberek szenvednek legtöbbet a honvágytól és talán éppen a honvágy vezette S z e n c i M o l n á r A l b e r t kezét, amikor szótárába a *lychnis* magyar neveként beírta a szépen hangzó kassai rózsza nevet.

A XVIII. század végéig szótári szó maradt a kassai rózsza, de azért fejlődött és gazdagodott. Ugyan nem valami nagyon épületes indokból, hanem inkább csak azért, mert a szótárírók kevésbé ismerték és méltányolták a botanikai törekvéseket. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy P á p a i P á r i z F e r e n c már a sárga rózsát is hozzákeverte a kassai rózsához, holott a sárga rózsza (*Tagetes*) kétségtelenül közhasználatú növénynév volt már a XVI. században is és aki értett a virágokhoz, jól tudta, mi a *Lychnis* és mi a *Tagetes*. De P á p a i P á r i z, bár *Pax corporis* című munkája orvos-botanikai munka, ilyen kicsinységekkel nem törődött. Ezért olvassuk szótárában: „Sárga rózsza, kassai rózsza, *Charyophyllum*, *indicum*, *Negelein*, *Nelken*.“

Még tovább keverte a kassai rózsza értelmét a XVIII. század vége felé C s a p ó J ó z s e f, aki — hogy, hogynem — az esteli violát (*Hesperis tristis*) ismerteti kassai rózsza néven. Új füves és virágos magyar kert-jében 1775-ben ezt írja: „Kassai rózsza deákul *Lychnis noctiflora* C. Bauhini, németül wilde, zu Nacht riechende Basilien. Ennek a fűnek természetéről és hasznáról semmit se tudok írni egyebet, hanem, hogy nappal szag nélkül vagyon, naplenyugta után pedig azonnal a fakó színű harangforma virágai kedves illattal teljeseek; kertekben szokták termesztetni. Nota. Másféle füveket is a magyarok neveznek kassai rózsának.“

Ezek után az előzmények után megértjük, hogy B e n k ő J ó z s e f 1783-ban már háromféle kassai rózsát ismer, első helyen

kassai rózsza a *Lychnis* (vagy *Agrostemma*) *coronaria*, második helyen a sárga rózsza (*Tagetes erecta*) és az éjjeli viola (*Hesperis tristis*). Diószegi és Fazekas Magyar Füvészkönyv-e nemcsak a latin, hanem a magyar nevekben is Linné binominalis nevezéstanának elveit akarta meghonosítani, ennél fogva Diószegi-ék munkájában a kassai rózsza már nem lehetett törvényes növénynév s így a *Lychnis coronaria* hivatalos „rózsás konkoly“ neve mögé került függelékek. De a közönséges nyelvhasználat sohasem követte Diószegi-éket ebben az újításukban, a rendszerhez igazodó kettős növénynevek csak a szakmunkákban terjedtek el. Ezek mondva csinált mivoltát akkoriban nagyon jól tudták, azért úgynevezett népies növényneveket kerestek sokáig a mult század folyamán s kívált a régi irodalmi nevekben sejtettek ilyeneket. Így került a népies regényírók munkáiba a kassai rózsza név, amely elterjedését elsősorban kétségtelenül Jókai-nak köszöni, aki két regényében (Névtelen vár és Enyém, tied, övé) is szerepet juttatott a sárga kassai rózsának, a mai nyelven bűdöskének nevezett virágnak. Legutóbb Borbás Vince így írt a Pallas-Lexikonban: „Kassai rózsza, különféle piros virágnak a neve. Benkő és Diószegi szerint a *Lychnis* (vagy *Agrostemma*) *coronaria*; Benkő szerint a szomorú estike (*Hesperis tristis*), sőt a *Tagetes erecta* is. Az Alföldön ma is a bűdöskét meg a hozzá hasonló katonarózsát (*Zinnia*) nevezik így.“ Magam legújabbban a szurkos szegfű (*Lychnis viscaria*) neveként hallottam a kassai rózsza nevet, holott a szurkos szegfűvet csak a táblabíróvilágban kezdték kertekben ültetni.

Ime, Szenci Molnár már régen örök álmát aludta, amikor a kassai rózsza kirepült a szótár hideg koporsójából a XVIII.-századvégi és a XIX.-századeleji magyar füvészkönyvekbe s onnan eljutott a „nép“ ajkára.

A lovagkertek másik kedvenc, a rózsákhoz számított növénye a mályvarózsza (*Althaea rosea*). Irodalmilag meglehetősen későn különböztették meg, de a kerti képek bizonyítják, hogy a lovagkorban megjelent az európai kertekben. Hazája Előázsia. Úgy látszik, hogy az ókorban még nem ismerték s csak a lovagkorban került a gyógynövények között nagy szerepet játszó különféle, részben kertekben is termesztett mályvák közé, amelyeket az ókori kertből örökölt a kolostorkert. Valószínű, hogy a kassai rózsával egyetemben virágának a teljesedésre mutató hajlandóságával hívta magára a figyelmet s ezért került névleg a rózsák közé.

Noha kétségtelenül keleti honosságú, mégis délen és nyugaton

át vándorolt az európai kertekben északra s nyugatról jutott hozzánk. A magyar irodalomban először csak Melius *Herbarium*-ában jelentkezik „A malva kétféle, egyik kerti, másik mezei. A kerti magosan felnő, mint a mezei feje malva. Piros virága vagyon; malvarózsának híják. Ez is kettő: egyik piros, másik feje.” Lippay János röviden ezt írja róla: „Malva, különbömbféle teljes málvarózsa, veres, testszínű, hamuszínű, sárga. Ezek második esztendőre virágoznak.” Napjainkban a sötétbíbor változatot ipari célra termesztik, ugyanis a szírmok festékét használják fel. Csapó József még a gyógynövények között említi: „Kerti málva, piros málva, málvarózsa haszna ez, midőn a szájban a mondolák és a nyakcsap megdagadoznak, ha ez piros málvának virágait megfőzik vízben és ez vízzel a száj és torok gyakran kiöblítettik, tehát azon részeknek dagadások eloszlik.” Mint igénytelen és mégis szép virág ma is egyike a kertek kedvenceinek (XVII. tábla).

Szintén a rózsák közé számították a lovagkertekben a bazsarózsát is szép piros virágaiért. Ismerték már a régiek is, de korántsem mint kertivirágot, hanem csak mint vadontermő gyógynövényt. Sem Theophrastus, sem Plinius nem sorolták a koszorúnövények, a mai értelemben vett virágok közé. Ellenben a régiek babonás erőt tulajdonítottak növényünknek, amelyet *Paionia* néven ismertek. *Paion* a legendás emlékké fozlott görög orvosok közé tartozik s a görög monda azt tartotta róla, hogy az alvilág sötét istenét, Plutót, a basarózsával gyógyította meg. Ezért hordja ez a növény mai napig is a *Paeonia* nevet a tudományban. Már az ókorban két fajtát különböztették meg, egyiket hímnek, a másikat nőnek tartották. Ma e két fajnak *Paeonia corallina* és *officinalis* a neve. A *Paeonia corallina* klárispiros magjáról kapta faji nevét; ezeket a magvakat kláris módján felfűzték s a füzért a csecsemő nyakába akasztották, abban a hitben, hogy megkönnyíti a fogzást. A *Paeonia officinalis* gyökerével szolgálta az embert az ókorban. A basarózsa gyökerét a görög gyökérások, a mai gyógynövényárusok ősei, titokzatos szertartások között ásták ki, amelyet Plinius így mond el: „Éjjel kell kiásni, mert különben könnyen megesik, hogy a fekete harkály védelmére siet és a gyökérás szemébe csap.” Ezt a babonát ugyan már Plinius előtt századokkal cáfolni igyekezett Theophrastus: „Alaptalan az a hit, hogy a paioniát, amelyet *glyksidé*-nek is neveznek, éjjel kell kiásni, mert nem igaz, hogy ha nappal ássák s az embert a harkály meglátja, szerencsétlenség éri.” De a babonák ellen akkor is hiába küzdöttek a tisztafejűek.

A mediterrán honosságú basarózsa Középeurópában csak később került a gyógynövények közé, a Capitulare növényei között nem fordul elő. De Hildegard apácafőnöknő már említi a XII. században. A lovagok már korán rózsának nevezték el, németben *Rose*, *Königsblume*, *Benedictenrose*, *Venedischrose* a középkori nevei, a XVI. század német füveskönyveiben többnyire *Pfingstrose*. Már előbb is találkoztunk a pünkösdi rózsza névvel. Mint említettük, a *Rosa cinnamomea* is gyakran szerepelt ezen a néven.

A magyar nyelv régebben nem vette át a németből a Pfingstrose szót, amely különben ott is inkább csak irodalmilag használatos a basarózsa neveként, a nép vidékenként inkább Prangerrose, Antlass-rose és Ablissrosi néven ismeri s úrnapiján köti csokorba. Legújabbban azonban német irodalmi hatás alatt egyre jobban terjed ez a neve a magyarban is. Először — úgy látszik — a Pallas-Lexikon P-betűs kötetében jelent meg, ma már magyar növényhatározóban is olvasható.

Azonban a régebben kizárólagosan használt basarózsa név sem magyar eredetű. Ezt a szót először a Casanate-könyvtár már többször említett Korvin-kódexének széljegyzetei között találjuk: *peoniaca*, *bazar*. Később a bazár vagy bazsár szó inkább *basál* és *bazsál* alakjában használatos, például így ismeri már Bejthe András és Diószegiék is a bazsált tették a Paeonia nemzetség magyar nevévé. A régi magyar bazsár a délszláv *bozsur*-tól ered. Ezen a néven ismerik a basarózst a bolgárok, szerbek és horvátok. A délszláv *bozsur* jelentése körülbelül annyi mint isteni. Kétségtelen, hogy a délszláv *bozsur* is eredetileg a rózsát jelentette s értelme ugyanannyi, mint a virágok virága kifejezése. De magyarban hamarosan elvesztette eredeti szláv értelmét s kivált bazsal alakjában teljesen elszakadt attól.

A XVI. században új módosulathoz olvassuk a bazsár nevet. Részben a bazsár *basa* alakban tűnik fel, részben pedig szorosan kapcsolódik a rózsza szóhoz, holott eredetileg a bazsár önálló szó volt. Ennek a változásnak két oka van. Az egyik török hatás: a XVI. században kezd a magyar nyelvben terjedni a török hódítás következtében a basa szó és ennek nyomán a bazsár is basa alakban jelenik meg, mivel eredete és szláv jelentése már feledésbe ment. A basarózsa összetétel pedig a német füveskönyvek hatása, mert a XVI. században a magyar fűvészek és szótárírók német minták alapján dolgoztak, a németben pedig a basarózsa nevében lényeges kellék volt a rózsza. Így olvassuk aztán Bejthe István nomenclatorában: *Paeonia*, *basi rózsza*. Így Szikszai Fabricius Balázs nomenclatorában: *Paeonia*, *basa rózsza*; *Malva romana*, *basa rózsza*.

Kétségtelen, hogy a XVI. században már kedvenc virága a magyar kerteknek Bejthe András ezt írja *Füveskönyvé*-ben: „Basal. Deákul Paeonia, Pentorobus, Glyciside. Magyarul basi rózsa. Kétféle: egyik köz, a másik százlevelű.“ Utóbbi a teljes virágú basarózsa. Ezekből az időkbelől származik első magyar képe is; az ismeretlen kilétű M. S. mester egyik oltárképén szerepel a kék lilium társaságában (24. kép).

Lippay ezt írja róla:

„Paeonia, basarózsa, igen szép veres virágú, vagon ki nem teljes veres, fehér is van. Teljes vagon veres fehér. Bokrosan elterjed a gyökere, kívül vereses, belül fehér, akit ősszel kell ültetni, elválasztván egymástul, jó zsíros földbe. Minekelőtte pedig elültessék, a gyökérnek fejét három vagy négy szemekre messe az ember késsel, azután úgy tegye a földbe, hogy három újjnyira feljebb legyen a föld; és az elmetszett szemek közé földet tegyen, hogy egymást ne érhék. Aki nem teljes, azoknak szép fekete magvok leszen, de ritkán kaphatja az ember, mert hamar kiugrik s elvész; hanem némelyek Sz. Iván nap tájban cérnával megkötözik a szárát s megmarad. Ez mag igen jó a nehéz betegség ellen, ha cérnára vonják és a gyermek kezén való pulzusokra kötik. Hasonlóképen a gyökerét is. Így ha a virágjának vizét veszik s azt innya adják a betegnek. Nem is kell őtet a földből igen gyakran kiásni, hanem három esztendőben egyszer, szaporításnak okáért.“

A táblabíróvilágban Csapó József és Veszelszki Antal ismertették a régiektől hagyományozott hasznait. Veszelszki szerint ekkor már „még a parasztoskertekben is közönséges“. Ugyancsak Veszelszki az első, aki korának felvilágosodott törekvései alapján megrója babonás használatát: „Ha a magvaiból 15-öt mézes vízben megisznak, használ az éjjeli nehézségek, vagy amint mondják tudatlanul s esztelenül, a boszorkány-nyomások ellen; kő legyen a fülökben. Jaj, rossz világ, setétség, nem világ!“ Még jobban megtépázta a basarózsa gyógyító hírnevét Diószegi 1813-ban *Orvosi füvészkönyv*-ében: Büdös, undorító gyökeréről — írja Diószegi — régen azt hitték, ma is a köznép közül sokan hiszik, hogy görcsoszlató, álmhozó erővel bír, és kivált nyavajatörés ellen igen dicsérték és e végre gyökereit babonás rendtartások közt szokás felásni. Meglehet, hogy van valami görcsoszlató ereje, de hogy a nyavajatörésben hasznos volna, azt nem lehet tapasztalni. Azért mint undorító mérges szert inkább kerülni kell. Elég nézni a virágát.“

Napjainkban már el is feledték, hogy a basarózsa gyógynövényként kezdte pályafutását, azt is, hogy milyen kerülő úton jutott a magyar kertekbe, holott Magyarországnak is van természetütlötté ősí basarózsája. De népünk nem ismeri a pusztá virágait és sohasem

méltányolta pusztáink vadon virágzó basarózsáit. Nevében sem őrzi már a történelmi multat, és legújabban valaki az erdélyi Magyar Nép című hetilapban Csengele pusztulásának történetébe fűzte bele a basarózsa keletkezésének újonnan költött mondáját, amelyben tulipánból támad a T a m á s papot megöletett szegedi bég kertjében a sors büntetéseképen a véres virágú és újjas levelű basarózsa, amely „basa a virágok között“.

Újabb időkben már különféle exotikus *Paeonia*-fajok is eljutottak az európai kertekbe. Már C l u s i u s is kapott Konstantinápolyból idegen basarózsákat, később pedig Kínából hozták Európába a fagy iránt kissé érzékeny, cserjeszárú *Paeonia moutan*-t, amely Kínában a legkedveltebb virágok közé tartozik, szinte Kína nemzeti virágának tekinthető. A fehér virágú *Paeonia albiflora* délszibériai honosságú, a kertészek gyakran kínai basarózsa néven terjesztik. A Kaukázustól Erdélyig és a deliblati homokpusztáig honos a *Paeonia tenuifolia*, melynek a kertekben szintén van teltvirágú alakja.

Miként a rózsza nevével, azonképen a liliméval is több virágot megtiszteltek a várkertekben. Ehhez már a biblia megadta az alapot, mert, mint tudjuk, a biblia is többféle lilomot különböztet meg s ezek közül a völgyek liloma lett a lovagkorban a gyöngyvirág neve. Azonban a gyöngyvirággal később külön fejezetben foglalkozunk, valamint a sárga lilommal is s így itt csak a kék lilomról mondjuk el a tudnivalókat.

A kék lilomot már az ókorban nagyon jól ismerték és sokféle célra fel is használták. Mai napig használatos tudományos neve is görög eredetű. P l i n i u s következőkben foglalja össze a régiek ismeretét a kék lilomról:

„Azzal a körülménnyel is számolnunk kell, hogy sok illatos növény nem tartozik a koszorúvirágokhoz, mint az *íris* és nárdus, noha mindkettő kiválóan illatos. Az *íris*nek csak gyökerét használják, és pedig csak kenőcsökhöz és gyógyszerekhez. A legjobb Illíriában terem, de nem a tenger mellékén, hanem Drilon és Naron erdeiben; ezután a macedoniai következik, amelynek nagyon hosszú, fehér és vékony a gyökere. Harmadik minőségű az afrikai, ez a legvastagabb és a legkeserűbb ízű. Illíriában két faja nő, egyik a raphanitis, amelyet a retekhez való hasonlatossága miatt neveznek így, a másik a rhizotomos, ez vöröses színű és jobb az előbbinél. Az a legjobb, amely már egyszerű érintésre prűszkölést okoz. Szára felálló és könyöknyi magas; virágai különböző színűek, mint a szívárvány, és ezért nevezték el *íris*nek. A pisidiai sem vetendő meg. Ha ki akarjuk ázni, három hónappal előbb mézes vizet öntünk köréje, hogy ezzel a kedveskedéssel mintegy kiengeszteljük a földet, kard hegyével háromszor kört húzunk körülötte, kiemeljük a gyökeret és nyomban az ég felé tartjuk. Égető természetű, és a bőrön hólyagot húz, mintha megégettük volna.

Csak szűz emberekkel gyűjtsük. Nemcsak mikor már kiszáradt, hanem termőhelyén is szívesen megrágják a férgek. A legjobb iris-olajat azelőtt Leukádiából és Elisből hozták, ahol régóta termesztik, most Pamphyliából szállítják, de legjobbnak a sziciliait és az északi országokét tartják.

A vöröses iris jobb, mint a fehér. A fogzó gyermeknek eredmény-nyel akasztják nyakába a gyökerét, ha pedig köhögnek vagy féregtől szenvednek, beadnak ebből nekik. Különböző hatásai majdnem meg-egyeznek a mézével. Tisztítja a fejen a kelevényeket és a régi, el-gennyedt sebeket. Két drachmányit véve mézzel, nyit; mint ital elűzi a köhögést, hasfájást és felfúvódást, ecettel a lépbetegségeket. Savanyú borral meggyógyítja a kigyó- és skorpiómarást; kutya harapása, hor-zsolás és izomfájás ellen olajban, ágyék- és derékfájás ellen gyantá-ban kell vele borogatni. Hatásának lényege a hevítés. Orrba szíva, prüszkölést idéz elő és a fejet tisztítja.“

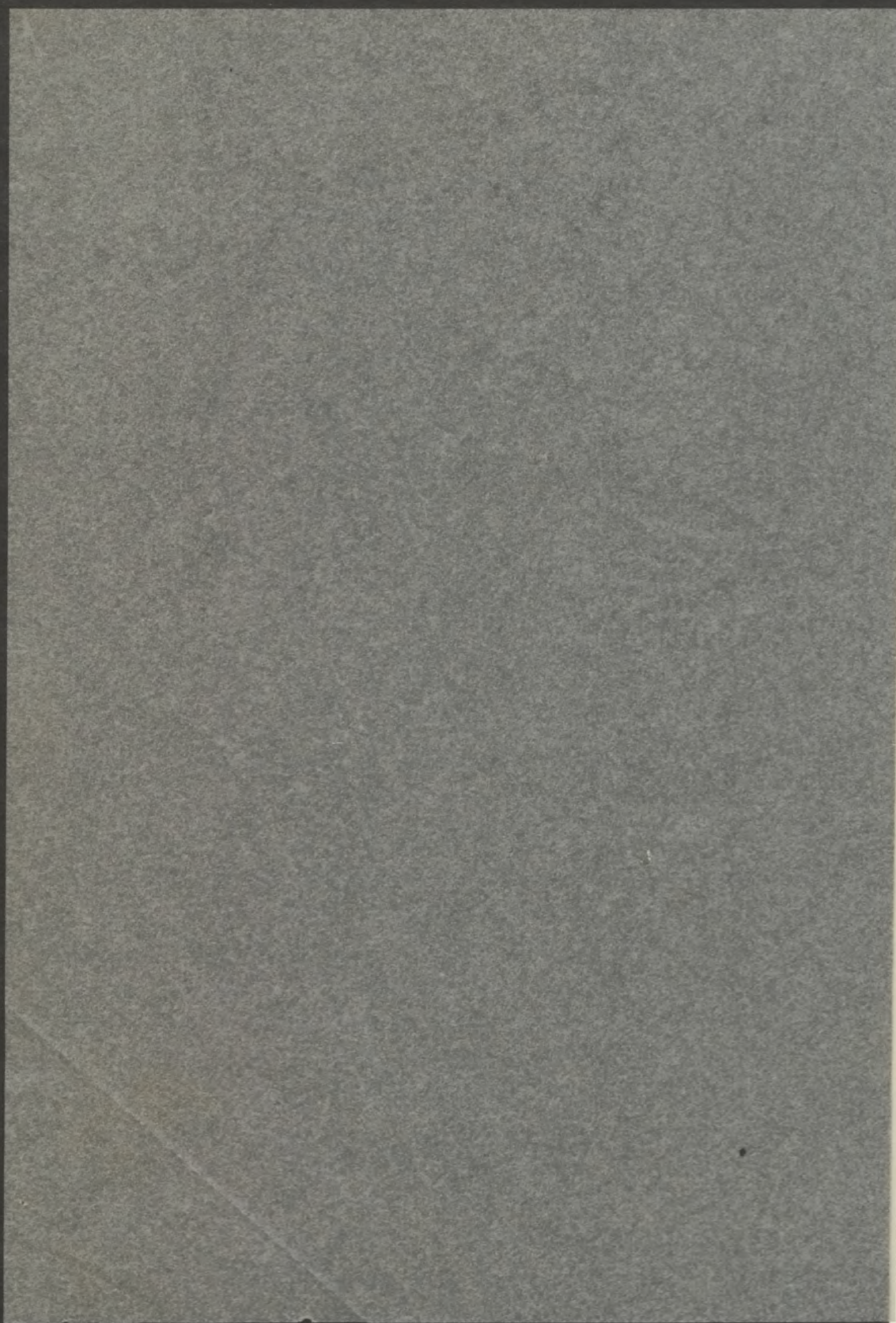
Plinius még sok más hasznát tudja, nekünk azonban legyen elég mutatóba ennyi, mert már ebből is megértjük, miért került a kék liliom a kolostorkertbe, ahol tovább folytatta régi hivatását. De a kolostorkertben csakhamar új nevet kapott s már a *Capitulare gladiola* néven sorolja fel. Kardocskának nyilván kardalakú levelei-ről nevezték. Így ismerte a nevét *Walahfrid* is. Később *gladiolus hortensis* néven is említik. A kolostori virágkultuszban azonban soha-sem kapott helyet, hanem csak a lovagkertek világias virágkultusza sorolta a liliomok közé s így lett belőle a lovagkorban *lilium coeleste*, kék liliom. Magyarban csak a XVI. században jelenik meg (24. kép), az irodalomban először *Melius* említi, de még csak más növény-ről írván, a szövegben. *Bejthe István* nomenclatorában is: *Iris, kék liliom, hoc est caeruleum lilium*.

A régiek és a középkor kék liliomai a mediterrán honosságú *Iris germanica* és *Iris florentina*. Előbbi azért lett *germanica*, mert a lovagkortól kezdve a német kertek egyik legkedvesebb virága, utóbbi pedig azért lett *florentina*, mert Flórenc környékén a renaissance óta nagyban ültetik a szőlőkben gyökértörzséért s ott gyakran el is vadul a kertekből. Flórenc ugyanis nem szépsészeti okból lett a liliomok, helyesen a kék liliomok városa, hanem üzleti célból, ugyanis az újkorban Flórenc látta el a világpiacot a ma is közismert violagyökérrel, amely nem más, mint az *Iris florentina* gyökértörzse. Viologyökérnek azért nevezték el, mert a gyökértörzs illata vegytanilag is azonos az ibolya illatával. Az újkorban a viola-gyökeret részben ugyanazon célokra használják, mint már az ókor-ban és a középkorban használták, részben más célokra is. A fogzó gyermeknek még most is gyakran nyakába kötik a violagyökeret, abban a hitben, hogy ha rágesálás közben azzal inyét dörzsöli, meg-

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

Lovagori kert virágai, középrajnai mester festménye a frankfurti múzeumban, készült 1420 előtt. (Balló Ede tanulmánya nyomán.)

könnyíti a fogzást. De használatos ma már a violagyökér illatszerekhez és szépítőszerekhez is.

A középeurópában is honos *Iris*-fajok közül legelőször a sárga

24. kép. Kék liliom (baloldalt) és bazsarózsa (jobbaldalt) M. S. mester „Mária és Erzsébet találkozása” című képén; készült 1506-ban.

vizi liliom (*Iris pseudacorus*) vonta magára a figyelmet, később a XVI. században a többiek is, így Clusius írta le a tarka liliomot (*Iris variegata*), amelyet Pozsony és Sopron mellett gyűjtött, valamint a keskenylevelű *Iris sibirica*-t s a törpe liliomot (*Iris pumila*),

Rapaics: A magyarság virágai.

amely legszebb dísz a magyar domboknak. Ugyancsak Clusius révén jutottak Bécsből az európai kertekbe a török által Bizánchoz hozott nyugatázsiai fajok, mint az *Iris persica* és a sötét színű virágairól fekete liliomnak nevezett *Iris susiana*. Utóbbit először a török virágok felfedezésében nagy szerepet játszott Busbecq, korának kiváló államférfia, I. Ferdinánd konstantinápolyi követe, küldte 1573-ban, kevéssel karácsony előtt Bécsbe Clusius-nak. A fekete liliom nem viseli el olyan könnyen a mi teleinket, mint a lovagkorban divatos rokonai, azért nagy büszkesége volt a barokk kerteknek. Lippay ezt írja róla:

„Hogy a többi kékes-sárga liliomoknak külömb-külömbféle színekkel ne terheljem ezen könyvnek olvasóját, a fekete liliommal, avagy *Iris susiana* nevű liliommal fejezem be, aki a többinél sokkal nagyobb és nemesebb. Ennek a fennálló levelei világos szederjes erekkel mint az ezüst tündökölnek, az alsó levelei tiszta feketéknek látszanak, fehér cseppekkel pettyezetettek. És mivel a hidegnek nemigen barátja, attól szorgalmasan meg kell oltalmazni és télbe befedni. Noha a pozsonyi kertész nem bánik oly gyengéden vele, hogy azt felette nagy szorgalmatossággal befedné, mindazonáltal ha kinek kedve tartja és annak barátságos maradását kívánja, eképen bánják vele. Mindjárt kikeletkor törjön el a gyökeréből egy darabot, kinek két vagy három szemecskéje legyen, de ne messe, mert ez kést vagy éles vasat nem szenved. Azután vegyen agyagos földet, aki sárga agyaggal legyen összeelegyítve, akár vegyen közönséges földet a szántóföldről, törje meg jól az agyagot és keverje össze vele, egyikből annyit mint a másikból, tegye azt edénybe, ültesse belé a gyökereit oly mélyen, mint három ujjnak szélessége legyen. Azután afféle földdel töltsen meg az edényt, minden héten kétszer kevéssé öntözzön meg; igen jó, minek előtte elültessék, takarják be egy ujjnyira tiszta nedves agyagba, így nyárban buján kiveri kákaformájú leveleit és gyökere is jobban nevelkedik. Mikor immáron hideg kezd lenni, étszakára valami kamrába avagy hajlék alá vigyék, és nappal, minek utánna elenyészik a hóharmat, vagy dér, megint kihozzák a napra, mindaddig, míg a hideg miatt a pincébe nem kelletik tenni. Ottan is olyan helyre helveztessek, ahol közel az ajtó, hogy mikor azt felnyitják, friss eget vehessen magához, de azt is úgy, hogy meg ne vegye a dér. Mert ha igen rekkenő helyen legyen, az levelei megtikkadnak és sárgulnak. Mihelyt pedig a tél megszűnik, februáriusnak közepe felé egy vermet ássanak a virágos táblában, olyan tágast, kibe a cserépedény beférhessen, melyben a liliom áll; ebbe oly agyagos földet, mint elébb megmondám, töltsenek, azután törjék le szép gyengén a cserépnek fenekét és tegyék a verembe a megnevezett földbe. Azután vonják ki a köröskörül levő cserepet és töltsék meg minden felől földdel a liliomot: azon esztendőben virágzik a gyökér, aki nem könnyen történik. Hanem arra kell vigyázni, hogy azon levele, melyet a pincéből kihoznak, zölden maradjon. Mert ha elhervad, minek előtte megvirágoznék, megint más levelet vár és maga a gyökér megemésztődik s nem virágzik azon esztendőben.“

Diószegi és Fazekas magyar nevet készítettek az *Iris* növénynemzetség számára s a virág sziromszerű bibéiről nőszíromnak nevezték. Ez a szó azonban csak az irodalomban terjedt el, a közhasználat ma is ragaszkodik a középkori kék liliumhoz.

Újabban a kék liliumok kultuszában is részt kért Keletázsia s több *Iris*-fajjal gazdagította az európai virágok számát. A keletázsiai kék liliumok közül legjobban elterjedt az európai kertekben az *Iris Kaempferi*, amelyet legújabb időkig Japánból szállítottak Európába, ma már azonban itt is szaporítják. Színváltozatainak száma rendkívül nagy. Főként a tájkertben használják vízpartok díszítésére, mert legjobban fejlődik nyirkos talajban, sőt nyáron át a víz is elboríthatja gyökérgumóját. Télen azonban védelemre szorul.

A kék lilium zökkenő nélkül átvezet bennünket a lovagkertek harmadik törzsnövényéhez, az ibolyához. Tudjuk, hogy ezt már egyáltalában nem a kolostorkertből vette a lovagkor, mint másik két törzsvirágát, a rózsát és a liliumot. Azonban szerepe semmivel sem kisebb ezekénél. A lovagkor költői, a virágénekek szerzői együtt emlegetik a rózsát, liliumot és az ibolyát s a magyar költészet első nagy egyénisége, Balassa Bálint még a XVI. században sem ismer más virágot, mint ezt a hármat.

Az ibolya görög neve *ion* volt s a görög költészet az ibolyából személyesítette a görög mitológia legszebb nőalakját, Ió-t, Zeus kedvesét: a föld Ió tiszteletére termette az ibolyát. A görög *ion* szó később többféleképpen elváltozott, de tulajdonképpen ma is él az ibolya modern nemzeti neveiben. Rómában az *ion*ból alakult a *viola* s a római első sorban mindig az ibolyát értette *viola* néven. A középkor is *viola* néven ismerte az ibolyát, de a szó már ekkor kezdett különféleképpen elváltozni a különböző nemzeti nyelvekben, míg végül az újkorban kialakult a szláv *fiola*, amely sok családnévben megtalálható, a francia *violette*, a német *Veilchen* és a magyar *ibolya*. Utóbbi csak nagyon későn jelentkezik az irodalomban, noha az ibolyanövény már a XV. század latin-magyar szójegyzékeiben megtalálható. Az *ibolya* név alapjául szolgáló *ivola* és *ivolya* a XVI. században bukkan fel, *kék ivola* néven találjuk Martini Koszorújának magyar fordításában is, ahol a fordító Péchy Lukács a német eredeti nyomán képét is közli. Ez Magyarországon az első kép az ibolyáról (25. kép). Lippay és Nadányi kertészeti munkáiban *viola* a neve. Az *ibolya* alak csak 1775-ben jelentkezik először Csapó füveskönyvében, de növényi nemzetségnévként csak Diószegi-ék alkalmazták először s jellemző, hogy Diószegi-ék

még a *Cheiranthus* nemzetségneveként javasolták az ibolya szót a *Viola odorata* és az egész linneánus *Viola* nemzetség számára meg akarták tartani a régi *viola* szót. Csak a XIX. század első felében annyira elterjedt virágnyelv-könyvecskék ragaszkodtak a *Viola odorata* ibolya nevéhez.

Kétségtelen, hogy már a régiek legjellemzőbbnek tartották az ibolya illatát s miként a modern botanika az alaktani jegyekre alapította a *Viola* genust, azonképen a régiek az illatra és mindazt a

AZ KEREST: SZÜZEKNEC

tulaidon gyarlosagat meg ismeri, es
tellyes szübul u magat az lsten ala ves
ti, es hiuatalia szerint chelek edic, mind
azokat, melyeket lstenec segetsegeuel el
kefzd, az lstenec ostorat, es keresztet,
nagy engedelmeffen viseli, es ez mel-
let

25. kép. Az ibolya képe Martini
Koszorú-jának magyar fordításában
1591-ben.

növényt violának nevezték, amelyeknek ibolyaillatuk van. Ez az ősi felfogás ma is él a „nép“ körében s ezért kapta a kék lilium gyökértörzse a már említett viola-gyökér nevet. Ezen az alapon már a régiek különféle *ion*-okat, latinosan *violá*-kat különböztettek meg az ibolya mellett. Theophrastus botanikájában az illatos ibolya neve: *melanion*, mert virágjának színe sötét. Ez a megkülönböztetés a fehér violával, *leucoion*-nal szemben vált szükségessé, amely idővel valóságos versenytársa lett a lilaszínű ibolyának. A görögök *fehér violája* ma a tudományban a *Matthiola incana* nevet hordja, magyar neve csokros viola, vagy csak egyszerűen viola. Ez a növény a keresztvirágúak családjába tartozik, termetre egyáltalában nem hasonlít az ibolyához, de illata teljesen

azonos az ibolyáéval. Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy a Földközi-tenger mellékén honos csokros viola a természetben többnyire szintén ibolyaszínű, csak a kertekben terjedt el nagy számban fehér virágú alakja, tehát a *leucoion*, fehér viola megkülönböztetés egyáltalában nem mondható szerencsésnek, mert így a csokros viola lilaszínű törzsalakja tulajdonképen az ibolyával együtt a *melanion* név tartalmába sorozandó.

Itt talán jogosan szűrhatjuk közbe azt az elismerésünket, hogy milyen jól járt az a botanikus, aki Linné korszakos munkássága

után született. Mennyi baj lenne még mindig a növények megkülönböztetésével, ha Linné el nem intézte volna ezelőtt — idestova — két évszázaddal ezt a kérdést a kettős nevezéstannal. És ezt az elismerésünket fokozza az a körülmény, hogy a rómaiak még több violát különböztettek meg, ők már nemcsak sötét és fehér violát ismertek, hanem sárgát és egyéb violákat is. Olvassuk el például, mit tanít a violáról Plinius.

„(A rózsa és liliom után) következnek érték tekintetében a violák, amelyeknek több faja van, így bíbor, sárga és fehér, amelyeket mint a káposztát palántából nevelik. Azonban a napos és sovány helyeken vadon növe széles levelű bíbor violák húsos gyökérből hajtanak ki, és ezeket a többiekől görög nevükön különböztetik meg, amelyről a kék ruhák neve származik. A kertiek között legtöbbször becsülik a sárgát, ennek kétféle fajtáját különböztetik meg, a tusculanumit és a tengeri violát, amelynek kissé szélesebb a levele, de nem olyan jó illatú.

Vannak vad és kerti violák. A bíborszínűek hűvösítőek. Gyuladás ellen a testre rakják, vagy a homlokra is, különösen pedig szemfolyás, aranyér és gennyedő kelevények ellen. Ha violából font koszorút tesznek a fejre vagy azt szagolják, eltűnik a mámor és fej nehézsége; vízzel készült teája belsőleg véve gyógyítja a torokgyíkot. A violák bíbor részei (szirmai) vízzel beadva meggyógyítják az epilepsiát, kivált a gyermekekét. Magja elűzi a skorpiókat. A fehér viola virága megnyitja a kelevényeket, fűve meggyógyítja azokat. Mind a fehér, mind a sárga virágú csökkenti a menstruációt és vizelletet űz. A friss növény ereje kisebb, ezért szárazon kell használni egy év múlva. Félserlegnyi sárga viola 3 serleg vízzel véve serkenti a menstruációt. Ugyanennek gyökere ecettel felrakva gyógyítja a lépet, podagrát, mirrhával és sáfránnyal pedig a szemgyuladásokat.“

A rómaiak tehát Plinius szerint bíbor viola (*viola purpurea*) néven különböztették meg az ibolyát, de a kertben legszívesebben a sárga violát (*Cheiranthus cheiri*) ültették, amely Déle Európában és Nyugatázsiában honos, hozzánk azonban csak a XVI. században juthatott, mert a mi teleinket nem viseli el s így cserépben kell tartani.

A rómaiak három violájából tehát csak kettő jutott mindjárt a lovagkor elején az Alpoktól északra, az ibolya, amely a közép-európai erdőkben is honos, és a fehér viola, ugyanis utóbbit a kertben egyéves növény módjára nevelik, noha eredetileg félcserjés évelő növény. A viola egyéves kerti alakját a tudomány *Matthiola incana* f. *annua* néven különbözteti meg. Erről írja Lippay: „Leucoium, nyári viola, szederjes, meggyszínű, fehér, pettyezetett. Ezeket, akik nem teljesek mind virágokért s mind magvokért kell egynéhány ágyacskában egymás ellenében vetni, két nappal holdtölte előtt. A magvát is akkor kell leszedni, aki kicsiny, lapos és a közepe feketélik.“

Még a XVI. században is egyaránt kedves virág volt az ibolya és a viola, és ebben a korban az ibolyát *márciusi viola* néven különböztették virágzása idejéről. A barokk korban az ibolyának is csak teltvirágú alakját kedvelték a kertekben, és Heindel Ferdinánd, pozsonyi ügyvéd, kertjének 1851-ben megjelent katalógusában már így jelzi a márciusi ibolyát: *Viola martias colore argenteo flore pleno, item pleno coeruleo*. A pompakedvelő barokk természetesen a violának is főként teltvirágú alakját tartotta a kertekben s nagy előnyben részesítette az ibolya fölött. A teljes violáról ezt írja Lippay: „Mivel ezek nem hoznak magot, szaporíttatnak és ültetnek az öreg gyökérnek mellette kinőtt apró csemetékből. Ezeket le kell szakasztani és a fájának a végét egy kevésbé megtörni, és mindjárt kikeletkor, ha a vén gyökereken találtatik afféle növény; hol pedig nem, ősz felé a caniculák után, vagy nyárban Sz. Iván nap tájában, amely időben elég új növények lesznek. Jó kövér földbe ültessék el és a földet jól hozzányomják, de úgy, hogy a szívét be ne fedjék a földdel, hogy meg ne füljön. Ez pedig két vagy három nappal holdtölte előtt legyen. Egyideig, míg megfogamzik, az árnyékon kell tartani és szorgalmasan öntözni. Mikor jól felnőttek, holdtöltekor edénybe kell tenni és télben a pincébe vinni.“

A rokokóval kezdődő és a táblabíróvilágban folytatódó egyszerűsítési törekvések újból előtérbe tolták az ibolyát, amely ekkor lett az egyszerűséget és háziasságot nagyra becsülő kor szemében a legfőbb erény, a szerénység jelképe. De azért a táblabíróvilág szerény ibolyája is császári udvarból indult el hódító útjára. Napoleon első felesége, Jozefin, választotta kedvenc virágának és mikor 1796-ban a korlátlan hatalomra törő korzikaival esküvőjét tartotta, ibolyacsokrot fogott kezébe és ibolyákkal hímzett ruhában lépett az oltár elé. Később ezért választották a bonapartisták jelvényükkül az ibolyát. Goethe-nek is az ibolya volt kedvenc virága és arra törekedett, hogy Weimar körül mentől több ibolya illatozzon. Ezért sétáin állandóan ibolyamagot hordott magával s ahol a város környékén hiányzott ez a virág, ott elszórta magvait. Mióta később szokásba jött a déli virágok behozatala a középeurópai és északi országokba, a pármai ibolya hírneve nőtt nagyra, amelyef azonban nem Pármából, hanem a Rivieráról szállítanak, vagy hajtatással üvegházban nevelik.

Az ibolya tarka virágú rokona a ma *árvácska* néven ismert *Viola tricolor* szintén a lovagkorban tűnt fel, de természetesen még abban a kis virágú alakjaiban, amelyek ma is gyakoriak az európai

flórában. A középkorban *iacea* és *herba* vagy *viola trinitatis* volt a neve s így ismertették a XVI. század német füveskönyvei is. Már a XV. században megkülönböztették kerti és mezei alakját.

Magyarban Bejthe István nomenclatorában: *Trinitatis herba*, *iacea tricolor*, Szent Háromság violája, hármasszínű viola. Péchy Lukács *Koszorú-jában*: tarka ivola. Nádányi János francia nyomon *lángszínű szagtalan violá-nak* nevezte. A barokk korban támadt *császárszakáll* neve, ezt is átvettük. Lippay írja: „Flos trinitatis, császárvirág, kék, sárga, fehér; alacsony virágocska, violaformájú. Tiszta sárga is vagyon.“ Még Benkő és Diószegi-ék is ezeken a neveken ismerik. A német virágregeköltészet tudvalevőleg *Stiefmütterchen*-nek szólítja, ennek nyomán készült a magyar árvácska név, melyet először Szabó József kertészeti könyvében 1824-ben olvashatunk. Magyarázata a következő. Az árvácska virágnak öt szirma közül a legalsó magános és sárga, minélfogva ez képviseli a mostoha írigységet. Írigyli pedig a két felső szirm szép ibolyaszínét, tehát ezek az árvák. Az írigy mostoha és az árvák között ülnek a mostoha édes lányai, ezek a középső egyszerű színű szirmok. Mindezek a motívumok gyakran szerepelnek a mesékben és természetesen onnan is származnak. A költői képzelet azonban még meg is toldotta a nevek magyarozatát, amely pedig a szépséget képviselő színekkel is eléggé indokoltnak tekinthető. Ugyanis a csészeleveleket székeknek nevezte ki s mivel az árvácska virágján az alsó szirm alatt két csészelevél van, a felső kettő alatt pedig csak egy, a mostoha két széken ül, édes lányai egy-egy széken ülnek, a két árvának pedig természetesen csak egyetlen szék maradt.

Az árvácska régebben nagyon szerény hellyel megelégedett a kertekben, csak akkor kezdett fontosabb szerephez jutni, mikor nagyobb virágú alakjait kitenyésztették. Az angolok és franciák a bársonyos sötétibolya színű alakokat kedvelik és mint gyászvirágot a sírokra ültetik. A mai nagyvirágú kerti alakok keresztezés eredményei; a keresztezésben nagy szerep jutott a szibériai árvácskának (*Viola altaica*).

Miként a rózsáról és a liliomról neveztek el sok más növényt a lovagkertekben, azonképen a viola nevét is sok virág hordja, amelyeket részben még a lovagkertekben, részben később neveztek el. Hogy a szép Ió-nak ezeket a késői virágait könnyebben áttekinthessük, elébb táblázatosan bemutatom őket.

Régi név	Modern név
Hagymás fehér viola, <i>Leucoium bulbosum</i>	Tőzike, <i>Leucoium vernum</i>
Éjjeli viola, <i>Viola nocturna</i>	Estike, <i>Hesperis matronalis</i>
Holdviola, <i>Viola lunaris</i>	Ezüstfű, <i>Lunaria annua</i>
Spanyol viola, <i>Lupinus-fajok</i>	Csillagfűrt, <i>Lupinus-fajok</i>

A tőzike kérdése a hóvirághoz vezet bennünket. Ugyanis a lovagkorban a két nagyon korán nyíló „hagymás fehér viola“, vagyis a tavaszi tőzike (*Leucoium vernum*) és a hóvirág (*Galanthus nivalis*) közül inkább a tőzike vonta magára a figyelmet és eleinte főként ez volt a hóvirág, vagyis a havat búcsúztató tavaszi virág. Ahol azonban ez ritkább volt vagy egészen hiányzott, ott csakhamar a hozzá nagyon hasonló s ma is hóvirágnak nevezett *Galanthus* pótolta. A tőzikének van késő tavasszal, május-júniusban virágzó faja is, a nyári tőzike (*Leucoium aestivum*), amelyet Clusius, aki elsőnek különböztette meg pannoniai flóraművében a „hagymás fehér violákat“, *Leucoium bulbosum maius serotinum* néven írt le, míg a két korán nyíló fajt *Leucoium bulbosum praecox* néven ismertette és pedig a tavaszi tőzikét *maius*, a hóvirágot *minus* jelzővel különböztette. Heindel pozsonyi kertjében a nyári tőzikének telvirágú alakja is volt. Lippay ezt írja ezekről a violákról: „*Leucoium bulbosum*, hagymagyökerű fehér viola, kinek virága olyanformára nő, csaknem mint a gyöngyvirág, de annál sokkal öregebb, egy szálnak tetején függ egynéhány. Idején kikeletkor virágozik a bokrok között, mihent a hó elmegyen. Ezért a németek Schneetrepfell-nek, azaz hóceppnek hívják. Némelyek a réteken későbbben virágoznak, belől zöldék. Nincsen szaga, avagy igen kevés.“ Gyógyításra a „hagymás violákat“ nem használták, azért füveskönyveinkben hiába keressük őket. Napjainkban használatos neveiket Benkő József-nek köszönik, ő nevezte el a *Galanthus*-t hóvirág-nak, a *Leucoium*-ot tőzegviolának, utóbbiból rövidítették Diószegi-ék a tőzikét. A hóvirágnak Középjátszár székelyföldi nevéként Benkő a fehér kan-kós kifejezést jegyezte föl, amely egyszerűen fehér kampóst jelent és a virágkocsány görbültségét jelzi.

Az éjjeli viola és a holdviola már az ókorban ismeretes volt *hesperis* és *lunaria* néven s a XVI. század az ókori írók nyomán elevenítette fel ezeket a neveket. Az éjjeli viola Diószegi-ék Fűvész-könyvében kapta az *estike* nevet, mindkettőt pedig azért hordja, mert csak este nyílnak és illatoznak virágai. Ennek a jelenségnek később a virágbiológia adta magyarázatát, ugyanis az estike olyan beporzókra vár, amelyek este röpködnek. Hazánkban is honos a kerti estike (*Hesperis matronalis*), másként hölgyviola. A száraz cser-

jésekben meghúzódó szomorú estike (*Hesperis tristis*) már foglalkoztatott bennünket mint a Csapó-féle kassai rózsza.

A holdviola (*Lunaria annua*) nagy, kerek becőjének ezüstösen fénylő rekeszfaláról kapta a nevét, amelyet szívesen kötnek száraz bokrétába. Már az ókorban bűvös erőt tulajdonítottak neki és azt tartották, hogy a rekeszfal éjjel világít. „Az alchymistákat — írja Veszelszki Antal — régen fárasztja ez a fű az ezüst formálásában, de még eddig tett próbákból csakugyan semmi sem sült el. Van ennek egy neme, *lunaria sferro cavallo*-nak nevezik az olaszok, s azt erősítik róla, hogy a ló lábáról még a patkót is lehúzza. Nagy szó! Be kár, hogy senki sem hiszi!”

A mediterrán flórában több fajjal képviselt csillagfürtöt (*Lupinus*) már az ókorban ismerték és némely faja fontos gazdasági növény volt, amelyeket főként takarmánynak termesztettek, de babsterű magját szükség esetén az ember is fogyasztotta. Az állatnak mind a magját mind a lombját adták. A görögök *thermos*, a rómaiak *lupinus* néven ismerték, utóbbi szónak fordítása a német középkori Wolfsbohne, amelyet ugyan magyarra is lefordítottak, de nálunk inkább nevezték keserű ízéről keserű babnak, így már Szikszai Fabricius Balázs a XVI. században. Későbbi időkben gyakran próbálták vele a kávé helyettesíteni s hogy mint pótkávé Magyarországon is gyakran felbukkant, bizonyítja *fügebab*, *gyöngyösi pótkávé*, *kávéborsó*, sőt egyenesen *magyar kávé* neve. Még korunkban is megesik, hogy a szakismeretekben avatatlan napilapok újdonságként közlik a kávé meghonosítását, ilyenkor kiderül, hogy a már több ezer éve termesztett csillagfürtől van szó, amely mint pótkávé is évszázados multra tekinthet vissza. Természetesen már az ókorban is használták gyógyításra és még Veszelszki is ezt írja: „Ezen fűből csinált lúg koszt gyógyít, varat tisztít, tetűt öl. Ha a füve faolajjal összetöretik, a ruhát véle megkenik, a kellemetlen vendégeket eloszlatja, a lisztje pedig a külső dagadásokat elapasztja. A juhok szeretik a zöld fűvét, de még a koszos juhokat is jó ám a főtt levével mosogatni, csak hogy bakakaláccsal főzessék.” Korunkban a homoktalajon mint zöldtrágya teljesít fontos feladatot.

Mikor került a kertbe dísnövénynek, ma már nem állapítható meg, de mert néhány fajának illatos a virága, feltehető, hogy már hamarabb, semmint az irodalomban *viola* néven megjelent. Lippay három fajtát sorolja elő a pozsonyi kertből *spanyol viola* néven, a kéket (*Lupinus angustifolius*), fehérét (*Lupinus albus*) és sárgát (*Lupinus luteus*). „Kék spanyol viola, — írja Lippay — kinek

virágja csaknem úgy nő fel, mint a szarkalábnak, a magva mint egy bab, csakhogy kerekded, lapos gesztenyeszínű fehérrel pettyezetett, jókora. Albus, ennek is olyan a virágja, csakhogy fehér, a magva is tiszta fehér. Sárga spanyol viola, ennek is úgy nő a virágja, de sárga és igen jó illatú, a magva kisebb a többinél, fehér feketével pettyezetett. A szára is s a virágja is kisebb.“ L i p p a y óta állandóan szerepel a növénytani irodalomban a *Lupinus-viol*a, hol mint gerezdes, hol mint fürtös viola vagy ibolya és csak D i ó s z e g i - é k nevezték el csillagfürtnek.

Újabb időben két amerikai élő és kékvirágú fajtát hozták az európai kertekbe, amelyeket erdei vadaknak is vetnek s így gyakran elvadultan is találhatók. Ezek a *Lupinus perennis* és *polyphyllus*.

Még más virágokat is neveztek időnként violának, de ennyi is elég annak igazolására, hogy milyen kedvelt virággá lett a lovagkorban az ibolya és a többi, leginkább ibolyaillatáról, néha azonban egészen önkényesen violának nevezett virág. És hogy a magyarság is már korán kedvenc virágává avatta, bizonyítják a „virágénekek“ a XIX. század népdalainak előfutárai a lovagkorban. Kétségtelen, hogy a népdalok magyarázói nem alaptalanul emelték ki a viola nagy szerepét a magyar népdalokban, de az is bizonyos, hogy a lovagkor virágénekeiből került a népdalokba, természetesen nemcsak nálunk, hanem egész Európában.

E r d é l y i P á l így jellemzi a violát a magyar virágénekekben, illetőleg népdalokban: „A magyar nép nagy szeretettel vette körül költészetében a mindennapi életében. A ház előtti kis kertben, vagy az ablak cserepes virágai között az alföldi, csallóközi és bodroglózi magyarság faluiban mindenütt megtalálhatjuk. Aki szerető, violát hord a kalapjában, viola bokrétát szorongat templomba menet a kezében; valóságos ismertető virág.“ E r d é l y i ennek a jelenségnek a viola, még pedig a sárga viola színében keresi magyarázatát. De ez már csak későbbi ok, az első a lovagkor virágkultusza, amely a már előbb vallási célra lefoglalt rózsza és liliom mellé harmadiknak a még szabad s így a világias szerelem jelképéül legalkalmasabb ibolyát választotta. A sárga viola elterjedésében némi német hatás is kimutatható: „népies“ *fajtl*inka neve a német *Veilchen* származéka s ebből lett még jobban elferdítve a *jajl*inka. Ezzel szemben a szintén latin, illetőleg tulajdonképen görög eredetű Levkoje (*leucoion*), a németből csak a nyomtatott virágnyelvekbe és a magárjegyzékekbe szivárgott be, mert a fehér viola úri virág maradt a múlt században is.

A lovagkert többi virágával csak röviden foglal¹ozunk.

A körömvirág (*Calendula officinalis*) mediterrán eredetű, de kétséges, hogy a latinok ismerték-e. A középkorban napvirágnak (*heliotropium, solsequium*) nevezték, ma is használt francia *souci* neve nem más, mint a középkori *solsequium* módosulata, amelynek közbenső állomásai a latin *solsia* és az ófrancia *soulsie*. Ezért nevezte a körömvirágot a francia szerző munkáját magyarra fordító Nádányi János napraforgónak, miként erről később részletesebben megemlékezünk. *Calendula* nevét azért kapta, mert azt tartották róla, hogy havonta virágzik. *Melius* gyűrűvirágnak nevezi: „*Calthula*, gyűrűvirág; ez a *Caltha* vagy *Calendula*, ám az a jószagú sárga ivolya, aki minden holnapban virágzik. Igen jó szaga van. Mint egy skorpió farka, olyan a levele, akiben a magva van.” Mint ebből látjuk, a XVI. században is vele együtt emlegették a már ókorban ismert gólyahírt (*Caltha palustris*), ezért olvassuk a gólyahír régi nevei között a sárga vízi violát. Hajdan gyógynövény is volt, most legfeljebb mint sáfrány-hamisítvány szerepel az ipari növények között.

Szintén mediterrán honosságú és Itáliában már a lovagkorban kerti virággá lett, a XVI. században Európa-szerte elterjedt oroszslánszáj (*Antirrhium majus*). A régiek *borjúorrú fű*-nek nevezték, de *Plinius* szerint a magjáról. Az újabbak virágjára vonatkoztatták, így mondja *Melius* is: „*Borjúorrú fű*, *Kalbsnase*, *Bucranion*, *borjúfejú fű*, *ebfejű fű*, mert mint egy ebnek vagy borjúnak a feje, olyan fők vannak a levele között. Hasonló a szára, levele a feje virálához, a virága szederjes...” Másik nevét szintén németből vettük *Lippay* fordítása, aki ezt írja róla: „*Antirrhinum*, oroszslánszájnak híjják a németek, olyan a virágja, mint az oroszslánnak szája: ha megnyomintják, megnyílik.” Virágjainak nagy a színváltozatossága, ezért korunkban a változatosság tanulmányozásának egyik klaszikus növénye lett.

A harangvirág (*Campanula medium*) szintén olasz lovagkerti mediterrán növény, amelyet a XVI. században már a pisai botanikus kertben is tartottak. A *medium* ókori latin növénynév, de nem a harangvirág neve volt, ezt a régiek nem ismerték. *Matthioli* *Viola Mariana* nevét említi, ez lehetett lovagkori neve. Magyarországon csak nagyon későn jelent meg, még a XVIII. század irodalma sem ismeri. Csak *Diószegi-ék* Fűvészkönyvében, tehát a XIX. század elején találjuk nyomát kerti csengetyűke néven.

A középeurópai flóra növényei közül legelsőnek valószínűleg a keselyűvirág (*Aquilegia vulgaris*) jutott be a lovagkertbe. Hogy

tudományossá fogadott *aquilegia* neve valóban az *aquila* latin szó származéka-e, kétséges. Elsőnek Hildegard említi *agleia* néven. Magyarra Melius Juhász Péter fordította a nevét keselyűfünek, később Szikszai Fabricius szótárában gilisztafű a neve. Lippay nem éppen szerencsésen harangvirágnak nevezi: „Aquilegia, harangvirág, avagy gelesztafű, teljes virágú, mindenféle színű, kék, szederjes, veres, testszínű, fehér stb. Noha kevés magot hoz, de ha ezen vetik, három esztendeig is alig hoz virágot. Jobb ezért idején kikeletkor a gyökerét elszaggatni és úgy ültetni kövér földbe. Az együgyűeket, kik nem teljeseek, leginkább a magvokért kell nevelni, akik igen hasznosak a patikában.”

Nagy szerepet játszik a keselyűvirág a középkori kódexek miniatűrjeinek virágmotívumai között (VI. tábla). Annyira divatos volt a XV. században, hogy még a naturalisztikus virágmotívumokban rendkívül szegény magyar miniatűrök egyikén is helyet kapott. A magyar kódexirodalom *esztergomi missale* néven ismeri ezt a kódexet, amelyet Pottenberger János, Pozsony bírása, készítettett a pozsonyi egyház számára a XV. század hetvenes éveiben. A pozsonyi misekönyv 156. lapján szerényen húzódik meg a hozzá nem fölöttebb illő vonalak között az *Aquilegia* virágának — aligha természet nyomán készült — képe.

Régi virága a lovagkertnek a gyűszűvirág (*Digitalis purpurea*) is, amelyet nyugati kódexek már a XIII. században említenek *fox glove* néven. Melius *Herbárium*-ban gyűszűfű, ezt a nevét később is megtartotta. „Digitalis, gyűszűvirág — írja Lippay — mert olyan mint a gyűszű, csak hogy hosszúkás, belől üres, egy magos kórón sok virág függ alá, belől pettyegetett. Némelyek szép karmasin-színű veresek, némelyek fehérek, némelyek sötét színű sárgák, némelyek világos sárgák.” Mint az utóbbi szavak mutatják, Lippay korában már a sárga virágú gyűszűvirágokat is dísznek tartották a kertekben. A piros gyűszűvirág mint orvosi növény is régóta fontos szerepet játszik, korunkban nagyban termesztik és gyűjtik, mint fontos szívorvosság herbáját.

A tavaszt nemcsak a hóvirág és a márciusi ibolya hirdette a lovagkertben, hanem a kankalin (*Primula veris*) is, miként ezt ma is jelzi tudományos neve. Nyílásának idejéről Szent György virágának, kulcsosomó módjára lógó virágzatáról Szent Péter kulcsának is gyakran nevezték a lovagkorban. A magyarság, mint tudjuk, a tavaszi virágot kökörcsinnek nevezte, a kankalint ezért gyakran sárga kökörcsin néven tiszteli. Bejthe István nomenclatorában:

Primula veris, kása virág, tavaszi első virág; hoc est milii contriti flos, quod milii contrici, kása, ab ungaris appellati, colorem referat. Vagyis kásavirág, mert színe olyan mint a köleskásáé. A kankalin név először Csapó József füveskönyvében olvasható növényünk neveként, tehát késői, de ma már az irodalomban általánosan használt neve.

Mivel azonban hazánkban a kankalin elég gyakori vadon, kertben alig ültetik. Már Lippay ezt írja: „Eleget találni az erdőkön, hegyekben stb.” Sokkal fontosabb kerti virág volt a kankalin nemzetség másik faja, a füles kankalin (*Primula auricula*), amelyet a lovagkorban találóan *auricula ursi*, medvefül néven ismertek, s ez a neve még ma is él ott, ahol kertben tartják.

Virágnak ültették a lovagkertben némelyik sárga boglárkát is, amelyek közül nagyon korán feltűnt telt virágaival a *Ranunculus repens*. *Melius Herbarium*-ban még kakasláb és békafű a boglárka neve, Lippay tyúklábnak nevezi, csak Csapó különbözteti boglárvirág néven s csak Benkő használja először a boglárka szót, amely később a Diószegi-ék által javasolt *szironták*-kal szemben az egész nemzetség neve lett.

Végül ne feledkezzünk meg a szappanvirágról (*Saponaria officinalis*) sem, amely szintén hamar bejutott a lovagkertekbe; magyarul már *Melius* szappanfű néven ismertette. Telt virágú alakja hajdan versenyzett a fehér violával és a szegfűvel.

A lovagkor fedezte fel a búzavirág (*Centaurea cyanus*) szépségét is és a szántóföldről a kertbe telepítette s ott szívesen gyönyörködött benne. Nagyon valószínű, hogy a magyar búzavirág név is a lovagkorból származik, mindenesetre feltűnő, hogy milyen szoros a német Kornblume és a magyar búzavirág nevek párhuzamossága és hogy még a XVI. században nem volt általános az irodalmi használatban a búzavirág név, hanem más nevét is olvashatjuk. A búzavirág nevet *Melius* említi más növényről szóló fejezet szövegében, de *Bejthe István* botanikai névjegyzékében ezt olvassuk: *Cyanus, flos frumenti, kék virág*. *Szikszai Fabricius* mindkét nevét felsorolja: *Cyanus, kékszínű virág, avagy búzavirág*. A búzavirág kékvirág neve minden bizonnyal a görög-latin *cyanus*, vagy az ennek folytatásaként élő olasz vagy francia név fordítása, érdekes, hogy a XIX. században *Petőfi* nevezi kékvirágnak a búzavirágot.

Az igénytelen cickóró (*Achillea millefolium*) is a lovagkor kerti virága. A görögök és a rómaiak sebforrasztó fűnek tartották s *Plinius* szerint *Achilles*, *Chiron* tanítványa, fedezte fel ezt a tulaj-

donságát. A rómaiak *millefolium*-nak nevezték. Régi magyar neve, a már a schlagli szójegyzékben szereplő egérfark a középkori, de más növényt jelző *cauda muris* fordítása. A játékos cickóró, vagy ciefarkkóró először Csapó füveskönyvében olvasható, de már Diószegi az *Achillea* növénynemzetség hivatalos nevévé tette.

Mennyire tudott a lovagkor a legegyszerűbb virág szépségében is gyönyörködni, annak talán legfeltűnőbb emléke az *eper* (szamóca) virágának és indájának nagy szerepe a miniatűrök virágmotívumai között. Ugyan a miniatűröket főként szerzetesek festették és csak a XV. században játszanak nagy szerepet, de kétségtelen, hogy a lovagkor rendkívül kifinomult ízlését tükrözik. Ez az ízlés találta meg az eperben a miniatűrökhöz illő indamotívumot a gótikus kőemlékeken nagy szerepet játszó szőlő és borostyán helyettesítésére. A *Trapezuntius* néven ismert, Budán készült Korvin-kódex címlapjának jobb oldalán is az epermotívum díszlik, de már a renaissance akantusz hatása alatt stilizálva.

5. Margaréta.

Margit: *Ó szeret — nem szeret.*

Faust: *E báj a mennyekből ered!*

Margit: *Ó szeret — nem szeret —*

(Az utolsó szírmot is letépve)

Szeret!

Goethe: Faust. (Kozma A. ford.)

A Faust híres virágjelenete a legkedvesebb biedermeier-romantika, azonban egyszersmind a lovagi kor virágkultuszának egyik legszebb emléke. Kétségtelen ugyanis, hogy a margaréta (*Chrysanthemum leucanthemum*) a lovagkor felfedezése. A lovagkor költői és hölgyei találtak rá erre a virágra a réten s ők kezdték először tépetni fehér szirmait (nyelves virágait), várván a feleletet a nagy kérdésre: szeret — nem szeret?

Noha a margaréta tudományos nevének mindkét szava ókori maradvány, mégis nagyon kétséges, vajjon a régiek ismerték-e ezt a virágot. Plinius *chrysanthemum*-a és *leucanthemum*-a aligha a margaréta. Más ókori nevek sem igen rejtegetik ezt a növényt, noha a renaissance korában mindenképen valamely ókori név alá akarták dugni a lovagi margarétát, így a *buphtalmum* sem, amely Lonicerus füveskönyve nyomán a magyar füveskönyvekben is sokáig használt tudományos neve volt, s ebből fordították *Rindsaug* és *ökörszem* „népies“ nevét.

Majdnem bizonyosra mondhatjuk, hogy a francia lovagok fogadták először virágukká, akik egyszersmind mindmáig legkedveltebb nevét is adták, nevezvén Margit-virágnak (*marguerite*). Ebben az esetben tehát már nem a hölgy kapta virágról a nevét, mint a Rózsa, Liliom, Viola női nevek esetében, hanem fordítva, a virág kapta nevét a hölgyről. Az is valószínű, hogy a Margit név eredeti gyöngy jelentésének ebben semmi szerepe nem volt, mert a margarétában nincsen semmi gyöngyszerű.

A francia ma is gyakran közös néven nevezi a margarétát és a százszorszépet. Eredeti francia neve mindkettőnek *marguerite*, de előbbi nagynak, utóbbit kicsinek különbözteti. Ez világosan mutatja, hogy a lovagkorban mindkettő egyképen kedvelt „szeret — nem

szerep" virág volt. Minthogy a százszorszépet (*Bellis perennis*) már az ókorban ismerték s *bellis*, vagy szép neve is ókori eredetű, nem lehetetlen, hogy ez az ősbib margaréta s csak később lépett örökébe a ma is közkedvelt nagyobb helyettese. A százszorszépnek vannak rózsaszínű és rózsaszínnel foltozott változatai is és N a d á n y i J á n o s ezen az alapon adja a marguerite név magyarázatát: „Némelyek lángszínűek, némelyek mintegy megmocsokolt fehérek, ahonnan a gallusok gyöngynek nevezték.”

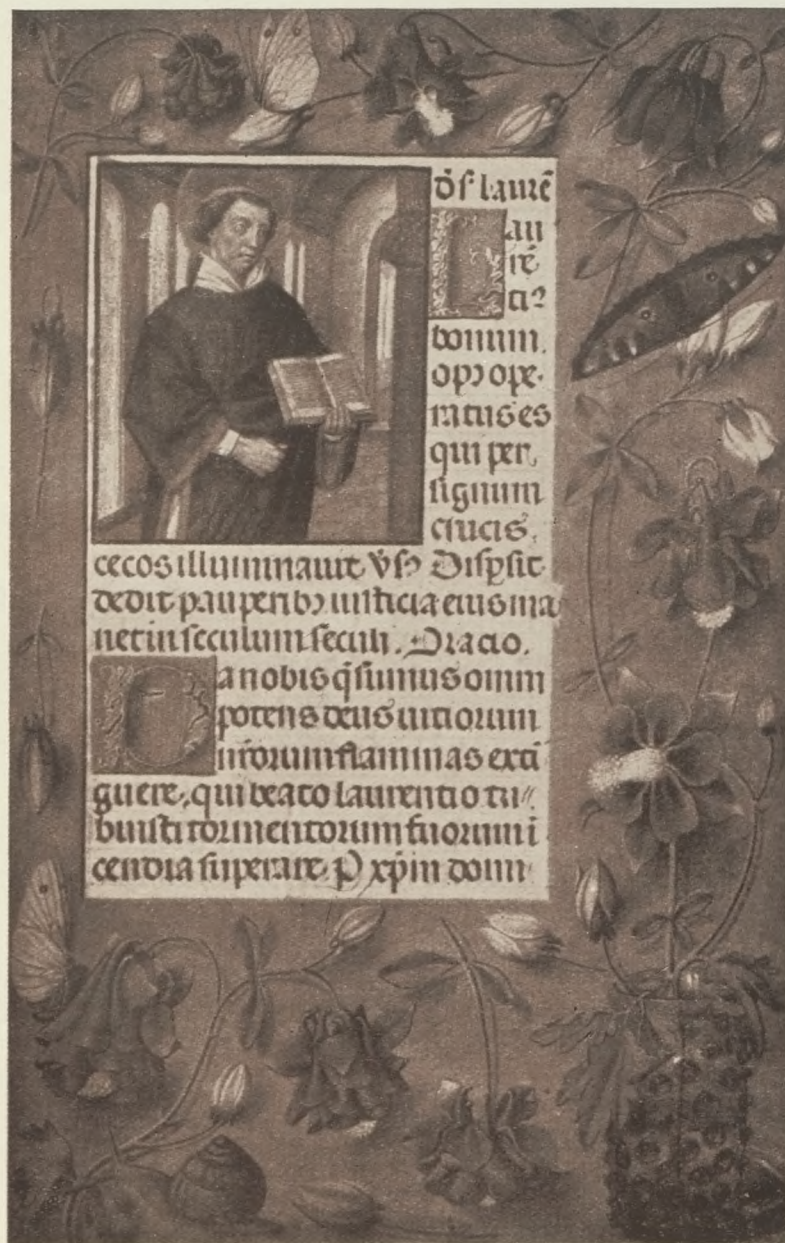
A margarétának jövőmondó szerepe egykorú nevével és minden bizonnyal szintén francia eredetű. Már a lovagkori virágénekekben az eldöntetlen sors virágaként jelenik meg nyugaton. Tehát azok a játékos mondások, amelyeket napjainkban a gyermekek ismételtetnek a margaréta szirmai tépegetve, a lovagkor hagyományai. Azóta módosulhattak, de kétségtelen, hogy a virágénekek költőitől származnak. A szerelmi jövődőlésen kívül tudvalevőleg a férfi jövőjét is megmondja a margaréta s magyarban ez a mondókája így hangzik: pap, katona, kondás, kutyapecér, Judás? Végül még a halál után várható sorsot is megmondhatja a margaréta, de ekkor így kell kérdezni: mennyország, purgatórium, pokol?

A XVI. század füveskönyveiben is gyakran együtt *Bellis* néven találjuk a százszorszépet és a margarétát s a renaissance divatja szerint jövődőlő szerepét is az ókorból származtatták. Így például Tragus ezt írja füveskönyvében: „Dürffte wohl aus Delphi ein Orakulum zu diesen Blümlein, wie sie die Alten genannt hatten.” Így támadt német *Orakelblume* neve. Érdekes, hogy míg franciában a marguerite név foglalja magában a két virágot, németben a *Maßliebchen*.

A füveskönyvekben gyógynövénné lett mindkét virág s a magyar irodalomban mint gyógynövények jelentek meg és csak nagyon későn, a táblabíróvilágban mutatkozik a hozzájuk fűződő lovagkori költői hagyományok hatása. Melius J u h á s z P é t e r *Herbáriumá*-ban a *Bellis* kisebbik nadály, tehát egészen más kapcsolatban jelentkezik, mint a nyugati lovagkori *marguerite*, a margaréta pedig ökörszem. Utóbbiról ezt olvassuk a német füveskönyvek nyomán Melius *Herbáriumá*-ban: „Buphthalmus, ökörszem, flos S. Joannis, Sz. János virága; e fű olyan, mint az ebkapor vagy a székfű, egy szál, néhol két szál, olyan a virága mint az ebkapornak, de széles mint egy lengyel garas, elterült fehér virága mint az ökörszeme.”

A jövőmondó növény a magyar irodalomban először C s a p ó

A keselyűfű (*Aquilegia vulgaris*) képe a müncheni állami könyvtárban
 őrzött flamand *Liber precatorius* kódexben; készült a XV. század végén.
 (H. Fischer nyomán.)

József füveskönyvében jelenik meg, de nem a margaréta, hanem a pásztortáska (*Capsella bursa pastoris*), melynek középkori kolostori latin nevéből fordították a pap erszénye és pásztor erszénye nevét. Csapó e növény magyar neveinek felsorolása végén közli *élek-halok* nevét is. Honnan vette, nem írja. Azonban kétségtelen, hogy a nyugati jövendőmondó virág nevei nyomán készült. A szép margaréta helyett a kevésbbé költői pásztortáska is használható jövendőmondásra, csak hogy ennek nem virágát kell tépegetni, hanem becökeít. Tudjuk, hogy szükség esetén a kabát gombjai is helyettesíthetik a margaréta virágját. Azokon is el lehet számlálni a mondókát.

Csak később Goethe Faustjának hatása alatt jelent meg a magyarban is a margitvirág név és terjedt el a margarétához fűződő jövendőmondó játék. Napjainkban már majdnem mindenütt *margaréta* a növény közönségesen használt neve, csak a hivatalos botanikai irodalom őrzi a régi füveskönyvek emlékeként az ökörszemet, és csak az úgynevezett népies nevei között találunk egyebeket. Utóbbiak közül figyelemreméltó a *Katalin-virág* és *Katalin-rózsa*, amely — mint többnyire a népies nevek — helytelen használat. Ugyanis a középkori német *herba Sanctae Catharinae*, *Katarinablume*, *Lonicerus* füveskönyvének tanubizonyysága szerint valamely mediterrán *Linaria*-faj, valószínűleg a kertekben néhol ma is vetett *Linaria bipartita*. Magyarban Lippay ír róla először valószínűleg szintén *Lonicerus* nyomán: „Boglárvirág, mivel a formája olyan kerekded. A németek Sz. Katharina virágjának nevezik; ki kék, ki kék-veres, ki fehér. Ezt is magul vetik a quartélyokba.“ A virág sohasem lett divatos a magyar kertekben, ellenben a neve egyszer csak felbukkant a margaréta nevéként.

A margaréta a lovagkor olyan virágaira arányítja figyelmünket, amelyek jelentőségében nem fontos, vajjon ültették-e a kertben vagy sem, hanem az a lényeges, — miként nevük mutatja — hogy szórakoztatták a vár asszony népét és gyermekeit. Azokban a századokban a közlekedés fejletlensége miatt a várak lakói minden eszközt és módot felhasználtak a szórakozásra, olyanokat is, amelyek ma gyerekesnek tűnnek fel, mert már inkább csak a gyermekek körében élnek. Ilyen volt a virágokkal való játék is, amelynek minden módja divatos volt a várakban.

Néhány ilyen körből eredő növénynévre már volt alkalmunk rámutatni, mint a pitypang és az oroszlánszáj, amelynek magyarban későbbi továbbfejlődése a tátika, vagy tátogató. Ilyen azonban a *férjhiűség* is, amely ma a pitypang bóbitás fészket jelenti.

a középkori *caput monachi*-t, eredetileg azonban egészen más növénynek, a legelőkön gyakori ördögtővisnek (*Eryngium campestre*) volt a neve, tehát nem valami fényes bizonyítványt állított ki a férfihűségről. A németiség körében Dürer tette népszerűvé a

26. kép. Férhűség (*Eryngium*) Dürer 1493-ban készült önarcképén a művész kezében.

Mannstreu nevet, aki felhasználta képein ezt a növénymotívumot (26. kép) s nagyon valószínű, hogy a magyarság körébe is így jutott el a férfihűség név s itt, távol a forrástól a pitypangra alkalmazták.

Ilyen játékos virágnév a *szarkaláb*, amely két növényt is jelez, a tarlókon gyakori mezei szarkalábat (*Consolida regalis*) és a kerti szarkalábat (*Consolida Ajacis*), utóbbi mediterrán hazájából csak a

renaissance folyamán került az északibb kertekbe. Mélius csak más növényről szóló fejezetben említi a szarkaláb nevét, amelynek ha nem is pontos, de kétségtelenül mintaként tekinthető latin nevei ismereteseek nyugati kódexekben, mint például *pes gallinae*. A német *Rittersporn* hatása először Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében mutatkozik: *Consolida regia*, *alii thalictron*, szarkaláb, avagy sarkantyútaraj. A Szenci Molnár által megindított szótárakban bukkan föl a német hatás alatt a sarkantyúvirág és az újabb népies nevek között a belőle rontott *sarkvirág* és a *Rittersporn* kifejezés első tagja nyomán készült vitézvirág.

Növénytanilag és nyelvtanilag is közeli rokon a sisakvirág (*Aconitum napellus*), amely már a XIV. században Konrad von Meigenberg természetrajzában *Sturmhut* néven jelentkezik, a füveskönyvekben pedig *Eisenhut* a játékos virágneve. A magyar sisakvirág név először szintén a már említett XVII.—XVIII. századbeli szótárakban bukkan fel sisakfű alakban, a sisakvirágot csak Diószegi-ék használják először.

Van azonban a sisakvirágnak a magyarban egészen különösen hangzó és mindeddig megfejtetlen neve is, amely a középkori *napellus*, répácska, bizonyára gyógyszerári eredetű, nevéből kerekedett. Ugyanis mind a szarkalábnak, mind a sisakvirágnak több faja már az ókorban ismert és használt mérges növény volt s így ezek a növények is nem mint virágok hívták magukra a figyelmet, kerti virágokká csak később lettek. A szarkaláb ezért volt régebben *tetűölő fű* és *náthafű*, a sisakvirág pedig *farkas bab*, *farkasölő fű*, *farkasrépa*. Mint ezek a nevek mutatják, a gyakorlati életben kártékony állatok pusztítására használták mindkét mérges növényt, a szarkaláb egyik mediterrán fajának a magját, a sisakvirágnak pedig a répáját. Különös módon Pápai Páriz Ferenc szótárában egyszer csak így bukkan fel a farkasrépa: *napellus*, *Katika répája fű*. Azóta ez a név nem vészett ki a magyar botanikai irodalomból, mert a magyar növényneveket a régi füveskönyvekből és szótárakból szorgalmasan gyűjtögető Benkő József betűről-betűre átvette a *Katika répája fű* nevet is Pápai Páriz szótárából, és ezen az alapon Diószegi és Fazekas *Füveszkönyv*-ükben *Katika sisakvirág*-nak nevezték az *Aconitum napellus*-t. Legújabb időkig nem tűnt fel ennek a névnek különossége és értelmetlensége, míg végül Borbás Vince figyelmeztetett arra, hogy a *Katika* jelző ebben az esetben minden bizonnyal sajtóhiba, tehát növényünk helyes neve *patika sisakvirág* lehet.

A játékos jelentésű lovagkori virágnevek közé tartozik a *pipacs* is. a XV. század latin-magyar szójegyzékeiben *vad mák* a neve, de valószínűleg már akkor közszájon forgott pipacs neve is, melyet *Melius Herbáriumá*-ban olvassuk először. „*Papaver* görögül *Mecon rhoeas*, *Papaver flovidum*, *Papaver erraticum*, *Papaver rubeum*, azaz veres mák, bujdosó mák, pippancs, aki a szántóföldön terem. Egyik jó enni, akinek a feje nem hegyes, hanem gömbölyeg. A hosszúfejű ebmák, disznómák nem jó. Evvel játszanak a gyermekek ugyan a szájukban, kezekben ugyan megpuffan. Veres a levele (szirma). Németül *Klapperrose*, más neve *Kornrose*, azaz csattogó, csörgő mák, vagy mák közt termő rózsa.”

A pipacs név eredete valószínűleg abban a szokásban gyökerzik, hogy a síró gyermeknek pipacsfejet tömtek a szájába, amely mákonytartalmánál fogva elaltatta. Már *Plinius* azt írja a pipacsról, hogy „egyesek minden további nélkül letörik és a tokkal együtt rágják.” Ez tehát valami olyan ősi pipázási mód volt, és előfutára a ráógoguminak. A dohány ugyan még ismeretlen volt azokban az időkben, de nem a pipa és a bódulatot hozó „pipázás”. A gyermek szájába dugott vad mák a cs kicsinyítő képzővel így lett pipacs. A cuclit ma is gyakran nevezik pipuskának.

Később azonban a német *Klatschrose* és *Schnellrose* nevek hatása alatt a csattanó hangutánzását érezték ki a pipacs szóból, talán már *Melius* is ezért írta pippancsnak. Mint ismeretes, ma is gyakran játszanak a nők és gyermekek a csattanó virágokkal, amelyeket felfúznak és kezükhöz csapva, elcsattanják. Közönségesen az ilyen virágneveket gyermekszáj alkotásának tartják, de ez a felfogás csak félig helyes, mert a gyermek a felnőttől lesi el ezeket a játékokat is, és a hasonló nevek eredete kimutathatólag már a lovagkorba visszanyúlik. A pipacs újabban feljegyezett népies nevei közül hol inkább a cuclit jelentő píp, hol meg a csattanást érzékeltető hangutánzás érezhető ki, de egészben véve a nevek mégsem választhatók kétfelé, miként a következő sorozat bizonyítja: píp, pipacs, pippancs, papacs, paticska, pacsat, patacs, patics stb.

Az ilyen módon megkedvelt szerény mezei pipacs később bejutott a kertbe is, ahol már a renaissance kórától kezdve dísznek tartották nem egy kertben a mákot is, amelynek már *Lippany* ismerte „teljes és paraszt” változatát. A pipacs is virága teljesedésével hálálta meg a kert kövér földjét. „*Papaver erraticum* teljes pipacs, — olvassuk a *Pozsonyi kert*-ben — olyan a színe, mint a mezeinek, de szép teljes, mint az öreg *Anemone*; vagyon testszínű is és sötét-

veres közöttük; maga elveti magát.“ Korunkban a nagytermetű, nagyvirágú, keletmediterrán *Papaver orientale* a kedvelt kerti mák, vagy pipacs.

A pipacsok, vagy vadmákok sorába számították régebben a *szarvas mák*-ot is, amelynek két faja, a piros *Glaucium corniculatum* és a sárga *Glaucium flavum* a Földközi-tenger mellékén honos és a pipaccsal együtt jutott a kertbe. Termésük hosszú, ezért írják a füveskönyvek és magyarban Melius: „ugyan hosszú, horgos szarvai vannak, mint az ökörnek“. Lippay már a kerti virágok között említi: „*Papaver corniculatum*, szarvas mák, sárga, veres; minden esztendőben kell vetni.“

A későbbi csattanó virágok közül említjük a maszlagot és a hólyagos habszegfűvet meg a hajnalkát. Utóbbi kettőnek ugyan még nem szerepel magyar irodalmi nevei között a csattanó, de csattantóként való használata nagyon elterjedt. Annál gyakrabban szerepel a csattanó jelző a maszlag (*Datura stramonium*) nevei között, már Benkő említi mint csattantót, újabban feljegyzett népies nevei között pedig ezek olvashatók: pukkantó, fúvóka, putyóka. A középkor embere még nem ismerte Európában a maszlagot, csak a XVI. században terjedt el ez a növény a botanikus kertekben, onnan került a házikertekbe s végül elvadult a falvak környékén. A XVII. században a magyar kertekben a kék maszlagot (*Datura fastuosa*) tartották. „*Stramenium*, kerti maszlagvirág, — olvassuk a *Pozsonyi kert*-ben — kék, öreg, fehéres, teljes is vagy, kettős is; minden esztendőben megéri, a magva fekete, a héja olyan csaknem mint a gesztenye külső héja.“ Szobában és üvegházakban tartják legújában a délamerikai fatermetű maszlagot (*Datura arborea*).

A lovagkor természetszeretének maradványa a *négylevelű lóhere* babonás szerepe is. A régiek az ókorban ismerték ugyan a lóherét, de akkor még nem tartozott a fontos mezőgazdasági növények közé. A középkorban már nagyon korán legendás növénynek lett hármass levelei következtében, amelyeket Írországból Szent Patrik a szent háromság egységének magyarázatára használt föl. A legenda szerint az írek megtérítésére küldött szent hiába magyarázta hallgatónak az isteni háromságot, míg végül leszakított egy lóherelevelet és azon mutatta be, hogy lehet valami három és mégis egység. Ennek a legendának emlékére őrzik az írek mai napig is nemzeti címerükben a lóherelevelet. A Szent Patrik-legendán alapszik a *herba trinitatis* név, amellyel később különféle hármass és háromkarélyú leveleket neveztek a füveskönyvek, valamint az árvácska

középkori *szent háromság virága* vagy *violája* neve, amely később a *tricolor* névvé egyszerűsödött. A lovagkor hölgyei a virágos réten ritkaságánál fogva keresték a négylevelű lóherét, amely természetesen éppen ritkaságánál fogva szerencsét hozott. Négylevelű lóhere keresése ma is kedves szórakozása a rétet járó városi nőknek és gyermekeknek s ma is régi módon könyvben, gyakran imakönyvben préselik a négylevelű lóherét. Talizmánnak is hordják s a függő díszeknek is közkedvelt motívuma.

A lovagkor lírikus költészete, a virágénekek hangulata él a *nefelejts* nevében. Ugyan a lovagkorban a *nefelejts* nem jelentette olyan határozottan a ma *Myosotis* néven ismert növényt, mint korunkban, csak amikor már Linné megtanította az emberiséget, hogy a növények neveit pontosan egy fajra kell rögzíteni, a XVIII. század második felében kapcsolódott szorosan egybe a név és a növény. Az azonban mindenestre tény, hogy nyugaton már a lovagkorban használatos volt a *nefelejts* mint virágnév és már XV. századbeli német kódexek glosszái között olvasható a *Vergissmeinnicht*.

Tudományos *Myosotis* neve ókori görög eredetű, jelentése pedig szó szerint egérfül. Ámde, hogy vajjon mit nevezett *egérfül*-nek Dioskurides és kortársa, Plinius, nagyon kétséges. Plinius természetrajza 27. könyvében kétféle növényt is említ ezen a néven, egyik valószínűleg a ma *Asperugo procumbens* néven ismert növény. A középkor barátbotanikusainak is nagyon tetszett ez a név és szívesen használták mindenféle olyan növényre, amelynek levelét valamiképpen egérfülnek nevezhették. A német kódexekben, hol a *Hieracium pilosella*, hol az *Anagallis coerulea*, hol a *Valerianella*, hol valamely kistermetű *Veronica* viseli ezt a nevet. Később a füveskönyvek közvetítésével magyarba is átszármazott az egérfül és botanikai irodalmunk ennek emlékeként őrzi a *Hieracium pilosella* egérfül hölgy-mál nevét. Csak a XVIII. században talált rá a *Myosotis* név a ma *nefelejts*nek nevezett növényre és csak Linné munkájával terjedt el növényünk tudományos nevéként.

A *Vergissmeinnicht*, mint említettük, a XV. században bukkan fel a német botanikai irodalomban. Valószínű, hogy különféle apró kékvirágú növényeknek volt a neve. A már ismertetett *Paradicsomkert* című festményen a kert vize partján többféle „*nefelejts*“ látható s minden bizonnyal a *Veronica* nemzetség fajai is hordták ezt a nevet, valamint a gamandor is (*Teucrium chamaedrys*). A XVI. században főként a gamandor szerepel a füveskönyvekben *nefelejts*-ként, míg a mai *Myosotis* egészen más nevek alatt és más növények

mellett húzódott meg, például Brunsfels füveskönyvében *Cynoglossa minor*, Cordus-ében *Echium palustre*, Lonicerus-ében *Leontopodium* (ami valóban túlnagy megtiszteltetés a szerény virágocskára), Tabernaemontanus-ében *Eufrasia coerulea*.

Magyarban is egész névvándorlás a nefelejts története és szoros függvénye a német füveskönyvek változékony természetének. Kétségtelen, hogy Melius a XVI. század második felében a ma nefelejts néven emlegetett növényt ismerteti „harmadféle szömvigasztaló” címen. „Euphrasia, szömvigasztaló; harmadféle a réten terem, ennek kék a virága, ugyan fehér színű a levele, mint a kis centaurea fünek, de kövér a levele, szintén olyan mint a centaureának.” Melius sárospataki kortársának, Szikszai Fabricius Balázs-nak szójegyzékében az *Euphrasia* magyar neve: *lenvirágú fű*, avagy *szemgyógyító*.

Benkő József a német *Froschäugel* nyomán a XVIII. század végén *békaszemfű*-nek nevezi növényünket. De ugyancsak Benkő József honosította meg a magyar irodalomban a nefelejts is, csak hogy Benkő a nála nem szokatlan szeszélyességgel nem a *Myosotis scorpioides* neveként használja a nefelejts, — noha a növény német neve gyanánt idézi a Vergissmeinnicht-et — hanem a *Chrysanthemum coronarium* számára javasolja magyar névnek. Diószegi és Fazekas *Füvészkönyv*-ében megint új néven bukkant fel növényünk, ők a *Myosotis* magyar neveként a görög szó „lágyló” mizsót alakját javasolták. Mégis Diószegi-ék könyvében talált egymásra először magyarban a növény és később általánossá lett neve, ők ugyanis a *Myosotis scorpioides* magyar neveként *nefelejts mizsót*-ot írnak. A nefelejts név a virágnyelvekből és Tompa virágregéjéből terjedt el és lett a magyarság körében népszerűvé, s az előbb még figyelemre egyáltalában nem méltatott virágocskát végül a népdal is felkapta és a múlt század végén vajmi gyakran volt hallható az érzelmes szívűek ajkáról a tó partján virágzó és sírt koszorúzó nefelejts neve.

A biedermeier romantikának, amely sok tekintetben táplálkozott a lovagkori hagyományokból, és legalább ugyanúgy szerette a szabad természetet, a margaréta mellett kétségtelenül a nefelejts volt legkedvesebb virága s a táblabíróvilág egyszerűségének nem is lehetett méltóbb képviselője a virágok között. Abban az időben nemcsak a szabad természetben keresték fel, hanem a szobába is magukkal hozták és ott szívesen gondozták. Szabó József kertészeti munkájában, a Kassán 1824-ben megjelent „csalhatatlan kertész-

könyv"-ben részletes útbaigazítást olvasunk a nefelejts szobai tenyésztéséről.

„Nefelejts, ezen mindenütt kedves virág — írja Szabó — télen is a szobában könnyen hoz virágot, ha az alább irt mód szerint bánssz vele. Szedd ki ősszel földestől a fiatal palántákat, melyek nyárban az elhulló magból mindenütt kibújnak és egy tányérba vagy tálba ültess el. Ezen tálba vagy tányérba önts egy kevés folyóvizet, hogy a gyökerek mindig vízben álljanak. Mindaddig, míg csak jól nem fagy, hadd az edényt a szabad levegőn és néha kevés vízzel öntözgesd is meg. Novemberben és decemberben, mikor már jó tél van, tedd egy kamrába belülről az ablak eleibe, hogy a kellemetes idő alkalmatosságával levegőt is eresztthess hozzá. De mihelyest a virágzó szál a föld felett van, őrizd a kemény hidegtől, mert bár a fiatal plánták szabad ég alatt a hó és jég alatt is tengődnek, mégis mihelyt egyszer hajtának, veszedelmekre van a fagy. Ha a nefelejts a szobában tartod és a vize már bűdösödni kezd, csendesesen öntsd le és ismét tölts reá frissen, de e mellett a gyökereket helyükről meg ne bolygasd. Azt mondja Dietrich: a virágzást egész télen által fel lehet tartani, ha mihelyest az első ágbog elvirágzott, azt száránál jól levágod, az ágakat is jól megnyesed. Ekkor nemsokára újra kihajt, melyből a virágok kifejtőznek, midőn már az öreg hajtások elvirágzottak. Eszerint több egyesztendő növények szünet nélkül virágozhatnak.“

A kerti nefelejtsek sorában egyesek szerint a havasi (*Myosotis alpestris*), mások szerint az erdei (*Myosotis silvatica*) viszi a főszerepet, de nem kisebb mértékben a mocsári nefelejts (*Myosotis scorpioides*) is, és úgy látszik, hogy a biedermeier kor kedvence az utóbbi volt.

A lovagkor virágkultuszában nagy szerepet játszott a koszorúkötés. A miniatűrök kerti képein megörökített jelenetek hűségesen megőrizték a lovagi és a renaissance kor hölgyeinek legkedvesebb szórakozásait, a zenét, koszorúkötést és az olvasást. Alig van olyan miniatűrön ábrázolt kerti jelenet, amelyen hiányozna a koszorút kötő női alak (IV. tábla).

A régészeti leletek alapján kétségtelen, hogy a koszorú valahonnan Nyugatáziából ered s már a szumir királynők és udvarhölgyek koszorút hordtak a fejükön. Sub - a d szumir királynő aranyból készült koszorúszerű fejdíszre teljes épségében ránk maradt s ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a szumir dinasztia királyi hölgyei falevelekből kötötték az első koszorúkat. Az aranyból készült levelek ma is bizonyítják, milyen természetes hűséggel igyekezett utánózni az aranyműves a koszorúkötésre használt faleveleket (27. kép).

A görögök valószínűleg a kisázsiai népektől vették át a koszorú használatát. Ezt bizonyítja az is, hogy a legrégebbi koszorúnövények nyugatázsiaiak, így a rózsa, mirtusz, szőlő, borostyán. Előbbi kettő

Aphrodite, utóbbiak Bacchus kultuszának növényei. Az első görög botanikus, Theophrastus korában már olyan fontos szerepet ját-

27. kép. Subad szumir királynő fejdíszé levél- és virágmotívumokkal. (Wolley nyomán.)

szott a koszorú Görögországban, hogy ez a botanikus külön fejezetet szentelt a koszorúnövényeknek (*stephanomata*). A koszorú görög nevének emlékét őrzi mai napig is az egyik legkedvesebb magyar

keresztnév, az István, amely természetesen megfelelő kerülővel, Rómán és a kereszténységen át jutott a magyarság körébe.

Nagy mértékben gazdagodott és fejlődött a koszorú használata az ókori Rómában. A rómaiak nagy koszorúkultuszának legbeszédesebb emléke él Plinius természetrajzának növényteni könyveiben. Mind a fákról, mind a gabonáról, mind a virágokról szóló fejezeteket a koszorúról szóló leírások és tudósítások vezetik be, sőt a 21. könyv címe egyenesen így szól: *A virágokról és koszorúkról*. „Az ősidőkben — írja Plinius — csak az isteneknek adtak koszorúkat; ennél fogva Homeros csak az égnek és az egész ütközetnek juttatja azokat, nem pedig az egyes embernek, még párharc esetében sem.” Később azonban már azok is megkoszorúzták magukat, akik az isteneknek áldoztak, az ország pedig azokat is koszorúval tüntette ki, akiket kiváló teljesítményükért jutalomban akart részesíteni, így a nagy hadvezéreket, államférfiakat, ünnepi játékok győzőit, kiváló költőket stb. Végül a császárság korában annyira általánossá lett a koszorúk hordása, hogy egyszerű ünnepi dísszé világiasodott s többé már nem történhetett volna meg Fulvius esete, akiről Plinius következőket jegyezte fel: „A második pun háború idején élő pénzváltó, L. Fulvius a senatus rendeletére börtönbe vitetett, mert boltjából rózsakoszorúval a fején nézett ki a piacra, és csak a háború befejeztével bocsáttatott szabadon.” Bár kisebb mértékben, de használatos volt már Athénben és Rómában a menyasszonyi koszorú is, valamint a halottaknak is áldoztak koszorúkkal. Mikor a keleti hatás egyre erősebben érvényesült Rómában, a művirágok is divatosak lettek, selyemszalaggal fonták át a koszorút, hogy pedig hervadhatatlan virágokra tegyenek szert, szaruból faragták a koszorúhoz a virágokat s az ilyen koszorút télinek nevezték. Téli koszorút szalmavirágokból is készítettek, főként bársonyvirágból, amelynek éppen hervadhatatlansága miatt *amarantus* volt a neve, mert *maraino* hervadni és *a* a fosztó képző, tehát *amarantus* hervadhatatlant jelent.

A korai középkorban a növényből készült koszorúnak aligha lehetett valaminő szerepe, csak a császári korona őrizte a koszorúk emlékét. A bizanci korszak egészen elfordult a virágtól, arany és drágakő lelkesítette. A fejedelmi személyek képeit a mozaikokon és zománcokon aranykorona, a szenteket fénykorona koszorúzza. A régiek növényi koszorú-kultusza kétségtelenül csak a lovagkorban újult fel s a koszorúk használata aszerint vált mind általánosabbá, amint a renaissance folyamán egyre tudatosabb lett a római szokások felelevenítése. A lovagi torna győztese előbb csak virágot, később

már koszorút kapott szíve hölgyétől, mint a Holubárt legyőző Mátyás. Az egyetemek kiváló végzettségű ifjai babérkoszorúsoknak — *baccalaurei* — neveztek, a menyasszony pedig koszorúval fején ment az esküvőre.

Magyarban is a lovagi korban jelenik meg a koszorú szó, amelynek azonban — sajnos — még mindig felderítetlen az etimológiája. Melich János-tól kapott értesítés szerint: „A koszoru szó eredete ismeretlen; csak annyi bizonyos, hogy igenévi származék: az r és u képzők benne.“ A XV. század latin-magyar szójegyzékeiben már kétféle a jelentése, így a schlägli szójegyzékben

crinale, koszoru
sertum, koszoru.

Csak az utóbbi növényi koszorú, előbbi ruhadarab, a későbbi latin-magyar szótárakban többé nem koszorú, hanem főkötő. Viszont a *serta* a schlägli szójegyzékben már pártát is jelent; ez kivált a hajadonok fejdíszé. Tehát a női fejdísz tulajdonképpen a virágkoszorúból fejlődött s a lovagkorban még mint pártá és mint főkötő erősen koszorúszerű volt. Kalapot csak később, a barokk korban kezdtek hordani a főúri nők.

A legkedveltebb virágkoszorú a rózsakoszorú volt, amelynek emlékét a lovagkorból több családunk címere őrzi (16. és 28. kép). A lovagkorban még nagyon egyszerűen készült: a koszorúalakra hajlított kámvát (például fűz vesszőt) előbb valamely zöld lombbal fedték s erre az alapra osztották el ritkábban vagy sűrűbben a rózsákat. Falusi helyeken, kivált temetőekben ma is láthatók ilyen egyszerű, házilag kötött rózsakoszorúk. Mostanában a zöld alap többnyire puszpángból vagy tujából készül, hajdanában természetesen legfeljebb puszpángból, de esetleg nem is valamely örökzöld leveléből.

A rózsakoszorú egyszerű, lovagkori alakjának emlékét őrzi a katolikus egyházban a rózsafüzér vagy olvasó is. Az imádságok számontartására a szerzetesek már régebben és mindenütt használtak bizonyos „olvasó“-kat, Európában ez az ősi szerzetesi olvasó a XIII.

28. kép. Piros és fehér rózsák-ból váltakozva font koszorú a Galgóczy-család Ferdinánd király által 1629-ben adományozott címerében. (Csergő G. nyomán.)

század elején a rózsakoszorú hatására nyerte ma is használatos, rózsafüzért utánzó alakját. Legenda szerint S z e n t D o m o n k o s, a róla nevezett szerzetesi rend alapítója, 1208-ban látomás alapján kezdte használni a rózsafüzért.

A rózsafüzérről egyik magyar középkori kódexünk következő legendát őrizi. Egy szerzetes még világi korában megszokta volt, hogy Mária tiszteletére naponként koszorút kössön. Minthogy a szerzetben ezt nem folytathatta, ki akart lépni. Azonban megjelent Mária s megtanította, mint kössön neki koszorút lélek szerint, az ő hét öröméért 10—10 Ave Mariá-ból, mint megannyi piros rózsából. Az ifjú erre a szerzetben maradt. Egyszer egy erdőn haladva át, buzgón kötözgette rózsakoszorúját Ave Mariá-kból. Az erdőben lappangó tolvajok látták, hogy igen szép lány jön vele, a frátertől minden idvezlésekor egy-egy rózsát vesz át s aranyfonállal koszorúba köti. Megtámadták s a lányt követelték rajta. De nem találták s már majdnem megölték a szerzetest, amikor megjelent a Boldogságos és eltiltotta őket.

Ez a legenda hűen mutatja, hogy a rózsafüzér két eleme, az olvasó és a rózsakoszorú miként találtak egymásra és miként olvadtak egységbe.

Később egyre jobban megszaporodott a koszorúnövények száma s a XVI. században, mikor már elterjedtek a cserepes növények is, körülbelül 20 koszorúnövény volt divatos. Egyeseket már Melius *Herbárium*-ából ismerünk. Igaz ugyan, hogy Melius német füveskönyvekből fordította és illesztette az első magyar füveskönyvet, mondatai gyakran hű másolatai L o n i c e r u s vagy más szerző füveskönyvének, de másrészt az is bizonyos, hogy csak azt ültette át magyarba, amire itt szükség volt s ami megfelelt a magyar viszonyoknak, tehát enemű adatait hiteleseknek fogadhatjuk el. Amit a rozmaringról ír, kétségtelenül tapasztalásból állapította meg. De ezzel majd később külön fejezetben foglalkozunk. A rozmaringon kívül koszorúnövényként említi Melius a majoránnát és a börvényt.

A *majoránna* bizonyosan nagyon kedves koszorúnövénye volt a magyarságnak is, népdalaink gyakran emlegetik a nevét s a legény a kedvest sokszor nevezi majoránnájának. Az ókor *majorana*, *amaracon* és *sampsuchon* néven ismerte ezt a mediterrán növényt. *Sampsuchon*, vagy latinosan *sampsuchus* egyiptomi és szíriai eredetű neve. A növény is keleti származású, Középázsiában, Arábiában és Észak-afrikában honos. Melius ezt írja róla: „Ebből koszorut télben is kötnek, pincében, házban, fazékban tartják.“ Tehát a XVI. században ez volt a kedvelt téli koszorúnövény. L i p p a y nagyon részletesen ír

a majoránáról kertészeti könyve veteményes részében, mert ekkor már a hajdani orvosi és koszorúnövény „igen jó misculantia salátában, sásában, étkekben, pástétomban, kolbászban, májosban stb.; akár frissen, akár szárazon.“

A börvényt (*Vinca minor*) szintén ismerték a régiek s magyar neve is a régi latinból ered, ugyanis a latin *vinca pervinca* második tagjából a németben *bervinc*, a szlávban *barvynek* lett s a magyar a német *bervinc*ből alakította a *börvény*-t. A Casanate-könyvtár Korvinkódexének glosszái között még *berwing* a *pervinca* magyar neve. Melius ezt írja növényünkéről: „Clematis, folyófü, vincapervinca, lonc; Clematis görögül, azaz lonc, magyarul börvei fü. Mindenkor zöld, kék virága mint a violának; kertben fák alatt terem. A szegény paraszt leányok koszorút kötnek belőle.“ Mint örökzöld, később az európai nyelvekben a télizöld nevet kapta.

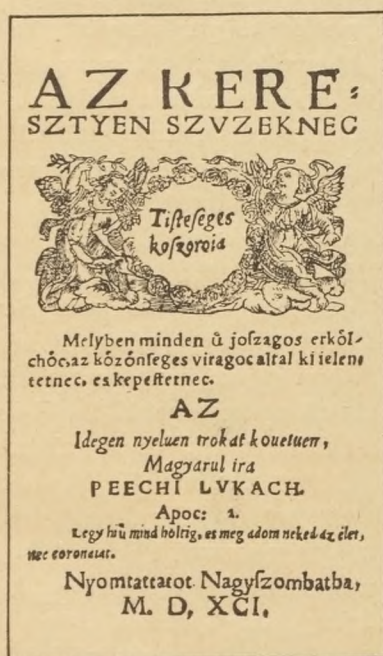
A füveskönyvekben csak elszórtan olvashatunk egyetmást a koszorúnövényekről, egyedül a francia Ruellius (Jean Ruel) írt külön fejezetet a koszorúkultuszról *De natura stirpium libri tres* című Párisban 1536-ban megjelent munkájában. Azonban Ruellius inkább csak a görög-római hagyományokat ismerteti a koszorúról, a maga korának koszorúnövényeiről nem sokat közöl. Ebben a tekintetben fontosabb Dodonaeus (Rembert Dodoens) egyik munkája, a *Florum et coronarium, odoratarumque nonnullarum historia*, amely 1568-ban Antwerpenben látott napvilágot. De mindezek hatása közvetlenül aligha jutott el Magyarországra.

A magyarországi koszorúkultusznak legfontosabb, mondhatjuk alapvető fontosságú műve Péchy Lukács tollából jelent meg. A szerzőről vajmi keveset tudunk. Abból, hogy könyvecskéje végén koszorúban foglalva címert közöl, azt következtetik, hogy előkelő nemesi családból származott. Az esztergomi káptalan ügyviselője és közjegyzője volt 1595 körül s működésének színhelye az ország akkori egyik szellemi központja, Nagyszombat. Több munkája jelent meg ott a XVI. század második felében, természetesen mind egyházi vagy legalább valláserkölcsei vonatkozású. Ilyen az a botanikai jelentőségű munkája is, amely korának koszorúnövényeit legteljesebb számban sorolja elő.

Nem volt eredeti alkotó, munkái — mint általában a XVI. század magyar botanikai munkái — fordítások, de több munkáján csak általánosságban jelezte, hogy idegen írókat követett, minélfogva a legújabb időkig téves véleményeket olvashattunk erkölcsbotanikai munkájáról is. Ez a munkája a német Lucas Martini „Der

christlichen Jungfrauen Ehrenkränzlein; darinnen alle ihre Tugenden durch die gemeinen Kränzblümlein abgebildet und erklärt werden“ című könyvecskéjének fordítása (29. kép). A német eredeti Prágában jelent meg 1581-ben. Péchy fordítása 1591-ben látott napvilágot Nagyszombatban „Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszoruja, melyben minden ő jószágos erkölcsük az közönséges virágok által kijelentetnek és képeztetnek“ címmel s a magyar fordítás hű másolatait közli a német eredeti fametszeteinek, amelyek külö-

29. kép. Martini és Péchy munkájának címlapja.

nösen fontosak, mert segítségükkel pontosan megállapíthatjuk a szövegben szereplő koszorúnövények fajait. A növényábrákon kívül érdekes a kőfallyal kerített kert képe is (5. kép), valamint a kerti jelenet képe is, amelyről nyomban megállapíthatjuk, hogy a lovagkori festményeken és miniatürökön közkedvelt kerti jelenetnek meglehetősen gyarló utánpótlása. A Madonnából itt a legidősebb nővér lett, aki a Márta nevet viseli, az angyalokból a két fiatal fitestvér, egyik lófejű fapálcán lovagol, a másik virágot szed koszorút kötő és fején koszorút hordó néniének (30. kép). A sok megsemmisült példány és

a néhány ránk maradt és nagy ritkaságként őrzött avatag példány bizonyítéka, hogy P é c h y munkája mindenütt ismeretes volt az országban s a magyar virágszimbolika ebből táplálkozott.

A *Koszorú* célja az erkölcs nevelése. Erre a célra Martini a középkor óta használatos virágszimbolikát veszi igénybe ebben a munkájában, s a maga korának egyik legkedveltebb, legártatlanabb és legelterjedtebb szórakozásához, a koszorúkötéshez kapcsolja. Így igyekezik kézzel fogható tárgyakkal rögzíteni az olvasó (vagy hallgató) figyelmét a nehezen érthető elvont fogalmak számára. Ma ezt szemléltető módszernek mondanók. Mindaz, ami a kerttel, koszorúval és virággal összefügg, erkölcsi jelkép. A kőfallal kerített kert az anyaszentegyházat jelképezi, az egyes virágok a különböző jó erkölcsöket, a koszorú a lányok lelkét. „Az meghajtott gömbölyű gyenge kánva, melyre kelletik az jó erkölcsöknek megszedett virágot kötniek, semmi egyéb, az szüzeknek okos lelkeknél és elméjeknél, mindenféle belső érzékenységeknél, mely mint valami fundamentum melyre szép épületet csinálhatni.”

Martini *Koszorú*-ja 20 növényt sorol elő és mind a huszat képben is bemutatja. Alább következnek a koszorúnövények tudományos nevükkel és azon a magyar néven, amelyet P é c h y használt a *Koszorú* magyar fordításában.

1. Sárga fű	Primula veris
2. Szekfű	Dianthus caryophyllus
3. Sárga, fehér és szederjes viola	Cheiranthus cheiri
	Matthiola incana
4. Kék ivola	Viola odorata
5. Ciprus	Santolina chamaecyparissus
6. Maiorána	Maiorana hortensis
7. Putnok avagy csombor	Mentha pulegium
8. Boldog Asszony rózsája	Lychnis coronaria
9. Bécsi fű	Valeriana celtica

Tisztefeg, jo erhölch, es emberfeg.
Az iftiufagnal kedues ekefeg.

Szebből kezdem koszoromat kötni,
Szep viragit elmemmel szedegetni.

30. kép. Koszorúkötés a kertben, Martini 1591-ben magyarra fordított munkájának egyik képe.

10. Tarka ivola	<i>Viola tricolor</i>
11. Bársony virág	<i>Amarantus</i> sp.
12. Bazsilikum	<i>Ocimum basilicum</i>
13. Rózsa	<i>Rosa centifolia</i>
14. Borsoló avagy indiai szekfű	<i>Tagetes patulus</i>
15. Ruta	<i>Ruta graveolens</i>
16. Rozmaring	<i>Rosmarinus officinalis</i>
17. Levendula és spikinárd	<i>Lavandula spica</i>
18. Narcissus, Temondádfű	<i>Narcissus</i> sp. (több virág egy kocsányon)
19. Izsóp	<i>Hyssopus officinalis</i>
20. Rukerc	<i>Bellis perennis</i> .

Martini munkája megjelenési idejének megfelelően több, a renaissance korában divatossá lett virágot is találunk ebben a névsorban, de a középkori rózsa, ibolya, ruta stb. sem hiányzik. Itt szerepel a koszorúvirágok között először az első amerikai újdonság is, a büdöske, akkor még a szekfűvek közé számított s azoktól indiai vagy borsoló jelzővel különböztetett növény. Hogy ebben az időben már Bécs volt a divat központja a magyarság számára, mutatja a bécsi fű neve. Ha áttekintjük Martini növényeinek névsorát, kétségtelenül meg kell állapítanunk, hogy a parasztkert legkedveltebb virágai manapság is a renaissance koszorúvirágaival azonosak, később aránylag csak kevés újabb járult hozzájuk.

Különös jelentőségre tett szert ezek közül a *rozmaring*, mint sokáig a menyasszonyi koszorú legfontosabb virága. Martini munkája szerint: „az leányzóknak tisztaságok“ a jelentése. Tudjuk, ez maradt azóta is és ezért került a hajadon menyasszony fejére s ezért nem viselhette, aki már másodszor ment férjhez, avagy előlegezte a legény részére a házasság kegyeit. De nemcsak a menyasszony hordott rozmaringot, hanem az egész násznép is. Ma már kevés helyen él ez a szokás, de néhol még most is rozmaringszálat tűznek kalapjuk mellé a szerelmes legények.

A rozmaringot a menyasszony fején később a *mirtusz* váltotta fel. A mediterrán mirtusz (*Myrtus communis*) keleten lett kedvelt virággá és már Babilonban az ünnepek díszé volt. Használata már az ókorban is keletről jutott Görögországba és onnan Rómába, hasonlóképen a középkorban és az újkorban is. Újkori terjesztői a zsidók, akiknek életében és kultuszában legnagyobb a szerepe s Löw méltán írja a mirtuszról, hogy a zsidóember életének kísérője. Ugyanolyan szerepet játszott a Keleten, mint Nyugaton a rozmaring. Közép-európában a XVI. században jelent meg, eleinte természetesen mint nagy ritkaság. Úgy látszik, hogy a renaissance nagy kereskedő csa-

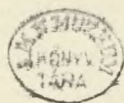

Liliom vázában Dürer „Angyali üdvözlés” fametszetű képén;
készült 1509—1511 között.

Gyöngyvirág vázában a székelőföldi, csikménasági templom szárnyasoltárának Dürer fametszete nyomán készült „Angyali üdvözlés” képén a Nemzeti Múzeumban. (A Nemzeti Múzeum fényképe nyomán.)

ládja, a Fugger-ek, kapták Velencén át az első mirtuszokat. A mirtuszkoszorút csakhamar megkedvelték és iparművészeti motívumként használták fel. A Fugger-ek szövőgyáraiból a XVI. században sok olyan selyemtakaró került ki, amelyet mirtuszkoszorú-motívum díszít. Fugger-lány hordta Középeurópában az első mirtuszkoszorút. Képzeltető, hogy akiknek csak rozmaringra tellett, mennyire irigyelték! Mivel Németországban Nürnberg és Augsburg kíváltsága volt, hogy menyasszonyi koszorúkhöz virágot külföldről vásárolhassanak, kétségtelen, hogy ebből a két városból terjedt el a mirtusz használata. De valószínű, hogy már nagyon korán csak mint művirág terjedt, tehát már régtől úgy használták, mint napjainkban. Még a XVIII. század második felében is csak az előkelők és vagyonosok küldhették lányukat mirtuszkoszorúval esküvőre, mert a mirtuszkoszorúhoz Párisból kellett hozni az anyagot. Csak akkor vált általánossá, mikor a művirágkészítés is gyáríparrá lett.

De még ekkor is csak Középeurópában. Délen, kívált Itáliában sohasem érte ilyen kitüntetés. Ott a mirtusz vadon nő, tehát semmire sem becsülik. Ugyanakkor, amikor Középeurópában a mirtusz hódította meg az előkelő menyasszonyok szívét, délen a narancsvirág. „Németországban — írja Strasbúrger a Riviéráról szóló szép munkájában — valamikor a rozmaring volt a nép kedvenc virága, és a legkisebb kertben sem hiányzott. Ma ez a költészettel körülfont növény már szinte idegen a nép körében. Német földön a XVI. század végéig rozmaringot hordott hajában a menyasszony, a lakodalmas vendégek is rozmaringbokrétaikkal koszorúzták magukat. Csak ezután szorította félre az Aphroditénak szentelt mirtusz a rozmaringot, és csak kevés vidéken, így Felső Bajorországban, tarthatta magát egészen napjainkig. Különös módon Itáliában a mirtusznak mint menyasszonyi dísznek át kellett engednie helyét a narancsvirágnak, és manapság ott már csak az istállóknak szórnak mirtuszlombot.“

A barokk korban a bokréta volt divatos és csak az empire és a klasszicizmus után hódított ismét nagyobb mértékben teret a koszorú. A XIX. században már háromféle koszorú használatos, a menyasszonyin kívül a temetői és a babérkoszorú. Előbbi többnyire fenyőből készül, mint a halottak napján legkönnyebben beszerezhető örökzöldből. Újabban, mióta Magyarországon sokféle exotikus fenyvet is ültetnek, Budapesten és környékén, ahol a természet nem telepített fenyveseket, különösen az Amerikából hozott *Pseudotsuga Douglasii* ágaiból kötik a legtöbb fenyőkoszorút. Fenyőn kívül ter-

mészeten mindenféle más örökzöld is használatos erre a célra, a városokban többnyire idegenből telepített kerti fák és cserjék lombja. A hazai flórából leginkább az egértövis, vagy régi nevén, mint még *Melios* korában nevezték, erdei mirtusz (*Ruscus aculeatus*) szolgáltatja halottak napjára a temetői koszorú anyagát. Az egértövis Dunántúl több vidékén honos. Hollós László írja, hogy Szekszárdon nagyban szedik az erdőn és halottak napjára koszorút kötve belőle, a fővárosba szállítják. Virágnak a krizantémum használatos a temetői koszorúkba, mert ez a legkésőbbi kerti virág. Később külön fejezetben foglalkozunk vele.

31. kép. Zöld kalászkoszorú a Laczka-családnak Ferdinánd király által 1647-ben adományozott címer díszében. (Csörgő G. nyomán.)

Az ókorban az érdem jutalmazására használatos különféle koszorúnövények közt a rómaiak elsőnek tartották a búzát. A kalászkoszorú eredetéről Plinius tudósítása így szól: „A mezőgazdasági papságot Romulus alapította és köztük magát a tizenkettedik testvérnek nevezte. Dajkája, Acca Laurentia, fehér szalaggal díszített kalászkoszorút adott nekik papságuk legünnepélyesebb jeleként. Ez volt Rómában az első koszorú; akit megtiszteltek vele, haláláig hordhatta, még mint száműzöttet és foglyot is megillette.” Kétségtelen, hogy Plinius adata csak kiragadott részlet az ókori kalászkoszorú történetéből s valószínű, hogy ez sokkal régebbi időkben kezdődött. Mindenesetre tény, hogy a kalászkoszorú később is min-

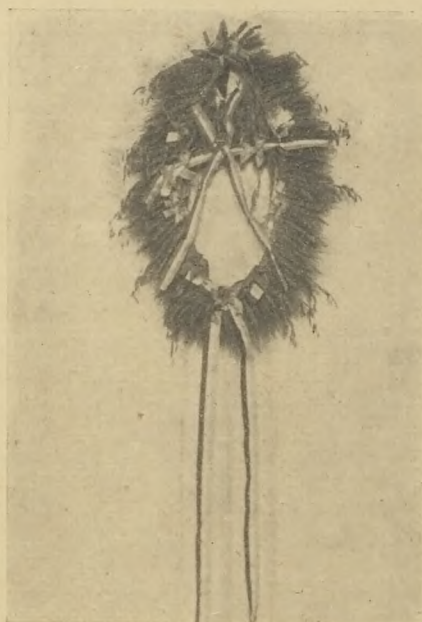
denkor szerepet játszott a földművelő lakosságú országokban, és természetesen mindenkor az aratási ünnepeket díszítette. Hogy Magyarországon is kitüntetés lehetett valaha, bizonyítja az a szerepe, amelyet a címertanban játszott, több magyar család címerében őrzi (31. kép). A hivatalos ünnepségek közt ma már nem találjuk, de a földművesek megőrizték emlékét s ma is régi szertartásokkal ülik meg az aratóünnepet, amelyen az aratók kalászkoszorút (32. kép) adnak a gazdának, aki megvendégeli az aratókat a koszorú alatt. „Ezeket a kereszteteket és koszorukat — írja Madarassy László, aki a magyar aratószokásokat és aratókoszorukat leírta — nem szívesen adják ki a házból, mert azt tartják, hogy a koszorúval együtt a jó termésüket

is elviszik. Ezért a kalászfonatokat mindig olyan helyre akasztják, ahol senki sem férhet hozzá. Vetés idején pedig kimorzsolják belőle a magot s belekeverik a vetőmagba, hogy a termés a jövőre is jó legyen.“

A régiek hivatalos koszorúnövényei közül ma már csak a babér tartja ezt a szerepét. A magyar nyelvhasználatban él még a *borostyán* is mint az érdem jutalma. A két név azonban tulajdonképpen egyet jelent, mert a régi magyar nyelvben borostyán volt a babér neve. A koszorú szó első emléke helynévi adatként (Koszorúpatak) 1323-ból maradt ránk, a következő század nyelvemlékei között már a koszorús is szerepel, 1488-ban egyik oklevél J o h a n n e s K o s z o r u s nevét említi. Milyen értelemben magyarázzuk ezeket a renaissancekori magyar koszorúsokat? Koszorúkészítők voltak, vagy koszorúzottak, tehát valamely kiválóságukért kitüntettek? Koszorús mesterei tudománynak, költészetnek vagy iparnak? Valószínű, hogy legalább részben az utóbbiak közé tartoztak. Ennélfogva feltehetnénk, hogy már a középkor végén is ismerték eleink a „babérkoszorút“. Sőt már a lovagorból kimutathatnánk babérkoszorúkat. Ugyanis már lovagkori sírköveken és címerekben használatos a babérkoszorú-motívum.

Ezzel szemben azonban le kell szögeznünk, hogy eleink a babért csak a patikából szerezhették be, mint babérlevelet. A babérfa vedrekben csak akkor terjedt el az országban, amikor már üvegházakat kezdtek építeni főuraink. Hogy a boltban vásárolt babérlevélből készítettek volna koszorút, vagy délről hoztak volna ilyeneket az országba, nem valószínű. Ennélfogva a középkori babérkoszorúkat csak iparművészeti és költői motívumoknak tarthatjuk. Mint említettük, eleink sokáig nem ismerték a babér szót s a babért (*Laurus*

32. kép. Aratókoszorú a pestmegyei Tápiósáp-község pusztaforrói határából. (Madarassy L. nyomán.)

nobilis) borostyánnak nevezték. Ez a szó a cseh *brstyan* átvétele. De az átvétel nagyon régi, már 1327-ből említ az egyik oklevél Borostyános-patakot. Hogy melyik borostyán szerepel ebben a névben a kettő közül, ma már megmondhatatlan. A schlägli latin-magyar szójegyzék ezt tanítja:

eginus, borostyánfa
laurus, idem.

Hogy azonban a ma is borostyán néven ismert *Hedera helix* a koszorúkötésben is helyettesítette volna a babért, semmivel sem bizonyítható. Ez a borostyán, mint a többi örökzöld, csak akkor kezdett szerepelni a koszorúkötésben, amikor a temetői koszorúk divatba jöttek s ma is így használják.

Tehát a borostyán mint az erény jutalma mindenkor *laurus*-t jelent. A mediterrán honosságú *Laurus nobilis* görög-római hagyomány a koszorúkultuszban. Keleten nem volt jelentősége. A görögök *daphne* néven ismerték s használata Apolló kultuszában bukkant fel és azzal terjedt. Apolló papjai babérágot tartottak kezükben és babérbogyót ettek, mikor jövendöltek. Apolló lévén a lant és a költészet istene, a költők babérral koszorúzták magukat, és mert Apolló nyíla űzi el a ragályt, a babér védelem a ragály ellen, szellemi értelemben is, vagyis megvéd a gonosztól. Apolló volt a bűnbocsánat istene, ezért növénye, a babér, a bűnbocsánat jelvénye lett.

A babér mindezt a jelentőségét a római életben is megtartotta, sőt még fokozta is. A hívő római, a templomba lépve, babérágot mártott a szenteltvízbe s azzal hintette meg magát, a római katona pedig a győzelem után babérral mosta le fegyveréről a vért, így engesztelvé meg az isteneket. A győztes hadvezér is azért tette fejére a babérkoszorút, hogy biztosítsa az istenek engesztelő kegyelmét. Mint az engesztelés növénye a villámtól is megvédte a római: Svetonius feljegyezte, hogy Tiberius császár mindannyiszor babérkoszorút tett a fejére, valahányszor vihar kerekedett. Így védekezett a villámok ellen.

Magyarban a babér szó csak a XVII. század elején honosodott meg, az első írott adat 1628-ból ered. Valószínűleg a *laurus*-ból alakult német *Lorbeer* származéka, régebben *babir* és *balil* alakja is használatos volt. Mint kerti (üvegházi) növényt Heindel Ferdinánd említi először a magyar irodalomban. Grossinger János ezekkel a szavakkal vezeti be leírását: „Laurus bacciferarum princeps, scriptorum ore, et calamo celebrata, antiquitatis plurimis culta superstitionibus. mihi silentio praetereunda non est, licet

apud nos in nobiliorum duntaxat hortis frondescat folio perenni... Ab hungaris borostyánfa, bacca vero babir dicitur.“ Most már az ünnepélyeken vederben nevelt babérfákat állítanak az ajtók mellé, emelvényekre stb., és természetes babérkoszorút készítenek az érdem jutalmazására a magyar klíma alatt is.

A koszorú mellett az ókorban és a középkorban a bokréta egészen alárendelt szerepet játszott s csak a renaissance korában kezdett mindinkább előtérbe lépni. Már a XVI. század második felében körülbelül egyenrangú a koszorúval. Ezt a körülményt jellegzetesen tünteti fel a magyar bokréta szó első megjelenése az irodalomban. Ambrosius Calepinus (1435–1511) olasz ferencrendi szerzetes szótárának abban az 1585-iki kiadásában, amely Lyonban jelent meg s amely először közli a magyar szavakat is, mindjárt előszörre négy jelentésében ismerkedünk meg a bokrétával, de minden esetben mint a koszorúval azonos használatú szóval:

corolla, koszorucska, bukréta
sertum, koszoru, bokréta
servia, koszoru, bokréta
stephanopolis, korona, koszoru, bukréta.

Bukréta, bokréta szavunk a bokor származéka, valószínűleg nem egészen a francia, de németben is használt bouquet hatása nélkül. Megvan a környező szláv nyelvekben is, hova a magyarból jutott. A csokor a bokor szó székelyföldi tájalkja, amely először csak 1784-ben Baróti Szabó Dávid szótárában jelent meg az irodalomban, honnan később szélesebb körben is elterjedt. A bokréta mintájára készült játékos módosulata a csokréta.

A bokréta jelentősége a XVII. században a barokk ízlés hatása alatt nőtt nagyra. A francia udvar pompakedvelő légkörében nagyszámú és feltűnő színű virággal tömték meg a vázákat és a hollandus virágfestők versenyeztek, hogy mentől gazdagabb és tarkább bokrétákat varázsoljanak a vászonra. A rokokó leegyszerűsítette a bokrétát abba az eredeti renaissance alakjába, amelynek emlékét ma is őrzi Dürer ibolyacsokra s amelyhez a takarékos biedermeier is ragaszkodott. A magyar irodalomban Benkő József a vallási kultusz körébe vonta a bokrétát *Téli Bokréta* című halotti beszédében, melyet 1777-ben tartott Nagyajtán Cserei Miklós elhunyt felesége felett. Később majd részletesebben foglalkozunk vele.

Említettük főntebb a koszorú szerepét a női fejdísz kialakulásában. A pártát úgy kell tekintenünk, mint a lovagkori első szövött anyagból készült műkoszorút. Később is a menyasszonyi koszorú,

mint szintén említettük, művirágból, műmirtusból készült. A barokk korban nem maradhatott el a művirágból készített bokréta. Erről érdekes adatot közöl Clusius, amelyet *Adonidis horti chartacei* címmel következőképen mond el: „Memini certe aliquando videre, Constantinapoli allatos chartaceos quosdam hortulus varii generis stirpibus ornatos, quae ex charta tenuissime incisa tam affebre constructae, et singulae suis coloribus adeo eleganter depictae erant, ut magnam admirationem et voluptatem spectatoris adferrent: inter eas erant et flavae rosae plenae et aliae pleraeque stirpes rariae et elegantes.“ Magyarra körülbelül így fordíthatjuk: Határozottan emlékezem, hogy valamikor (de természetesen bécsi tartózkodása idején) láttam Konstantinápolyból hozott, papírból készült kertecskéket, különböző fajú növényekkel díszítve, amelyek igen vékony papírból vágva oly művésziesen voltak összeállítva, és egyenként a maguk megfelelő színeivel oly kiválóan festve, hogy a szemlélőnek nagy bámulatot és élvezetet szereztek: ezek között voltak telt virágú sárga rózsák is és több más ritka és kiváló növény.“ Ez az adat két szempontból is érdekes. Egyrészt mutatja, hogy Clusius mi módon kénytelen körülírni a művirágból készült bokrétát megfelelő latin szó hiányában, másrészt arra vall, hogy a művirág divatja, mint általában a barokk virágkultusz, nagyfokú török befolyás alatt állott.

A táblabíróvilágban nagyon széles körben elterjedtek a művirágok, a nép körében ma is sokkal kedveltebbek mint a kertben vagy mezőn szakított virág. Ennek egyszerű magyarázata, hogy a művirág nem hervad. Lakodalmakon ma már alig látható más a faluban, mint csupa művirág. A táblabíróvilág népies koszorú- és bokrétanövényeiről Veszelszki Antal jegyzett fel néhány érdekes adatot. Ezek közül már közöltem azt, amely a gyopárra, a legkedveltebb népies koszorúnövényre vonatkozik. Még Veszelszki korában is „igen közönséges bokréta-fű“ a nyári majoránna. Érdekes, amit Veszelszki a szarkalábról ír: „A föld népei szinte bokrétákat kötnek e fűből, házaikban ide-oda szembetűnő helyeken felaggatják, hogy az által szemeik látása megerősödjön.“ Tudjuk, hogy az ókorban nem minden haszon nélkül rakták fejre a koszorút, némely növény egyenesen azért került az ivók koszorújába, hogy távoltartsa a fejtől a mámort. Ilyen gondolkozás nyilvánul a szarkaláb-bokréta használatában is. A tarló virágai legközelebb állottak a nép szívéhez, természetes, hogy nemcsak a szarkalábat becsülték meg, hanem a búzavirágot is, amelyről Veszelszki ezt írta: „a paraszt leánykák koszorukat kötnek belőle.“ A XVIII. század végén, amikor

Veszelszki füveskönyve készült, még nem lepte el a falut a gyáripári művirág, hanem a nép maga készítette az úriházban látott művirágok utánzatát. Lehetőleg olyan egyszerű anyagból, amelyet készen kínált a természet. Ilyen volt például a molyúzó ökörfark (*Verbascum blattaria*) toktermése. „Ezeket a gombocskákat — írja Veszelszki — a föld népe meg szokta aranyozni és a menyasszony koszorúját felcifrázni vele, s úgy készül a háromnap dinomdánomra.”

A lovagkor naturalizmusa azonban nemcsak a margarétában, koszorúban és a virágbokrétaiban él, hanem a karácsony virágaiiban és a karácsonyfában, valamint a virágvasárnapi barkában is. A keresztény egyház a középkor első felében szigorúan ragaszkodott a bibliában szereplő keleti virághoz, a rózsához és a liliumhoz, ezek továbbra is központja maradtak a keresztény országok virágkultuszának, de a lovagkor újabbakat is bevont a keresztény virágkultuszba és fűzfabarkával helyettesítette a virágvasárnapi pálmát, ezzel egészen középeurópai ünneppé avatván a keleti motívumoktól több tekintetben elszakított ünnepeket.

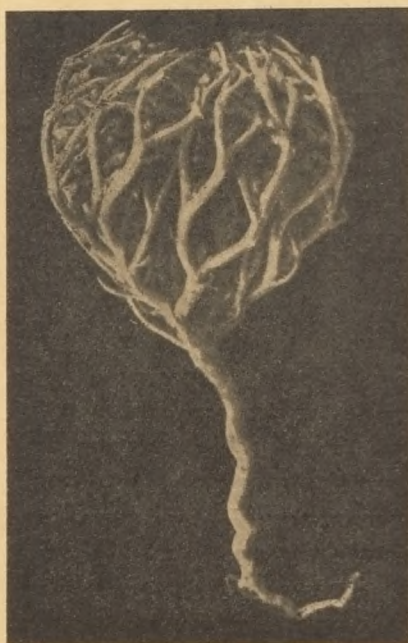
Karácsony ünnepének főszakasza az éjféli, amikor az éjféli misét mondják, amelyen hajdan minden épkézláb ember megjelent. Ez természetesen megkívánta a karácsonyi este ébrentöltését, aminek viszont az lett a következménye, hogy a szent este számára szórakozásokról kellett gondoskodni. Így támadtak lassanként a karácsonyi játékok, eleinte egyházi rendezésben, mint a betlehemjárás, amelyet az egyház azért küldött a templomtól távolabb eső falvakba a püspöki székhelyekről, hogy a nép ott is Krisztus emlékének szentelje karácsony estéjét és ünnepelje a szeretet istenének megszületését. Később, mikor a hívők számára mindenütt épültek templomok, a betlehemjárás elvilágiasodott, népies és színészi játékokká változott s mint ilyen faluhelyen napjainkig megmaradt.

A szent este különféle szórakozásai között olyanokat is találunk, amelyekben lényeges szerep jutott növényeknek, virágoknak. Legérdekesebb emléke ezek között a lovagkornak a *jerikói rózsá*, amely bizonyos mechanikus mozgást végző növényi vázak neve. A nedvszívó és felnyíló, Ascherson által higrochasztikusnak nevezett mozgást végző növények közül, amilyenek a sivatagokban nem tartoznak a ritkaságok közé és ilyen módon biztosítják a sivatagi klíma alatt magjuk részére a csírázási feltételeket, legelőbb az *Anastatica hierochuntica* jutott ehhez a névhez.

Ez a növény Linné-től kapta jellegzetes nemzetségnevét,

amely a görög *anastasis*, feltámadás, származéka. A feltámadás ebben az esetben a növény újjáéledését jelenti. A *hierochuntica* név sokkal régibb eredetű, és Jerikó régi görög neve, Hiericho, él benne, tehát jerikói a jelentése. A keresztesek családjába tartozó sivatagi apró növény Északafrikában és a Vörös-tenger mellékén honos. Mikor magjai megértek, ágai összehajlanak (33. kép) s a szél az egész növénygombolyagot elgörgeti a sivatagban. Ha azonban eső éri a növényt, ágai a nedvszívás következtében kiegyenesednek, a termések pedig felnyílnak és az eső a magvakat a földbe mossa.

33. kép, *Anastatica hierochuntica*.
(G. Schlenker nyomán.)

Az *Anastatica* higrochasztikus mozgásának mechanizmusát C. Steinbrinck és H. Schinz derítették fel. Régebben ezt hitték, hogy az ágak kiegyenesedése a külső rostok nagyobb mértékű elfásodásának következménye. Az említett szerzők kimutatták, hogy az ágakban a rostok a külső vagy alsó oldalon nem fásodnak el jobban, mint a belső vagy felső oldalon, hanem csak annyi a különbség a külső és a belső oldal rostjai között, hogy a külső rostok pórusai hosszantiak, a belsőkéi ellenben keresztirányúak (34. kép).

Növényünk higrochasztikus mozgása nagyon régen magára hívta az ember figyelmét. Gayet, francia régész, ez előtt vagy 30 évvel a francia közoktatásügyi

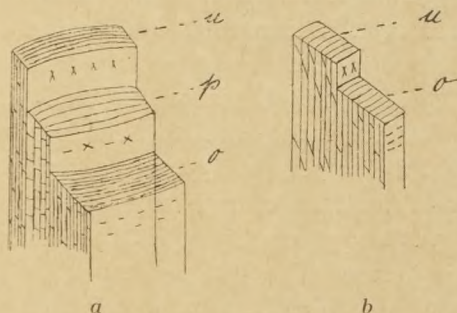
minisztérium megbízásából ásatásokat végzett a Nilus jobb partján fekvő Antinoe nevű temetővárosban és ott megtalálta egy IV. századi, görög nevű hetérának, Thais-nak a múmiáját. Ez a Thais természetesen nem azonos az ókor hasonnevű híres görög hetérájával, aki mint Ptolomaeus, egyiptomi király felesége halt meg. A Gayet által kiásott Thais keresztény volt s 393 előtt élt. Anatol France regényhőssé avatta. Thais múmiája az *Anastatica* gombolyagját szorongatta kezében. Ebből határozottan következtethetjük, hogy a jerikói rózsa valahol

keleten, valószínűleg Egyiptomban lett a feltámadás jelképe. Talán már régebben, talán csak az egyiptomi kereszténység első századaiban.

Milyen nevet hordott akkor, a néma lelet nem árulja el, de így mégis bizonyos, hogy ott lett misztikus jelenséggé, ahol már az ókorban is legerősebb volt a feltámadás hite, Egyiptomban és az egész középkorban ott foglalkozott vele legtöbbet a képzelet. Ma is legtöbb neve van Egyiptomban. A középkorban a híres arab orvos és utazó, Ibn el Beitar (1197—1248) említi az egyszerű gyógyszeréről, vagyis főként a gyógynövényekről szóló munkájában.

Ebben az arab munkában *keff Mariam*, Mária keze, a növény neve és ez a név ma is általánosan használatos az arabok között Egyiptomban. Ezen kívül az újabb időkben a következő arab neveit jegyezték fel: *kufefe*, kezecke Egyiptomban és a Vörös-tenger beduinjai között; *kamash*, harapófogó Felső-Egyiptomban; *komesht en nebi*, a próféta harapófogója a Szaharában; *gebada* vagy *gabda*, ököl Egyiptomban; *keff Fatma*, a próféta leányának keze Algír beduinjai körében; *id Fatma binten nebbi*, Fatmának, a próféta leányának keze Biszkrában.

34. kép. Az *Anastatica hierochuntica* higrochasztikus mechanizmusa: a) az ág radiális hosszmetsete, b) tangenciális oldalmetszete, u) hosszanti pórusos rostok rétege az ág alsó oldalán, o) keresztipórusos rostok rétege az ág felső oldalán, p) bél. (Steinbrinck és Schinz nyomán.)

Európába először a Szentföldet járó keresztes lovagok hozták a jerikói rózsát, amely azonban itt még sokáig nagy ritkaság volt. Az európai botanikai irodalomban csak a középkor végén, a XV. században tűnt fel, még pedig talán nem ok nélkül Velencében, ahol tudvalevőleg nagyon sok keleti árú jutott abban az időben Európába. Benedetto Rinio kéziratos füveskönyve, amelyet pompás képekkel illusztrált Andreas Amadio, és amelyet ma a velencei Szent Márkus könyvtár őriz, *rosa sanctae Mariae* néven ismerteti növényünket. A jerikói rózsák név Sirach könyve nyomán keletkezett. Itt a 24. fejezet 18. versében olvassuk a következő hasonlatot: „Úgy nővök fel, mint a pálma Engeddiben és a rózsák Jerikóban.” Sirach ugyan nem gondolt másra, mint az ókor százlevelű

kerti rózsájára és mert szinte másfél század választja el a kereszténységtől, még csak a feltámadás jelképével sem foglalkozott, de a szentföldi utazók mit hozhattak volna mást emlékebe Jerikóból, mint az arabok által kínált és Európában előbb sohasem látott csodálatos „virágot“, amely bár nem terem Jerikó mellett, de bizonyára árulták a jerikói piacon is.

A XVI. században így hozta Zürichbe a jerikói rózsát Peter F ü s s l i, aki 1524-ben utazott Palesztinában. A zürichi városi könyvtárban őrzött kézírata két ábrában is bemutatja a jerikói rózsát, egyiken összegombolyodva, a másikon felnyílva. Így ismerkedett meg a jerikói rózsával Pierre Belon (1518—1564) is, akinek nevét a munkáját latinra fordító Clusius „Bellonius“ alakban klaszszicizálta. De már ebben az időben is akadtak olyanok, akik nem elégedtek meg a piacon, ha mindjárt palesztinai piacon is, vásárolt szentföldi emlékekkel, hanem fölkeresték az emlékek árult növényt a termőhelyén is. Így tett a jerikói rózsával Leonhard Rauwolf, aki Augsburgban született és kalandos élet után mint katonatorvos Magyarországon, Hatvanban halt meg. Rauwolf sok növényt gyűjtött keleti útján, herbáriumának már életében nagy híre támadt. Halála után előbb a bajor választófejedelem könyvtárába, majd onnan a harmincéves háborúban a svédek birtokába került, Svédországból Angliába jutott, ahol előbb Plukenet, azután Morison és Ray használta, végül a leideni egyetemi könyvtár vette meg és ma is ott őrzik.

Tehát Rauwolf jerikói rózsája volt a botanikusok klasszikus *Anastatica* példánya sokáig s így érdemes idéznünk Morison följegyzését: „Ezt a növényt Rauwolf az Arab-sivatagban a Vöröstengeter partvidékén homokon gyűjtötte.“

A jerikói rózsáról mint karácsonyi virágról először Belon emlékezik meg, de kétségtelen, hogy akkor már nagy multja volt a karácsonyi estéken a jerikói rózsának. Belon leírja, hogy a jerikói rózsát karácsony estéjén vízbe teszik s ott lassanként felnyílik. Természetesen az ilyen ritka és csodálatos növény körül számtalan monda fűződött. Tabernaemontanus füveskönyvében olvasuk: „Es wird diese Rose von den alten Weibern in großem Werth gehalten, und geben für, daß sie das gantze Jahr über zu bleibe, ohn allein die Christnacht, da soll sie sich in einer gewissen Stund aufthun, wenn man sie in frisch Wasser setzt.“ Használták a jerikói rózsát jóslásra is. Kívált a gyermekeket váró nőknek jósoltak a felnyílás körülményeiből a szülés idejére, nehézségeire stb. A felvilágosodott

Belon a jerikói rózsához fűződő babonák szerzőit az „impostores monachi” körében keresi, de tudjuk, hogy a jerikói rózsza a protestáns falvakban éppúgy virága volt a karácsonyestnek, mint a katolikus vidékeken.

Az *Anastatica hierochuntica* az egész középkoron át egyedül viselte a jerikói rózsza nevet. A XVI. századtól kezdve más növényekre is ráruházták ezt a nevet, még pedig különösképen olyanokra, amelyek váza nem végez higrochastikus mozgást. Úgy látszik, ekkor már sokak szemében csak a jerikói jelző volt a fontos, ennél fogva keleti, vagy annak vélt növényeket könnyen elneveztek jerikói rózsának. Így lett jerikói rózsza *Lonicerus* és *Lobelius* füveskönyvében a gyömbérfélék családjába tartozó, délázsiai *Amomum*. Sokkal fontosabb a mi szempontunkból Matthioli feljegyzése, aki azt írja, hogy Nürnbergben a loncot (*Lonicera caprifolium*) nevezik jerikói rózsának. Ez a Dunántúl hazánkban is honos, felfutó cserje már az ókorban is ismeretes volt s a Nyugateurópában honos *Lonicera periclymenum*-mal együtt a *periklymenon* nevet viselte. Úgy látszik, a középkorban főként utóbbi játszott szerepet, az előbbi, amely kelet-európai és előázsiai növény, valószínűleg Velencén és Nürnbergben át terjedt a kertekben, amelyekben akkor a botanikai szempont sokkal fontosabb volt, mint az esztétikai.

Magyarban Lippay ismerteti mint lugasnak való növényt. „Periclymenum, rosa de Jericho, jerichói rózsza, vagy fára folyó rózsza, kinek levele közepiből jön öt vagy hat fehér, sárgás, veresses virágszál ki, azután a levelén nőnek megannyi veres lágy szemecské, kikben magvok vagyon; igen magosan felfoly a fára s éppen elborítja a lugast; ezt is meg kell metszeni, mint a szőlőt.” Későbbi botanikusaink Lippay szavait ismétlik, de a növényt szuláknak és iszalagnak nevezik s csak Diószegi-ék Füveskönyvében kapta a *Lonicera* nemzetség minden bizonnyal a tudományos név visszhangjaként — a már Melius *Herbárium*-ában felbukkanó, de ott és a későbbi füveskönyvekben Diószegi-ékig a bőrvény nevéként szereplő *lonc* nevet. És Diószegi-ék munkájában lett a *Lonicera caprifolium* jerikói lonc; ezt a nevét viseli mai napig.

A XVII. és XVIII. században irodalmi emlékké vált az *Anastatica* s talán egészen el is felejtették volna, ha a múlt század közepén két francia utazó, Michon abbé és Saulcy akadémikus 1851-ben ellátogatva a Szentföldre, fel nem kavarják a jerikói rózsza ügyét. Hogy mennyire nem ismerték már ekkor a középkori jerikói rózsát,

bizonyítja, hogy új növényvel és valóságos jerikói rózsza elmélettel állottak elő.

Szerintük a jerikói rózsza az *Odontospermum pygmaeum* nevű növény. Ez a fészkesek családjába tartozik, szintén egynyári, mint a már ismertetett jerikói rózsza és szintén higrochasztikus mozgást végez. Míg azonban az *Anastatica* egészében felnyílik, az *Odontospermum* csak fészkepikkelyeit nyitja és csukja (35. kép). Ez a moz-

35. kép. *Odontospermum pygmaeum* baloldalt nyitott, jobb oldalt zárt fészkepikkelyekkel. (O. Hoffmann nyomán.)

gása, amely az *Anastaticá*-hoz hasonlítva csak a táskatermés nyílásának és záródásának felel meg, teljesen biztosítja a termés elterjesztését és a csírázás feltételeit is, mert a fészkepikkelyek behajlása által egyrészt elhárulnak a gördülés akadályai, másrészt az elfedett kaszatok nem hullhatnak ki mindaddig, míg az eső következtében a fészkepikkelyek újra fel nem nyílnak. A mozgás mechanizmusa ugyanolyan, mint az *Anastatica* esetében.

Michon és Saulcy két körülményre alapították azt az elméletüket, hogy az *Odontospermum* az igazi jerikói rózsza. Az egyik az, hogy az *Anastatica hierochuntica* nem terem Jerikó köz-

vetlen környékén, hanem csak messzebb Jerikótól, így a Holt-tenger környékén, a Sinai-félszigeten és Perzsia déli részén, ezzel szemben az *Odontospermum pygmaeum* nagyon gyakori a jerikói völgyben. A másik és sokkal fontosabb körülmény az lenne, hogy több olyan francia nemesi család címerében, amelyeknek ősei részt vettek a keresztes hadjáratokban, jerikói rózsza található és ez a címerrajz határozottan *Odontospermum* képe.

Michon és Saulcy nyomán Schweinfurth és

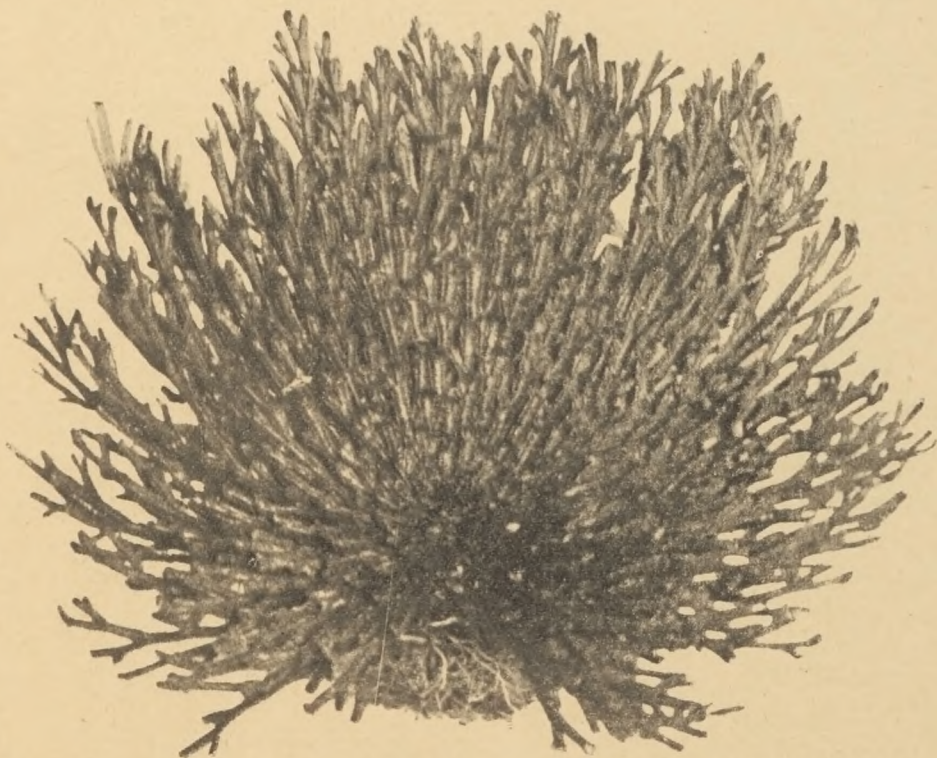
36. kép. *Selaginella lepidophylla* összegombolyodva. (Rosemberszky Ö. felv.)

Ascherson, az egyiptomi flóra két kiváló ismerője is megtagadták az *Anastaticá-t* s az *Odontospermum* mellett foglaltak állást. Ascherson Berlinben 1881 június 24-én a Brandenburgi Botanikai Egyesület ülésén bemutatott néhány, a botanikai múzeumban őrzött *Odontospermum* példányt és egyszersmind demonstrálta a fészepikkelyek mozgását.

Schinz és Steinbrinck részletesen foglalkoztak ezzel a kérdéssel és minden tekintetben megcáfolták a két francia utazótól

származó elméletet. Schinz 13 éven át kutatott olyan francia címerek után, amelyekben növényi motívum található, de jerikói rózsának nyomát sem lelte. A legkiválóbb francia és német heraldikusokhoz fordult, de egyikük sem tudott olyan címerről, amelyben bármiféle jerikói rózsarajza lenne. Hogy a jerikói rózsá honnan kerül a jerikói piacra, nem érinti az árúcikknek mint ilyennek jerikói jelzőjét s így minden tekintetben elejthetjük Michon és Saucly feltevését.

37. kép. A 36. képen bemutatott *Selaginella lepidophylla* szétterült ágakkal.
(Rosemberszky Ö. felvétele.)

A franciák újabb jerikói rózsájával egyidőben tűnt fel az európai piacokon és virágkereskedésekben az amerikai származású jerikói rózsá is, a korpafűféle *Selaginella lepidophylla* (36. és 37. kép). Mexikóban kezdték el használni jerikói rózsának, vagyis a feltámadás rózsájának ezt a mexikói növényt, amely a múlt század harmincas éveiben Európába is eljutott és itt először William Jackson Hooker és Robert Kaye Greville 1833-ban írták le és ekkor kapta tudományos nevét is.

Nemsokkal később Angliában Gerard E. Schmith Chichesterben, C. F. Meissner pedig Bázelen tanulmányozták a *Selaginella lepidophylla* nedvszívás által támadó mozgását. „Az egyetem felügyeletem alatt álló botanikai intézete — írja Meissner — 1836 nyarán Peter Vischer-Passavant úrtól két példány száraz, golyóalakra összegombolyodott, madárfészekhez hasonló növényhez jutott, amelyeket nevezettnek küldött Mexikóban időző fivére, Lucas Vischer úr, aki kísérőlevélben azt írta, hogy ez a növény Mexikóban messze földön híres, mert vízbe téve mintegy újraéledve szétbontakozik és ezért a sajátos viselkedéséért nagyra tartják. Mindkét példánnyal nyomban kísérletet végeztem és mindkettő nagyon feltűnően mutatta az említett sajátságát, sőt az ágak kiterülése hasonlíthatatlanul gyorsabban végbement, mint a hajdan annyira magasztalt jerikói rózsza egyidejűleg vízbe helyezett két példányának ágaié, tudniillik 10—20 perc alatt, holott az *Anastatica* felnyílása több mint kétszer annyi ideig tart.”

Ezekkel a sorokkal indult el európai útjára az amerikai származású „jerikói rózsza” és csakhamar legyőzte keleti versenytársait. Az *Anastatica* utoljára 1873-ban a bécsi világkiállításon tűnt fel, hova arabok hozták, még pedig olyan mennyiségben, hogy ettől kezdve elvesztette azt a csodálatos hírét, amely évszázadok hosszú során át övezte. Már a nyolcvanas években a mexikói „jerikói rózsza” jelent meg a világpiacokon s azóta időközönként mindig újból felbukkan, legutóbb Magyarországon is nagyon elterjedt. Hozzánk, miként a reklámcédulák bizonyítják, Németországból hozzák (38. kép).

A *Selaginella lepidophylla* kétségtelenül leginkább megérdemli, hogy a feltámadás növényének nevezzük. A másik két jerikói rózsza hiába származik a Szentföldről, mégsem támad fel valóban, csak halott ágai végeznek mechanikus mozgást.

„A *Selaginella lepidophylla* — írja Paul F. F. Schulz — különleges szobanövény. Többnyire elfeledve tölti az időt valamely fiókban és csak alkalmilag veszik elő, hogy varázserejét az avatatlanoknak bemutassák. Évtizedig is elviseli a teljes szárazságot, és azután vízhez jutva új életre támad. A száraz és fakó gombolyagban senki sem sejtí az élő növényt. Pedig ez az állapot csak alkalmazkodás által előidézett életjelenség. A *Selaginella lepidophylla* a mexikói, esőben szegény sziklasivatagokból ered. Mikor ott véget érnek az esős napok, a talajon laposan szétterülő növény ágai összegombolyodnak; ezáltal annyira csökkentí párolgását, hogy ebben a gombolyag-alakjában a legtartósabb szárazságot is ártalom nélkül elviseli.

Ha a tartós szárazság szinte az utolsó csepp nedvet is elrabolta a növénytől, a teste minden porcikájában bőségesen raktározott zsíros olajból tengeti életét, mert bizony még a nyugvó állapotban sem élhet némi anyagcsere nélkül. Ha azonban a növény vízhez jut, ágai

38. kép. Mexikói „jerikói” rózsza a budapesti Központi Vásárcsarnokban.
(Rosemberszky Ö. felvétele.)

szétterülnek és nyomban megkezdik az áthasonítás munkáját. A klorofill szinte a szemünk előtt látszik néhány perc alatt újraképződni, valójában azonban csak rejtőzködött a sejtek belső zúgaiban, hogy a fény szét ne ronsolja. Gyökérre egyelőre nincs szüksége a növénynek, mert elég az a víz is, amelyet leveleivel vesz fel. Hogy azonban

a feltámadás virága az évekig tartó nyugalom után nemcsak látszólag támad új életre, bizonyítja, hogy kellő gondozással új gyökérzetet is fejleszt.”

A mexikói származású „jerikói rózsza” fölébredése olyan mértékben megközelíti a feltámadás fogalmát, hogy még a szakembert is csodálatra ragadhatja, hiszen a növényi szervezet valóban bámulatos szívósságának bizonyítéka. A természet iránt csak érdeklődni kezdő lovagkori embernek természetesen a pusztán mechanikai mozgást végző keleti jerikói rózsza is elég volt arra, hogy az elragadtatás magas fokára emelje. Mégis már évszázadokkal ezelőtt is voltak sokan, akik a valóságos virágok gyenge szirmaiban több örömet lelték, mint a jerikói rózsza csodájában és a tavasz feltámadásának ígéretét, a szent este csodáját egyszerű európai virág nyílásában is megtalálták. Ezeknek a gyengéd lelkűeknek, a lovagkori hölgyeknek felfedezése a karácsonyi rózsza.

Nem maga a növény teljes egészében, mert azt már az ókorban is nagyon jól ismerték, mint nagyon mérges növényt; Plinius fekete *elleborus* és *melampodium*, Dioskurides fekete *helleboros*, vagy *veratrum* néven írja le. Plinius közlése szerint a gallok a vadászaton *elleborus*ba mártott nyílat használnak, az így

ejtett sebet kivágják és azt állítják, hogy az ilyen módon ejtett állat húsa finomabb ízű. Orvosságnak a görög orvosok kezdték használni, de csak felnőtt férfiak számára ajánlották, ellenben aggok, gyermekek és nők részére tiltották. Egyéb gyógyhatásai között legfontosabb volt, hogy a dühöngést gyógyította (39. kép). Magyar *hunyor* neve már a schlagli szójegyzékben előfordul s kétségtelen, hogy nálunk is mint gyógynövény volt használatos. Később fekete *hunyor* (*Helleborus niger*) néven különböztették, de ez a fajta csak az Alpeseekben, Apenninekben és Szerbiában honos.

Enyhe teleken a fekete hunyor már nagyon korán nyitja szép fehér vagy halovány rózsaszínű virágait (40. kép). Olykor már karácsony idején is. Ez a jelenség nem került el a lovagkor természet-

39. kép. A *Helleborus niger* rajza a müncheni állami könyvtár úgynevezett „Dioskurides longobardus” kódexében; a IX. században készült rajz azt jelképezi, hogy a növényt a dühöngőt gyógyították. (H. Fischer nyomán.)

kedvelő emberének figyelmét s ha tehetné, ezzel a virággal kedveskedett karácsonykor szíve hölgyének. Így kapta a fekete hunyor az Alpeselek vidékén a karácsonyi rózsa vagy gyökér nevet. Német kódexekben már a lovagkorban *heiligen Cristwurz* a neve. *Otto Brunfels* a XVI. század elején füveskönyvében így magyarázza ezt a nevet: „Cristwurz hat seinen Namen darumb, daz seine Blou-

men auff Christnacht sich auffthuet und bluet, welches ich selbst war genommen und gesehen, mag für ein gespot halten, wer da will.“

A XVI. században cserépbe is szívesen ültették, hogy a szentestén virágaival emelje az ünnepi hangulatot. *Lippay* már magyarföldi rokonát is ismeri és így ajánlja: „Helleborus niger, fekete hunyor, zászpa, fehér virágja vagyon. Helleborus viridis, zöld virágja vagyon. Télben is virágzik, ha edényben teszik és pincében vizik.“ A táblabíróvilágban *Szabó József* ajánlotta kertészkönyvében *Kriszt rósája* néven, hogy tartsuk a kertben s hajtásra néhány gyökerét májusban ültessük cserépbe.

40. kép. *Helleborus niger* virágzó ágai vázában. (G. Schlenker nyomán.)

Mikor az exotikus növények bevándorlása megindult az európai kertekbe és virágos szobákba, díszesebb és különösebb növény lett a versenytársa a karácsonyi rózsának. A kaktuszok közt a múlt század első felében terjedt el a virágházakban az *Epiphyllum truncatum*, amelyből 1818-ban hozták Európába az első példányokat. Hazájában, a braziliai Rio de Janeiro államban, az őserdők fáinak fennlakó díszje ez a kaktusz, amelyet levélszerűen lapos és izelt, ívben kihajló ágairól könnyű megismerni. Ritkán látható „saját lábán“, mert epifita életmódhoz szokott gyökere nem érzi jól magát a cserépföldben és hajlott ágai a földre vagy az asztal lapjára

feküdne. Hogy ezt elkerüljék és hogy jobban fejlődjön, más kaktuszra oltják, úgynevezett kaktuszfát nevelnek belőle, amelynek többnyire valamely *Peireskia* az alanya (41. kép). Hazájában novembertől januárig virágzik. Ott a déli félgömbön ekkor tűz legforróbban a nap és ilyenkor csaponganak a fák között a kolibrik. Ezeknek nyitja pompás rózsaszín virágát, amelyet kétoldali részarányossága különböztet a másik levélkaktusz nemzetségtől, a *Phyllocactus*-tól. Kellő gondozással nálunk is kivirágzik az *Epiphyllum*, és mert éppen karácsonykor is virágzásra bírható, korunkban ez a legkedveltebb karácsonyi virág s a költői karácsonyi kaktusz a neve (42. kép).

Ahol nem értenek a hajtás ilyen magas iskolájához, ott karácsonyi virág gyanánt megelégednek a gyümölcsfák ágaiból készülő Szent Borbála csokorral. Az egyház december negyedikét rendelte Szent Borbála emlékének és így reá hárul a feladat, hogy gondoskodjék karácsonyi virágokról. December 4-én levágunk néhány cseresnye-, szilva-, őszibarack-, kajszibarack- vagy mandulavesszőt és azokat meleg szobában az ablak mellé állítjuk. Számíthatunk rá, hogy éppen karácsonykor kinyílik a virágjuk. Ilyesmivel azonban ma már természetesen csak olyan helyen foglalkoznak, ahol nincsenek virágkereskedések és mégis szeretik a virágot. A nagyvárosokban a hajtattott virágok ezerféle változatban kínálják magukat a virágkereskedések kirakataiban.

41. kép. Karácsonyi kaktusz (*Epiphyllum truncatum*) *Peireskia aculeata* alanyon. (Molisch nyomán.)

De a szent este igazi díszé korunkban nem éppen a virág, hanem az örökzöld karácsonyfa, lucfenyő vagy jegenyefenyő. Ez hozza szobánkba a természet üzenetét és a szeretet ajándékait. A karácsonyfa a betlehemből nőtt ki Németországban a XVII. század első felében, de ott is, mint nálunk is csak a XIX. században lett általánossá. Kimondottan keresztény-germán szokás, ahol a német hatás hiányzik, ott ma sem állítanak karácsonyfát, hanem például az angolok fagyöngyöt (*Viscum album*) használnak karácsonyi dísznek. A

karácsonyfa tulajdonképpen a betlehemi játékok tudásfája. Ugyanis az elvilágiasodó betlehemjárás szereplői a Megváltó születéséhez bevezetőül eljátszák Ádám és Éva bűnbeesésének történetét s ehhez a betlehembe felállítják a tudásfáját. Németországban erre a célra a télen is zöld és gyakori *lucfenyőt* használnak már régtől fogva. A tudásfáját képviselő fenyőre papírláncot csavargatnak, ez képviseli a csábító kígyót, és almát akasztanak, hogy a bibliai jelenet almája se hiányozzon. Amint a betlehemjárás mindinkább a falukba szorult, a városokban maguk a családok állítottak betlehemet, majd végül csak a tudásfáját képviselő fenyő maradt meg emlékül, rajta az aranyozott almával és sok egyéb, most már csemegének szolgáló

42. kép. A karácsonyi kaktusz virága. (P. Schultz nyomán.)

édességgel, és a különféle díszes szalagokkal, amelyekben azonban immár senki sem sejti a paradicsom csábító kígyóját.

A magyarság is német hatás alatt vette át ezt a szokást. Hozzánk csak a múlt század huszas éveiben jutott el az első karácsonyfa, s mint általában az újdonságok, ez is a főúri körökben jelentkezett először. Egyesek szerint a magyarországi kisdédóvás megteremtője, a pozsonyi születésű gróf Brunswick Teréz állította Magyarországon az első karácsonyfát 1824-ben, mások szerint csak 1829-ben báró Podmaniczky Frigyes anyja, aki szászországi miniszter lánya volt. Hogy milyen lassan terjedt az országban, arra talán jellemző adatként említhetjük, hogy Petőfi még hírét sem hallotta, s az irodalomban csak 1866-ban Jókai a *Koldusfiú* című karácsonyi tárgyú elbeszélésében jelent meg először. Hanem azóta annál többször megénekeltek magyar nyelven is!

Karácsony ünnepi virágdíszén kívül a lovagkor nagy természet-szeretetének köszönhetjük a virágvasárnap barkát is. Közöségesen azt mondjuk: Virágvasárnap, és az egész télen át várva-várt tavasz ünnepére gondolunk, de aki beletekint a naptárba, latin szót lel ezen a napon: *Palmarum*, pálmák napja. A Messiás ezen a napon vonult be Jeruzsálembe, hogy teljesítse a megváltás művét s a nép a királyok és győztesek jelvényével, a pálmával fogadta. Ennek emlékére szenteli a katolikus egyház virágvasárnap a pálmalevelet. Már tudni illik, ahol kapható, mert északibb tájakon más növényekkel pótolják.

Leginkább nevezhető virágvasárnapnak ez az ünnep Nizzában, ahol ilyenkor leírhatatlan a virágpiac gazdagsága. Asztalokon és kosarakban rózsák, margaréták, iriszek, kallák, sárga és fehér violák, fréziák, jácintok, nárciszok, tacetták, szegfüvek és ibolyák illatoznak s mindezek között a Riviéra királynője, a virágzó narancság ragyog. A templomok előtt pedig a gazdagok városrészeiben a pálmát, egyebütt a babért és a puszpángot árulják szentelésre.

Európában két helyen termelik a virágvasárnap pálmalevelet, a Rivierán Bordigherában, Spanyolországban Elche mellett. A spanyol Rivierán a datolyapálma gyümölcsöt is érlel. Nizzába és Rómába is Bordigherából szállítják a pálmalevelet. Bordigherának V. Sixtus pápa 1586-ban adta azt a kiváltságát, hogy a virágvasárnap pálmalombot szállíthassa, még pedig a Bresca-család egyik ősenek, aki történetesen szemtanuja volt annak a jelenetnek, amikor Fontana felállította az obeliszket a Szent Péter téren. Bresca észrevette, hogy a száraz kötelek szakadni készülnek. Figyelmeztetése hátráltatta el a veszélyt s a Bresca-család eme hajóskapitány őse a pápai kiváltság birtokában nagy számra szaporította Bordigherában a pálmákat.

Azonban ezek a pálmák egyáltalában nem emelik a Riviéra szépségét, mert az egyház csak fehér pálmaleveleket szentel a Messiás égi tisztaságának jelképezésére s a leveleket úgy fehérítik, hogy a pálma koronáját összekötözik. Aki séta közben megtekinti a bordigherai kötözött pálmákat, csakhamar észreveszi, hogy egyesek koronájában szorosan, másokéban csak lazán kötözték össze a leveleket. Előbbi a „cattolica“, utóbbi az „ebrea“ pálma. Ugyanis a bordigheraiak nemcsak a katolikusoknak szállítanak pálmát, hanem a zsidóknak is, akik sátoros ünnepükön pálmából, mirtuszból és fűz vesszőből kötik az ünnepi bokrétát és balkezükbe az ethrog-citromot fogják. De a zsidók nem kívánnak hófehér pálmát, ennél fogva a nekik szánt pálmák koronáját csak lazán kötik össze.

Középeurópában néhol örökzöldet, például puszpángot szentelnek virágvasárnapon, azonban legtöbb helyen barkát, vagyis valamely fűz barkázó ágát. Leghasználatosabb a kecskefűz (*Salix caprea*) vesszeje, nálunk gyakran látható a hamvas fűz (*Salix cinerea*) és a rozmarinfűz (*Salix rosmarinifolia*) is. Grossinger szerint Magyarországon a hamvas fűz a virágvasárnapi pálma, erről írja következő sorokat: „*Populus primo vere ramos resecat, dum paniculis, sive amentis obsiti sunt, et Domenica Palmarum templis infert, dein fenetris aut foribus affigit adversus aeris interperiem: hosce julos palmae catulos nominat rügy, Palmkätzchen; quidam haec amenta, seu julos contra febres manducat.*“

Mint ebből látjuk, a barka szó még a XVIII. század végén sem volt általános a fűzfabarká jelzésére, noha már régebben feltűnt az irodalomban. *Barka* alakjában csak a XVII. század elején, de *berke* (birke, bürke) alakjában már a XVI. század közepén. E szavak eredetére nézve különféle véleményeket olvashatunk nyelvészeti munkákban. Azonban kétségtelen, hogy a lovagkor játékos növénynevei közül valók. A német *Kätzchen*, cica név sem ismeretlen a magyarság ajkán a barka jelzésére. A barka csak annyiban tér el ettől, hogy nem a macskáról, hanem a bárányról nevezi a fűz barkáját, amely tehát nem más a magyarban, mint birka, bürge, barika. Természetesen függetlenül attól, hogy ez a szavunk milyen eredetű.

Így váltak komoly ünnepi virággá a lovagkori növényi játékok közül, mint a karácsony és a virágvasárnap jelképei és díszei, a jerikói rózsza, barka stb. A többi pedig ma is kedvelt virágjáték s a margaréta bizonyára mindaddig jövődőt fog mondani, amíg szerelmes lányok lesznek a világon.

6. Gyöngyvirág.

A mult század második felében, amikor a 48-as idők romantikus emlékeinek hatására divatossá lett Magyarországon a nemzetit, és a Kelet romantikájának hatása alatt keleti motívumot keresni mindenben, ami magyar, a virágok között is kerestünk valamely jellegzetes magyar virágot. Később még lesz szó arról, hogyan vezette félre ez a keleti magyar romantika — politikai és üzleti érdekektől irányítva — a közvéleményt a nemzeti virág címén. De itt van a helye annak a megállapításnak, hogy ha jogos egyáltalában nemzeti és magyar virágokról beszélni, akkor legjogosabban a gyöngyvirág pályázhat erre a megtiszteltetésre.

A szó már önmagában elárulja, hogy a lovagkor naturalizmusa hívta életre. Kétségtelen, hogy növényünk a gyöngyöt annyira kedvelő magyar eleinktől a lovagkorban kapta ezt a nevét, még pedig nem fordításként vagy átvételként, hanem a magyar nyelvben régtől használt *gyöngyöm-virágom*, talán a legbecézőbb magyar kifejezés nyomán. Van ugyan némi párhuzam a magyar gyöngyvirág és a francia marguerite között, de bizonyos, hogy ez nem is több, mint párhuzam s közvetlen hatás semmiképen sem állapítható meg. Annyi mindenesetre tény, hogy a marguerite név és a virág között nincs más kapcsolat, mint a Margit női név. Ellenben a gyöngyvirág azért kapta ezt a nevét, mert tőkocsányán fehér gyöngyök módjára sorakoznak apró, kellemes illatú virágai.

Látni fogjuk, hogy irott és festett bizonyítékai vannak eleink nagy gyöngyvirág-kedvelésének, hogy már korán gyöngyvirágot tartottak legszívesebben a vázában és a szent képre is, ha csak tehették, szívesen festették a gyöngyvirágot. Hasznát is sokfélet ismerték. Noha a gyöngyvirág nem keleti szerzeménye a magyarságnak, sőt nagyon is a kereszténység hatása alatt lett kedvelté, mégis ezek alapján azt mondhatjuk, hogy legjobban megérdemelné a *magyarság virága* megtiszteltetést.

Az ókorban nem ismerték sem keleten, sem Itáliában. Története a keresztény középkorral kezdődik, amikor a bibliamagyarázó európai szerzetesek keresni kezdték európai földön a biblia virágait,

amelyek között szerepel a *lilium convallium*, völgyek lilioma is. Mi volt ez Palesztinában, most ne kutassuk. Hogy nem a gyöngyvirág volt, bizonyos, mert ez a virág ott nem honos. De a középkorban még nem okozott aggodalmat az embereknek a növényföldrajz tudománya és senki sem botránkozott meg azon, hogy a biblia *völgyi liliomát* az európai gyöngyvirágban találták meg a bibliamagyarázók. Vagy talán helyesebben úgy mondhatnók, hogy a lovagkor a maga naturalizmusával egyszerűen a bibliából vett nevet adott egyik kedvenc virágának, a gyöngyvirágnak. Nem is volt már a középkorban sem egyedül *lilium convallium* a neve, *Mayblume* és *wilde Lilie* néven is ismerték már akkor is. Mindezeknek a neveknek emléke ma is él a gyöngyvirág *Convallaria majalis* tudományos nevében.

Magyarországon nem az irodalom, hanem a művészet őrzi a gyöngyvirág első emlékét. A kassai főoltár angyali üdvözet képén asztali füles és talpas korszóban liliomszál és gyöngyvirágok jelképezik a szeplőtelen fogantatást (43. kép). Fentiek alapján megérthetjük, miért került a virágvázát képviselő korszóba a szüzesség virága, a fehér liliom mellé a gyöngyvirág. Maga is liliom volt abban az időben. De ez a példa Magyarországon nem áll magában. A kalandos sors után a Nemzeti Múzeumban pihenő székelyföldi, csíkménasági szárnyasoltár angyali üdvözet képén, amely 1543-ban készült, a vázában egészen hiányzik a liliom s gyöngyvirágok helyettesítik. Meg kell állapítanunk, hogy tudatosan kerültek oda a liliom helyettesítésére. A kép ugyanis Dürer kis passio-sorozatának angyali üdvözlete nyomán készült, de Dürer fametszetén a vázában liliom áll. Tehát a csíkménasági szárnyasoltár székely festője nem véletlenül festett az angyali üdvözet jelképeként gyöngyvirágot (VII. tábla).

Nagyon szerették már akkor nálunk ezt a virágot, amelyet az erdő is kínált és a kertben könnyebb volt tartani, mint a gondozást kívánó érzékenyebb fehér liliomot. Szamota 1545-ből datált okiratból közli ezt a sort: „Vettem gyöngyvirágot, mind fazokastól.” Ez az első írott emlék a gyöngyvirágról Magyarországon és ez is mindjárt azt bizonyítja, mennyire szívesen tartották a szobákban az illatos gyöngyvirágot. Még a pénzt sem sajnálták érte. Pedig akkor ritka volt.

Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében is: *lilium convallium*, *gyöngyvirág*. Hogyan bántak vele a kertben és mire használták, megírja Lippay: „*Lilium convallium*, gyöngyvirág,

fehér és testszínű is vagyon; árnyékokot szeret, ősszel ültetik, az összeszótt gyökerét késsel egynehányfelé metszve. Igen jó a virágjának

43. kép. Liliom és gyöngyvirág a kassai főoltár angyali üdvözlés-képén a XV. században.

vize a guttaütés ellen, az ecetje a hó főfájás ellen, ha evvel bekötik.“ Csapó József, aki „nemes szabad királyi Debrecen városának physikusa“ volt így dicséri: „Igen esméretes, drága illatu virág ez,

itten a Nagyerdőben tavasszal nagy bőséggel terem.“ Böven ír róla Veszelszki: „Melegít, szárít, azt a kesernyés ize jelenti. A vize gutaütés ellen igen jó, az ecetje a hő főfájás ellen, a virágok kinyomott leve a szemet tisztítja. Sokak a virágokkal egész üveget megtöltenek, azt jól bedugván, hangyálfészekben hevertetik egy hónapig, azalatt holmi olajforma nedvek az üvegben egybe szivárognak, amellyel asztán a köszvényes, podagrá és elesett tagokat kenni kész orvosság; úgy a kisderek köldökét evvel kenik, amidőn nyughatatlankodnak a belső nyavalyák miatt. Egyszóval: az ember fejét, szívét, elméjét, esztét erősíti, a fejszédelgést, ájulást, rágást távoztat. Az érett bogyóit augusztusban szokták szedni, ha flastrom módra az ember fejére felkötik, a felmelegült vért, a csúzt megcsillapítja. A virágoknak és a gyökere pora burnótban a fejet tisztítja.“

A gyöngyvirág magyar és magyaros nevét a környező szláv és oláh nemzetiségek több helyen lefordították a maguk nyelvére, így keletkezett például Erdélyben oláh *margaritár neve*. Magyarban is nevelt utódot a gyöngyvirág név, a kései gyöngyikét, amely a török *dipkadi* vagy *muscati* néven volt ismeretes Lippay korában, a füveskönyvek pedig az európai nem illatos virágú fajokat *comosus* és *racemosus* néven különböztették s Linné a jácinttal együtt a *Hyacinthus* nemzetségbe foglalta össze. Később azonban ismét szétválasztották a keleti jácinttól, ekkor kapták a *Muscari* nevet s természetesen a XIX. században gondoskodni kellett a *Muscari* magyar nevről is, nem maradhatott többé „mezei jácint“, ha már *Muscari comosus* és *Muscari racemosus* volt a neve. Szerencsés hasonlattal a gyöngyvirágra gondoltak s így született meg, talán Gönczi Pál tankönyvében 1852-ben a *gyöngyike* név. Azóta gyöngyike a *Muscari* neve az irodalomban.

A gyöngyvirág történetének egyik legkiemelkedőbb motívuma, hogy festményen, irodalomban vázában jelenik meg. Ez a körülmény ugyan talán első pillanatra nem látszik különösebben fontosnak, hiszen napjainkban nagyon mindennapi jelenség a vázába állított virág. Ámde a virágváznak és a vázába helyezett virágnak nagyon érdekes és a virágkultusz általános szempontjából is nagyon fontos a története, bennünket pedig ezen kívül még azért is érdekel, mert alkalmat adott a turáni magyar ornamentika délibábjának felközléséhez. A vázába helyezett virág már korán fontos szerephez jutott a művészetben, az iparművészetben pedig ez a motívum egyike lett a legfontosabb díszítő elemeknek. Ilyen mivoltában eljutott a magyar népművészet tárgyai közé is és ott olyan módosula-

tokban jelent meg idők folyamán, hogy legtöbb népművészeti kutatókat teljesen félrevezette.

A váza tulajdonképpen az ősrégi, neolitikori agyagedény díszesebb változata, amelyet ősidőkben kétségtelenül szertartások céljaira készítettek, de már keleten, így Egyiptomban is, évezredekkel ezelőtt felhasználták egyebek között vágott virág tartására is. Egyiptom szent növénye, a lótosz, gyakran látható a falfestményeken virág-vázában és Egyiptomban a falfestmények bizonyossága szerint mind bő-, mind szűkszájú, valamint többnyílású virágvázát is használtak (44. kép). Azóta mindig nagy szerepet játszik a váza és a vázába állított virág a lakásban. Tudjuk, hogy Görögországban és Rómában

44. kép. Óegyiptomi vázák lótoszsal, baloldalt lótosz-csokor. (Lepsius és Woenig nyomán.)

lakásnak és kertnek fontos díszé volt a váza. Úgy látszik, már Róma iparművészeti motívumnak is felhasználta a vázába állított virágot s a füzért is gyakran virágvázából indította el a latin iparművész. Ennek szemléltetésére nem kell Itáliába fáradnunk, elég, ha a Nemzeti Múzeumban sétálunk egyet, és ott végignézzük a római korú pannóniai sírköveket. Ezeken a köveken a középső, felírással mezőt kétoldalt többnyire felfutó inda határolja, szőlő, vagy borostyán, de alul mindkettő vázában ered (57. kép).

A középkor első századaiban annyira háttérbe szorult mind a váza, mind a virág, hogy még azt sem lehet határozottsággal megállapítani, vajjon legalább a templomokban használták-e dísznek a vázába állított virágot. Talán Itáliában fennmaradt ez a szokás a népvándorlás legzivatárosabb századaiban is. Talán valamely félreeső

helyen ezekben az időkben is vázába állított virággal díszítették a templomot. Mindenesetre tény, hogy a lovagkorban újból megjelent a lakásokban is mint dísz a vázába állított virág s a renaissance hírnökszázadában, a trecentóban, annyira elterjedt, annyira fontos dísze a lakásnak, hogy az úrhölgy szobáját el sem lehet képzelni vázába állított virágszál nélkül.

Mint motívumot a művészetben, a festészet naturalisztikus reformátora, Giotto alapította meg. Ő volt az, aki a lovagkorban divatozó természeti elemeket sorra vászonra rakta, szóval aki a bizanci stílus égi fenségét a lovagkor naturalizmusával cserélte fel. Az Uffiziben őrzött Madonnája körül többé nem fénylik a bizanci művészet hagyományos arany hátttere, hanem a lovagi hódolatot kifejező környezet alakjai, egy-egy angyal térdel a trónus lépcsői előtt és vázába állított virágokat, rózsát és liliomot helyez a legalsó lépcsőre. Ettől kezdve a trónoló Madonnának elmaradhatatlan tartozéka a két középkori virág, a rózsa és a liliom. Utóbbi az angyali üdvözlteken a szüzesség jelképe, előbbi a gyermekével ábrázolt Madonna anyai boldogságának szimboluma. Sienában Simone Martini kezdte használni a festészetben a virágot, Madonnái mellett látható a fehér liliom. Itáliából északra is eljutott ez a motívum s ott is elmaradhatatlan a Madonnát ábrázoló képeken a vázába állított virág. A főntebb ismertetett két magyar oltárkép a tanubizonyossága, hogy Magyarország festészete is követte az európai divatot már abban a korban is, bár nem annyira közvetlen olasz, mint inkább a némettel közvetített hatás alatt.

A festményekről csakhamar átveszik ezt a motívumot az iparművészek is és az iparművészetben rövidesen olyan főszerephez jut a vázába állított virág motívuma, hogy szinte teljesen kiszorítja a régebben használatos állati és emberi alakokat az iparművészeti alkotásokról. A bizanci művészet szenteket, királyokat és keleti, többnyire misztikus állatokat formázott az iparművészeti tárgyakra díszként, a lovagkor naturalizmusának divatja mindezt kiszorította használatból és a szelid, vázába állított virágot, a lovagkor hölgyeinek legkedveltebb szobadíszét varázsolta helyükbe.

Magyarországon az iparművészeti tárgyak között nagyon jellegzetes ez a motívum a magyar nemesség pecsétgyűrűin. Csoma József *A magyar heraldika korszakai* című munkájának mellékletén egész sorát közli virágos váza emblémáknak (45. kép). Az első 1458-ból származik Dobay Gergely kolozsmegyei alispán pecsétgyűrűjén és az anyag megkövetelte nagyfokú leegyszerűsítés

miatt a vázát cserépszerű szegénységben, a liliomot és a rózsát szintén csak néhány virágvonallal ábrázolja.

„Az egyszerűbb vidéki nemesség címerviszonyait — írja Csoma — a XIV. és XV. század levéltári maradványai világítják meg. Hogy ezen igénytelen vidéki nemesség a címerrel nem sokat törődött, annak legszembeötlőbb bizonyítékai az oklevelek pecsétjein nagy számban fennmaradt emblémák... Címereik nem lévén, pecsé-

45. kép. Emblémák magyar nemesi pecsétgyűrűkön a XV—XVII. században. Balról jobbra a felső sorban: Dobay Gergely kolozsmegyei alispán, 1458; Roskoványi Miklós és Zichy Márton sármegyei alispánok és szolgabírák, 1474; abaúji alispán és szolgabíró, 1508; Mindszenythy Péter szolnokmegyei alispán és bírótársai, 1518; — a középső sorban: Mindszenythy Péter szolnokmegyei alispán és bírótársai, 1518; Szuhafoői Rajnold borsodmegyei alispán és társai, 1520; borsodmegyei szolgabíró, 1529; abaúji szolgabíró, 1538; — az alsó sorban: F. R., 1545; Palay Boldizsár, 1606; J. T., 1623; Dubraviczky Zsigmond, 1637. (Csoma J. nyomán.)

teikre jelképeket vésettek s ezzel olyan általánosságban voltak kénytelenek, hogy az alispáni kiadványokra ütött pecséteknek legfeljebb tíz százaléka címeres, a többi kilencven százalék jelkép. Ezek többnyire rendes vagy tojásdad alakú körbe voltak foglalva. Képeik: csillag, kereszt, külön, néha együtt, csillag és félhold, virágok edényben vagy egy kar markában, szívek, néha karddal és nyíllal átütve, kar karddal: a harcos férfi jelképe és még sok más, de leggyakoribb közöttük a liliom, amely százféle változatban, külön, vagy más alakokkal összekombinálva, csaknem minden alispáni kiadványon

előfordul.“ Ehhez csak annyit tegyünk hozzá, hogy nemcsak a lilium ilyen gyakori a vidéki magyar nemesség lovagkori pecsétgyűrűin, hanem a rózsák is, sőt a rózsák még gyakoribb is, mint a lilium. Általában a rózsát a már leírt heraldikus rózsák-motívum, a liliumot többszörös ívben meghajló görbevonallal jelzi.

De ez a primitívség nem tesz lehetetlenné bizonyos naturalizmust, amint azt a lovagkor ízlése megkívánta. „A magyar heraldika nemes egyszerűségének dacára — írja C s o m a — már ezen korban is mutatkoznak azon naturalisztikus irány kezdetleges csirái, amely a későbbi magyar heraldikát általánosságban jellemzi. Már korán, a XIV. század utófelében jelentkezik azon kizárólagos nemzeti sajátosság a heraldikában, midőn az egyszerű címerképeket: a rózsát, a liliumot, a csillagot, melyek eddig lebegő helyzetben ékesítették a címerpajzsot, azoknak mintegy támaszt keresve, egy kar markába helyezték. A kar volt a magyar heraldika naturalisztikus irányának első képviselője, később annak legnemzetiesebb címerképe, úgyis mint pajzsalak, úgyis mint sisakdísz és segédsisakdísz. Ezen irány továbbfejlődése s mintegy természetes következménye lett ezután, hogy ezen szépen stilizált rózsák és liliumok elvesztették szigorú heraldikai formájukat, száraz, leveles növényekké lettek s így illeszkedtek a páncélos kar markába.“

Bennünket itt inkább érdekel, hogy a rózsák és a lilium edénye, vagyis a virágváza sokkal nagyobb változatban jelenik meg a pecsétgyűrűkön: hol füles, hol meg fületlen, sőt később a pecsétvéső mester más alakká is elstilizálja, például leggyakrabban szívvé. Éppen mint a cifraszűr virágának rajzolója és hímzője, vagy a „tulipános“ láda festője sokkal később, a XIX. században!

A rózsának és liliumnak ez az egyszerű ábrázolása érdekesen használt virágdísz egyik legszebb kódexünk, a Bécsi Képes Krónika illuminált lapjain is. A magyar történelem jeleneteit és alakjait ábrázoló iniciálék gyakran természetes tájat tüntetnek elénk, sajátosságos, primitív, sziklaszerű földdel, amelyből itt-ott virágok törnek elő, rendesen karcsú szárral és levéllel, s a szár csúcsán virágokkal. J a k u b o v i c h E m i l kimutatta, hogy a Bécsi Képes Krónikát N a g y L a j o s valamelyik címerfestője illuminálta.

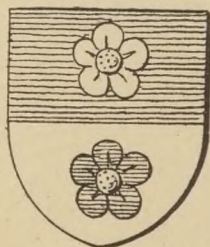
Amilyen bizonyos, hogy ezek a virágos mezők a természetes táj hatását akarják kelteni, éppen úgy kétségtelen, hogy virágaik kivétel nélkül a heraldikában használt virág-jelképek: a rózsák és a lilium. De mivé lettek ezek a lovagkori virágok később a turáni romantika

nemrég letűnt korában! A rózsában, vagyis a kis körökkel jelzett virágban nárciszt, a liliomban pedig tulipánt akart látni a félrevezetett képzelet, amely nem mélyedt el a kor szellemének tanulmányozásában.

Vajjon mi adhatta az alapot a tulipános magyar romantika egyik főszereplőjének, Vaszary Mihály-nak, ahhoz, hogy tulipánt láthasson a Bécsi Képes Krónika liliomában? A címertan ismerete nélkül valóban könnyen eshet az ember abba a hibába, hogy tüzes liliomot s ha már minden áron akar, tulipánt láthasson a Krónika képeinek liliomaiban. Mert tény, hogy a Krónika egyik lapján, amelyet képen is bemutatunk, a rózsák mind fehérek, a liliomok mind vörösek (I. tábla). Csakhogy a vörösre festett liliom sem nem tüzes liliom, sem nem tulipán, hanem egyszerűen arról tanuskodik, hogy aki a Bécsi Képes Krónikát illuminálta, címerfestő volt és úgy válogatta az iniciálék virágainak színét, mint szokás a címer mezőiben. Fehér rózsák és vörös liliom nem a természet utánzása, hanem a címertanban szokásos színváltogatás. Hasonló eset nem ritka a címereken, például a Mocenigo-család címerében a felső rész kék mezőben fehér rózsák, az alsó rész fehér mezőben kék rózsák (46. kép). Ezt éppen úgy nem ismeri a természet, mint a vörös fehér-liliomot.

A Bécsi Képes Krónika liliomai alak dolgában nagyon hasonlítanak az Anjou-liliomra. Ez a monda szerint a korai középkorból ered. Francia legenda szerint a liliom már Chlodvig király, tehát az V. század vége óta a francia királyok virága. Mikor Chlodvig megkeresztelkedett, angyal nyújtotta neki a liliomszálat. De az Anjou-liliom eredete egészen más. Ezt kétségtelenül bizonyítja a liliomtól lényegesen eltérő alakja. A jellegzetes Anjou-liliom csak a XII. században bukkan fel s egyáltalában nem liliomról mintázott címerképmotívum. Egyesek szerint három lándzsahegy. Én azonban más véleményen vagyok. Ha ugyanis az Anjou-liliomot összehasonlítjuk a lovagi, structollakkal díszített sisakkal, amelyet tudvalevőleg szemlére tették ki a torna előtt, csakhamar kiderül, hogy a sokat emlegetett Anjou-liliom nem lehet más, mint a structollas lovagi sisak ugyanolyan primitív s a címerfestők által stilizált jelképe

46. kép. Az 1802-ben Magyarországon honosított olasz gróf Mocenigo-család, XVI. századbeli olasz címere: felső részében kék mezőben fehér rózsák, alsó részében fehér mezőben kék rózsák. (Csergő G. nyomán.)

(47. kép), mint a címerképben használt rózsza és liliomjelkép. Csak a liliom közkedveltsége következtében kapta később, mikor már elfeledték eredetét, az Anjou-liliom nevet.

Ez magyarázza, amit Csoma még különösnek talált, hogy az Anjou-liliomot mint címert csak a Győr-nemzetség leszármazói használták középkori heraldikánkban, „s Anjou királyaink alatt is csak azok, kiknek ők, mint saját címerüket különös királyi kegyből adományozták... Későbbi heraldikánkban is ritkán kért és ritkán adományozott címerkép. Csak Kassa város nemesített polgárainak címereiben látjuk, mint emlékeztetőt szülővárosukra, családuk bölcsőjére, mely azt még 1369-ben kapta különös királyi kitüntetés jelül címerébe Nagy Lajos királytól.“

(48. kép.)

47. kép. Jean de Berry herceg 1360-ik évi pecsétje: a hattyú nyakába akasztva az Anjou-liliomos címerpajzs, az oroszlán fején lovagsisak strucc-tollakkal. (Br. Nyáry A. nyomán.)

A pecsétgyűrűkön használt lovagkori egyszerű rózsza koszorúba kötve a magyar címerekben is gyakori. „Ezen sablonok és emblémák közül, — írja Csoma — melyek eleinte kör vagy ovál alakba voltak foglalva, később sok pajzsba került s egyes családok állandó címerévé váltak.“

Míg északibb országokban még sokáig fontos szerepet játszik az a naturalizmus, amelyet Giotto alapított meg a művészetben, Olaszországban már a XV. században nagy változás következett be a virágos váza motívumainak iparművészeti alkalmazásában. Itália városaiban ekkor már a polgári ízlés került felszínre, amely a művészetben is nagy mértékben visszaszorította a lovagkori (gothikus) hagyományokat és az egyszerű polgári élet eszményeit állította előtérbe. A festészetben a lovagkori ünnepélyes áhitat helyébe a polgári realizmus lép, Mária nem többé a lovagváarak trónoló úrnője, hanem előkelő polgárnő, aki nem okvetlenül ragaszkodik már a liliomhoz és a rózsához.

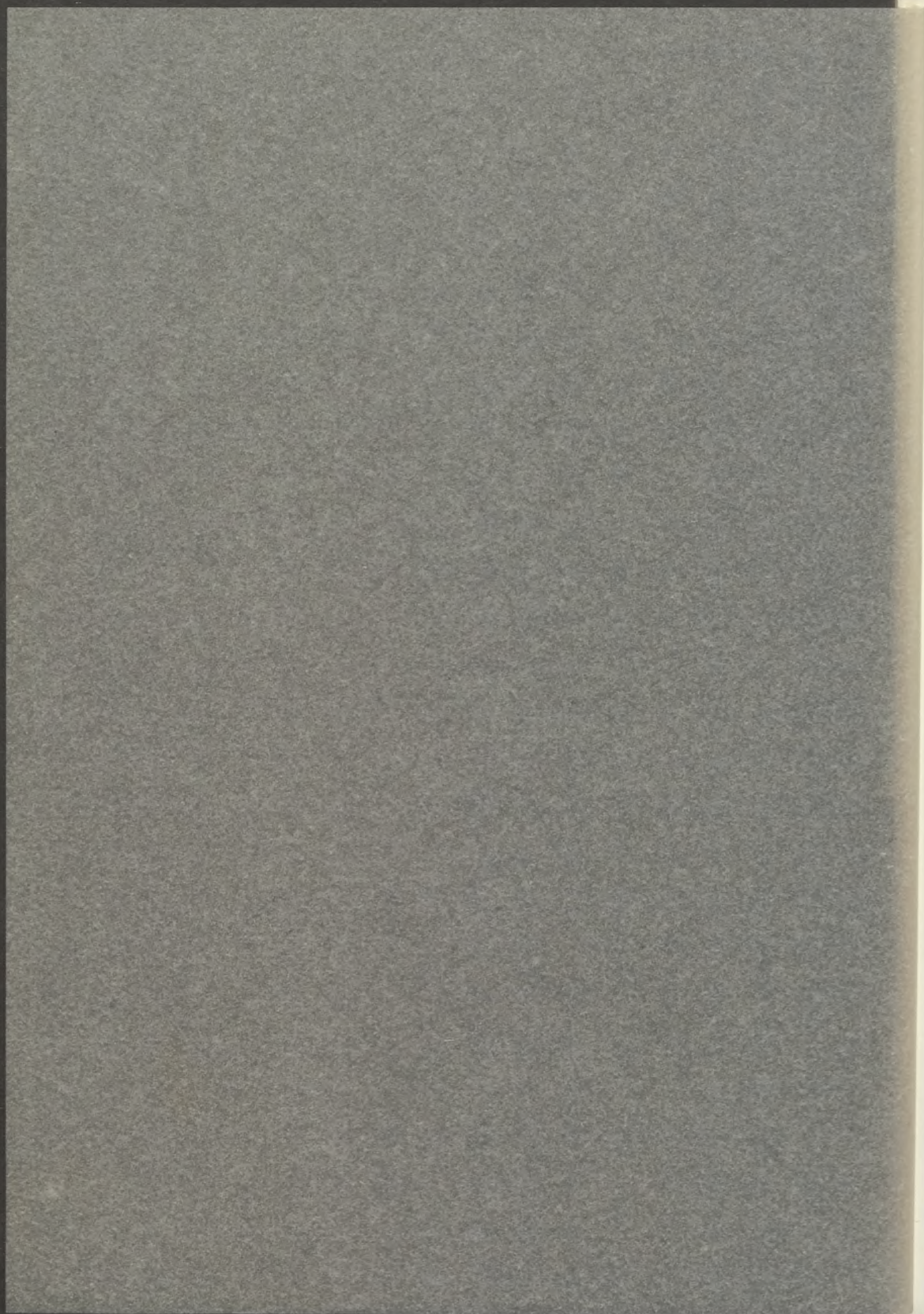
A szellemi divat a humanizmus, az ókori Róma emlékeinek felújítása és követése. A művészeti motívumok között legjobban kifejezi ezt az akantusz-motívum felújítása, amely előkelő szerepet játszott a régi Görögországban és Itáliában.

Az akantusz ókori szerepléséhez tudnunk kell, hogy ennek a növénynek két faja, az *Acanthus mollis* és *spinosus*, akkor a kertészetben is nagy szerepet játszott s miként az ifjabb Plinius két

VIII. TÁBLA.

Barokk virágbokréta vázában, Bogdán Jakab festménye 1700 körül.
(A Szépművészeti Múzeum tulajdona.)

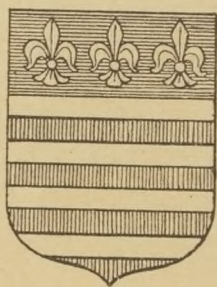
leveléből tudjuk, amelyekben villáit írja le, a pázsitot helyettesítette bizonyos mértékig a kertekben. Erre a célra sűrűn ültették és a mai pázsit módjára vágták. Az ilyen akantuszt az ifjabb Plinius *acanthus topiarius*-nak nevezi.

Az öregebb Plinius is megemlékezik az akantusról természetrajzában: „Az akantusz díszkertekben és városokban látható, levelei felállóak, hosszúak és a magasabb táblákat és rabattokat szegélyezi. Két faja van, egy tüskés és bodros, amely kisebb, és egy tüskételen, amelyet némelyek *páderos*-nak, vagy *melamphyllum*-nak is neveznek.“

Hasonlóképpen az ókori római iparművészetben is nagy szerepet játszott az akantusz, falfestményeken és valószínűleg bútorokon is. Már az ókori római iparművész használta azt az akantusz-motívumot, amelyben az akantuszlevelek szeszélyes futású indára fűzve jelennek meg s különbözőképpen stilizáltak (49. kép).

A renaissance nagy előszeretettel alkalmazta ezt a motívumot az iparművészetben s kedvéért elhanyagolta a lovagkori naturalizmust. Egészen figurális díszet szerkesztett belőle, amelynek többé semmi köze a valóságos növényhez. A lovagkor egyszerű vázái is eltűnnek, helyüket a lakásban és az iparművészeti motívumban az antikot utánzó mentől díszesebb vázák foglalják el. S a vázában nem valóságos virág áll többé, hanem akantusz, pálma, vagy más hasonló. Ez az antikizáló és stilizáló átalakulása a vázába állított virág motívumának különösen szép emlékekben maradt ránk toszkánai templomok bútorzatán és a renaissance kelengyeládaín (50. kép). A firenzei Santa Maria Novella templom szentélyszékeinek fekete alapon rakott fehér intarziái csodálatos gazdagságban mutatják ezt a stilizált motívumot (51. kép). A XV. század egyik kiváló bútorkészítő mesterének, Baccio d'Agnolo-nak művei ezek a templomi bútorok, aki páratlan kecsességgel vezette a vázából eredő indát és ügyes változatossággal fűzte rá az akantuszlombot.

Itáliából csakhamar északra is eljutott az új művészeti irány s talán leghamarább Magyarországra. Vasari feljegyzéséből tudjuk, hogy Benedetto da Majano Mátyás király számára két gyönyörű marketteriával kirakott ládát készített s a művész maga

48. kép. Anjou-liliomok, Kassa város címerében. (Csoma J. nyomán.)

hozta azokat Budára. Nagyon érdekes változást idézett elő Magyarországon ez az új irány a kódexek illuminálásában. Bár — mint említettük — a magyar kódexek illuminátorai sohasem jutottak el a naturalizmus arra a fokára, mint a nyugatiak, mégis kétségtelen, hogy egészen más módon stilizálták a leveleket és virágokat a lovagkorban, mint már Mátyás korában Budán. Ekkor ugyanis a kódexek miniatűrjein is megjelennek a renaissance antikizáló motívumok s főként az akantusz. A virágvázába fűzött akantuszmotívum látható például a *Trapezuntius* néven ismert s valószínűleg Magyarországon készült Korvin-kódex címlapján és a Nemzeti Múzeumban őrzött *antifonale* töredékén.

Mátyás királynak az a törekvése, hogy a magyar szellemi életet közvetlenül az akkor vezető szerepet játszó olasz humanizmushoz

49. kép. Indára fűzött akantusz-levelek virágszerűleg elrajzolt „fougère stylisée” motívummal a római császárság korában készült faldíszben. (L. CLOQUET nyom.)

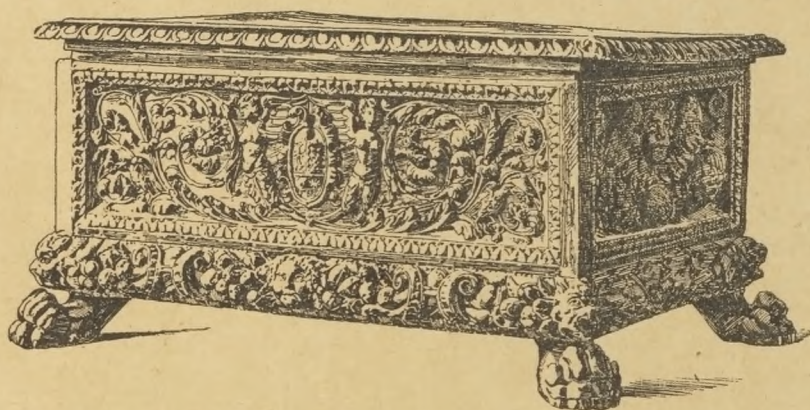
kapcsolja, szinte nyom nélkül elbukott s csakhamar ismét a német kapcsolatok erősödtek meg. Németországban pedig és másutt is az Alpoktól északra sohasem juthatott olyan mértékben előtérbe a renaissance gazdagsága, mint Itáliában. Azok a drága keleti iparművészeti anyagok, fa, szövet, elefántcsont stb. csak királyi udvarokba kerültek az északibb országokban és már feldolgozva hagyták el az olasz határt.

Ennek következtében Németországban is, Magyarországon is tovább járta a lovagkori szegényebb és szerényebb iparművészet, itt soha sem ment ki divatból az egyszerű hazai fa és a festés. Ennek következménye, hogy sem Németországban, sem Magyarországon nem olyan jellegzetesek és gazdagok a renaissance-kor iparművészeti alkotásai, hanem egyrészt tovább élnek a lovagkori motívumok, másrészt hamarosan és mindent elsöprő erővel honosodik meg a barokk.

Ezek után talán meglepetésként hat első pillanatra, mégis tény, hogy a római akantusz-motívum felújítása alapján támadt renaissance-kori stilizált váza az akantusszal legjellegzetesebb elemévé vált a magyarosnak mondott iparművészeti dísznek és mai napig felismerhető az úgynevezett népművészetben. Nincs olyan népiesnek mondott iparművészeti munka, bármely országrészből származik, amelyen ez az alapmotívum ki ne lenne mutatható, fán, kövön, mázas agyagárun, szőtteken egyaránt.

Ez a megállapítás Éber László cikkében már 1905-ben olvasható *Az iparművészet könyve* című munkában: „Általában mondhatjuk, — írja Éber — hogy mint a bútorok díszítményeiben,

50. kép. Renaissancekori olasz kelengyeláda az Iparművészeti Múzeumban; az akantuszlevelekkel díszített inda a tévesen „fougère stylisée”-nek nevezett virágszerű akantusz-motívumban végződik. (Gaul K. nyomán.)

a mennyezetek festményeiben is igen sokáig fennmaradtak a renaissance dekoratív művészetével összefüggő reminiscenciák, csakhogy mindjobban, sokszor felismerhetetlenségig elváltozva, elferdülve, félreismerve, de egyúttal új elemekkel, gondolatokkal bővülve is. A régi, untig ismételt sémákat a népies ízlésből fakadó friss formák, sokszor éppenséggel meglepő új kombinációk tartják életben. A díszítmények elosztása nagyjából, az egyes kompozíciók, a XVI. századtól a XVIII.-ig vajmi keveset változnak, de a részletek annál jobban elváltoznak, megújulnak, minél inkább távol esnek az eredeti forrástól.“

Ezekben a sorokban nagyjából az egész, a vázába állított virágot ábrázoló alapmotívum fejlődéstörténetét megtaláljuk. Ámde, sajnos, Huszka József művei nyomán az a nézet terjedt el,

hogy a magyarosnak mondott ornamentika legfőbb díszítő elemei keleti származásuak, perzsa-szasszanida eredetűek és éppen ezért

51. kép. Vázából eredő indák akantusz-levelekkel a Santa Maria Novella templom szentélyszékein; Baccio d'Agnolo intarzia-munkája a XV. században. (Gaul K. nyomán.)

éppen úgy követte az általános európai irányokat és mozgalmakat, mint minden egyébben.

Hogy miért nem olyan tiszta és gazdag a magyar renaissance

mindenféle olyan elem van bennük, amelyet sohasem láthatott a magyarság, datolyapálma stb. Csodálatos eltévelyedése a magyar közfelfogásnak ez a turáni romantika, amely annyira felületes, hogy vagy egyáltalában nem akarja észrevenni a keletinek mondott virágok alatt a jellegzetes renaissance vázát, amely még pásztorfaragásokon is többször látható, világos jeléül annak, hogy ez a motívum mindenestől renaissance maradvány, avagy amikor a népművész az akantusz rendkívül bonyolult művészi vonalrendszerét együgyű virágvonallakká egyszerűsíti és a görög-római váza klasszikus vonalait egyszerűen négyszögekkel pótolja, olyan komolytalan magyarázatokat eszel ki, mint például Huszka József a székelykapu „pálmá”-jának megfejtésére. Holott csak szét kell nézni kissé a nyugati, kívált a német népiesnek mondott iparművészeti tárgyakon s egyszerre teljes történelmi világosságban áll előttünk, hogy a magyarság ebben is

A „fougère stylisée”-nek nevezett akantusz-motívum Bethlen Kata 1695-ben készült kelengye ládáján a renaissance-barokk keverékstílusban rajzolt virágdíszben.
(Éber L. nyomán.)

korának iparművészete, mint az itáliai, már megokoltam. Hogy pedig miért tért el olyan hamar a magyar ornamentika az akantusz-tól és miért változtatta a vázából eredő akantusz-motívumot mindinkább élénkülő és színesedő virágmotívumokkal, annak is könnyű magyarázatát találni: az európai művészeti divat, a barokk hatása alatt. Nem Magyarországon találták ki és legkevésbé sem a népies iparművészek az irányváltást a művészetben és stílusban, hanem öntudatos művészek messze nyugaton, a francia királyi udvarban és Hollandiában, ahol a barokk virágkultusszal nőtt nagyra a virágfestészet.

Európában a divatot a XVII. századtól egészen a francia forradalomig a B o u r b o n-ok irányították. Már XIII. L a j o s szakít a renaissance iparművészet jellemző fekete-fehér színeivel és a renaissance akantusszal s udvari festőivel új, természetes virágmotívumokat terveztet. Felújul a lovagkor virágszeretete, csakhogy most a virágkultusz a diadalmas török virágokat rajongja körül, a tulipánt, császárkoronát, iriszt, jácintot, az amerikai napraforgót stb. P i e r r e V a l l e t Párisban megfesti virágos könyvét s *Le Jardin du Roy* címmel IV. H e n r i k-nek ajánlva 1658-ban kiadja.

Ugyanekkor megszületik Hollandiában a virágfestészet és híre bejárja egész Európát. Klasszikusa D a n i e l S e g h e r s, majd pedig D a v i d d e H e e m (1570—1630) egész virágfestő dinasztiának megalapítója. Végül J a n v a n H u i j s u m és kivált R a c h e l R u i j s c h a XVIII. századba telepítették át a virágfestészetet. Hogy a virágfestészetnek mennyire szoros volt a származási kapcsolata a hollandi virágtenyésztéssel, mutatja D a v i d d e H e e m példája, aki mint virágkereskedések cégérfejtője kezdte pályáját. És az a Hollandia, amely nyomorban tengette olyan festőit, mint R e m b r a n d t és F r a n s H a l s, kitüntetésekkel halmozta el a virágfestőket és egész kötet dicsőítő költeménnyel hódolt R a c h e l R u i j s c h-nak.

Magyarországon a barokk kor nem ismerte a virágfestészetet, a magyar festő akkor csak külföldön boldogult. De a nyugatra vándorolt magyar festők között kettő is kitűnt mint virágfestő. Egyik az eperjesi születésű B o g d á n J a k a b (1660 körül — 1724), aki Bécsben tanult, majd Amsterdamban és kivált Londonban dolgozott s ott halt meg. 1690-ben ment Angliába, ahol Londonban a királyi paloták részére festett színgazdag csendéleteket, köztük divatos virágképeket is (VIII. tábla). Veje, a nagyszebeni születésű S t r a n o v e r T ó b i á s (1684—1758 előtt), szintén virágfestő volt s szintén külföldön dolgozott. Stílusa ugyanolyan mint apósáé.

A magyar ornamentika ebben a korban csak gyenge és bátor-talan visszfénye a francia udvar és Hollandia azóta is utólérhetetlen színpompájának. Hasonlóképen a magyar ornamentika virágmotívumai is csak, többnyire német közvetítéssel, messze keletre vetődött hatásai az európai barokkművészetben uralkodó naturalisztikus és rendkívül gazdag virágmotívumoknak. Önálló nagy művészek és iparművészeti mesterek még ebben a korban sincsenek Magyarországon, aki ilyen hivatást érez magában, nyugatra vándorol, ennél fogva teljesen hiányzik nemcsak a merész és teremtő kezdeményezés, hanem többnyire a művészeti stílus helyes megértése is.

Közelfekvő példa a botanikai irodalom történetében Melius *Herbarium*-a és Péchy Koszorú-ja. A XVI. század utolsó negyedében Melius *Herbarium*-ához a fametsző úgy készít címképet, hogy Lonicerus füveskönyvének négy képét illeszti össze (64. kép), A Martini munkáját magyarra fordító Péchy változatlanul készítteti el a fametszeteket a német eredeti képei nyomán, csak éppen a koszorúköti gyermekek neveit írja át magyarba (30. kép). Péchy munkáját itt azért is meg kellett említenünk, mert nyomtatott könyvben magyar nyelvű szöveg kíséretében az ő Koszorú-jában találjuk az első ilyen motívumot: többnyílású vázát, amelynek nyílásaiból ciprusfű-ágak bújnak elő (9. kép).

De ahol nem közvetlen az átvétel, ott hiányzik a tudatosság s az iparművészetben feltűnő a ragaszkodás a renaissance akantusz-motívumhoz. Ezt igyekeznek valami módon virágossá átalakítani s a renaissance akantusz-alapmotívum virágos vonalakkal és színekkel továbbfejlesztett stilizálásai azok a díszek, amelyeket a népies iparművészetben szeretnek magyarosnak mondani. Ennek az együgyű renaissance-barokk keveredésnek közismert és kiváló példája Bethlen Kata kelengyeládája, amely 1695-ben készült s ma az Iparművészeti Múzeumban őrzik (IX. tábla). Elejét négy oszlopszerű lécz — a középkori ládastílus emlékei — három mezőre osztja. Az oszloplécek díszje határozott renaissance hatást mutat, ellenben a két szélső mező már erős barokk befolyást árul el. A mezők négyszögletű keretét virágminták veszik körül, amelyek elosztása érthetően hirdeti, hogy ezek a képzelt virágok a renaissance indamotívum feldarabolásából keletkeztek, a keretben lévő díszben is hamarosan felismerhető az alapmotívum, nem más ugyanis, mint virág a vázában. De mi lett a klasszikus görög vázából és mi a klasszikus akantusz-ból? A vázát kagylószerű idom helyettesíti a barokk hatás követ-

keztében, az akantusz vonalaiból pedig tarka és „tündéri“ virágokat festett a láda készítője.

Különösen érdekes a három virágkocsány közül a középsőnek hegyén díszlő virág. Valami kékes, liliom- vagy tulipánszerű idom, lefelé hajló piros gallérral. Ilyesmit hiába keresnénk a természet virágai között. Ott nem is találjuk meg sohasem ennek a figurának magyarázatát. De ha az ember megelemzi, valóságos darwini átmeneti alaknak bizonyul egy nagyon jellegzetes akantusz-motívum és valamely barokk virágmotívum között. Indaszárra fűzött akantuszleveleket gyakran alkalmaztak már a római rajzoló is úgy, hogy két kihajlóhegyű levelet egymással szemben fűztek az indára és mert az inda hajlását akarták az idomban egyensúlyozni, az egyik levelet kisebbre mérték. Alul pedig gallérszerű függeléket toldottak ez alá a figura alá. Nagyon szívesen használták ezt a figurát az inda csúcsán is, ahol könnyen virág benyomását keltette. Más esetben felcsavarták hegyébe az inda végét, ekkor fürtszerű idom támadt. Nemcsak rajzban, vasban is gyakran mintázták ezt a figurát. Francia műtörténészek már foglalkoztak ezzel a motívummal és például Cloquet „*fougère stylisée*“ néven különböztette meg (52. kép). Bizonyosan helytelenül, mert kétségtelen, hogy nem páfránylevél, hanem az általánosan elterjedt akantusz stilizált motívuma. Bethlen Kata ládáján a szóbanforgó renaissance-barokk átmeneti figura nem más, mint ez az akantusz-motívum virág-szerűleg átfestve valamely, a művészeti stílusokat nem értő „mester“ által.

52. kép. A helytelenül „*fougère stylisée*“ néven megkülönböztetett akantusz-motívum. (L. Cloquet nyomán.)

Ez a virágosan átalakított *fougère stylisée* egyik legjellemzőbb eleme a magyaros ornamentikának (53. kép) s mai napig is gyakran szerepel abban. Ha nem ismerjük különös származását, soha meg nem értjük. Ha a természetből ellesett motívumot keresünk benne, soha meg nem állapíthatjuk eredetét. Így azonban sok mindenféle olyan jelenséget megmagyaráz a magyar népies ornamentikában, amely később, a naturalizmus nagyobbmértetű előnyomulásában is megmaradt a régebbi időkből hagyatéknak, sallagnak, „reliktumnak“.

Azokban a társadalmi osztályokban, ahol közvetlenül nyugatról szerzik be az iparművészeti tárgyakat, vagy nyugatról telepített mes-

terekkel dolgoztatnak, nyoma sincs ennek a renaissance-maradványnak. Különösen már a rokokó korában, amikor megindul Magyar-

53. kép. Barokk-stílusban virágszerűleg fejlesztett „fougère stylisée” XVII. századbeli magyar ónmázás edényen. (W artha W. nyomán.)

országon is a finomabb agyagművesség. A Ferenc császár által 1746-ban alapított s elsass-lotharingiai munkásokkal megindított holiesi gyár készítményein teljes szépségükben tündökölnék annak a kornak kedvenc virágai s első pillantásra elárulják, hogy közvetlenül a ter-

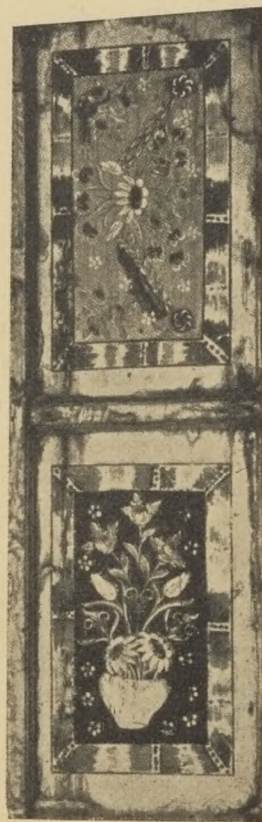

mészetből lesték el vonalaikat. Hasonló naturalizmus jelentkezik minden más iparművészeti tárgyon is, amely nem népies, hanem tudatos művészet terméke.

A népies ornamentikában csak a XVIII. század vége felé mutatkozik a felsőbb körök tiszta stílusú iparművészeti tárgyainak hatása. De sajátosságos módon két egészen eltérő irányban. Részen a naturalizmus már említett előnyomulásában, részben azonban a felismerhetetlenségig duzzasztott stilizálásban.

Előbbire kiváló példa a nagy- és kiskedei unitárius templom mennyezete, amelyet most az Erdélyi Kárpát-Egyesület őriz. Vagy a XVIII. század végén, vagy a XIX-ik elején készült. Különböző méretű, hosszúka és négyzetes mezőinek festett díse nagyon változatos. Határozott rokokó hatást árul el. Nagyon jellegzetesek vázába állított virágbokrétaí, amelyeken semmi nyoma stilizációs sallangoknak, hanem naturalisztikus rózsza, tulipán és más virágok állanak ki a vázából (54. kép). Ilyen természetes virágbokréta a rokokó- és kivált a biedermeierkorban gyakran jutottak el a nép közé az egyre jobban terjedő színes sokszorosítások eredményeképpen. A szűrszabók virágos mintakönyvei ma is őrzik, hogyan rajzolták le a népies iparművészek a biedermeierbokréta mintákat.

A stilizálást nagymértékben vezette az anyag és a tér. Ezeknek következtében gazdagodott meg a virágos alapotívum a cifraszűrön olyan „keleties“ túltömöttségű vonalrendszerre (55. kép) és ennek következtében egyszerűsödött vissza a trecento virágos vázájává a kapufákon és fejfákon. Azonban a cifraszűr leggazdagabb virágcsokrai között is fel-feltűnik néha a klasszikus görög váza alakja, máskor és gyakrabban természetesen szívve vagy más idommá stilizálva. És a virágszerű idomok alatt a kocsányon keskeny levélkék sorakoznak olyan sűrűn, mint a rozsmaring hajtásán: természetesen

54. kép. Festett virágdísz a kedei templom mennyezetén, a vázában rózsából, tulipánból és napraforgóból kötött bokréta. (Éber L. nyomán.)

korántsem rozmaringlevelek, hanem a renaissance indára fűzött akantusz utolsó és túltömött, rendkívül leegyszerűsített vonalmaradványai. Minderre az átalakulásra szükség volt, mert a cífraszűr vásárlója annál többre becsülte a szűrt, mentől jobban kitöltötték dísszel a szürke szövetet. Mindez könnyen megtörténhetett, mert a hímzés nemcsak lehetségessé tette ezt a figurális gazdagodást, hanem szinte

maga is rávezette a szűcsöt. Jellegzetes maradványa a *fougère stylisée* hatásának a „pávaszem“ és „pávaszemes virág“ néven ismert motívum.

Ezzel szemben a fafaragó mentől inkább elnagyolni és leegyszerűsíteni kényszerült az eredeti renaissance-barokk virágmotívum vázájának és akantuszból képzett virágjának bonyolult vonalrendszerét. Így alakult ki az ország minden táján látható díszes kapufélfákon és a temetői fejfákon az az egyszerű virág- és vázamotívum, amely sokszor a XV. századbeli magyar pecsétek virágos vázájának rendkívül primitív vonalvezetését juttatja eszünkbe (56. kép).

55. kép. A renaissance-barokk akantusz-motívumból átrajzolt szűcsvirág: alol a váza, a száron „rozmaringlevelek“, „rózsák“, „pávaszemes virágok“ stb. (Györfy István nyomán.)

Nagyon nehéz feladat annak meghatározása, hogy mit ábrázolnak a magyar népies művészet díszítő elemei. Olyan nehéz ez a feladat,

hogy szinte megértjük Huszka tévedéseit, aki hol pávaszemet, hol meg pálmát látott ennek az ornamentikának elemei között. De a pontos elemzés eredményhez vezet. Miként már Györfy István kimutatta a cífraszűrről írt munkájában, a szűrornamentika a szűcs-munkákon a XVIII. század végén kezdődött. „Alkalmasint a dunántúli, elsősorban pedig veszprémi szűrszabók kezdhették, — írja Györfy — erre vall az is, hogy a dunántúli kanászszűr legtöbb

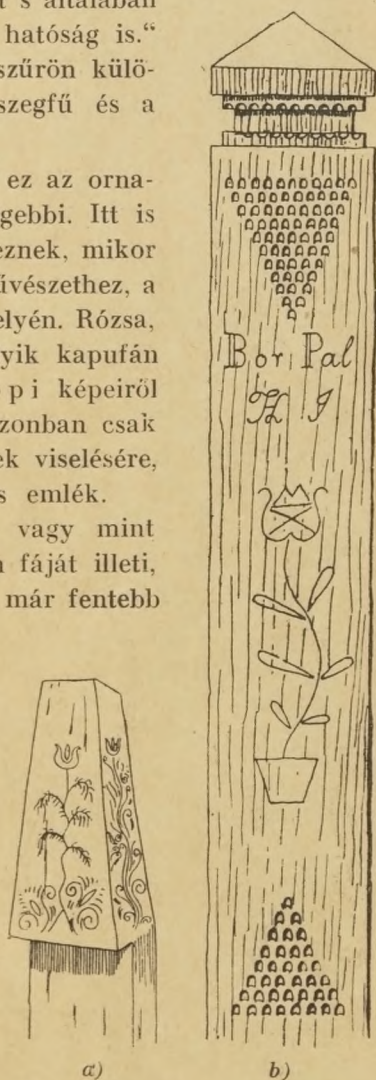

szűcsreminiszcenciát őriz. Különben öreg debreceni szűrszabók emlékezete szerint is a virágozás Veszprém felől jött Debrecenbe. A himzésnek sok jelentősége a szűrőn nem lehetett, mert a céhrendszer megszűntéig remekelés tárgya sohasem volt sehol, sőt a céhek még inkább üldözték a himzést s általában a cifrázást. Különben ugyanezt tette a hatóság is.“ A „fougère stylisée“ fejlődésére a cifraszűrőn különösen három virág hatott: a rózsza, szegfű és a tulipán.

A fafaragászati tárgyakon régebbi ez az ornamentika, a ládák, bútorok a legrégebbi. Itt is körülbelül ugyanazok a virágok jelentkeznek, mikor már a naturalizmus eljut a népies művészethez, a renaissance-barokk „fougère stylisée“ helyén. Rózsza, szegfű, néhol még liliom, amely némelyik kapufán olyan régies, mintha Filippo Lippi képeiről mintázták volna, és a tulipán, amely azonban csak legritkább esetben jogos ennek a névnek viselésére, többnyire elnagyolt, együgyű stilizációs emlék.

Ami a székelő kapuk pálmáját, vagy mint Huszka egészen tévesen nevezi, Isten fáját illeti, amely szónak helyes magyar tartalmát már fentebb bemutattuk, szintén a fentebbi magyarázat ad felvilágosítást. Szó sem lehet itt pálmáról, ellenben azokban az idomokban, amelyek a székelő kapun Huszka könyvében, de sehol sem a nép körében, a pálma nevet viselik, nagyon könnyű a „fougère stylisée“-ből fejlesztett rózsát vagy gyakran szegfűvet felismerni, csak hogy természetesen a tér által megkövetelt magasságig nyújtva és nagyítva.

Ezek a körülmények s a magyar népies iparművészeti ornamentikának ez az európai stílusokból táplálkozó, de nem öntudatos, hanem együgyű kialakulása magyarázzák meg, hogy alapelemeiben

56. kép. Virág a vázában, mint fába faragott dísz a jellegzetes tulipánszerű „fougère stylisée“ leegyszerűsített motívumával; a) karcagi fejfán, b) győrvidéki (mecseri) kapufán. (a) Győrffy J., b) Pálos E. nyomán.)

minden helyi vonatkozású eltérése dacára is nagyon hasonlít a nyugati országok népies ornamentikájához. Lapozgassunk a *Deutsche Volkskunst* című sorozat könyveiben, vagy francia, sőt akár svéd hasonló tárgyú munkákban, mindenütt élénk bukkannak ugyanazok az elemek az ornamentikában, kétségtelen jeléül annak, hogy a népies ornamentika a tudatos művészet elemeinek elszivárgása a nép körébe, ahol együgyű ősiséggé foszolva élnek tovább a nagy vezérlő művészek által teremtetett művészeti elemek.

Az elmúlt évtizedekben sokat vitatták azt is, vajjon eredeti-e a magyar népművészet, avagy a betelepített nemzetiségektől származik. A magyarság ellenségei gyakran hangoztatták az utóbbit. Így például mai napig szemben áll egymással az a nézet, vajjon a székely népművészet eredeti-e, avagy a szászoktól vették át a székelyek. A fentiek alapján azt kell állítanunk, hogy sem az egyik, sem a másik nézet nem állja meg a helyét. Sem a nemzetiségek népművészete

57. kép. Vázából induló szőlőinda római aediculán (sírpületen) Inter-cisában, Pannóniában. (H a m-
p e l J. nyomán.)

Székely kapu díszítése; Enyedi János kapuja Parajdon, készült 1872-ben. A stilizált edényből stilizált szőlőinda kanyarog a magasba, levelei a tulipán-szerűleg elrajzolt akantusz-motívumot utánozzák. (Huszkó nyomán.)

nem eredeti, sem a magyar népművészet nem nevezhető turáni ornamentikának, mindkettő az általános nagy európai művészeti áramlatok terméke. Nem egymástól tanulták, nem önállóan teremtették, hanem az európai ízlést követő felsőbb osztályok holmijairól másolták. Viskikároly kimutatta, hogy a székely kapu eredetét a középkori és újkori várak kapuiban kell keresnünk. Valóban mi sem könnyebb, mint a székelykapu „tulipántos“ indadíszében (X. tábla) felismerni a nyugatázsiai, de Róma által Európába közvetített szőlőindát (57. kép), noha a „mester“ már csak pontthalmazzal jelzi a fürtöt és a „fougère stylisée“-ből virágosított tulipánszerű motívummal a szőlőlevelet. A székely népművészet eredetére nézve Viskiszintén nyugati kapcsolatokat állapított meg. De amit Viski Erdélyre mond, hogy „az erdélyi magyar iparos és tudománykereső ifjak éppen úgy járták a külföldi műhelyeket és főiskolákat, egyetemeket, mint a szászok, s velük egy forrásból merítettek tudást és ízlést; s a fejedelmek is gondoskodtak nyugateurópai mesterekről“, az illik erre a kérdésre egész magyarországi terjedelmében is, és egyedül helytálló, történelmileg egyedül igaz magyarázat. Nincs külön turáni magyar népművészet, hanem az egész magyar művészet szerves része az európai, keresztény középkoron alapuló, azóta is egy-séges eszményekre törekvő művészetnek s a népművészet ennek mindenütt csak együgyű, azaz nem öntudatos és primitív elemekben bővelkedő változata.

7. Szegfű.

Az Árpádok korában aligha voltak Magyarországon díszkertek. Ekkor minden bizonnyal még csak a kolostorkertekben virágzott a rózsza és a fehér liliom, s a különféle déli fűszeres herba. A lovagkori díszkertet az Anjouk honosították meg Magyarországon a királyi várakban s onnan vették át lassanként a nemesi várak. De hogy milyenek voltak a XIV. század magyar várkertjei, arról semmi bizonyosat sem tudunk. Mindenesetre olyanfélék lehettek, mint amilyenek Albertus Magnus leírásából a nyugati várkerteket megismertük. Ilyen lehetett a Károly Róbert által alapított visegrádi várkert, és ilyen a Zsigmond által alapított budai várkert. Mindezekről azonban csak annyit őrzött meg az utó kornak a történelem, hogy voltak.

A kertészeti és virágkultusz szempontjából, sajnos, még a XV. század magyar kertjeiről sem tudunk sokkal többet. Ebben a században leghíresebbek Mátyás király kertjei. Mátyás nagy arányokban kibővítette a visegrádi és a budai királyi kertet, s tudjuk, hogy ekkor már Pesten, Nyéken, Tatán, Komáromban és Pozsonyban is voltak királyi kertek. Dicsérik még az esztergomi prímási és a pécsi püspöki kertet is. Legrészletesebb tudósítást hagyott a királyi kertekről Oláh Miklós, de az ő leírásai értékesek lehetnek építészeti és műtörténeti tekintetben, azonban a virágkultusz szempontjából semmit sem érnek.

A régiek, főként Oláh adatai alapján így rekonstruálja Csánki Dezső a visegrádi kertet:

„Amint a kapun belépünk, azonnal szemünk elé tárulnak a palota pompás kertjei: lent a völgyben s fent a hegy oldalán. Az alsót tekintjük meg előbb. Kővecses utak kanyarognak, gonddal ápolt pázsitok s a kertészet minden művével, a virágok különféle fajaival megakott ágyak között. E kertnek magas dombhát vet határt, melynek oldalait merész ívekben nyugvó, négyszögű terméskövekből rakott falak védik a leomlástól. E boltívek között láthatjuk a hegybejárat udvari pincék és raktárak bejáratát. A dombhátra negyven széles lépcső vezet fel. E hely — függőkertnek nevezik — még bájosabb tájképet ad. Itt már nem csupán a pázsitban, a virágokban gyönyörködünk, hanem a hatalmas növésű hársakban, árnyatadó rejtekekben

s a messze nyíló pompás kilátásban is. Középen díszes művű kút ragadja meg figyelmünket. Veresmárványból van faragva; köröskörül a múzsák képszojai díszítik, középtű pedig Cupido karcú alakja nyúlik a magasba, amint egy márványtömlőn űlve, abból az űde forrásvizet kiszorítja. Csatornákon át vezetik ide a forrást a közeli hegyekből. S a víznek folytonos csobogása, amint Cupido tömlőjéből egy márványtálba s innen az alsó medencébe aláfol, a bájos környezettel együtt elandalító hatású.“

A budai és pesti királyi kertekről még kevesebbet hagyott ránk a történet:

„A csonkatorony melletti főkapun kiérve, — írja a rekonstruáló Csánki — balra tartunk s nemsokára szeműnk elé tárul a Vár-hegy nyugati oldalán s lent a völgyben elterűlő gyönyörű liget. Gondosan ápolat kövecses útakon és lépcsőkön haladunk lefelé. Már messziről feltűnik egy pompás épület s közel jűta, egyszerre csillogó márványból épűlt palota előtt állunk... Odább haladunk. A tekervényes utak most tarka virágű rétek, rózsaligetek és ibolyaágyak, halastavak, díszes fasorok, lombok közű rejtett barlangok, fákból és cserjéből alkotott útvesztők mellett vezetnek el. Itt-ott sodronyból készűlt madárházakra bukkanunk, egyik-másik oly nagy, hogy cserjeligetek és gyűmölcsfák is megférnek benne s mindenik telve hazai és más égűvi szárnyasokkal, köztűk a király kedvenc madarai, a hollók. Odább ezűstszerű mázas cseréppel fedett, toronyszabásű épűletek akadnak útunkba; mindannyi egy-egy étterem, melyekből az űvegablakokon át gyönyörű kilátás nyílik a kűrűlfekű tájképre. Nyaranta e termekben s a szabadba nyíló erkélyeken nyugszik meg s kűlti el estebédjűt a királyi pár. A pesti mezőkön is hasonló gyönyörű kerteket tart Mátyás, hol gondokba fáradt lelkűt szokta időnként megpihettetni. Hasonlókép Budán a sűház mellett. De legregényesebb a budai hegyek közű épűtett pompás nyárilak, erdűs hegyoldalon, csűrgedezű patakok mellett, nagyszerű vadaskertekkel. Nyéknek hívják, a királynak ez a legkedvencebb helye az űdűlésre, szűrakozásra.“

Ha ezeket a kerti leírásokat összehasonlítjuk Albertus Magnus fűntebb idűzett kerti leírásával, több űj kertészeti elemmel találkozunk, amelyeket a lovagkori várkertek még nem ismertek s amelyek ennűlfogva kétsűgtelenű nyomban elárulják az olasz renaissance hatását. Ilyen elűszűr is a kavicsolt út. Láttuk, hogy a XIV. században még nem törtűk meg utakkal a pázsit egységűt. Ilyen továbbá a terraszt. Ez is az itáliai renaissance kert űjítasa. Ilyen végűl a fasor és az útvesztű, amely a dolog természete szerint csak nagy kertekben kaphatott helyet.

Mindez kétsűgtelenűl itáliai hatásra vall. Ez a hatás kűzvetlen volt. Tudjuk, hogy a XIV. és XV. században a királyi és fűűri magyar kerteket olasz kertészek rendeztek be és azok gondozták. Már Károly Rűbert is olasz kertészt tartott Visegrád várában, Mátyás budai, visegrádi, tatai és más palotáit olasz művészek ter-

vezték, Csánki szerint valószínűleg Chimenti Camicia vagy Baccio Cellini. Chimenti Cimiciá-ról határozottan azt írja Vasari, hogy Mátyás udvarában „palotákat, kerteket, forráskutakat, templomokat, erősségeket és más jelentékeny épületeket alkotott.”

Bizonyos, hogy Mátyás olasz kertészei hozták magukkal a renaissance olasz villakert stílusát. Ugyanis Itáliában a XV. században egészen megváltozott a régebbi lovagkori (gótikus) kertstílus. A genovai születésű Leone Battista Alberti (1404—1472), korának a római életet felújító törekvéseit követve és irányítva, megírja a villastílust megalapozó építészeti műveit és ezekben a renaissance-kert elméletét, amellyel Albertus Magnus és Petrus de Crescentiis kertelmélete a multba hanyatlak. Itáliában s később az Itáliát követő egész Európában ettől az időtől kezdve a villakertek terjednek, főként a délnek fekvő napos domboldalokon, amelyeket a renaissance lelkes építészei és kertészei terraszos függőkertekké szepítenek.

Mátyás olasz kertészei ezeknek az itáliai terraszos villakerteknek mintájára bővítették ki a visegrádi és budai várelőkerteket, megszakították a régi várkert pázsitjának egységét kavicsolt utakkal, a hegyoldalba terraszokat vágtak, melyek között lépcső vitt a várba, sőt a villákat is meghonosították „éttermek” és más épületek alakjában. Hogy azonban a renaissance virágkultusza is eljutott-e Mátyás kertjeibe, arról semmit sem tudunk. A leírások csak rózsalugast és ibolyaágyat említenek, de ez már a lovagkori kertekben is megvolt. Pedig a virágkultusz terén a XV. század olyan újdonságokkal lepte meg Európát, amely lassanként mind mélyebb hatású átalakulást idézett elő.

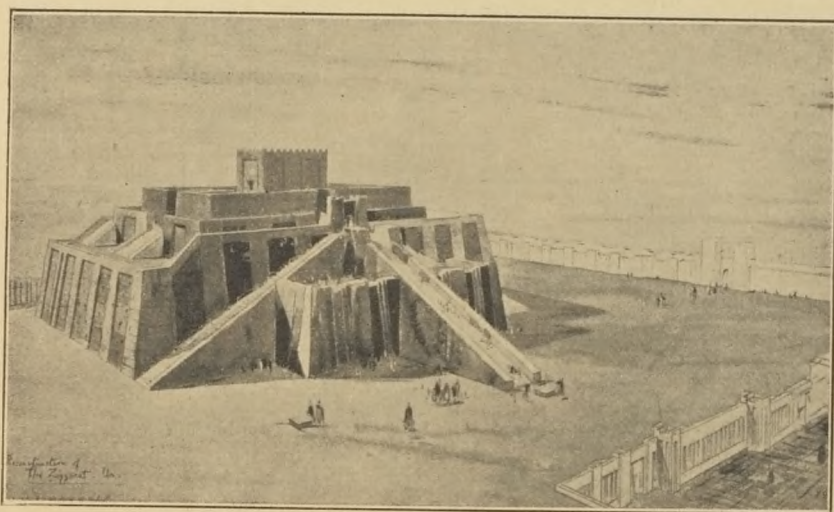
Alberti a klasszikus római szokások alapján ajánlja, hogy a kényesebb és szebb virágokat, növényeket ültessük vedrekbe és cserepekbe s vedres és cserepes virágokkal díszítsük a lakást, a lépcsőket, terraszokat, utak mellékét. És a vedrekbe és cserepekbe ültetett virágok és örökzöldek révén olyan elemekhez jutott a renaissance kert, amelyek elvándorolhattak északra is, ott is hirdethették a déli növényzetben rejtőzködő örök tavasz halhatatlan szépségét.

A virágcserep és növényveder története messze keletre, Nyugat-ázsiaiba vezet, hol a legújabb ásatások az ősi szumir, a jelenleg ismert legrégebb kultúra emlékeit tárták fel. Itt derült világosság a már egyes ókori görög írók által emlegetett Szemirámisz babilóniai függőkertjeire. Kétségtelen, hogy az első függőkertek, vagyis fákkal és

virágokkal beültetett terraszok, Ur városában állottak. Ur leghatalmasabb építménye volt a Ciggurat. Ez a szó magyarul égi hegyet, vagy istenhegyet jelent. A Ciggurat lényegében nem volt más, mint a sumirok legfőbb temploma, amelyet terraszosan építettek és az épület közepén legfelsőbb terrasz gyanánt a torony emelkedett (58. kép).

Mikor Leonard Woolley, aki a Brit múzeum és a pennsylvániai egyetem múzeumának megbízásából az ásatásokat Urban vezette, a Cigguratot kiásatta, közben olyan feliratra bukkant, amely a Ciggurat környékén lehullott ágak eltakarításáról szól. Ebből

58. kép. A Ciggurat Ur városban: a terraszokon felhalmozott földben fák és virágok díszletek, az oldalfalakon a fölös vizet elvezető csövek nyílásai láthatók. (Woolley nyomán.)

Woolley annál jogosabban következtette, hogy a Ciggurat terraszain felhalmozott földben fák és virágok díszlettek, mert az épület oldalfalain mindenütt vízlevezető csövek nyíltak. Ezeken szivárgott el a fölösleges nedvesség a terraszokon felhalmozott földből.

A Cigguratot abban az alakjában, amint reánk maradt, a harmadik sumir dinasztia alapítója, Ur-nam-mu vagy Ur-engu építtette körülbelül 2300-ban Kr. e. Ámde további ásatások kimutatták, hogy Ur-nam-mu Cigguratja régebbi Ciggurat romjai fölött épült és bizonyos, hogy már az első dinasztia is emeltetett Cigguratot,

vagyis az első függőkert építését valamikor 3500-ra tehetjük Kr. e. Urban talált domborművekből tudjuk, hogy a szumirok szent fája a ciprus volt és a már említett Sub-ad királynő fejdíszé (27. kép) nyomán valószínű, hogy viráguk a kerti anémone lehetett.

A Cigguratot tulajdonképpen valami nagy növényvedernek kell felfognunk, de kétségtelen, hogy kisebb, szállítható növényvedreket is használtak a szumirok, amelyekben a hegyvidékről Ur városába szállították a ciprust. Ez körülbelül úgy történhetett, mint ahogyan nem sokkal később H a c s e p s z u t, egyiptomi fáraónő Arábia keleti részéből Egyiptomba szállíttatta a tömjénfát. Később bővebben ismer-tetjük a tömjénfa-expedíciót s a róla maradt képet is bemutatjuk.

59. kép. Adonis-kertecskék a karlsruhei múzeumban őrzött görög aryballoson. (M. L. Gothein nyomán.)

Ezen a képen már láthatók a régiek növényvedrei (67. kép).

Mai értelemben vett cserepek első emlékei a régi Görögországból maradtak ránk. Th e o p h r a s t u s írja, hogy „az abrotonont gyakran cserepekbe (*ostrakon*) ültetik, mint nyáron az Adonis-kertecskéket.“ Egykorú görög vázák képei megmagyarázzák, mi értendő az Adonis-kertecskéken (59. kép). Például a mellékelt képen a létrán áll Aphrodite s Eros átnyújtja neki a növényekkel beültetett korsófelet. A kettétört korsó másik fele, szintén beültetve, a földön áll Eros jobbján, baloldalán pedig növényekkel beültetett edényt látunk a földön. Két oldalt egy-egy aténi asszony nézi a jelenetet. Az A d o n i s halálának emlékére készített Adonis-kertecskékbe, mint most már tudjuk, cserepekbe, édes köményt, salátát, vagy közönségesen búzát, árpat

ültettek s amint az első csírák kibújtak, a cserepeket a háztetőre rakták Adonist ábrázoló bábú mellé, és többé nem öntözték, úgyhogy csakhamar kiszáradtak növényei.

Az Adonis-kertecskék szokása korunkban sem veszett ki, csak hogy mostanában újévre készílik s cserépnek többnyire valamely furesa figurát vagy malacot használnak. Ezt az alakját talán már Rómában kapta, ahol a virágcserep és a növényveder a császárság korától kezdve nagy szerepet játszott, mert a rómaiak már szívesen díszítették a szobákat, ablakokat és tetőket fákkal és virágokkal. A római szokások felújításaként Itáliában ismét divatosá lett növényveder és cserép nyugaton már a XV. század folyamán meghonosodott és a cserepekben megkezdték diadalútjukat a déli virágok és örökzöldek is. Magyarországon ennek ekkor még semmi nyoma. M á t y á s díszkertjeinek leirói sem említenek cserepet, vagy cserepes növényt.

A cserép első és a renaissance legjellegzetesebb virága a szegfű, a világi szerelem és életöröm jelképe. A kerti szegfű (*Dianthus caryophyllus*) a Földközi-tenger mellékének nyugati felében honos. Afrika északnyugati szegélyén Tunisztól nyugatra Gibraltárig, Spanyolországban, Franciaország délnyugati szegélyén, Olaszországban és a környező szigeteken, végül legkeletebbre, Dalmáciában díszíti ez a szegfű a meleg mészsíklákat. A vadon termő alak csüngő szárú és kis, vörös virágú.

A régi görögök nem ismerték és egyáltalában kérdéses, hogy ismertek-e valamely szegfűvet. Noha a füveskönyvek Teophrastus munkájából vették a később szegfű-nemzetségnévvé avatott *Dianthus*-t, mégis ebben nem láthatunk mást, mint pusztán a *Dios anthos* név átvételét. Hogy mi volt a *Dios anthos* Teophrastus munkájában, már nem állapítható meg. De aligha volt szegfű, a kerti szegfű semmiesetre sem. Teophrastus ezt írja botanikájának a koszorúnövényekről szóló fejezetében: „Más növényeknek csak a virágai használatosak (t. i. koszorúkötéshez), és ezek közül egyesek illatosak, mint az ibolya, másoknak nincs illatuk, mint a *Dios anthos*-nak, lángvirágnak.“ Római szerzők a görög *Dios anthos*-t *flos Jovis* alakban fordították latinra. Plinius is említi a *flos Jovis*-t, de ez sem volt szegfű, mert a *flos Jovis*-ről azt írja Plinius, hogy csak a levelét használták koszorúkötéshez, mint a majoránnának, abrotanumnak stb.

Még a középkor első felében sem ismerték a szegfűvet, sem a kertit, sem más fajt. Csak később, a lovagkorban tűnik fel a kerti

szegfű első nyoma IX. vagy szent Lajos legendájában. Ponsort, a kerti szegfű történetének francia nyomozója, így fogalmazta a szegfű mondáját. Mikor Szent Lajos 1270-ben második keresztes hadjáratát vezette Tunisz ellen, seregében kitört a pestis. Az orvosok hiába igyekeztek megállítani a ragályt. A király, aki a természetet a maga titkos kormányzásában mint sokféle gyógyszer adományozóját ismerte és a füvekben való gazdaságában nem volt járatlan, feltette, hogy a természet olyan országban, amely ennyi sok betegséget termel, az ellenük szükséges szereket is készen tartogatja. Elhatározta, hogy maga jár utána a növényi kincseknek. Hosszas keresés után fűszeres illatban gazdag virágra bukkant, amelyet szegfűnek nevezett el, mert az Indiából hozott szegfűszegre emlékeztette és amelyben nyomban felismerte az áldásthozó szert. Sikerült is a virágból készített gyógyszerrel többeket meggyógyítani. De később őt is megtámadta a ragály és áldozatul ragadta. A keresztesek magukkal hozták a szegfűvet Franciaországba, hol csakhamar általánosan megkedvelték. Más változat szerint, angyal mutatta meg a segítségért buzgón imádkozó királynak a pestist gyógyító szegfűvet Tunisz kapui előtt.

Ponsort a legendából azt következteti, hogy az arabok már ekkor kertjeikben tartották a szegfűvet s azt a keletről szállított drága szegfűszeg pótlására és a szegfűlikőr készítésére használták. Így volt-e, nem-e, örökre eldöntetlen marad. De számunkra két szempontból mindenesetre tanulságos a legenda, amely azonban valószínűleg későbbi keletű. Egyik a szegfű nevének eredete. Kétségtelen, hogy Európa előbb ismerte a szegfűszeget s csak később fedezte fel a szegfűvet. A szegfűszeg (*Caryophyllus aromaticus*) messze keleten honos a Molukki-szigeteken s a fűszeres növényekben gazdag mirtuszfélék családjának tagja. Fa, amelynek bimbóit megszáritják és úgy hordják szét a világ minden tájára. A bennszülöttek titkos szernek használták, az arabok tették fűszerré és már az I. században Európába közvetítették, ahol először Plinius ismertette *caryophyllon* néven az indiai fűszerek között. Nevét is valószínűleg a bennszülöttektől vették át s *kvaranf*, Arábiában *krumf* alakjában terjesztették. Ebből lett a görögös *karyophyllon*, majd a középkori latinban *garofilus*, végül a nemzeti nyelvek kialakulása korában a spanyol *gariofilio*, az olasz *garofano*, a francia *girofle* stb. Kapott azonban a szegfűszeg európai neveket is. Ezek közül a németben általánosan elterjedt a *Nelchin*, ahogy még Hildegard írta a XII. században. Ez kétségtelenül a szegfűszeg bimbójának;

tehát a kereskedelmi árúnak szeg alakjáról vett hasonlat. Az eredeti *Nägelchen*-ből alakult később, de csak újabb időkben, a *Nelke*. A magyar szegefű a német *Nägelchen* fordítása s már a schlagli szójegyzékben olvasható: *gariofilus*, *zegfiw*. A mediterrán kerti szegefű virágának illata azonos a keleti szegfűszeg illatával. Ez vezette a lovagkor természetkutató emberét a szegefű felfedezésére. Helyettesíteni igyekezett a szegefűvel a szegfűszeget s ezért jelent meg a szegefű a szegfűszeg, vagyis a *gariofilus* neve alatt s ezért hordja a kerti szegefű ma is *caryophyllus* faji nevét, amely tehát korántsem a *carya* és *phyllus* szavak összetétele.

A szegefű mondájának másik érdekes vonatkozása, hogy ez a virág, mint annyi más, gyógyfűként jelenik meg a történelem színpadán és pedig mint pestisgyógyító, röviden pestisfű. A pestis a középkor legrettegettebb betegsége volt. Gyorsan terjedt és szörnyű kínnal szinte biztosan ölt. Orvosságát nem ismerték, a menekvést egyedül isten kegyelmében látták. A pestisfű mindenütt Isten ajándéka. Több mondát ismerünk a pestisfűvekről Európa különböző országaiban, a lényege mindnek az, hogy Isten — többnyire angyala közvetítésével — jelöli ki valamely nagy királynak, aki hozzá segítségért folyamodik a népét (seregét) öldöklő pestis ellen. Különböző országokban különböző királyok és különböző fűvek szerepelnek a pestisfűvek mondáiban. E mondák, mint általában a lovagkori mondák nagy része, Franciaországból indultak vándorlásra. Ott, mint láttuk, Szent Lajos és a szegefű a pestisfűmonda szereplői. Németországban Nagy Károly a pestisfűmonda hőse és a bábakalács (*Carlina acaulis*) a növénye, amely éppen ezért kapta és hordja *Carlina* nevét. Hogy már a XV. században ismerték, bizonyítja egy németországi kódex, amely képen is megörökítette a *Carlina*-monda szereplőit (60. kép).

Magyarországba is eljutott a pestisfű mondája, itt Szent László a hőse, és a keresztes tárnics (*Gentiana cruciata*) a fűve. A magyar irodalom *Szent László fűve* mondája néven ismeri és tárgyalja ezt a motívumot, amelyről a múlt század népies irányának hatása alatt azt vélték, hogy népmonda. Ez azonban téves származtatás, és kétségtelen, hogy Szent László fűve mondája a XV. század magyar kolostori irodalmának átdolgozása. Valószínűleg valamely németországi forrásból. De az a kódexünk, amelyben a pestisfű mondája magyar ruhát öltött, nem maradt fenn. Első forrásunk már nyomtatott munka, Bejthe István többször idézett *Nomenclator*-a, amelynek azt a két oldalát, ahol a monda megje-

lent, facsimile másolatban (61. kép) mellékeljük. A latin szöveg a növény neve után előbb Szent László pénze mondáját közli s csak végül mondja el a magyar pestisfű-mondát. Magyarul körülbelül így fordíthatjuk: *Gentiana*, közönségesen keresztesfű, Szent László király füve, latinul *S. Ladislai regis herba*, első László-

60. kép. Nagy Károly-füvének legendáját magyarázó kép a müncheni állami könyvtár egyik kódexében; készült a XVI. század legelején. (H. Fischer nyomán.)

ról, Magyarország királyáról, aki a szent jelzót kapta, mert kiűzte Magyarországból a tatárokat. Beszélnek, hogy e király idejében egész Magyarországon rettenetes pestis dühöngött, ő azonban imájával megnyerte Istentől, hogy e pestisnek gyógyítója azon növény legyen, melyet felfelé lőtt nyila estében eltalál, ez pedig a keresztesfű volt, amellyel ezután alattvalóit a pestistől megszabadította.

A későbbi leírások mind Bejthe szövegén alapulnak, a XIX. században költőileg is feldolgozta ezt a mondát Arany János. A magyarból átvették a szomszédos szláv népek is, ezért horvát neve is volt már *Vladislavka*, László füve. A Szent László füve mondájának némely elemzője magyaros motívumnak véli azt, hogy László király nyíllövessel talál a pestisfűre. Bár a szegefű mondájával szem-

Fruentum turcicum, török buza
Fumus terræ, föld epeye, h. e. felteri.
Fungus, gomba.
Fungus daetylites, quem Germani
Maurach vocant, zömörchök.
Fungus in fimo nascens, Kygyo gomba.
Fungus aureus, quem Germani Rayse
appellant, Vr gomba.
Fungus tuberosus, chöpörke.

G.

*G*alla, bugha.
Gallium, egy sugorító flu, zent Iuan
veraga, h. e. flos Sancti Iohannis Bap.
Gentiana, quæ vulgo cruciata dicitur,
zent Lazlo kiraly flue, hoc est, S.
Ladislai Regis herba.

A Ladislaus Vngariz Rege, eius nominis
 primo: qui sancti cognomen adeptus
 est, propter Tartarorum ex Vngaria ex-
 pulsiōnem, eum autē ferunt primūm to-
 ta Vngaria à Tartaris pulsum, in Daciā
 siue Transylvaniā profugisse, in urbem
 Clusā.

Claudsiopolin vulgo Colosvár, hic
cum prædiuite & opulento quodam la-
zio amicitiam & familiaritatem contra-
xisse, cuius factus sit & compater, hui-
us auxilio, qui illi expensas belli suppe-
ditavit, Tartaros denuò aggressus, eis
totam Vngariā ademit, in hac Tartar-
orum fuga, cum nummos aureos, quos
ex præda collegerant, Aradiensi campo
abijcerent, ut insequentes Vngaros re-
morarentur, precibus à Deo contendit,
ut aurū in lapides converteret. Votum
euentus sequutus est. Inde factum pu-
tant, ut Aradiensis ille campus plantis
sapillis abundet, qui aliquando aurei
nummi fuerint. Huius autem Regis
tempore gravissima peste afflictam Vn-
gariā vniuersā aiunt, eum verò pre-
cibus à Deo obtinuisse, ut quamcunq;
stirpem sagitta ab illo in altum emissā
cadens feriret, vtilem illam ad hanc lu-
em curandam præstaret, hanc in crucia-
tam decidisse referunt, quæ deinde sub-
ditos pestis contagio liberaret.

Gerani-

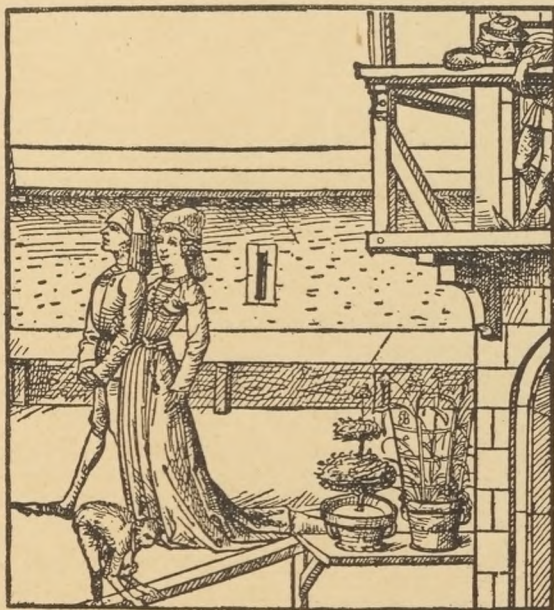
61. kép. Clusius és Bejthe 1583-ban nyomtatott latin-magyar növénynévjegyzékének az a két oldala, amelyen *Szent László pénzének és fűvének* legendája olvasható. (A névjegyzéknek a németújvári ferencrendi zárdában őrzött egyetlen fennmaradt példánya nyomán.)

ben ez a motívum valóban különböztetőnek tekinthető, a német pestisfű mondájával szemben nem. Sőt a nyíl ebben az esetben korántsem a sorsvetést jelképezi a mondában, hanem a pestisfű gyökerének ama tulajdonsága következtében került a mondába, hogy a *Carlina* és a keresztes tárnics gyökere gyakran egészen átodvasodik. Ezt a füveskönyvek szerzői is kiemelik, Melius is megemlíti, hogy a keresztesfűnek „ugyan lyukas a gyökere“. Ezért nevezik a tótok

prostreleny koren, vagyis átlőtt gyökérnek. Hasonló tulajdonságú a német pestisfű, a *Carlina* gyökere is, ezért bővült a pestisfű francia mondája a nyílazással.

Térjünk vissza a szegfűhöz! Piros virága és kellemes, fűszeres illata miatt csakhamar mint virág is kedvence lett a lovagoknak és a szerelem s az életöröm jelképe. Már XV. századi képeken a cserépbe ültetett szegfű a szerelmes pár kísérője (62. kép). A renaissance korában a festők el nem mulasztják, ha valakiről mellképet készíte-

62. kép. Cserépbe ültetett szegfű és nyírott puszpáng rajza XV. századi képen a konstanzi Goldast-család könyvében. (Kornfeld nyomán.)

nek, hogy piros szegfűvet adjanak a kezébe s úgy örökítik meg (63. kép). A szentképeken elmaradhatatlan a rózsza vagy a liliom, a profán célra készült képek virága a szegfű. Később természetesen a Madonnaképeken is helyet kap, mert az elvilágiasodás a renaissance korában, rohamos léptekkel halad előre. A cserép lehetővé tette, hogy ne csak a Földközi-tenger mellékén hódítson, hanem északon is, noha itt már annyira megviseli a tél, hogy nem veheti fel a versenyt a szabadföldi virágokkal, hanem télire a pincébe, szobába szorul.

Legjobban kedvelték minden időben a franciák. A Bourbon-dinasztiából származó II. Lajos, akit a történelem Nagy Condé néven ismer, a XVII. században is fentartotta Franciaországban a

piros szegefű népszerűségét. A francia forradalomban a rojalisták piros szegefűvel (*oeillets d'horreur*) léptek a vérpadra. A revans idején *Bou langer* hívei hordták a szegefűvet. Korunkban a szocialisták

63. kép. Szegefű Dürer 1499-ben készült „A posztós lánya” képén a nő kezében.

virága a piros szegefű, amelynek politikai multjáról bizonyára nem sokat tudnak.

Magyar nyelven a szegefű szó először Murmelius latin-magyar szótárában jelenti a *Dianthus caryophyllus*-t. Murmelius (1477—1517) szótárának 1533-iki kiadása bővült először magyar szavakkal s ez az év lett a magyar szegefű dátuma. Murmelius Lexikon című szótárának ez a kiadása Krakkóban jelent meg és egyik oldalán ezt olvassuk:

De floribus, veraggogrol.

Flos, verag.

Flosculus, veraczka.

Serta, kozzoro.

Corollus, kozzoroczka.

Viola, vyola.

Violae plura sunt genera, sokféle vyolak vadnak.

Caryophilus, sek fy verag.

Rosa, rosa.

Rosula, rossaczka.

Lilium, lilium.

Narcissus, barson sinő lilium.

Calta, vetemenben termő feer verag.

Tekintettel arra, hogy a szegfű szó itt a virágok között foglal helyet, kétségtelen, hogy a kerti szegfűvet jelenti. Ez annál bizonyosabb, mert a fűszerek között — *De aromaticibus*, jó illatú állatokról — újból, de most már szegfűszeg értelemben olvassuk a *Chariophilum*, *szűkfű* nevet.

Azonban a XVI. századból még nem maradt ránk leírása, Melius is csak nevét említi, pedig a német füveskönyvek bőven foglalkoztak vele. De megtaláljuk Melius *Herbarium*-ának címlapján cserepes képét (64. kép); mint tudjuk, Lonicerus füveskönyvéről került oda. Hasonlóképen Martini *Koszorú*-jában és magyar fordításában látható cserepes képe.

A XVII. században már Magyarországon is mindenütt kedvelik. Bizonyítja ezt Nadányi János, aki Erdély számára a francia Mizault még XVI. századbéli kertészeti könyvét fordította magyarra 1669-ben. „Koronás szekfű — írja Nadányi — a közgallusok az ő külső tekintetiről szemecskének vagy *oeillett*-nek nevezik, szagáról pedig *gariophillea*-nak vagy szekfűnek. Ezt az asszonyok annyira szeretik az ő szagának gyönyörűsége és színe böcsös volta miatt, hogy minállunk kevesen találtnak, akik az ő kertekben vagy földedényekben ablakonkint szorgalmatos nagy gonddal ne tartsák. Virága néki mindenek felett tekintetes, szaga mint a szekfű, de igen kedves. Melyek közül egynémely biborszínű, más skarlát, némely hófehérszínű vagy különb színnel tekintetes.”

Nagyon részletesen ír a szegfűről Lippay János, akinek révén azt is tudjuk, hogy „a méltóságos esztergomi érsek urunk ő natsága pozsonyi kertjében többet hatvan külömb-külféle drága színű telyes szekfűveknél találhatni; és nagyokat mint az öreg rózsa, nemcsak oltott sötétvereseket, de magonkölteket is, mind fehér veressel pettyegetteket s mind királyszínűeket”. Elmondja Lippay azt is, miként kell gondozni a kerti szegfűvet, miként kell magon szapo-

rítani s miként felnevelni, végül a szárok mellé „szép pálcácskákat verjenek és gyengén hozzákötözzék, hogy a szél le ne törhesse őket. Ősszel, ha akarja, kiveheti és edénybe teheti, de télben a pincébe vigye. Ha pedig némelyeket mindjárt edénybe akarná tenni, azoknak jól elmetéljék águkat és csak ötöt vagy hatot hagyjanak, hogy még

64. kép. Melius Juhász Péter *Herbárium*-ának címképe; *Lonicerus* füveskönyvének képei nyomán készült Kolozsvárott; jobboldalon az első képen kerti jelenet cserépbe ültetett szegefűvel; baloldalt az alsó képen desztilláló készülék működésben.

tél előtt fiatal ágacskákat verhessenek ki. Mert egyébként elvesznek, ezek is télben a pincébe tétessenek“.

„Ha ki akarja, hogy nagyobb virága legyen, sok bimbót ne hagyjon rajta, hanem az aljasát leszaggassa, sőt ha egyet, kettőt vagy legfeljebb hármat hágy, annál nagyobb lesz. Mivel pedig a szegefűszálon mindenkor két bimbó nő ki egymás mellett, egyik nagyobb, másik kisebb, törje le idején a kisebbiket, hagyja meg az öregbiket. Hogy el ne hasadjanak a kövérségtől a szegefűvirágok, mikor látod, hogy jó temérdekek a bimbók és két nap multán kinyílnak, tekerd meg kétszer vagy háromszor cérnával a bimbónak közepit és kösd meg; azután egy pennacsínáló késsel igen gyengén és egyaránt hasítsd meg jobban az eloszlott végét a bimbónak: szép rendesen és

öregén nyílik. Avagy egy kis hegyetlen ollócskával metéljed környös-körül el a bimbónak zöld héját félig, mikor közel van a virágzáshoz, és rendesen kerekdeden nő a virágja."

A modern szegfűtenyésztés alapjait a XIX. század első felében Lyonban rakták le. Itt egy uradalmi kertész, D a l m a i s, 1835-ben észrevette, hogy egyik szegfűtöve állandóan virágzik. Ez lett a folyton-virágzó, remontáns szegfűvek őse. A múlt század közepén L a i s n é állította elő Levalloisban annak a kornak legszebb remontáns szegfűvét, amely *Souvenir de la Malmaison* néven került a kereskedelembe. A múlt század utolsó két évtizedében a Margit-szegfű volt a divat virága, ezt Sziciliából hozott szegfűtőből S p r e n g e r nevelte. A kiegyezés korának leglelkesebb magyar szegfűbarátja volt báró P o d m a n i c z k y F r i g y e s, aki sohasem jelent meg az utcán gomblyukba tűzött fehér szegfű nélkül.

A cserépben tartott kerti szegfű elterjedése után néhány közép-európai szegfű is bejutott a kertekbe. Ezek közül virágjában és termetében eléggé hasonlít a *Dianthus caryophyllus*-hoz a pünkösdi szegfű, ezen a néven leginkább a *Dianthus caesius* szerepel a kertekben. A magyar kertekben nem gyakori, de már L i p p a y ismertette: „Caryophyllus plumarius, pünkösdi szegfű, apróbb a másfélénél, együgyű fehér virágú, kikeletkor virágzik, és barackvirágszínű; teljes hasonló színű; nagy csoportban kiterjed és gyökerezik; levelei is vékonyabbak, mint másféle szegfűnek."

Kedvelt középeurópai szegfű a csillagszegfű vagy szakállas-szegfű (*Dianthus barbatus*), amelyet Magyarországon szintén L i p p a y ismertetett először. „Flos affricanus, török-szegfű, teljes, egy száron, aki olyan mintha egyenes volna, sok nő". Később a XVIII. század második felétől a hozzá hasonló, egyéves kínai szegfű (*Dianthus chinensis*) szorította vissza, amelyet D i ó s z e g i írt le először a magyar irodalomban.

A cserép és a növényveder ismeretének terjedésével újabb és újabb olyan déli növények jelentek meg Középeurópában a szegfű nyomán, amelyek elől régebben teljesen elzárta az utat a tél hidege. Legelterjedtebb ezek közül a szegfű után a gránátalma és az oleander, amelyek ugyan egyidőben, a XVI. században jelentek meg Középeurópában mint virágdísz, de mert a gránátalma már a renaissance korában fontos szerepet játszott, míg az oleander csak később lett népszerűvé, előre bocsátjuk a gránátalmát.

Tudjuk, ma is az egész telet a pincében tölti s mikor tavasszal a többnyire már korhadó vederben előkerül, olyan kopott, hogy az

embernek kedve támad megkérdezni: ugyan mit keres itt a tavasz ragyogó virágai között? Annál pompásabb jelenség a nyár melegében, mikor átellenesen álló, bár nem örökzöld, de mégis bőrnemű, lándzsás levelei zöld színalapjából lángolva sütnek elő a vörös virágok. Ilyenkor már teljes a kert gazdagsága virágokban, mégis a gránátalmával kevés virág kelhet versenyre; a legpompásabb kertben is feltűnő jelenség s különös, ünnepélyes külsejével mindenütt magára vonja a figyelmet.

Már Nyugatáziában és évezredekkel ezelőtt felkeltette az ember figyelmét. De először nem virágával, hanem főként gyümölcsével. Talán már a kőkori nyugatázsiai embernek gyümölcse volt. De kerti története is lehet vagy négyezer éves, mert Egyiptomban már Kr. e. 1500 körül ültették. A maradó csészével koronázott gránátalmagyümölcs ma is megérdemli figyelmünket. Éretlen korában pirosló, később barna színű, bőrszerű, durva héja éréskor felreped és a kíváncsi szem elé tárja a kétemeletes alma gránátpiros belsejét. Az első emelet háromrekeszű, a felső hat-kilenc rekeszű, mindenik rekeszben számos maggal. A magvak szegletesek, biborkékek és nedves, húsos, vörös magköpeny burkolja őket. A felvágott gránátalma valóban szép látvány átlátszó, kristálytisztá husán áttetsző magjaival. Minden része hasznos. Húsa üdítő gyümölcs, amelyből frissítő italt is készítenek már ősidők óta, a török ezt az italt serbetnek nevezi. Magvai is ehetők, frissen és szárítva egyaránt. A gyümölcs héja cserzőanyag, ezért a régi Rómában *malicorium* volt bizonyos gránátalmafajta neve. A sokmagú gyümölcs a termékenység jelképe lett s mint ilyen, *Astarte*, majd *Aphrodite* jelvénye. Rómában — *Plinius* biznysága szerint — legtöbbször becsülték a kárthágói árút, ezért ott gyakran *malum punicum*, pun alma volt a piaci neve.

Hogy az ókori kertekben milyen fontos szerepe volt, a biblia is bizonyítja, amely Palesztina legfontosabb gazdasági növényeit ebben a rendben sorolja fel: búza, árpa, szőlő, füge, gránátalma, olajfa, datolya. *Homer* a feákok országában leírja *Alkinoos* kertjét s abban említi a körtefát, almafát, gránátalmafát, fügefát, olajfát, szőlőt. Görögországba és Rómába többnyire keletről és Afrikából szállították a gyümölcsnek használt árút, noha a gránátalmafát gyakran ültették Hellaszban és Itáliában is. Itáliában az ókorban kapta sok magjáról *malum granatum* nevét s a modern nyelvekben ez a *Plinius* által is használt neve honosodott meg. A *granum* szó magot jelent, a *malum granatum* tehát sokmagvú alma. Ebből lett az olasz *melogranato* s rövidítve a *granato*, a francia *grenadier*, az angol *po-*

megranate, a német Granatapfel, a régebbi magyar *pomagránát*, és az újabb *gránátalma*, amely utóbbi a német név fordítása. Tudományos *Punica granatum* neve részben a már említett *malum punicum*, részben a *malum granatum* emléke. A *granatum* szó hatása később a katonaság körében is feltűnt, mikor az európai katonaság használatba vette a robbanó lövedéket, annak az olaszban *granata*, innen a többi európai nyelvben s a magyarban is *gránát* lett a neve; a kézigránátot dobó katonát sokáig gránátosnak nevezték.

A renaissance korában már csak emlék volt a gránátalma. Az arabok a X. században elhozták Indiából a citromot és a narancsot s előbb Palesztinában, majd Egyiptomban és Afrika északi partjain alapítottak narancskerteket, a XI. században pedig Spanyolországban és Szicília szigetén is. A gránátalmánál sokkal kellemesebb narancs és citrom, a serbetnél üdítőbb limonádé ettől kezdve hamarosan kiszorította a gránátalmát. Ugyan még Albertus Magnus és Petrus de Crescentiis is felsorolják a gyümölcsfák között, de utóbbi már azt írja, hogy az egyszerűbb emberek délen gránátalmafát, északon szilvafát, birset, füzet, nyárt, vagy szilt használnak kerítésnek. Tehát a XIV. században már inkább csak mint kerítés játszott szerepet a déli országokban.

Ujra fontos szerephez jut azonban a gránátalma a XV. században. De a gyümölcs ekkor már csak az ornamentikában nevezetes. A renaissance híres gránátalma-motívuma csírájában az ókorba visszanyúlik. Tudjuk, hogy Salamon (Kr. e. 970—933) templomának oszlopfejein többféleképpen ábrázolták a gránátalmát s Herodotos szerint Xerxes testőrségének lándzsáin gránátalmadísz fityegett. Keleten a XIV. században elterjed a selymeken a gránátalma-motívum s a XV.-ben Itáliában is ez a legkedveltebb dísz az olasz selymeken. Mátyás király Itáliában készült trónkárpitján a korabeli pápai aranyrózsát utánzó rózsa-motívumon kívül naturalisztikus eredetiségében láthatjuk a gránátalma-motívumokat (XI. tábla). „A XV. század második felében — olvassuk *Az iparművészet könyvében* — az olasz selyemszövés terén Velence jut vezető szerephez; de a szigetváros mellett a selyemszövés többi olasz főhelyei is számot tesznek. A gránátalmás mustra most is az uralkodó, de szerény levélkeretéből káprázatos változatossággal alakított s egymást metsző indadísz keletkezik, amelynek egymásba fonódó virág- vagy szalagfüzéreinek keretében magának a gránátalma motívumnak csak kitöltő szerep jut. Ez a kitöltés azonban csak körvonalaiban emlékeztet még a gránátalmára, amelyeken belül a stilizált gyümölcs helyébe akantusz-lombok.

szimmetrikus virágbokréták, tollas vagy virágos vázák — régi magyar nevükön olasz korsós virágok — és más effélék kerülnek“. Minthogy a XV. századnak legkedveltebb virága a szegefű, többnyire szegefűvel

65. kép. Szegefűekkel kombinált gránátalma-motívum, XV. századbeli olasz selyem-damaszk miseruhán a bártfai múzeumban. (Mihalik Gy. és Török K. nyomán.)

kombinálják a gránátalma-motívumot. Így látjuk egy a bártfai múzeumban őrzött olasz származású miseruhán (65. kép).

A renaissance azonban más módon is feltámasztotta a gránátalmát. És pedig virágjáért, amelyet ugyan jól ismertek az ókorban is, de csak alárendelt szerepet juttattak neki. Plinius azt írja a gránát-

alma virágjáról, hogy a neve *balaustium*, orvosságnak és ruhák festésére használják, s az ilyen ruhát *balaustium-színűnek* nevezik. L ö w I m á n u e l szerint a *balaustion* vagy *balaustium* sémi eredetű szó s a gránátalma elfeledett sémi neve, amely a *belsa* vagy *belasa* szóból ered. *Belasa* pedig repedést jelent, tehát eredetileg az érett gyümölcs neve volt. Később azonban ezt elfeleddék s Dioskurides és Plinius a *balaustion* szót a virág nevéként foglalták le.

A *balaustium* nem tűnt el a középkorban sem, sőt mint gyógyszer használatos volt az egész keresztény és arab kultúrterületen. Nyilván eme szerepének köszönheti, hogy akkor sem szűnt meg iránta az érdeklődés, mikor a gyümölcs már eljutott a feledés útjának kezdetére. A renaissance pedig előtérbe tolta a virágot és azzal, hogy a gyümölcsöt az ismert gránátalma-motívummá alakította, azt is dísszé avatta. A renaissance embere a *balaustium*-ot az olasz *balaustro* alakjában használta s az egész gránátalmafaát gyakran így nevezte. Mikor Alberti javaslata nyomán elterjedt a növényveder iránt az érdeklődés, a lépcső és az erkély díszítésére szívesen alkalmazták a vederbe ültetett gránátalmafaát, amely piros virágaival versenytársa lett a szegfűnek és azt inkább az ablakba szorította. A lépcsőkorlát és az erkélykönyöklő mai napig őrzi nemzetközi nevében a *balaustium* emlékét, ugyanis — mint L ö w I m á n u e l kimutatta — a lépcsőkorlát és erkélykönyöklő Itáliában a díszítésére használt *balaustro* alapján kapta olasz *balustrata* (virágos gránátalmafaával szegélyezett) nevét, ebből lett a francia *balustrade*, amely később világszerte meghonosodott.

A vederbe ültetett gránátalma a XVI. században egész Közép-európában divatossá lett az olasz példa nyomán az úri házakban. Téltre pincébe tették, nyáron a balustrádokat díszítették vele. Lippay ezt írja róla: „Balaustia, vad pomagránát, avagy teljesvirágú pomagránát, aki gyümölcsöt nem hoz, de a virágja igen szép minium-színű veres; öreg teljes, mint a középszerű rózsza. Fája, levele nem különb a gyümölcsöző pomagránátnál. Kirül az olasz fák között. Szaporítása lehet a bujtatás által, vagy a gyökeréről kinőtt ágacs-kákról, amint gyakran megmondottam. Öreg faedényekbe kell tenni, hogy télbe a pincébe vihessék.“ Azonban még a XVIII. század végén sem volt Magyarországon gyakori. Grossinger azt állítja: „a fa nem állja ki a tél szigorát, ezért az ország díszkertjeiben nagyon ritkán látható.“

Annál inkább elterjedt országszerte s még a legszegényebb faluban is barátságosan köszönt szép, s a keserűmandulára emlékező-

XI. TÁBLA.

Rózsa- és gránátalma-motívumok M á t y á s király trónkárpitjából szabott miseruhán.
(A Nemzeti Múzeum fényképe nyomán.)

tető illatú virágjával az oleander (*Nerium oleander*). Jól ismerték már a régiek is ezt az örökzöld, mediterrán növényt. Középkorvégi *oleander* nevében leveleinek hasonlatosságát őrzi az olajfa leveleihez. Tudományos *Nerium* nemzetségneve, amelyet már Plinius említ, valószínűleg a vizek istenének és a habléányok nevének emlékét tartja emlékezetben, akiket a klasszikus mitológia *Nereus* és nereidák néven tisztelt. Van is valami az oleander természetében, ami *Nereus* birodalmába utalja, az, hogy a patakok partjának és az időszakos vízfolyások medrének fája s a Középtenger mellékén, hol nagy terület a hazája, éppen olyan jellemző kísérelője a patakoknak, mint erre mifelénk a fűzek. Utóbbiakkal közös tulajdonsága könnyű szaporíthatósága dugványokkal; a legszegényebb ház ablakában is gyakran látható a dugványa valamely befőttesüvegben, hol a vízben rövid idő alatt gyökereket hajt s akkor cserépbe, majd ha megnőtt, vederbe kerül.

Már egyiptomi falfestményeken is előfordul, hasonlóképpen a naturalizmusokról világhírű krétai falfestményeken, az ókori Itáliában pedig a pompéji falfestmények növényképei között. Ebből megállapítható, hogy ismerete keletről terjedt nyugatra. Theophrastus vad babérnak nevezi, s mert a babérnak görögben *daphne* volt a neve, vad daphnének. Dioskurides a költőibb rózsababér, *rhododaphne* néven ismerteti s azt írja róla, hogy mind a levele, mind a virága mérges, különösen a kutyának, szárnak és az öszvérnek, valamint a kisebb négylábúaknak, azonban embernek borban vett nedve hasznos az állatok harapása ellen. A görögök és rómaiak oleander levéllel dugták el a patkányok és egerek járatait s a levél főzetével irtották a bőr élősködőit. Plinius *nerium*, *rhododaphne* és *rhododendron* neveit közli. *Rhododaphne* neve terjedt el a keleti sémi nyelvekben is, természetesen módosulatokban.

Már az ókorban is ültették díszfának szép virágaiért, de mert tudták, hogy levele keserű és mérges, bizonyos óvatossággal bántak vele. A középkorban mint gyógynövény szerepelt déli vidékeken. A renaissance felújította kerti használatát s szívesen ültette vederbe a balustrádok díszítésére. A renaissance építészettel a XVI. században északibb tájakon is elterjedt a vedrekben. Konrad Gesner már 1560-ban említi Bázélból. A barokk-korban még az előkelők tartották házukban, a XIX. században a nép is széles körben megkedvelte. Hogy akkor éppen a legszegényebb osztályoknak lett legkedveltebb virágos fájává s ma már a külvárosi udvarokban éppen olyan gyakori, mint a falvakban, annak illatos és vörös virága, örökzöld

lombja, könnyű szaporíthatósága és igénytelensége a magyarázata. Annyira igénytelen, hogy egészen ártalom nélkül viseli a cserépnövényekkel szokásos legdurvább visszaéléseket, a túlzott öntözést és azt, hogy nyáron a legforróbb napon kénytelen hevülni. Mintha egyenesen erre született volna.

A magyar irodalomban Lippay ismertette először: „Nerion vagy oleander, Olaszországban termő csemete, hosszúkás a levele, kivel egész tetejéig rakva; felül nőnek a virágai, barackvirág színénél veresebb, fehér virágú is vagyon; hosszú hüvelykek vagyon virágja után, kiben magva terem, ezt ha elültetik, kinő, de hamarébb a gyökeréről kijött fiatalokat leszagatni s azt elültetni. Télbe a pincébe kell vinni. Egyébként ha ki ennék benne vagy bevinné, igen mérges állat.“ Hogy még a XVIII. század végén is inkább az előkelők virága volt, Grossinger feljegyzése bizonyítja, aki a görög *rhododaphne* és az ebből fordított német *Lorberrose* nyomán magyarban a *borostyánrózsa* nevet ajánlja számára. De magyarban is középkorvégi drogneve, az oleander, terjedt el. „Rhododaphne in hortis primorum Hungariae floret, ut perhibet Molnár; non paucas ipse spectavi“ — írja az első magyar dendrológus.

Az Itáliában a XV. században felújított ókori villastílus elterjedése Középeurópában a XVI. században a fentiekben elmondottakon kívül abban is megváltoztatta a kerteket, hogy puszpánggal szegélyezte a virágos táblákat és a különféle alakra nyírt puszpángnak, majd egyéb cserjéknek és fáknek is jelentékeny szerepet juttatott a kertben. Noha ez nem tartozik szorosan a virágkultuszhoz, mégis röviden meg kell róla emlékeznünk.

A puszpángot már a császári Rómában felhasználták a kertekben s az architektonikus villakertstílusnak legfontosabb növénye volt. Plinius azt írja a törpeplatánról szóló fejezetben, hogy a fák nyírása Augustus császár idejében jött divatba. „Azokat a platánokat, amelyeket szorgalmas munkával nem engednek magasra nőni, törpeplatánoknak nevezik. Ugyanis a fák között is találunk torzszülötteket és ezeket általában törpefáknak nevezhetjük. De vetéssel és nyírással is előállíthatók. C. Matius lovag és Augustus császár barátja vezette be az utóbbi években először a fák nyírását“. Miként az újkorban is az eleinte architektonikus formák között maradó fanyírás később, kivált a barokk-korban játékos mesterkedéssé fejlődött, azonképen volt ez már a császári Rómában. „Noha jogosan kételkedhetünk — írja Marie Luise Gothein — a régieknek abban az előszeretetében, hogy ilyen találmányokat bizonyos nevekre

utalnak, mégis el kell ismerni, hogy a császárok kora előtt nem halunk erről a sajátos növényidomításról. Cicero egy alkalommal *topiarius* néven említi azt a kertészt, aki különlegesen a díszkertet gondozta, de itt előbb volt a hivatal, s csak erről nevezték el a fák nyírását, amelyben a kertész később legnagyobb művészetét gyakorolhatta, *opus topiarii*-nak... Az öregebb Plinius korában már sokra kellett vigyék ebben a mégsem egészen könnyű művészetben, mert a puszpángból és a ciprusból egész vadászati és hajóraj- stb. szoborcsoporthozatokat nyírtak...

Sajnos, Magyarországon még a XVI. századból sem maradt írott nyoma a puszpáng kerti használatának. Csak Lippay munkájából értesülünk arról, hogy: „A füvek között legalkalmasabb az ágyak

66. kép. A haimhauseni kastély parkja a XVII. században, az előtérben szökőkút, mellette kétoldalt egy-egy emeletes filegória. (M. L. Gothein nyomán.)

széleinek ékesítésére az izzóp, levendula, spikinárd, ruta, zsálya, Isten fája, római kakukfű, mátrafű, székfű, csillagvirág, apró ciprusfa, alacsony kruspán, aki minden füveknél legalkalmasabb és ékeesebb; ezekkel a füvekkel és kruspánnal a táblák közepin akárminemű címereket, neveket, órákat és aminémű cifrát kívánsz, kiformálhatsz.”

A renaissance korában terjedtek el a kertekben az úgynevezett „kettős lugasok”, vagy fára készített *filegóriák* is (66. kép). „Aki akarja, — írja Lippay — kettős lugost is csinálhat egymás felett, ha mikor a fák jó magasan felnőnek, úgy hogy felül az alsó arcusokat deszkával megpadolják, akin jár hassanak; a felső folyosó lugosnak arcusit ugyanazon fáknak ágaival befödözze és borítsa, a négy szegletin pedig négy nyári házat csináltathat két sorba, hogy ezen a lugos-folyosón egyikből a másikba jár hassanak.”

Európaszerte legszívesebben a hársfára készítették a kettős lugast vagy filegóriát. Nem lehetetlen, hogy már Mátyás kertjeiben voltak ilyenek. Messze keleten is szerették a fára emelt filegóriát, amelynek emléke perzsa festményeken maradt ránk. A hársfa az egyetlen néven nevezett fa Mátyás visegrádi kertjében. Különösen elterjedtek azonban a hársfára készített filegóriák a XVII. században s a magyar kertekben is sok volt ekkor belőle, miként Takáts Sándor kutatásaiból tudjuk.

„Az egykori magyar udvarházak patriarchalis életében — írja Takáts — a hársfák voltak a multságok szemtanúi. A magyar uraknál ugyanis az a szokás járta, hogy a hársfák ágait mesterséges úton növesztették és hajtogatták mindaddig, amíg az árnyékos lombok és az egyenesre növesztett ágak alkalmasakká lettek egy-egy nyári mulatóház vagy filegória építésére. Az ilyen mulatóházba vagy filegóriába kétfelől partosan csinált garádics vitt, mely garádicsnak hol több, hol kevesebb lépcsője volt. A filegória körül könyöklő karfás folyosó futott végig, ahonnan rendesen igen szép kilátás nyílt a virágos kertre.

Amikor a hideg melegre tért s a hársfák rügyei fakadásra fordultak, a szép iratos filegóriák tornácai, emblémás és virágos szobái lettek az udvarházak népének legkedvesebb mulatóhelyeivé. Ott főtt az illatos hársfavirágok közt és a mesterségesen kibocsátott gallyak alatt folytak a magyar urak, nagyasszonyok és az ifjak multságai és játékai... Még a nyári estéket is legszívesebben ezekben a filegóriákban töltötték. S midőn az idő estvéhez közelít, az inas-vaskarikákba gyertyatartókat függesztettek s úgy világítottak. Azután elkövetkezett a fülemüle-várás. Kicsije-nagyja unos-untalan leste a fülemüle megszólalását. S mikor a kedvelt dalosmadár szózatot adott, bokorról-bokorra követték s némán lesték csattogását, édes-bús sírását és trillázó fütyjeit. Annyira szerették a kedves madarat, hogy sok filegóriában madaras házat vagy madártartó kast építettek számára.”

Különösen kedvelte a hársfát a Rákóczi-család s Takáts több helyről sorol fel adatokat Rákóczi-ak által ültetett hársokról és azokban készített filegóriákról. Tudjuk, hogy Magyarországon annyira hozzáfűződött a Rákóczi-névhez a hársfa, hogy ahol valamire az országban öreg hársfa vonja magára a figyelmet, abból valami úton-módon Rákóczi-hársat költ a képzelet és a történelmi emlékezet.

Az utolsó hírt a hársfákról és a fára készült filegóriákról Grossinger dendrológiájában olvassuk. „*Tilia sativa elegans folio patulo, plurimum grandescit in hortis, et ramos late diffundit; multas spectavi Tyrnaviae, et alibi ad quarum pedem sol radiis nunquam pertigit; tonsilis aequabiliter crescit; in topiariis phylarias sustentat, et virore circumdat, uti Posonii et alibi cernere fuit.*”

8. Rozmaring.

A rozmaring története egyik érdekes fejezete az illatszerek történetének. Jelentősége annál nagyobb, mert mindkétféle illatszer volt, füstölőszer is, főzött illatszer is. A magyarságot pedig különösebben érdekli, mert a mult század népies-nemzeti mozgalmai úgy tüntették fel a rozmaringot, mint magyar népies növényt s a rozmaringból készült illatszer történetében nevezetes szerep jutott egy magyar királyné nevének.

Az ősi illatszer a füstölőszer. Az őskőkori ember még nem ismerte az agyagművességet, következésképp a fazekat sem, tehát a főzést sem. Az ételt csak pörkölte és füstölte. Akármilyen kellemetlen és alkalmatlan ma a mi szemünkben a füst, az őskőkori ember nagyon sokra tartotta s még a biblia is őrzi emlékét annak, hogy az áldozat füstjével kedveskedett istenének.

A tűz révén fedezte fel az őskőkori ember az első illatszereket is. A tűzhelyen a tűzre dobott fa elégséges közben más és más illatot árasztott, aszerint, hogy milyen fa került a tűzre. A gyantás fák kellemesebbek voltak mint mások. Talán a *boróka* bogyója lehetett az európai őskőkori ember első illatszere, amelynek füstje egészen elragadta s áhítatot ébresztett lelkében. Ma ennek csak a húsfüstölésben maradt közvetlen nyoma.

Keleten sokkal nagyobb lett a jelentősége a füstkultusznak. Ott nagy a száma az illatos fáknak és gyantáknak. S hogy ezeket milyen sokra becsülte az emberiség, annak a történelem számtalan emlékét őrízte meg számunkra, nemcsak írásban és képben, hanem élő szokásokban is. A drága szivarokat ma is illatos fából készült skatulyába csomagolják. Ez a szivarskatulya utolsó emléke a régiek illatos fából készült ládáinak, amelyeket akkor az előkelők használtak drágaságok őrzésére. A *cédrusfa* volt Nyugatázsia egyik leghíresebb illatos fája, amelyet templomok építésére is használtak. A libanoni cédrusfát ma is szentnek tartják keleten. Indiában honos a szintén világhírű illatos *szantalfa*, amelyből a buddhisták faragják istenszobraikat, a franciák pedig illatszerhez használják illatanyagát.

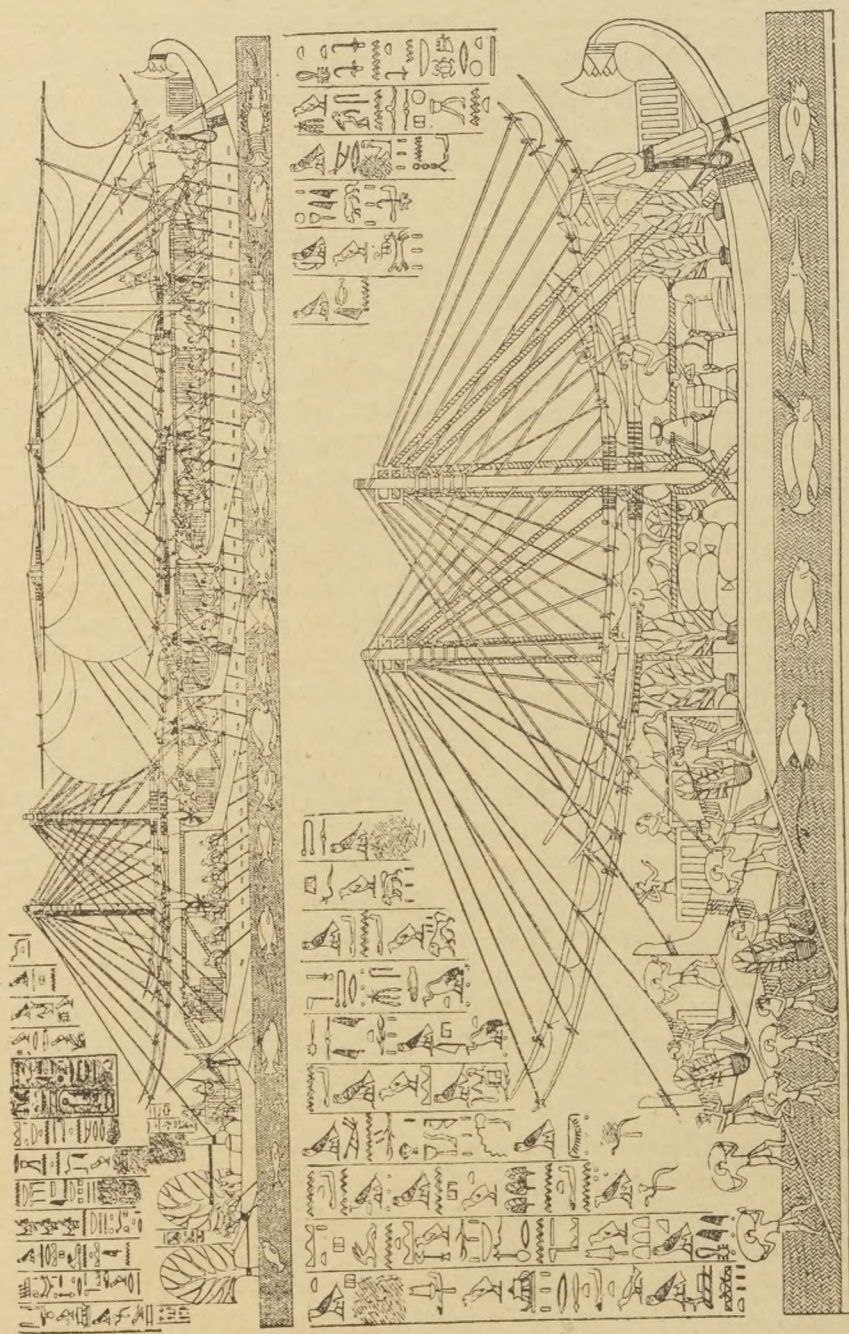
Még híresebb illatszerek a gyanták, balzsamok és olajok. A gyanták között legősibb és legnévezetesebb a *tömjén*, amely ma is ősi, sok-ezeréves szokás szerint füstöl a templomokban Isten tiszteletére. A tömjén a tömjénfa (*Boswellia Carteri*) gyantája. A tömjénfa az Ádeni-öböl két oldalán honos és mert magától csak kevés tömjént választ ki, a bennszülöttek február végén vagy március elején éles késsel több helyen behasítják a törzsét és ágait s aztán egész nyáron és ősszel gyűjtögetik a gyantát.

Az egyiptomiak olyan sokra becsülték a tömjént, hogy azt a földet, ahonnan a tömjént hozták Egyiptomba, az istenek honának nevezték. Még a rómaiak korában is maradt ebből valami, ők meg boldog Arábiának hívták a tömjén földjét. "De Punt — ez volt a tömjéntermő ország neve — nemcsak az áhítatot keltette fel az egyiptomiakban, hanem a kíváncsiságot és a hódítás vágyát is. Ugyanaz a Sznofru faraó, aki az első piramist építtette és északról cédrusfákat hozatott, Puntba is elküldte a hajóit, hogy tömjént, drága fákat és aranyat hozzanak Egyiptomba.

Sőt nemcsak a tömjént hozatta el Egyiptom Arábiából, hanem magát a tömjénfát is. Ez az ötlet asszonyban támadt és az asszony meg is valósította. Hacsépszut, Egyiptom fáraónője Kr. e. a XV. században elküldte hajóhadát az istenek országába, hogy tömjénfát hozzanak onnan. A ma Der al Barinak nevezett helység ősi egyiptomi templomának falfestményei korunkban is bemutatják, miként érkezett meg az egyiptomi flotta az idegen országba, miként fogadta az egyiptomi admirálist annak fejedelme, Parihu és hájas felesége, Ati, valamint két fiuk és lányuk. Az is látható a falfestményeken, miként cserélték ki az egyiptomiak a magukkal hozott árúkat arannyal, mirrhával és tömjénnel, nem feledvén el az élő tömjénfákat sem, amelyekből vagy 30 példányt ültettek cserépvadrekbe és úgy vitték a hajókra (67. kép). És azt is megörökítik a falfestmények, miként állította fel a templom lépcsőin a hatalmas királynő a vadrekbe ültetett tömjénfákat.

A mirrha a mirrhafa (*Commiphora abyssinica*) balzsamos gyantája s valószínűleg ugyanolyan régi füstölőszer, mint a tömjén. Ahol a tömjénfa és a mirrhafa honos, ott a hazája az arab balzsamfának (*Commiphora opobalsamum*) is. Sokáig onnan is szállították az ókori nyugatra a balzsamot, de Salamon, zsidó király, meghonosította a balzsamfát palesztinai kertekben is. Az első dugványokat a monda szerint Sáb a királynőjétől kapta. Sáb a volt valamikor régen boldog Arábia leggazdagabb országa. Salamon idejében a zsidókkal élénk

67. kép. Hacsepszut fáraónő tömjénfa-expedíciója: fent az expedíció megérkezése Puntba, lent a vesterbe rakott tömjénfák szállítása a hajókra. (Dümiczen nyomán.)

kereskedelmi összeköttetésben lévő sábaiak királynője Palesztinába utazott a nagy zsidókirály látogatására. Mint vendég egyebek között a balzsamfa néhány dugványát hozta ajándékba s a király azokat elültettette kertjében. Ez az eredete a később világhírűvé vált judeai királyi balzsamkerteknek, amelyekből a rómaiak korában is sok balzsamot szállítottak nyugatra.

Az ókorban a balzsamot az isteni erő székhelyének tekintették. Manapság is beszélünk balzsamos erőről és balzsamos levegőről, de már nem gondolunk többé arra, hogy valamikor királyokat, fejedelmeket, püspököket kentek fel balzsammal, mert a balzsamkenet által kapták az isteni erőt uralmukhoz. Csak a katolikus egyház őrzi még napjainkban is a balzsam és a balzsamkenet isteni erejének ősi hagyományát s használja most is királyok és főpapok felkenésére a krizmát, az olajjal kevert balzsamot. De a XVI. század óta a vaníliaillatú perui balzsam használatos, a perui balzsamfa (*Myroxylon Pereiriae*) terméke.

Tömjén, mirrha és balzsam a legősibb illatszerek. Ezekről magyarban Haynald Lajos írt értekezést és termőnővényeik képét is megrajzoltatta. A többi mind ezek után lépett fel a történelem színpadán és bizonyos mértékig ezek folytatásaként vagy helyetteseként. A rozmaring (*Rosmarinus officinalis*) is. De ez nem keleti eredetű. Ott nem is honos és csak később a görög-római hatás alatt kezdték ültetni a palesztinai és szíriai kertekben, honnan néhol el is vadult, mint Magyarországon a levendula. Legjellemzőbb a mediterrán flóraterület nyugati részén, keletre egyre ritkább. Sok van belőle Portugáliában, Spanyolországban, Franciaország déli szegélyén, a Baleárokön, a szigeteken nyugatra Madeiráig, Itáliában Piemonttól Nápolyig és Szicíliában, honos még Isztriában, Macedóniában, Tráciában is, de tovább keletre a görög szigeteken és Kisázsziában már ritka. Területének északi határa Wallis és Dél-tirol, a déli pedig Algir, de a Szaharában meglehetősen messze behatol Középfrikába. Napos, száraz, köves hegyoldalakon néhol nagy területeket borít, szereti a tenger közelségét. Rendesen méternyi magasságot ér, de öregebb példányok két méterre is megnőnek.

Görög neve *libanotis*, ami kétségtelenné teszi, hogy került a görögök érdeklődési körébe, mert *libanos* a tömjén görög neve. Ki és hogy fedezte fel Görögországban ezt a tömjénszagú növényt, a történelem nem jegyezte fel. Azonban a *Geoponica* című kései görög munkában ezt a mondát olvassuk róla: „Élt egyszer egy ifjú, neve Libanos volt. Áhítattal tisztelte az isteneket, de az emberek éppen ezért megirigyl-

ték és megölték. Ekkor azonban a föld növényt termett az istenek tiszteletére, amelyet a meggyilkolt ifjú emlékére dendrolibanon-nak (tömjénfának) neveztek. Az istenek jobban örvendeznek, ha az emberek nekik a dendrolibanonból kötött koszorúval áldoznak, mintha aranykoszorút ajánlanak fel számukra.“ Ez a nagyon kevésbé pogány ízű monda arra utal, hogy a rozmaring tulajdonképpen a szegények tömjénfája. Az arab tömjén akkor hihetetlenül drága volt, néha olyan értékű, mint az arany. A szegény embernek azonban akkor sem volt aranya, akinek jutott az aranyból, az akkor is búcsút mondott a szegénységnek. Az arab tömjén drága volt, a szegény ember szegény volt, kerített hát a szegény ember magának olcsó tömjént. Olyat, amelyet nem kell messze földről hozni, amelyet ingyen kínál a mező. Dendrolibanon a görögben mai napig éppen úgy jelent tömjént, mint rozmaringot.

A rozmaring név már Dioskurides orvosbotanikai munkájában olvasható *rosmarinum* alakban. Dioskurides mint a *libanotis*-ok, tehát tömjénzagú fűvek egyikét írja le. Háromféle *libanotis*-t különböztet meg, az első kettő az ernyősök családjába tartozó növény, a harmadik a *rosmarinum*, a mi rozmaringunk. A latin szerzők különféleképpen írják a rozmaring nevét, *rosmarinum*-on és *rosmarinus*-on kívül Ovidius *Metamorphosis*-aiban *ros maris*, sőt Vergilius költeményeiben egyszerűen *ros* olvasható. A latin név eredetét különféleképpen magyarázzák. Egyesek szerint népetimológiával keletkezett a görög *rhops myrinos* kifejezésből, amelynek illatos cserje a jelentése. Mások szerint a *ros marinus* szavak összevonása s ebben az esetben tengeri harmat lenne a jelentése. Legújabbban az a vélemény alakult ki, hogy a *ros* ősi latin neve s ez a szó a tömjén latin nevének, a *thus*-nak alakkörébe tartozik. Szóval a rozmaring a latinban is tömjénillatú cserjét jelentett, Itáliában is a szegények tömjénfája volt.

Már az ókorban többféle célra használták. Columella kiváló méhlegelőnek mondja. Horatius egyik ódája szerint rozmaringgal és mirtusszal koszorúzták a házi istenek (*penates*) kis szobrai. Ovidius szerint ünnepre az ünneplők is vagy rozmaringgal, vagy rózsával, vagy ibolyával koszorúzták magukat. A díszkertekben, ahol a puszpáng már nem díszlett, rozmaringgal helyettesítették. Az ifjabb Plinius írja a tengerparton fekvő, Laurentium nevű villájának kertjéről, hogy az utakat csak a villa mögött szegélyezi puszpáng, ellenben a tenger felé eső oldalon, ahol a tenger párája és a szél erősen megviseli a növényzetet, rozmaringgal kellett pótolni a puszpángot. Ha a tömjén gyógyszer is volt, természetesen annak kellett lennie a szegé-

nyek tömjénjének, a rozmaringnak is. Erről a szerepéről Dioskurides és az öregebb Plinius bőven tudósítanak, s amit a rozmaringról mint gyógynövényről írnak, később gyakran felújul az európai népek botanikai irodalmában. Dioskurides a sárgaság ellen ajánlja: „A növény melegítő és a sárgaságot gyógyítja, ha vízben főzve testgyakorlatok előtt adják inni, azután a beteg testgyakorlatot végez, lemossa magát és bort iszik. Az erősítő kenőcsnek és a mustkenőcsnek is alkatrésze.”

Mikor a kereszténységgel a pogány kor szegény embere elindult világhódító és az emberiséget megváltó útjára, hozta magával a rozmaringot is. Láttuk, hogy a kolostorkert hivatalos növényei közé tartozott a középkorban s a Capitulare névjegyzékében mint ilyen kapott helyet. Ha a középkorban kolostorkertet tervezett valamely szerzetes, sohasem feledkezett meg a rozmaringról, akkor sem, ha tervezetének csak elméleti értéke volt, mert hiszen ez a mediterrán növény az Alpokat nem léphette át olyan könnyen, mivel nem viseli el a téli fagyokat. A Rajna mentén néhol elvadul enyhe időszakokban, de zord teleken mindenestől kipusztul, így legutoljára az 1929/30-iki nagy télben ismét mind kifagytak a rajnai tartomány elvadult rozmaringjai. A Duna mentén egyáltalában nem telet a szabadban.

Tehát a középkor az Alpoktól északra mindaddig nem ismerte, vagy legfeljebb délről drog gyanánt kapta a rozmaringot, amíg a cserép el nem terjedt. Ekkor azonban annál gyorsabban megjelent északon is, mert híre-neve már előbb eljutott túl az Alpokon. De még a XV. században sem volt általános az ismerete, a XV. századbeli latin-magyar szójegyzékekből még hiányzik s először csak a XVI. század első felében találjuk Mürmélius szótárában: *Rosmarinus*, *rosmarinum*. Még a XVI. században sem foglalkoztak nálunk nagyobb mértékben a rozmaringgal, mert mikor divatba jött a renaissance hatása alatt a rozmaringkoszorú, a szükséges rozmaringot Krakkóból hozták. „Rosmarin, görögül libanotis, stephanomati, azaz koszorónak való, — írja Melius — akiből koszorót kötnek. Ezfélét hoznak Lengyelországból sokat. Mint egy hysop, vagy Isten fája, vagy ruta, de hogy igen szagos, bokros“. Alább a koszorúnak való rozmaringot Melius egyenesen krakkai rozmaringnak nevezi, s azt írja: „Ezt hozzák Krakkóból“.

Jobban ismerték a rozmaringot a XVII. században s kétségtelen, hogy csak ekkor terjedt el szerte az országban. Lippay már bőven és mint a magyar házakban is ismert növényről ír róla, de azt még Lippay könyvében sem olvassuk, hogy közönséges és közkedvelt

lenne. „Rosmarinus, rozmaring, egy bokros fácska, — írja L i p p a y — sok apró szárazkával rakva, kinek héja fehér színű, a levele sok környös-körül csaknem mint a levendulának. Ezek a levelek az oldalán, gyökere felé sötétebb színűek, de a hegye felé világos zöldek. Jó szaga van és erős, majd hasonló a temjén szagához. Az ize erős, kesernyés és valamennyire összevonós. Fehér-kék virágai nőnek a levelek végénél. A gyökere fás és jól kiterjed a földben“.

A rozmaring gondozásáról részletesen kioktatja az olvasót a pozsonyi kertész. Jól tudja, hogy milyen kényes növény, ezért egyebek között ezt ajánlja:

„Efféle fiatal és más régi rozmaringot. Szt. Mihály nap tájban nyolc nappal előbb vagy utóbb holdtöltekor megint ki kell venni az ágyakból vagy táblákból és edényekbe vagy ládába kell ültetni. Mikor ki akarják ásni, féllábnyira a rozmaring körül ássák és egy lábnyi mélységre, hogy, amennyire lehet, a föld a gyökér körül megmaradjon, s úgy vegyék az ásóval ki a földből. Ha valamely vége a gyökérnek igen kiállana a földből, késsel kell metszeni. Azután a megirt földdel töltött edényekbe ültetni. Jó sűrűen egymás mellé több gyökert is tehet az ember egy edénybe, csak a földet közte jól összetömjék. Ilyen rozmaringoknak felül a hegyüket egy ízig mind el kell metélni, mert egyébként elvesznek, noha némelyek mind rajta hagyják s még is megoltalmazták. Ez meglévén, öntözzék vagy harmadnapig és egykevéssé árnyékban tartsák, míg egykevéssé felveszik magukat. Azután a napra vigyék s kinn hagyják, míg fakadni kezd, megerősödnek. Néha valami kevés derecske nem árt nekik. Hasonlóképen, mikor kikeletkor kiviszik is a pincéből, nem kell mindjárt a földbe tenni itt kinn, hogy ha félő a hidegtől, mindjárt árnyékba vagy oltalom alá vihessék. Némelyek azt itélik, hogy gyümölcsoltó Boldogasszony nap után meg nem fagy a rozmaring, nem is kell félteni s azért be se fedni, mindazonáltal alkalmaztassa a kertész az időhöz magát... A pincében vagy a narancsházban ötöt deszkára tegyék. Noha jobban megmaradna, ha olyan helyen tartanák, ahová néha meleget bocsáthatnának be, akár szobába, kit néha kevéssé befűthetnének, akár boltba, mert a pince rekkenő és hamar megfűl benne. Mivel a rozmaring az eget és szellőt igen szereti, de nem az igen hideget, se igen meleget, azért amennyire lehet, ha odaki melegecske van, megnyissák a táblát és ablakot, de a napfényt reá ne bocsássák, mert az igen árt neki.“

A barokk-kor kezdte kedvelni a növényi rendellenességeket s szívesen foglalkozott a növények mesterséges formázásával. A rozmaringgal sem tett kivételt. „Találkoznak — írja L i p p a y — olyan rozmaringok, akiknek levelek természet szerint olyan szép sárgák lesznek, mintha megaranyozták volna őket. A levelük is szélesebb. Aki szorgalmasan akar vele bánni, öreg edénybe ültetheti és különbféle formára nevelheti kötözéssel és nyírással“.

A rozmaringot a falusi kertekben, ahol még kedvelik, ma is így tartják és gondozzák s ma is néhol nyárára kiültetik a kertbe a cse-

répből, másutt cserépben ablakba teszik vagy az udvarba a virágtartópadra. Ugyanezt teszik néhol az oleanderrel és más cserepes növényvel is. Faluhelyen ma sem eresztik a napfényt a szobába, nyáron deszkalappal zárják el az ablakokat, ezért szorulnak a virágok az udvarra.

A barokk-korban fűszernek is használták a rozmaringot s eleink többféle ételt szoktak megrozmaringolni. „A rozmaring — írja L i p p a y — igen jó az étkekben, főképen pástétomokban, salátákban, zsászakban, bort vele csinálni, a virágjából ecetet s konzervát“. Zsásza volt akkor a csipős ízű növények fiatal hajtása, első sorban a kerti zsászáé, a konzerva a befőtt.

Mint házi orvosság L i p p a y szerint következőképen értékesíthető a rozmaring:

„Rozmaringos bor igen jó a főfájás ellen. Pestisnek idején rozmaringból füstöt csinálni, elűzi a dögletes eget. Ha ki ezen füstöt a szájába és orrába bocsátja, igen jó a hurut és nátha ellen, megerősíti embernek agyavelejét, és annak mindennemű hideg folyását, szorongást elveszi. A nehézség ellen, álmosbetegség ellen, gutaütés, reszketés, érezhetetlenség ellen igen hasznos, ha borban vagy vízben megfőzik s azt isszák éhomra. Annyit érnek a rozmaringos borral és konzervával is. Ha porrá törik a rozmaringot és pirított kenyérre hintik s azt eszik, vagy malozsába teszik s úgy isszák, igen használ az émelygő gyomornak, aki semmit meg nem emészthet.

Ha rozmaringot nádmézzel összetörük, jó az ájulás ellen. Hasonlóképen a bűdös lehelet ellen egyék minden nap reggel ezen virágban és a gyenge levelében kenyérrel, sóval. Ha borba vagy ecetbe megfőzik zsályával együtt és estve megmossa vele az ember a száját, igen használ a fogainak és ínyének. A fájából pedig hasznos fogvájót csinálni, és ha a szenét egy kis tafotába varrják s avval dörgölik fogukat, frissek és tiszták lesznek tőle, s a férgeket is megöli. Lúgnak is jó, fejet mosni igen jó.“

Később a magyar füveskönyvek ugyanezt ismétlik, de sokkal rövidebben. A XVIII. század végétől kezdve már hanyatlik a rozmaring jelentősége és tekintélye s végül elfeledett „népies“ növény lesz belőle.

Mint a fentiekből látható, fénykorát az újkorban, a XVII. században élte. S most, hogy már megismerkedtünk a rozmaringgal és láttuk, miként vonult hosszú útján északra déli hazájából és miként került a magyarság érdeklődési körébe, megvizsgálhatjuk, miképen jutott ahhoz a megtiszteltetéshez, hogy „vízét“ magyar királyné vízének nevezték el s ez mint *Aqua Reginae Hungariae* miként hódította meg a világot, még Magyarországot is, bár ezt csak akkor, mikor a magyar királyné vízének már csak emléke élt nevében s ez felgerjesztette a régi dicsőségről álmódó romantikus magyar szíveket.

Térjünk vissza a rozmaring első hódításához! Ezt mint a tömjén helyettese végezte még az ókor utolsó századaiban. Akinek nem tellett

a drága tömjénre, a tömjénillatú rozmaringgal áldozott az isteneknek. Amint azonban a rozmaringból gyógyszer lett, belekerült a neolitikori ember világhódító találmányába, a fazékba is. Ez a szerény, de az egész őskőkori kultúrát átalakító és megszelidítő találmány az illatszerek használatában is kezdte idővel hatását éreztetni. Nemcsak a füstnek van illata, nemcsak a füstölőszer lehet illatszer, hanem a levesnek is, és a levesből is lehet illatszer. A rozmaring kevésbé volt alkalmas füstölőnek, annál alkalmasabb volt leves-illatszernek. Főzve egyszerű illatot árasztott, amely teljesen pótolta a tömjénes füstölőszer illatát.

Az ókor főzéssel állította elő a testi illatszereket, amelyeket akkor kizárólag kenőcs alakjában használtak. Hogy készültek az ókori kenőcsök, Plinius részletesen leírja. A lényeg az volt, hogy az illatosító növényt olajban főzték s aztán az olajat többé-kevésbé besűrítették. Így készült a régiek rózsakenőcse is és mindaz az erős illatosított kenőcs és olaj, amely az ókorban Rómában divatban volt. Mai ember el sem képzelheti, milyen illatot hordott magával az előkelő ókori divatfi és delnő. A római császár híres asszonyai majoránnával illatosították a hajukat, kakukfűvel az arcukat és állukat, mentával a karjukat. Általában Rómában a legfontosabb illatosító kenőcsökhöz és olajokhoz rózsát, lilomot, ibolyát, nárciszt, mirtuszt, majoránnát, kakukfűvet, mentát, bazsalikumot, iriszt, nárdust, kálmot, kardamomumot, mekka-balzsamot, fahéjat, kassziát, sáfránt, tömjént és mirrhát használtak. Az illatos kenőcsöket és olajokat vízzel porlasztották és ha finomabb elosztásban kellett, úgy vették igénybe.

Nagy lépést tett előre az illatszerek használata terén az ember, mikor felfedezte a lepárlás, *desztilláció* tudományát. Ez körülbelül Kr. e. a IV. században történt valahol keleten, Nyugatázsiában. Az első lepárlással készült illatszert a perzsák állították elő s ez nem volt más, mint rózsavíz. Vízet öntöttek a rózsaszirmokra, azután a víz a főzés közben elpárologott, a párák magukkal ragadták a rózsa illatanyagát, amelyet a perzsák *athar*-nak neveztek, s mikor a hűtőben a párák megint vízzé csapódtak le, készen volt az illatos rózsavíz. Jól jegyezzük meg a „víz“ nevét, mert később mindenféle, a lepárlással készült folyadékot többnyire víznek nevezték, akkor is, mikor abban már vajmi kevés volt a víz. Ennek emléke a sok középkori *aqua* és francia *eau*.

A desztillálás tudományát a Perzsiát meghódító arabok a X. században Indiában és Európában is meghonosították s a lovagkor első és egyetlen, de rendkívül kedvelt illatszere volt a rózsavíz. Ennek emléke a schlägli latin-magyar szójegyzékben a 951-ik szópár: *radeoleo*, *rózsavíz*. Ma is kedvelt népies illatszer, amelyet húsvéthétfőjén nagy

menyiségben árulnak. Természetesen többnyire hamisítva. De ezen ne botránkozzunk meg, mert az illatszerek hamisítása már az ókorban is javában divott. Már a rózsakenőcshez is keverték olyan növényi részeket az olajba, amelynek illata rózsaszerű s a *rusza* néven ismert és a mi kis fenyérfüvünkhöz (*Andropogon ischaemum*) hasonló indiai *Cymbopogon Martini* már az ókorban elmaradhatatlan volt nemcsak a rózsakenőcs, hanem a rózsavíz készítésében is.

Víznek nevezték tudományosan sokáig az alkoholt is, az élet vízének, *aqua vitae*. Miként másik neve, az alkohol, ma is bizonyítja, ez is arab találmány. Már a régiek nem vízben főzték teának a hatásosabb gyógynövényeket, hanem borban. A fűszerezett bor mint forrált bor ennek emlékeként szerepel napjainkban is gyógyszer gyanánt. As első alkoholt a bor lepárlásával állították elő s ma is ezért borszesz az alkohol magyarosított neve. Természetesen annak a kevésbé fejlett technikának megfelelően a régi alkohol még nagyon vizes volt.

Az ókori gyógyfüves és fűszeres borok is a desztillációs készülékbe kerültek idővel. Ezek között a rozmaringos bor is, amelynek, mint fentebb láttuk, még L i p p a y korában, sőt még a XVIII. században is nagy szerepe volt a házi orvosságok között. A rozmaringosorból desztilláltak a rozmaringszeszt, rozmaringvizet. Ki végezte először ezt a lepárlást, ma már kikutathatatlan. Csak annyit tudunk, hogy a XIII. században jelent meg és már akkor gyógyszerként ajánlották. Ebben a században ismerték meg Európában a borszeszt is, amelyet a bázeli származású *Vitalis de Furno* kanonok ajánlott itt először orvosságnak. A rozmaringszeszről nemsokkal később a hánytvetett életű, nagy tudású *Arnaldus Bachuone de Villanova* *De vinis* című munkájában olvashatunk először. *Villanova* a XIII. században iskolát alapított s tanítványai között találjuk *Raymundus Lullus*-t, a spanyol bölcészt és teológust, aki 30 éves korában elhagyta a nagyúri életet és belépett a ferences rendbe. *Lullus* használta először gyógyításra a rozmaringszeszt s ezzel elindította a rozmaringot olyan útra, amely az első alkoholos világparfümhöz vezetett és a XVII. században teljesen háttérbe szorította a rózsavizet.

A XVI. században világszerte elterjedt a lepárlás tudománya. Éppen 1500-ban jelent meg *Hieronymus Brunschwyg* gazdagon illusztrált könyve a lepárlásról *Das Buch der rechten Kunst zu destillieren* címmel (68. kép). Ebben a szerző sokféle növényi anyag desztillációjáról ír s ettől kezdve a füveskönyvek végén vagy elejéntöbbnyire külön fejezet foglalkozik a desztillációval készülő orvosságokkal, a különféle „vizekkel“. Mennyire megkedvelték ebben az időben a házi

lepárló készülékeket, bizonyítják kisczardánk soha el nem ülő harcai a kis üstért, amely előbb a patikákban terjedt, később a magánházakban is és legnépszerűbb terméke lett a házi pálinka, a különféle gyümölcsesz.

Egyszerre a XVII. században feltűnik a gyógyító desztillált vizek

68. kép. Hieronymus Brunschwig 1500-ban megjelent könyvének címképe a desztilláció egyes jeleneteivel.

között az, amely egy magyar királyné nevét viseli s csakhamar mint *Aqua Reginae Hungariae*, ahogy a gyógyszerészek hivatalosan nevezték, és mint *Eau de la Reine d'Hongrie*, ahogy a franciás kor hívta, majdnem Európa-szerte elterjedt.

Első nyomát Joannes Praevotius, páduai orvostanár munkáiban találjuk, amelyek Hannoverben jelentek meg 1666-ban. Ebben

olvashatjuk egyebek között egy köszvénygyógyító szer receptjét s annak csodálatos történetét. A recept így hangzik:

R.

Aqua vitae quater passate part. 3.

Summitatum et florum Rosmarini part. 2.

Magyarul és röviden rozmaringszesz, előállítva két rész rozmaringból és három rész alkoholból. Ez tehát valóban nem újdonság.

Annál újszerűbb a története. Praevotius ugyanis azt írja, hogy ezt a receptet egy breviáriumban (imakönyvben) olvasta, amely a Ciprus-szigetéről származó Podacataro nemesi család egyik tagjának, Ferenc-nek, volt tulajdona, kinek könyvei között 1606-ban látta meg az ügyes páduai orvos. A breviáriumba a receptet sajátkezűleg írta „Sancta Elisabetha, Hungariae olim Regina“, aki maga is csodálatos úton jutott hozzá. „Én Erzsébet, — így hangzik magyar fordításban a szöveg — a magyarok királynéja, midőn 72 éves koromban kínos köszvényben fetrengék és ezzel az alább megírt orvossággal esztendőig éldegélnék, amelyre engem egy remete tanított volt, akit sem előbb sem utóbb soha többé nem láttam, csakhamar javulásomat éreztem, annyira, hogy minden tetemeimben megvidultam s mintegy egészen megifjodtam, arcomban megszépültem, úgyhogy még a lengyel király is megkéretett feleségül, midőn mindketten özvegységben élnénk; de ezt cselekednem az én uram Jézus Krisztushoz való buzgó szeretetem nem engedte, akinek angyalától, úgy hiszem, kaptam ezt az orvosságot.“

Kétségtelen, hogy Praevotius munkájából szállott világgá a csodaszernek híre és hite. Neve bizonyly Nicolas de Fèvre, XIV. Lajos francia és II. Károly angol király udvari gyógyszerészétől származik, aki ezzel a névvel örököltette meg Praevotius hagyományát. Milyen nagy hírnévre tett szert az *Aqua Reginae Hungariae* a francia udvarban, megítélhetjük abból, hogy a király is ezzel gyógyította magát, mikor vállát és karját kikezdte a köszvény. Madame de Sevigné kétszer is megemlékezik leveleiben a Magyar Királyné Vízről „Ne vous ont-elles pas remerciée de votre Eau de la reine d'Hongrie? — írja 1675 október 16-án — Elle est divine, je vous en remercie encore. Je m'en enivre tous les jours; j'en ai dans ma poche. C'est une folie comme le tabac: quand on y est accoutumée, on ne peut s'en passer. Je la trouv bonne contre la tristesse.“ Később pedig, 1675 október 20-án: „J'ai dans ma poche de votre admirable reine d'Hongrie. J'en suis folle c'est le soulagement de tous les chagrins; je voudrais en envoyer à Rennes.“

Rózsaszüret Kazanlik vidékén Bulgáriában. (A szófiai múzeum fényképéről Szilárdy Z. nyomán.)

Kétségtelen, hogy a *Magyar Királyné Vize* Franciaországban készült, sőt adatok bizonyítják, hogy főként Montpellierben és környékén. Miként láttuk, a déli francia tengerpartokon természetből fogva honos a rozmaring, volt hát bőven növényanyag a desztillációhoz.

Franciaországból Középeurópába, kivált Németországba is sok *Aqua Reginae Hungarie* került a XVII. század közepe óta. J o h a n n S k r e t a a következőket írja 1685-ben *Bericht von der allgemeinen ansteckenden Lagersucht* című értekezésében: „gleicher gestalten kan man mit sonderbaren nuzen der gesundheit auch das jezund durch ganz Frankreich übliche, fürtreffliche Wasser der Königin aus Hungarn zu etlichen malen dess tags in die nase hineinziehen und Schnupfen“. Később külsőleg és belsőleg egyaránt használták s szinte általános gyógyszerre lett. Németországban gyakran röviden *aqua Hungarica* volt a neve és így jutott be a német hivatalos gyógyszerek közé is, sőt a XIX. század első felében már szinte minden állam gyógyszerkönyvében szerepelt.

Csak éppen Magyarországon nem vettek róla sokáig tudomást. Nemcsak L i p p a y nem tud róla semmit, hanem a XVIII. század végének magyar füveskönyvei, a C s a p ó - é és a V e s z e l s z k i - é sem. Mikor végre megjelenik neve a magyar irodalomban, nem mint orvosságot és illatszert, hanem „oly becses magyar nevet“ tárgyalják. Így kezdett vele foglalkozni W e s z p r é m i I s t v á n, a hírneves debreceni orvos, aki különös előszeretettel kutatta a magyar vonatkozású műveltség-történeti kuriózumokat. Több a Magyar Királyné Vízére vonatkozó dolgozatában főként azt a kérdést tárgyalta, vajjon ki lehetett az a magyar királyné, akiről az *Aqua Reginae Hungariae* neve és P r a e v o t i u s szerint receptje is származik. Végül 1795-ben *Magyarországi öt különös elmékedések* című könyvecskéjében alábbi eredményre jut:

„Minthogy ez a Magyar Királyné Vize — írja W e s z p r é m i — minden nemzetek közt elannyira nevezetessé lett, hogy ritka az a patika egész Európában, melyben az ne találtatnék; Franciaországnak kivált Lyon és Montpellier nevű fővárosaiban oly bőven szokott készíteni, hogy azzal még háatos kalmárok is széjjel országszerte közönségesen kereskedést indítottak: azért nagy kívánság származott régtől fogva bennem annak megtudása iránt, melyik magyarországi királyné lett légyen az, akiről eképen kezdett legelőször neveztetni és minemű különös dolog szolgáltatott arra alkalmatosságot, hogy oly becses magyar nevet változtatás nélkül mind e mai napiglan e világon fentart-hatta?“

Eljutván a forráshoz, P r a e v o t i u s már ismertetett köszvény-receptjéhez, W e s z p r é m i megállapítja, hogy tehát valamelyik

Erzsébet királynénkról nevezték el a Magyar Királyné Vizét. A magyar Erzsébet királynék közül végül Károly Róbert harmadik feleségét, Nagy Lajos anyját választja ki, aki ugyan nem volt szent, de hosszú életkort ért s így egyedül lehetett Praevotius Erzsébet királynéja. Hogy a lengyel király nem kérhette meg a megfiatolodott Erzsébet-et, mert akkor éppen saját fia, Nagy Lajos ült a lengyel trónon is, már elkerülte Wessprémi figyelmét s csak napjainkban Magyary-Kossa Gyula mutatott rá.

Miként Magyary-Kossa Gyula és e könyv szerzője kimutattuk, mind Wessprémi, mind más kutatók, így Csaplovics, br. Prónay Gábor és Tóth Béla, akik még tovább fonták az *Aqua Reginae Hungariae* romantikáját, amikor azt akarták bizonyítani, hogy ez tulajdonképpen itt készült Magyarországon s a házalótót gyógyszerárusok, az olajkárok árulták, — tévedtek. Tévedésük alapja az, hogy történetírói komolyságot kerestek Praevotius elbeszélésében, holott a ravasz talián orvos egyszerűen hasból találta ki az egész magyar királyné históriát s erre csak azért volt szüksége, hogy reklámot csapjon olyasvalaminek, ami akkor már évszázadok óta nem volt ismeretlen. Magyarországon annál kevésbbé készíthették nagyban a Magyar Királyné Vizét, mert itt sohasem lett volna elég rozmaring ehhez. Hiszen Magyarországon csak cserépben tarthatták a déli rozmaringot s ugyan hogy fizette volna ki magát ilyen módon termelni az *Eau de la Reine d'Hongrie* növényanyagát? És ha ilyen arányú rozmaringtermesztés folyt volna valaha Magyarországon, miért hallgat róla az egykorú történelem? Miért csak Wessprémi nyomán terjed el neve a magyar tudományos irodalomban?

Nagyon kétes dicsőség az *Aqua Reginae Hungariae* magyarsága. Kétségtelen, hogy Praevotius csak azért költötte az egész reklámmesét „Szent Erzsébet” magyar királyné körül, hogy csodával származtathassa gyógyszerét s így jól megfizettethesse betegeivel. Remete, angyal, Szent Erzsébet, magyar királyné akkor nagyon alkalmasnak látszott erre, a magyar királyné mint exotikum, hiszen Magyarország akkor is olyan hihetetlen messze esett Franciaországtól, mint akár India vagy más valamely mesebeli ország.

Az *Eau de la Reine d'Hongrie* ma már tulajdonképpen mindenestől a múlté. De ne higgyük, hogy nyomtalanul eltűnt. Sem mint orvosság, sem mint szépítőszert vagy illatszer. Azt a szerepét, amelyet mint általános gyógyszer játszott, most mentolos utóda, a sósborszesz tölti be. A menta könnyen termelhető az Alpoktól északra és Magyar-

országon is, ezért itt a múlt században a borsmenta párlata került a rozmaring helyébe, amikor Németországban megindult nagyban a gyógynövények és illó olajok termelése. Ha ma a sósborszeszreklámokat olvassuk, mindig eszünkbe juthat a Magyar Királyné Vize, amely két századon át töltötte be ugyanazt a szerepet.

Mint illatszernek, az *Eau de Cologne* az utóda. Ennek történetében is az olasz találékonyság és a francia dicsőség játszik főszerepet. A XVII. és XVIII. században Franciaország volt a kontinens leggazdagabb országa, közelébe igyekezett húzódni mindenki, aki felfelé törekedett. Így jutott Kölnbe 1709-ben bizonyos Johann Maria Farina, olasz kereskedő és ott közvetítő kereskedelmet folytatott gyarmatárúkkal és olasz illatszerekkel. Mikor aztán az élelmes talián, aki időközben unokaöccsét is maga mellé vette, összegyűjtött valamiképp a kereskedésből, gyárat alapított és maga kezdte gyártani az illatszereket. Az öreg Farina 1766-ban halt meg. A Johann Maria Farina cég akkor már világhírű volt és számos konkurencssal küzdött, ezért megkülönböztetésre a „gegenüber dem Jülichspatz“ jelzőt használta.

A rozmaringszesznek mint Aqua Reginae Hungariae-nek hírneve akkoriban már sokakat csábított az utánzásra és a javításra. Igyekeztek más fűszeres növényeket is felhasználni s azok illó olajával tenni kellemesebbé a világhírű „vizet“. Így támadt az öreg Farina fejében is az a gondolat, hogy a francia udvar kedvenc virágának illatával javítja meg a magyar vizet, a narancsvirág olajával. A gyárából kikerülő „vízben“ volt ugyan még némi rozmaringolaj, de a rozmaring kámforos illatát már nagy mértékben szelidítette a narancsvirág sokkal könnyebb illó olaja. Franciaországban ettől kezdve előtérbe lépett az *Eau de Cologne* s onnan csakhamar átvette a divatot az egész világ. A franciák a XVIII. század közepén, a hétéves francia háború idején, kezdték el az Eau de Cologne név használatát s innen kell számítani a kölni víz világhódító útját és a Magyar Királyné Vize hírének hanyatlását.

A kölni víz tehát fényesen bevált, a Farina-cég napról-napra vagyonosodott. A Johann Maria Farina név olyan jó hangzást kapott, hogy a Farina-családban minden fiúgyermeket Johann Maria névre kereszteltek. A baj csak az volt, hogy nem mindenik elégedett meg a törvényes résszel, hanem az élelmesebb Johann Mariák idővel felsaptak konkurencsnek és új gyárat alapítottak. Sőt még, mint az már lenni szokott a nagy családokban, könnyelmű kalandorok is akadtak a szorgalmas iparosok között és ezek egyszerűen eladták a

nevüket idegeneknek, akik erre törvényesen Johann Maria Farina kölni vizet kezdtek készíteni.

A Farina név Itáliában nem valami nagy ritkaság. A szó jelentése is nagyon hétköznapi. Farina magyarul lisztet jelent. Amint terjedt a Farina név kincses értéke, azon mód növekedett a konkurencia furfangja is. Olaszországi névrokonok egyszerre felfedezték a vérrokonságot, felvették a Johann Maria nevet és megjelentek Kölnben, a szerencsés Farina-dinasztia székhelyén, hogy részt követeljenek a vagyonból és szerencséből. A XIX. század elején, 110 évvel az első Johann Maria Farina megtelepedése után, 1819-ben nem kevesebb mint 60 Johann Maria Farina-gyár készítette a kölni vizet.

A kereskedelmi helyzet kezdett veszedelmessé lenni. Elvégre 60 Johann Maria Farina mégis csak sok volt a világnak. A verseny veszekedésé, a veszekedés nem egyszer tettelegességgé fajult a Johann Maria Farinák között. Végül a porosz kormánynak kellett közbelépnie. Ezzel azonban még jobban elmérgesedett az ügy. A porosz kormány igazi porosz ridegséggel akarta kiválogatni, kik a törvényes örökösök, de még így is 17 valódi Johann Maria Farina maradt jogosult a kölni víz gyártására. Végül a problémát az élet oldotta meg. Az emberek rájöttek, hogy nemcsak Kölnben és nemcsak Johann Mariák állíthatnak elő igazi kölni vizet. Sőt lényegében véve nagyon egyszerű valami az egész kölni víz. És ma már Bécsben vagy akár Budapesten éppen olyan jó és igazi „ kölni víz “ készül, mint hajdan Kölnben a Johann Maria Farinák gyáraiban.

Napjainkban már nem más a „ kölni víz “, mint illatosított bor-szesz. Illatosítására nagyon különféle illó olajokat és nagyon különféle keverékben használnak, így bergamott-, citrom-, narancshéj-, narancsvirág-, petitgrain-, limett-, cédrát-, lavandula-, rozmarin-, szegfűszeg-, geranium-, rózs-, fahéj-, menta-, melissza-, kakukkfű-, ilangilang-, jázmin-, fenyőtű-, törpefenyő-, gaultheria- és más illó olajokat. Az erősebb illatú kölni vizekben pézsmá, ámbra, cibet vagy pacsuli van.

A XIX. század közepe óta a kölni víz is második helyre szorult az illatszerek között. Ma már tulajdonképpen csak a parfümöket tekintjük szorosabb értelemben illatszernek. Ezekkel némileg a lovagkori rózsavíz támadt fel, amelynek utolsó hódítási központja a múlt században Bulgária volt (XII. tábla és 69. kép). A kémia óriási mértékű haladása lehetővé tette az illatos virágok illó olajainak szinte tiszta előállítását. Franciaországban a Riviérán Grasse körülbelül már másfél százada központja az illóolaj gyártásának s a múlt század

közepe óta szinte az egész világot Grasse látja el a parfümgyártás nyersanyagaival.

Aki azonban nagy és regényes várakozásokkal megy Grasseba, hamarosan kiábrándul, mert a Rocavignon oldalán fekvő város (70. kép) szűk utcáiban az illóolajgyárak illatát egészen elnyomja a régi és nem éppen poetikus házakból áramló olaj-, hagyma- és fokhagymaszag. Grasse nagyon régi város, de a történelem folyamán többször lerombolták. Állítólag a VI. századtól számítja történetének legutolsó korszakát. Ekkor Provenceban nagy zsidóüldözések folytak

69. kép. Rózsaoaj lepárlására szolgáló egyszerű készülék Bulgáriában. (Szilárdy Z. nyomán.)

és egy csoport kikeresztelkedő zsidó jutalmul kapta a római korú romokat. A XVI. században ide is eljutott a desztillációs divat s a kíváncsi idegennek még ma is mutogatják ama Tombarelli házát; aki a XVI. század második felében Firenzéből Grasseba költözött és ott az első lepárló műhelyt berendezte.

Azóta nagy idő telt el, Grasse apraja-nagyja az illóolajgyártás szolgálatába állott s híven őrzi az ősi parfümváros hírét. A város környéke csupa virágoskert, ahol milliószámra virít a gyárak részére a rózsa, jázmin, nárcisz, tubarózsa, ibolya, iris, narancs és más illatos virágot termő növény, amelyek virágjának kivétel nélkül az a rendeltetése, hogy a gyárakba vándoroljon s ott illóolaj alakjában kilehelje

lelkét. A világháború előtt kiadott hivatalos jelentés szerint Grasseban évente kétmillió kilogramm narancsvirágot, másfél millió kilogramm rózsát, 1,2 millió kilogramm jázmint, 400,000 kilogramm ibolyát, 300,000 kilogramm tubarózsát, 100,000 kilogramm kassziát (*Acacia Farnesiana*), 60,000 kilogramm rezedát és 50,000 kilogramm jonquillát dolgoztak fel. Ezen kívül azonban a vándordesztillátorok egész raja vonul Grasseból a környékre, ahol illóolajat párolnak. A fűszeres

70. kép. Grasse, a francia illóolajgyártás központja a Riviérán. (A. Tschirch nyomán.)

ajakosak lepárlása többnyire így történik s így jut Grasse rozmaring- és lavandulaolajhoz.

Az illó vagy ätherikus olajok gyártásában ma már többféle módszer használatos. Kényes esetekben egyáltalában nem alkalmazzák a desztillációt, hanem zsírral végzik a virágból az illóolaj elvonását. Az illóolajjal terhelt zsírt *pomádé*-nak nevezik és a pomádé előállítására részben az *enfleurage*, részben a *maceration*-nak nevezett eljárás használatos. Előbbihez hidegen használják a zsírt, utóbbihoz felmelegítik. A pomádéból különböző oldóanyagokkal vonják ki az illóolajat és az így készült *esszenciák* különböző néven kerülnek forgalomba. A Grasseban gyártott nyersanyagból a parfümöket keve-

réssel állítják elő. A parfümgyárak a divat szerint különböző arányban keverik a készen vásárolt nyersanyagokat és féltve őrzik titkaikat. Ezek a titkok azonban ma is nagyon hasonlítanak *Praevotius* és az öreg *Farina* titkaihoz.

Legújabban egyes illóolajokat vegyi úton állítanak elő. Ez lehetővé tette a finomabb illatszerek elterjedését a legszegényebb néposztályokban is. De a virágkultuszhoz és illatszerekhez fűződő sok költői képzeletet nagyon durván megtámadta. A szép *Io* virágának illatanyagát ma nagyon prózai módon állítják elő a vegyi gyárban s a *ionon* nevű vegyületben ugyan ki sejtené a szép görög istennőt. A reklámhoz sem kell már többé szerzetesi bőrbe bujtatott angyal és magyar királyné, elég hozzá az utcák divatkirálynéja is.

Magyarországon még kísérlet is alig történt illatszerek előállítására. E század elején a kolozsvári gazdasági akadémián, amely akkor magyar intézmény volt, *Páter Béla* a gyógynövényteleppel kapcsolatban rendezett be kisebb rozáriumot s kezdett el foglalkozni illóolajgyártásra is alkalmas növények termesztésével. *Irk Károly* vegytani tekintetben többféle magyar termelésű illóolajat tanulmányozott a gyógynövénytelep laboratóriumában. E munka szerzője szedte meg a rózsát ahhoz a kísérlethez is, amelynek célja volt a magyar termésű rózsáolaj előállítása és tanulmányozta. Az aránylag kis mennyiségű rózsából természetesen csak néhány csepp rózsáolaj előállítása sikerült.

Az alkoholos illatszerek, a „vizek”, sorában a rozmaringszeszen kívül nevezetes szerepet játszott a lavandulaszesz is. A *lavandula* mindenképen későbbi jelenség ugyan a virágok és az illatszerek között, mint a rozmaring, de azért méltó arra, hogy megemlékezzünk róla.

A régiek a lavandula-nemzetségnek csak azt a fajtát ismerték, amely ma már nem divatos többé és annyira nem hasonlít a mi lavandulánkhoz, hogy története nem is tekinthető a mi lavandulánk előfutárának. Ez a *Lavandula stoechas*, amelynek az ókori görög és latin munkákban *stoichas* volt a neve. A *stoichas* a kalász görög *stichos* nevének származéka. Ezt a nevet meg is érdemelte, mert álfűzér virágzatát élénk-kék murvalevelekből álló üstök teszi feltűnővé. A középkorban és még a renaissance korában is itt-ott Közép-európában a kertekben is megtaláljuk a gyógynövények között, de egészen vége ekkor már csak alárendelt szerepet játszott.

A modern lavandulák álfűzéreinek csúcsát nem koronázza üstök, hanem a virágok tűnnek szembe kék színükkel. Különösen két nyugatmediterrán faj nevezetes, a spikinárd (*Lavandula latifolia*) és

a lavandula (*Lavandula officinalis*). Előbbinek magyar neve német átvétel, a német *Spikanard* pedig a latin *spica nardi* kifejezés származéka. A *spica* a görög *stoechas* fordítása latinra, tehát kalászt jelent, *nárdus-nak* pedig az ókorban és a középkorban különféle illatos növényeket neveztek, egyebek közt például a kelta gyökönként (*Valeriana celtica*). A spikinard tehát körülbelül hamis nárdust jelent. A régies divat szerint hímnek is mondták ezt a szélesebb levelű és valamivel nagyobb termetű fajt szemben a következő s ma általánosan lavandulának nevezett fajjal, amelynek levele keskenyebb, termete átlagban alacsonyabb. A lavandula szó valószínűleg a latin *lavo*, mosok, ige származéka. A növény olasz neve *lavanda*, franciául *lavande*, angolul *lavender*, németül és magyarul lavandula s ebből *Lavendel* és levendula.

Ez a szó mint növénynév már a IX. századból ismeretes, de még bizonytalan jelentésben. A XIII. századtól kezdve általánosan használatos. Úgy látszik, a növény a lovagkorban került a kertekbe s már akkor eljutott olyan északibb vidékekre is, ahol nem honos. A renaissance és a barokk korban még mindkét fajt, a spikinárdot és a lavandulát egyaránt szívesen tartották a kertben a fűszeres növények közt, de a rokokó korától kezdve az erősebb illatú és kényesebb *spikinárd* kiment a divatból. Magyarban legrészletesebben ismertette Lippay, aki azt is elmondja róluk, amit a középkor hagyott ránk ismeretükből.

„*Lavendula*, levendula, — írja Lippay — ennek igen jó illata van, s a levele keskeny hoszúkás, hegyesecske, de nem olyan zöld, mint az izsópnak, hanem sötétebb színű avagy hamuszínű zöld. Egy arasznál nem igen nő magosabbat, kívül nő négyszegletű vékony száracska ki, annak tetején, mintegy kalászocskából nőnek apró kék virágok ki. Szélesebb levelű levendulát is találni érsek urunk Ónagysága pozsonyi kertében, kinek virága fehér. A gyökere a levendulának fás, a magva feketéllő verhenyeges, akiről vethetni ötlet, de jobb, ha az ágait egy darab gyökérrel elszagattják és úgy ültetik szélről az ágyak körül kikeletkor vagy ősszel.

Spica, azaz spikinárd; ez igen egyez természetében a levendulával, azért him levendulának hívják, a más közönségeset nőtény levendulának. A spikinárd magosabb, bokrosabb, a levele is szélesebb és a szaga is erősebb. Kikeletkor zöldül meg ez a fű, juniushan és juliushan virágzik, amely időben kell a virágit lemetélni és frissen vizét venni, meg is áll egész esztendeig. A misculantiában (vegyes salátában) is szedhetni keveset belőle, egyébaránt nemigen élnek a konyhán vele (ugyanis Lippay a veteményes kert növényei között szól a lavandulákról), hanem főmosni való lagnak és ferdőnek igen jó, mert megerősíti mind a két fű az embernek lankadt agyavelejét, a főfájást is elűzi, sőt minden hideg nyavalyáját annak elveszti, ugyanint a szédelgést, gutaütést, álmos betegséget, görcsöt, reszketést, contracturát és bénaságot. A hideg gyomrot megmelegíti, a szeleket elszéleszti, a vizelletet kiűzi, megennyitja a megrekedt máját és lépít

embernek. Mindezek a nyavalyák ellen vegyen az ember spikinárd és levendula füvet virágjával együtt, főzze meg borban vagy vízben, és abból igyék egynéhány nap egymás után. Hasonló ereje legyen az égett vízének (v. i. alkoholos párlatának) és olajának, aki ezen a vizen felül lebeg, kinek legerősebb szaga van. Ha ezen füveket ecetben megfőzik, avagy olajukat a fájó fogon tartják, elveszi a fájdalmat. Ha abból csinált égett borból, aki elvesztette szavát, a szájába veszen egy keveset, megjön a szava. A szívdobogást is elveszi, ha fahéjat és szegfűvet tesznek hozzá s úgy élnek vele. Így a nádméz és conserva is. Ezt a füvet, ha igen száraz hideg tél legyen, be kell egy kevésbé fedni szalmával, legalább a gyökerén."

71. kép. Lavandula-aratás Long Melford-ban, Angliában. (A. Tschirch nyomán.)

Franciaországban, ahol a déli részekén nagy területeket borít a lavandula, nagy mennyiségben gyűjtik és desztillálják. A termelők-höz vándordesztillátorok járnak ki és a környékről odahordják a frissen szedett anyagot, ahol a lepárló készüléket felállítják. A spikinárd olaja ma már kevésbé használatos, a lavanduláét különösen Angliában még most is előnyben részesítik a többi „vízzel” szemben. Éppen ezért Anglia déli részében nagy területeken ültetik és termelik a lavandulát (71. kép). Az angliai illóolajvidék központja Mitcham, ahol botanikai és vegyészeti szempontból egyaránt sokat foglalkoznak az illóolajat adó növényekkel.

Különösen felkapta a divat a lavandulát a rokokó korában. Tudjuk, hogy a rokokó szívesen utánózta az ebben az időben közelebb-

ről is megismert Kínában élő szokásokat. Keletázsia nem élt át sem renaissanceot, sem Amerika felfedezését, sem barokk kort, ott még élnek a középkori szerzetesi és lovagi kultúra szokásai s ezek egészen elbűvölték az új divatot kereső európaiakat. Keleten még nagy divatja volt a füstölő illatszereknek s a rokokó egyszeriben rávetette magát ezekre, mintha soha az ókorban nem égettek volna el a római császárok egész vagyonokat füstölőszerekben.

De a rokokó kereste a visszatérést a természethez s azt hitte, hogy ez is olyasvalami. Annak a kornak vastagfalú kastélyai, erősen elfüggönyözött ablakai a napsugárnak minden betörő kísérletét megíúsították. Mit is keresett volna a napsugár azokban a szobákban? A dohos levegőben selyembe és bársonyba burkolt, ragyogó drágakövektől csillogó, vérszegény, főfájós, sápadt emberek sorvadtak, akik félték a naptól, a víztől és talán legjobban az egészségtől. Napfény? Friss levegő? Kitiltották a szobákból s füsttel, a *potpourri*-val, igyekeztek pótolni. Mikor lehullottak az első derek s a művészi, de rosszul fűlő kályhákban felgyultak az első tüzek, a kályhákra rákerültek a *potpourris* edények, többnyire szép görög vázák utánzatai és a szobákban csakhamar kellemes illat áradt, amely a képzelet rokokó álomlovagaival elhitette, hogy egészség és boldogság telepedett meg a vastag, nyirkos falak között.

Mindenütt szépnek hitték ezt az életet s még a biedermeier polgárai is utánozni igyekeztek. E sorok írója még a mult század végén is ilyen környezetben nőtt fel egy kis erdélyi városkában, ahol még akkor is éltek reliktumként a rokokó és biedermeier hagyományok. És a csodálatos életű öregekkel, akik azóta már mind elköltöztek az égi rokokó lovagok és hölgyek közé, együtt szedte a kiskertben a lavanduláról és a rózsáról a virágokat, hogy megteljen nyáron át az öblös váza, amelyben egy réteg lavandulára egy réteg rózsaszirm s arra némi konyhasó került, míg a váza teljesen megtelt. A kiskert virágai nem vesztegették el hiába szirmaikat, hervadás előtt szárítószövetre raktuk a szirmhalmot s mikor árnyékos helyen lassan megsugorodtak, beraktuk a vázába *potpourrinak*. Mult század közepén írt *Parfümeriekunst* című könyvecskében így írták meg a *potpourri* receptjét:

Getrockneter Lavendel	1 Pfund
Ganze Rosenblätter	1 Pfund
Grob zerquetschte Violewurzel	1/2 Pfund
Grob zerkleinerte Gewürznelken	} von jedem 2 Unzen
Grob zerkleinerte Zimmt	
Grob zerkleinerte Nelkenpfeffer	
Küchensalz	1 Pfund

És a szerző régimódi őszinteséggel folytatja: „Wir brauchen kaum zu bemerken, dass das Salz hier bloss angewendet wird, um das Volumen und das Gewicht der Mischung zu vermehren, um dieselbe wohlfeiler verkaufen zu können.“ De ezt a jó Erdélyben éppenúgy nem tudtuk, mint nem tudta W e s z p r é m i, hogy P r a e v o t i u s is hasonló célból költötte a rozmaringszeszhez a magyar királyné meséjét, és el nem hagytuk volna a potpourriból a sót. Pedig magunknak raktuk a szirmokat a vázába.

A mult században szerte Európában lavandulás asszonyok hordták a városokba a lavandulát és hangos dicsérettel kínálták a városi népnek. Ez a szokás francia eredetű s valószínűleg Montpellierből terjedt el. Bécsen át eljutott Magyarországra is. Némelyek potpourrihoz használták fel a lavandulát, mások egyszerűen a fehérneműt őrző szekrénybe rakták. Így legalább a régi molyűző füveket is pótolta. Még ma is megjelennek június végén a budapesti utcákon a lavandulás asszonyok és ma is a régi buzgalommal kínálják a kertjükben nevelt lavandulát. A budai hegyekben itt-ott még most is akad az ember olyan helyekre, ahol néhány tő lavandula beszél elmúlt idők boldogságáról. Talán kertben volt, talán szőlőben, de a szőlőt elvitte a filokszéra, a kertet valami rossz vállalkozás, nem maradt az egészből más, mint a lavandula.

Ha korunkban akár a városban, akár a falun szétnézünk, a déli fűszeres illatú ajakosak közül nem a rozmaringgal, nem is a lavandulával, hanem a bazsalikummal (*Ocimum basilicum*) találkozunk legtöbbször. Ezt a keleti növényt Egyiptomból Indiáig termesztették az ókorban s később Görögországon át Rómába is eljutott. Görög-római ókori *ocimum* neve mellé járult a korai középkorban a *basilicum*, királyi, jelző. L i p p a y mint a misculantia-saláta fűszerét és rákcsalétket ajánlja. Magyarországon most annyira kedvelik, hogy csokorba is kötik rózsa mellé, cserépben is tartják, kivált a hentesek kirakatában, de a temetőkben is gyakran látható a sírokon.

9. Nárcisz.

A XVI. század a virágkultusz és a kertművészet történetében nagy változások százada. A polgári osztály előnyomulása, a nagy felfedező utazások, a humanizmus és a reformáció teljesen átalakítják a század elején még nagyjában középkori korszellemet s a század végén már új Európa indul fejlődési útra, amelynek kertjei és virágai is mások, mint a középkorinak.

A virágkultusz új elemmel gazdagodik, a természettudományos szemlélettel. Legjobban kifejezik ezt a botanikus kertek. Ilyeneket először Itáliában, Páduában, Pisában, Bolognában alapítottak a század közepén, de az olasz példák nyomán csakhamar Európa-szerte újabb és újabb botanikus kertek támadtak, mind azzal a céllal, hogy a növények tanulmányozását mozdítsa elő növénytani, orvosi és más szempontból s az idegenből egyre nagyobb számban Európába özönlő exotikus növények honosításában utat törjön.

A kor botanikai irodalma főirányában még alig szakadt el a középkori hagyományoktól, a füveskönyvek még főként abban látják a növények tanulmányozásának legfőbb célját, hogy azok orvosi hasznaira tanítsák az olvasót. Azonban a század végére már előtér a növény tanulmányozásának önálló tudományos célja és a magánkertekbe is bevonul a botanikai szellem. A század közepén, 1561-ben jelent meg Konrad Gesner munkája a németországi kertekről *Horti Germaniae* címmel s ebben a kora kerti növényeinek nagy ismeretéről tanuskodó szerző főként a kerti növényfajokat sorolja fel. Gesner ötféle kertet különböztet meg s beosztása nagyon jellemző arra a korra.

„Et primum de differentiis hortorum in genere, — írja e fejezet címéül és így folytatja — 1. A közönséges kertek csak a haszon kedvéért készülnek, ezekben zöldség, főzelék, szőlő és gyümölcs terem, és fű, ember vagy állat hasznára. 2. Az orvosi kertekben az orvosok és gyógyszerészek nemcsak kerti, hanem mindenféle vadon termő és idegen növényeket is nevelnek, hogy azok részeitől az embereknek orvosságot készítsenek. 3. Más kertek előbbiekhöz hasonlóak, de sokkal gazdagabbak, bennük nemcsak a nemes gyógynövényeket tartják, hanem ezeken kívül főként olyan ritka növényeket is, amelyek a ter-

mészet csodálatára és tanulmányozására inditanak. 4. A díszkertekben nem játszik szerepet sem a haszon, sem az orvosi cél, sem a természet hatalmának szemlélete, hanem csak a szépség és az előkelőség, ilyenek az előkelő hölgyek és a gazdagok, kivált a szerzetesek kertjei, amelyekben főként virágokat ültetnek és más olyan lágyszáru és cserjés növényeket, amelyek alakjuk, színük vagy illatuk miatt kedvesek, vagy füzérekhez és koszorukhoz használatosak, és van bennük lugas, filagoria, utvesztő, örökzöld fa és különféle nyírott cserje, mint puszpáng, mirtusz, izsóp stb., továbbá szépgyümölcsű fák vagy olyanok, melyek levele széles, mint a platáné és a juharé, vagy olyanok, melyek ága hajlitott, mint a tölgyről, hársról és almafáról elmondottuk. 5. Végül a parkok, amelyek nagyszerűségükért csodálandók, ilyeneket tartanak a fejedelmek és az államok, ezekben nagyszerű épületek, vizijátékok, mesterséges dombok, ligetek, torna- és labdaterek is vannak és bennük olyan fákat is ültetnek, amelyeket korunk divatja szerint idegenből hoztak.“

Magyarországon a kertek legnagyobb része még a XVI. században is a legelső, a haszonkert kategóriájába tartozott. Park, vagyis fejedelmi kert, csak emlékezet volt a török kézen pusztuló Buda fénykorára. Mátyás gazdagságára. A díszkertek száma sem valami nagy, közelebbit pedig a magyar nemesség díszkertjeiről szinte semmit sem tudunk a XVI. században sem. Legjobban megőrizte a betű gróf Battyányi Boldizsár németújvári és szalonoki kertjének emlékét, amelyek Clusius révén ma is többször szerepelnek a kertészeti irodalomban. De ezekről is alig-alig tudunk többet, mint azt, hogy voltak, előbbiről, hogy olyan virágokat is ültetett bennük a gróf, amelyeket Clusius-tól kapott vagy Clusius ajánlott, utóbbiról, hogy kicsi volt és tervét Clusius készítette, ami a világhírű belga botanikus következő soraiból derül ki: „Yy ay adjousté le plan de vostre petit jardin Zalonok un peu plus grand que celuy que je fy estant aux lieu...“

Hasonló az eset az orvosi kertekkel is. Ilyenek is voltak Magyarországon már a XVI. században is, de részletesebb emléke csak egynek maradt, Purkircher György pozsonyi orvos (1530—1578) enemű kertjének. „Purkircher — írja Bálint Nagy István — növényteni ismereteit 1556-ban Vittenbergában Melius Juhász Péter-rel együtt szerezte, majd annak továbbmélyítésére Páduába és Párisba ment, ahol kora legnagyobb botanikusával, Clusius-szal, találkozott. Külföldön szerzett növényteni tudományát Pozsonyban tovább fejleszti. Afféle orvosi kertet, botanikus kertet rendez be lakásának kertében. Bizonyosága ennek az a kamarai fogalmazvány, amely szerint egyik érdeme az is, hogy a hegyekben található új, ismeretlen növényfajokat felkutatja, összegyűjti és tanulmányozza.“ Purkircher kétségtelenül Itáliában nyerte az

ösztlönzést orvosi kert alapításához, onnan hozott magával magvakat is, miként ez a következő fejezetben részletesebben megvilágosodik. Régebben a magyar botanikai és kertészeti irodalom főként Battyányi Boldizsár kertjeit emlegette ebből a korból. Ezek azonban már a XVI. század végén elpusztultak, jelentőségük tehát történelmileg kevés. Sokkal fontosabb Purkircher kertje, mert csakhamar Pozsony lesz a magyar kertészet központja és a XVII. században itt éri el a magyar kertészet első virágkorát.

A XVI. században még mindig nincs nyoma magyar kerti munkának s így szinte semmi bizonyosat sem tudunk a magyar kertek virágairól abban a korban. A század első feléből egyetlen forrásunk Murelius már említett szójegyzéke 1533-ban. Ebben tűnik fel először a szegfű, nárcisz, lavandula, rozmarang. Melius-nak német füveskönyvek, főként Lonicerus és Matthioli nyomán írt *Herbárium*-a 1578-ban látott napvilágot s bár célja nem az, hogy a virágokról tanítson, mégis több virág nevét találjuk benne először. Minthogy Melius több debreceni helyi utalást írt fel a szövegben, kétségtelen, hogy adatait kellő kritikával jellemzőnek fogadhatjuk el kora magyar viszonyaira. Ő említi először egész seregét a magyar virágoknak és virágneveknek s ezek egyrészét bizonyára maga csinálta, mikor a német szöveget magyarra átírta. Csak a szövegben más növény leírása közben említi a szarkaláb, búza-virág, kék lilium, sárga viola nevét, bővebben foglalkoztatták a következő virágzámba menő növények: ökörszem, gyűrűvirág, gyűszűfű, mátrafű, bazsalikum, börvény, lábmosófű, majoranna, borsonyvirág, keselyűfű, alacsony ciprus, sárga rózsza, mályvarózsza, Mária rózsája, kisebbik nadály, borjúorrűfű, csillagformájú fű, kakasláb, szarvas mák, amelyek neve itt bukkan fel először a magyar botanikai irodalomban.

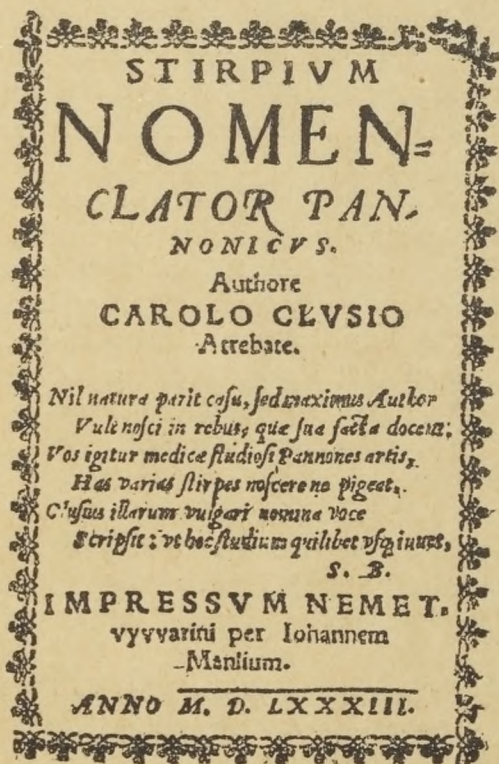
Nagyon fontos forrásmű még ebben a században Bejthe István Németújvárott készült latin-magyar szójegyzéke a magyar orvosi növényekről, amelynek valószínűleg Clusius állította össze latin névsorát s Bejthe a magyar neveket. A munka 1583-ban jelent meg először Németújvárott *Stirpium nomenclator pannonicus* címmel, címlapján (72. kép) Clusius neve szerepel szerzőként, de az ajánló vers alatt olvasható S. B. betűk mögött Stephanus Bejthe húzódik meg. Később Clusius 1584-ben Leidenben újra kinyomatta a szójegyzéket s a pannóniai flóráról írt nagyobb műve függelékeként adta közre. Ez a ma közönségesen ismert kiadása, mert a németújvári nyomtatásból mindössze egyetlen példány maradt

ránk, melyet ma a németújvári ferencrendi zárda könyvtára őriz. Legújabban azonban Clusius életrajzírója, F. W. T. Hunger, a Clusius-centennárium alkalmából írt monográfiájában a németújvári példány nyomán fakszimilében tette hozzáférhetővé az 1583-iki nyomtatást.

Bejthe szójegyzékében kevesebb a virágnév, de néhány olyan is akad, amely hiányzik Melius *Herbárium*-ában, mint disznórépa, mezei dárdácska, zöld lilium, Szent György virága, basarózsza, s ezen kívül több növény eltérő néven szerepel, mint a gyűrűvirág, amely Bejthe munkájában tűzvirág; lábmosófű, amely itt szappanozó fű. Kétségtelen, hogy Bejthe még XV. századbeli kolostori kéziratokat használt magyar növényneveinek összeállításában, ezt elárulja a Szent László füve mondjának itt legelőször közölt szövege. Bejthe közli először a Csaba iremondáját is, amely a seborrasztó füvek mondakörének magyar változata s Bejthe kétségtelenül szintén valamely XV. századi magyar kódexből másolta.

Kisebb jelentőségű Szikszai Fabricius Balázs sárospataki tanár szójegyzéke, amelyet Pesthy Gábor tanártársa, aki a szójegyzéket 1590-ben Debrecenben kinyomtatta, — legalább a botanikai részben — nagyon kibővített. Ez megállapítható abból, hogy Szikszai Fabricius 1576-ban halt meg, mégis a szójegyzékben Bejthe nomenclatorának magyar szavait és a két füvesmondát viszontlátnak. Ezeket tehát már Pesthy dolgozta bele a

72. kép. Clusius és Bejthe latin-magyar növénynévjegyzékének címlapja. (A németújvári ferencrendi zárdában őrzött egyetlen fennmaradt példány nyomán.)

szójegyzékbe 1583 után. Vagy talán volt egy régebbi szójegyzék, amelyet mind Bejthe mind Szikszai Fabricius használtak, s amely azóta nyomtalanul elveszett? Mindenesetre tény, hogy Szikszai Fabricius szójegyzékében vannak olyan növénynevek is, amelyek sem Murelius, sem Bejthe szójegyzékében nem találhatók meg s talán Szikszai Fabricius fordításai, mint például az árvalányhaj.

Időrendben a Péchy Lukács által fordított *Koszorú* következik, amely az első magyarországi növényképekkel tűnik ki. Ezt részletelesen ismertettük egyik előbbi fejezetben.

Melius *Herbárium*-át 1595-ben *Füveskönyv* címen újra kiadta kevés változtatással és némi bővítéssel Bejthe András. Azonban Bejthe András inkább Bejthe István növényneveit használja s kétségtelen, hogy annak nyomán olyan növényekről is illesztett leírást füveskönyvébe, amelyek Melius *Herbarium*-ában hiányoznak. Ilyen például a disznórépa, *Cyclamen*. Ebben határozottan helyi hatást kell látnunk. A *Cyclamen europaeum* honos és ismeretes a Dunántúlon, de nem nő és így ismeretlen az Alföldön. Tehát elmondhatjuk, hogy a mi XVI. századi füvészeink sem írtak egészen a helyi flóra ismerete nélkül. Hogy a német füveskönyvekből és egymástól sokat másoltak, nem róhatjuk nagyobb mértékben hibájukra, ilyesmi akkor nem ütközött az elfogadott tudományos eljárásokba, sőt egyenesen feltétele volt a tudományosságnak. A nyugati füveskönyvek írói is az ókori görög és latin szerzők, valamint korukban élő elődeik szövegének mentől tökéletesebb áthasonítására törekedtek.

Mindezzel korántsem akarom a XVI. század magyar füvészeinek gyengéit eltakarni. Éppen mi, akik a XVI. század magyarországi kertjeinek virágait nyomozzuk, nagyon fájdalmasan nélkülözzük a nagyobb fokú eredetiséget a magyar füveskönyvekben és szójegyzékekben. És éppen ez a körülmény kényszerít arra, hogy közvetlenül a bécsi és prágai forrásokhoz forduljunk, amikor történeti adatokat keresünk a XVI. század ama virágaihoz, amelyek akkor vagy később a magyarságnak is kedvenc virágaivá lettek.

Valószínű, hogy a magyarság sohasem került volna olyan mértékben bécsi hatás alá, ha a török el nem foglalta volna fővárosát, Budát, és ott tovább élhettek volna Mátyás hagyományai. Azonban így az ország főváros és szellemi központ nélkül maradt. Pozsony csak később, a XVII. században lett bizonyos mértékig Buda helyettesévé, a XVI. században még csak az építő munka kezdődött meg ott

ebben az irányban. Így történt, hogy a XVI. században az ország mindenféle vidékének számai közvetlenül Bécsben futottak össze.

Bécsben és Prágában a XVI. században európai jelentőségű központok alakultak. A török által közvetített keleti holmik, anyagiak és szellemiek egyaránt, Sztambulból egyenesen Bécsbe vándoroltak s onnan kerültek tovább nyugatra. A török pedig győző volt s mint ilyen akkor egész Európa számára diktálta a divatot. Nem elég helyes az a szólásmód „törökvilág Magyarországon“, törökvilág volt akkor egész Európában. A török ízlés utánzása mutatkozott meg természetesen a kertészetben és a virágkultuszban is, és míg nyugaton Spanyolországban és Angliában Amerika érezte hatását mind-egyre erősebben, erre Középeurópa keletén a török hatás vezetett.

Az ausztriai botanikai törekvések ebben a korban sajátos módon szinte egészen idegenek kezébe kerültek. A szakemberek közül különösen kettőnek nevét kell kiemelnünk, az olasz Matthioli-ét és a belga Clusius-ét. Mindaz a sok új növény, ami ekkor Sztambulból a töröktől a követek révén Ausztriába jutott, első sorban az ő kezükbe került s a tudományos világ az ő révükön, az ő munkáikból ismerte meg. És mind Matthioli, mind Clusius ahhoz is értettek, hogy egész környezetüket bevonják a botanikai érdeklődésbe. Matthioli mint Ferdinánd főherceg udvari orvosa 1554-től tíz éven át tartózkodott Prágában s rábírta urát, hogy a török portához küldött követnek, Busbecq-nek utasítást adjon minden megszerezhető érdekes növény elküldésére vagy legalább lerajzolására. Busbecq erre valóban rajzoló fogadott s annak növényrajzai el is jutottak Matthioli-hoz, aki azokat 1565-ben tette közzé egyik munkájában. Busbecq (73. kép) maga is idegen volt Bécsben s csak ugyanazon évben állott az ausztriai udvar szolgálatába, mint Matthioli s 1554-től hét éven át volt I. Ferdinánd törökországi követe Sztambulban, majd 1562-ben végleg elhagyta Sztambult, sok értékes ritkaságot hozván magával és Bécsben telepedett le, ahol a mai Himmelpfortgasse sarkán álló kis házában telepedett meg és még sokáig Bécsben maradt.

Amit Matthioli megkezdett, a török növényi újdonságok tudományos feldolgozását, azt csakhamar Clusius folytatta Bécsben. hova Busbecq ajánlatára hívta meg 1573-ban Miksa császár. Clusius, hazája nyelvén Charles de l'Ecluse, botanikai munkálkodása nagy mértékben eltért kortársaiétól. Ő nemcsak a neki küldött és a kertekben könnyen hozzáférhető növényeket dolgozta fel, hanem maga is sokat utazott és a szabad természetben

is sokat kutatott és gyűjtött. Ha általánosságban és röviden akarjuk jellemezni Clusius botanikai munkálkodását, azt kell mondanunk, hogy ő volt az első „növényvadász“, amint ezt napjainkban szokták mondani. Ami a növénytanban minden előtt érdekli, az az újdonság. Új fajokért járja be Európát, új fajokat kér messze földön járó ismerőseitől és azokat terjeszti mindenfelé a kertekben. Eljut

73. kép. Ogier Ghislain de Busbecq. (Alföldi Flatt K. nyomán.)

Spanyolországba és Portugáliába. Ugyanis a véletlen Augsburgban összehozza a hatalmas és gazdag gróf Fugger Antal-lal, ki rábízza két fiát, akikkel beutazta Spanyolországot. Utazásainak eredményeként 1576-ben megjelent *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia* címmel spanyol flóraműve, az első flóramű, amely körülírt terület növényeit sorolja fel. Munkái felkeltették a virágkedvelő Miksa császár figyelmét s a császár 1573-ban

Busbecq útján Bécsbe hívja, hogy ott az orvosi kertet vezesse és gyarapítsa. Clusius ezt a hivatalát is újdonságok szerzésére használta fel, bejárta az Alpokat és a szomszédos Magyarországot s bár közben Miksa meghal és utóda, Rudolf, elbocsátja a protestáns botanikust, mégis 1587-ig Bécsben marad és kiadja pannóniai flóraművét *Rariorum aliquot plantarum per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia* címmel.

Az első növényvadász még Európában is talált elég ismeretlen és járatlan földet a kutatáshoz. De akkor még Európában is valódi vadászhoz méltó feladat volt a növényújdonságok felkutatása és megszerzése.

„Műveiben elszórtan találunk megjegyzést utazásainak nehézségeiről, — írja Degen Árpád. — Spanyolországban áthatolt még a mórok uralma alatt álló területeken, Magyarországon eljutott a törökök által megszállt részig, Ausztriában pedig mint első botanikus-alpinista, felhatolt a hegység havasi régiójáig, csupa új növényt hozva magával. A gibraltári sziklán karját törí, később Bécsben kifecamítja lábát, majd el is törí, úgy hogy élete vége felé csak mankón tud járni, ehhez járult még sok egyéb a korral járó betegség, mind ennek dacára sohasem nyugvó szorgalommal és buzgósággal követi kitűzött célját: új növények felkutatását és leírását. Ma ezzel a szóval, hogy alpinista volt, elintéztnek tartjuk a havasi flóra kikutatása körül szerzett érdemeit. De ne felejtsük, hogy akkoriban ez nagy és merész vállalkozás volt. A városi emberek abban az időben szinte irtóztak a magasabb hegyektől. A hegycsúcsokhoz fűződő babonákról nem is szólva, barátságtalan, úttalan, zord, erdős, sok mindenféle veszedelmet rejtő, biztonság tekintetében sem csábító vidéknek tartották, melynek bejárása azonfelül még sok fáradsággal is jár. Fontos kényszer nélkül tehát meg sem közelítették. Abban az időben a szelid, napos síkságot, legfeljebb még a lankás, dombos vidéket tartották szépnek, kellemesnek, a festők is ilyeneket festettek, s az alpinizmus csak a XIX. század második felében lett divattá. a havasok szépségeit is csak ekkor kezdték felfedezni.

Clusius Ausztriára és Magyarországra vonatkozó művének több helyén említi azokat a nehézségeket, amelyekkel a bécsi Schneebergen, a Schneealpen, az Ötscheren megküzdött, kapaszkodó vasakat kötve cipőjére, ijesztő szakadékok mellett kúszva fel. Ma, amidőn vasúton mehetünk fel a Schneebergre s amidőn a máriacelli Schneealpet s az Ötschert teljesen veszélytelen, szelid, lankás hegyeknek ismerjük, természetesen olyannak tűnik fel mindez, mintha egy gyermek írná le legelső havasi kirándulását. A valóságban azonban még a gyermekkorát sem élte ekkor az alpinizmus, mely csak néhány századdal Clusius után vált divattá, amidőn az erdők letarolása, az utak kiépítése, szóval a kultúra terjedése tette a havasokat könnyebben megközelíthetőkké.“

Élete vége felé már mint leideni tanár összefoglalta élete munkásságát és kiadta két utolsó munkáját. Egyik *Rariorum plantarum historia* címmel jelent meg 1601-ben (74. kép). Ebben spanyol és

pannóniai flóraműveinek adatait foglalta össze és pontosság dolgában sok részletét bővítette. A másíknak *Exoticorum libri decem* a címe s ebben az idegen földrészekről származó növényeket és növényi termékeket ismertette. Kertészeti tekintetben ezeknek a mun-

74. kép. Clusius arcképe az 1601-ben megjelent *Rariorum plantarum historia* című művében; a felső bal sarokban tulipánok, a jobb sarokban turbánliliom és kockás császárkorona, alul exotikus termékek.

káknak nemcsak kortörténeti szempontból nagy a fontossága. Sokan Clusius érdemének tartották a legtöbb XVI. századi kerti újdonság első bevezetését. Ez azonban téves ítélet. Merő véletlen dolga, hogy az európai kertekbe tóduló sok idegen virágújdonság kinek kezébe jutott először. Clusius is kapott néhányat, mások azonban nem kevésbé.

Szinte minden kerti újdonság más és más úton és mások közvetítésével jutott az európai kertekbe. Ami azonban mindezek fölött érdeme a belga botanikusnak, az, hogy minden újdonságot megszerezni és leírni igyekezett s munkáival azok ismerete széles körben elterjedt. Így elmondhatjuk, hogy a XVII. század legszebb kertjeinek virágállománya Clusius munkásságán alapszik. Ha munkáit forgatjuk, szinte minden lapon ráakadunk kora legelőkelőbb főurainak és hölgyeinek neveire, akik növényújdonságaikat megküldik neki és viszont tőle megkapják a frissen érkezett virágújdonságokat.

Clusius Bécsben az egyetem rektorának, Aichholz-nak házában lakott s csak természetes, hogy Aichholz kertje valóságos botanikus kertté lett ebben az időben. Itt ültette el egyebek között az akkor a török által a Balkánon felfedezett és már Matthioli által leírt lógesztenyét (*Aesculus hippocastanum*), amelynek magját mint újdonságot többször megküldték Sztambulból a követek. A mag kicsírázott és fává nőtt, de már csak akkor virágzott, mikor Clusius elhagyta Bécset. A bécsiek azonban így is csodájára jártak a sohasem látott fának. Nevezetes szerepet játszott természetesen Clusius munkásságában is a már említett honfitársa, Ogier de Busbecq, aki továbbra is megtartotta érdeklődését a virágok iránt s Clusius is sok újdonságot köszönhetett neki. Busbecq után mások is jártak a török portán és hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak Sztambulban. Majdnem mindenik hozott onnan valami újdonságot vagy ritkaságot. A legtöbbet és legfontosabbat Busbecq után Báró David Ungnad, aki először 1572-ben, másodízben 1574—78-ban volt császári követ a török portán. Ungnad neve a magyarságot annál inkább érdekli, mert sógornőjéhez, Kristóf nevű, 1578-ban meghalt unokatestvérének feleségéhez, Losonczy Annához írta Balassa Bálint ismeretes virágénekeit. Ungnad kapta először Sztambulból a török mogyorót (*Corylus colurna*) is, amely később Magyarországon is közkedvelt fa lett s a XIX. században a diósgyőri és romhányi török mogyorók körül egész legendák szövődtek.

Ennek a bécsi botanikai körnek egyik legfontosabb vívmánya a virágkultusz terén a hagymás és gumós virágok kultuszának elterjesztése Európaszerte. Legkedveltebb hagymás és gumós virágaink török eredetűek s a XVI. században Bécs volt nyugatra irányuló áramlásuknak központja, míg végül a XVII. században Hollandiában jutott delelőre a hagymás és gumós virágok kultusza. A XVI. században azonban még csak a nárcisz kultusza lett általánossá s ez egy-

szersmind az utolsó az európai divatvirágok között, amelyek ismerete még az ókor hagyománya.

Az ókor a görög és római szerzők írásai szerint háromféle nárciszt különböztetett meg. Az első adatot már Theophrastus közli: „A *narkissos* némelyek szerint a liliomok közé tartozik. Miként a liliom, a nárcisz is fehér virágot hord a szárán és bőrnemű tok a nagy, fekete, hosszúkás termése. Amint ez lehull, új növény nő belőle, de be is szokták gyűjteni, vagy gyökerét ültetik. Ez húsos, kerek és nagy. Későn virágzik, csak az Arcturus feltünése után az őszi napéjegyenlőség idején.“ Ha figyelembe vesszük, amit Theophrastus a nárcisz virágzásáról mond, azt kell feltennünk, hogy csak a kései nárciszt (*Narcissus serotinus*) ismerte, amely a mediterrán területen honos és októberben, novemberben virágzik.

Dioskurides ismerteti a nárcisz többféle orvosi hasznát és a nárciszolaj készítési módját, amelybe kálmost, mirrhát és illatos bort vegyítettek. Kortársának, Plinius-nak leírásából valószínű, hogy ekkor már legalább három nárcisz volt ismeretes: „Vannak piros liliomok is — írja ez a szerző természetrajzának a koszorúvirágokról szóló fejezetében — amelyek szára némely esetben kétfelé hasított, hagymájuk húsosabb, nagyobb, de egyszerű. Nevük *narcissus*. Egyik fajnak fehér a virága és piros a kelyhe. A nárciszok abban is különböznek a liliomoktól, hogy leveleik a gyökérből erednek. A legkiválóbbak a licyai hegyekben nőnek. A harmadik faj csak abban különbözik, hogy kelyhe zöld. Mind későn virágzik, az Arcturus feltünése után az őszi napéjegyenlőség idején.“ Hogy a kései nárciszon kívül mely fajokat akart még leírni Plinius, csak részben állapítható meg. „Zöld kelyhű“ fajtát nehéz lenne meghatározni, ellenben *lilium purpureum*-a kétségtelenül a ma is legkedveltebb fehér nárcisz (*Narcissus poeticus*), amelyet a rómaiak azért hívtak piros liliomnak, vagy mint Vergilius nevez: piros nárcisznak, *narcissus purpureus*, mert mellékpártájának piros a szegélye. Ez a faj Görögországtól Itálián át Franciaország déli részéig honos.

A *narkissos*, *narcissus*, nárcisz szó a *narkao*, megmerevedek, görög ige származéka s bizonyára a nárcisz illatának „narkotizáló“ hatását jelzi. Később a szimbolizáló költők, miként Ovidius is, szép ifjává személyesítették a nárciszt, aki szomjúságában a forrás vize fölé hajolt s ott megpillantva a saját tükörképét, annyira elragadtatott annak szépségétől, hogy át akarván ölelni a képet, a vízbe esett és ott veszett.

A középkorban vagy egészen hiányzott a nárcisz ismerete, vagy legfeljebb valahol délen húzódott meg. Mindenesetre tény, hogy a növény és neve csak a XV. században kezd megint szerepelni a kódexekben. A XVI. század elején már közkedvelt virág s ekkor már nemcsak a régiek fehér nárcisza ismeretes, hanem a csupros nárcisz (*Narcissus pseudonarcissus*) is, amely nagy mellékpártájával hívta magára az ember figyelmét és Nyugateurópában honos egészen a Rajna vonaláig. Ott is tűnt fel először. A fűvészek még nem ismerik a XVI. század elején, de hogy a kertekben, legalább a szerzetesek kertjeiben már kedvelték, bizonyítja a Grimani-breviarium, amelyet ugyan most Velencében őriznek, de tudjuk, hogy Gentben készült és pedig valószínűleg Simon Bening műhelyében a XVI. század elején. Miniatürjein a csupros nárcisz virága nagy szerepet játszik (XIII. tábla).

A déli országok kertjeiben ugyanekkor a mediterrán, kényesebb nárciszok is megjelentek. Ezek virága kisebb, de a tőkocsányon több, 3—8 virág is van. Egyik alakkörnek, mely a *Narcissus tazetta* rokonsága, széles és lapos a levele. Maga a *tazetta* keleti növénynek mondható, mely a mediterrán flóraterülettől Keletázsiaig honos. A kertekben többnyire keleti nárcisznak nevezték a XVI. században. Fajrokonai nagyobb számban élnek a mediterrán flóraterületen. A *tacettáktól* a *jonquillák* abban különböznek, hogy levelük félhengeres és keskeny. A kései nárcisz is ebbe a körbe tartozik. Maga a *jonquilla* (*Narcissus jonquilla*) inkább nyugatmediterrán növény s fajrokonai is főként Spanyolországban és a szemben fekvő afrikai partokon élnek.

Clusius korában már mindezeket a fajokat kertekben nevelték s Clusius Spanyolországból és Sztambulból egymásután kapta a szebbnél-szebb nárciszokat. Elmondhatjuk, hogy a ritkább növényekről írott összefoglaló munkájában valóságos monográfiája található a XVI. században annyira kedvelt nárciszoknak. Leírta a már akkor szereplő feltvirágú alakokat is. Hogy a ritkább fajok is csakhamar általánosan elterjedtek az európai kertekben, az kétségtelenül Clusius és a bécsi botanikai kör érdeme. Clusius és általában annak a kornak botanikai munkáiban a *tazetta* mint *latifolius*, a *jonquilla* mint *juncifolius* (szittyólevelű) nárcisz szerepel.

Magyarországot sem kerülte el a XVI. században a nárciszkultusz. Miként Murmelius szójegyzékének 1533-iki kiadásából föntebb idéztük, a virágok között magyar nyelven is megjelenik a nárcisz. De a magyar munkatárs nem akart megnyugodni az európai használatú

nárcisz névben és *bársony színű liliom*-nak nevezte. Talán az ókori *purpureus* jelzőt akarta magyarra fordítani. Érdekes, hogy Péchy Lukács is magyar nevet akarta adni a nárcisznak és *temondádfű*-nek nevezte el a *Koszorú*-ban. Ezt a növénynevet először Bejthe István *Nomenclator*-ában olvassuk, de egy keresztvirágú növény nevéként: „Iberis, the mondád fű, hoc est Tu dixisti hrba, eo quod aniculae pueros a febre hac herba curare solent.“ A bibliai eredetű növénynév valószínűleg Magyarországon keletkezett, legalább eddig

75. kép. Sáslevelű nárcisz (*Narcissus angustifolius*) az istvánfalvi réten Szentgotthárd mellett. (Gayer Gy. felvétele.)

másutt nem találtam. De egészen irodalmi szó, a botanikai irodalomból sohasem is került közhasználatba. Miért találta alkalmasnak Péchy éppen a nárcisz neve magyarítására, nehéz megállapítani. Valószínűleg egészen önkényesen használta, mint ez a növénynevek történetében olyan gyakori jelenség. Bejthe András ismét másként igyekezik magyarítani a nárcisz nevét s ezt írja Füveskönyvében: „Sáfrányszínű virág, Narcissus, magyarul vad sáfrány; Szent Mihály havában virágzik a réteken.“

Az a vad nárcisz, amely valóban Magyarországon is több helyen virágzik a réteken, így Dunántúl (75. kép) és Székelyföldön, a keskeny-

levelű nárcisz, *Narcissus angustifolius*, az Alpok, Erdély és a Balkán nárcisza. Nagyon hasonló a fehér nárciszhoz, de virágai kisebbek és levele valamivel keskenyebb. Az Alpokban Clusius maga gyűjtötte és említett munkájában le is írta.

A XVI. század magyar nárciszkultuszának Battányi egyik Clusius-hoz intézett levele a hiteles tanúsága. „Az 1587-ik évben — írja Takáts Sándor — Battányi a kacorlaki győzelemben elfogta Ali-t. Úgy látszik igen emberségesen bánt az előkelő törökkel; mert Clusius-nak azt írja, hogy Ali béggel a kertjében sétálgatván, ez figyelmeztette őt, hogy a szultán kertjében olyan dupla nárciszok vannak, melyeknek harminchat szirmuk vagyon. Ennél több sem kellett Battányi-nak. Ali béggel azonnal megegyezett, hogy hoz neki ilyent.” Kár, hogy a történet folytatása és befejezése ismeretlen.

Nagy szerep jutott a nárciszoknak a magyar kertekben a XVII. században, amikor a *Pozsonyi kert* szerzője a barokk legkedvencebb virága, a tulipán után, második helyen mindjárt a nárciszokkal folytatja a hagymás virágok sorát.

„Narcissus virágnak legyen második helye a gömbölyű gyökerű virágok között, aki noha nem oly sokféle színekben, mint különböző állatjában. Közönségesen fehér és sárga... Némelyek idején kikeletkor virágoznak, némelyek későbbben, június felé. Ezek közül ismét némelyek teljesvirágúak, némelyek nem. Akik nem teljeseek, azoknak közepin egy pohárocscsa van kiformálva, levelei virágjának közönségesen szélesecskék, némelyeknek hosszúkácskák. Némelyeknek mégis öreg virágjuk van, némelyeknek középszerű, némelyeknek kicsiny. Az öreg teljesvirágú, mint a rózsza, sárga, kit márciusbéli pohárnak neveznek, mindjárt kikeletkor virágzik. Más öregvirágú, kinek csak a belső hosszú pohára teljes, sárga. Hasonló színű, ki sok pohárokkal teljes. Van igen szép fehér teljes, ki későbbben virágzik, jó illatú. Vagyon kisebb fehér, teljes, kinek közép levelei egy kevésbé sárgácskák, igen drága illatúak. Narcissus de Alepo az ő neve, egy szálon három-négy. Spanyol narcissus teljes, aranyszínű sárga, igen kedves illatú, egy gyenge szálcस्कán egynehány. Ismét spanyol narcissus, csöveslevelű, fordult virágú, igen jó szagú, sárga, kénköszínű sárga, aranyszínű sárga, hosszú pohárú, nem teljes.

Hasonló halavány színű fehér, sárga levelű, kicsiny sárga pohárú, középszerű, szagos. Fehér virágú, sárga kicsiny pohárú, jószagú, egy száron 14 virág is vagyon, Josefstabel németül Fehér, kicsiny virágú, kicsiny fehér pohárú, 17 is egy szálon, igen jó illatú, kit, ha az ember a szobába viszen, az egész szobát betölti gyönyörűséges illattal. Fehér öreg virágú, közönséges, kinek pohárocscskája veressel prémezett. Ezek közül némelyek kikeletkor, némelyek későbbben virágoznak. És több ilyen kimondhatatlan jóillatú narcissus virágok, kiknek nagy részét ez mostani esztergomi érsek urunk Ő Nagysága, örök emlékezetre, mind maga pozsonyi kertjében, mind egész Magyarországon elsőben hozatta be“

A XVII. században, mikor a virágkertészet még inkább csak nagyúri kedvtelés volt, nem restelték azt a munkát, amellyel a kényes facetták és jonquillák gondozása járt. „A spanyol csévé levelű nárcissusokat — írja L i p p a y — négy újjnyi mélységre, megannyi vagy három újjnyi távol kelletik ültetni. Egy kevésbé zsírosabb földet szeret és gyakrabban idején való öntözést, míg a levelei meg nem hervadnak. Négy vagy hat napnál tovább fedetlen ne hagyják, mert mivel kicsiny

76. kép. Nárciszmező Montreux felett.

a gyökere, hamar elszárad. Ha ezt magul vetik, jól tenyésző bulbusokat hoz.”

A XIX. században a polgári egyszerűbb kertészkedés elterjedésével a „spanyol” és „aleppói” nárciszok délre szorultak vissza s inkább a Riviéráról szállítják hozzánk. Helyettük a szabad természetet kedvelő mult századbeli ember a kerti fehér és csukros nárciszokon kívül a rétek vadon virágzó sáslevelű nárciszát ajándékozta meg figyelmével s a Genfi-tó környéken, hol ez a szép virág szinte minden más növényt elnyom a réteken Montreux, Glion, Caux és Les-Avants vidékén, tavasszal nárciszvirágzáskor (76. kép) világhírű virág-

ünnepeket tartanak. A buján növő nárcisszal a földek tulajdonosai nem vehetik fel a harcot s így szereznek kárpótlást a takarmánynak való réti füvekben szenvedett veszteségeikért.

Mint említettük, Magyarország területére is benyúlnak az Alpok nárciszmezei és Erdélyben is fontos szerepet játszanak. A Székelyföld botanikusa a XVIII. század végén, B e n k ő J ó z s e f tiszteletes, azt jegyezte fel, hogy a nárciszt Középjátsán *havadi*-nak, Bardócszékbén *kankós*-nak nevezik. Utóbbi szóról már tudjuk, hogy a *kampós* székelyföldi alakja. A havadi sem valami ősi növénynév, hanem csak *havasi*-t jelent, szóval hóvirágot, amely szavunk pedig kimutathatólag németből fordított növénynév. B e n k ő azonban szerette az ilyen eredetieskedést.

A XVI. században modern történetüket kezdő déli és keleti virágok, mint a tulipán, jácint, gyöngyike, sáfrány, kikirics, ázsiai boglárka, kerti anemone, perzsa ciklámen, illatos búzavirág, kerti kankalin, orgona, többnyire mindnyájan követték a nárciszok sorsát és útját, de míg a nárcisz már a XVI. században közkedvelt virág volt, a többiek inkább csak a barokk korban lettek divatos virágokká. A császárkoronát, jácintot, pézsmagyöngyikét, több keleti sáfrányt és kikiricsét, az ázsiai boglárkát, perzsa cikláment a törökök hozták magukkal s Sztambulból követek hordták szét az európai kertekbe. A kerti anemone már az ókorban is kedvelt virág volt, ismerete azonban valószínűleg akkor is keletről terjedt nyugatra, mert valószínű, hogy a szumir emlékeken látható mindenkor jellegzetesen nyolcszirmú virág nem volt más, mint a kerti anemone (*Anemone coronaria*) vagy valamely rokona s így talán ez tekinthető a legrégebb virágkultusz ősi virágának. A középkor nem foglalkozott vele, a renaissance felújította kultuszát. A sáfrány szintén ősi keleti virág, de nem szépségeért, hanem fűszernek termesztették. Az ősszel virágzó fűszeres sáfrány (*Crocus sativus*) már az ókorban eljutott Európába s a középkorban is ültették. Magyarországon különösen a XVII.—XVIII. században a sáfrányos tótok, safranyikok, Nyitra és Turócmegyében foglalkoztak sáfránytermesztéssel s hátukon hordták szét az árul országszerte. Hamisításához is értettek, ezért nevezik egyes botanikai munkák még ma is tót sáfránynak a szaflórt (*Carthamus tinctorius*). A XVI. században a virágkultusz és a botanikai érdeklődés felfedezte a tavaszi sáfrányokat is és szépségükért a díszkertben adott nekik helyet. Korunkban pázsitra ültetik és hajtatasra is használják a tavaszi sáfrányokat.

Mindezekről a virágokról bőven beszámol C l u s i u s. Különö-

sebb figyelmet érdemel a *kerti kankalin* története. Láttuk, hogy már a lovagkori kertekben szívesen ültették a sárgavirágú kankalinokat, amelyek közül az egyiket medvefűnek nevezték. A XVI. század felfedezte az Alpok piros virágú kankalinjait is. Ezek közül a *Primula hirsuta* arról nevezetes, hogy kerüli a meszet. A medvefű (*Primula auricula*) viszont meszes talaj növénye. Néhol azonban mégis szomszédokká hozza össze őket a sors. A gránitsziklán növő szőrös levelű és piros virágú *Primula hirsuta* közé vegyül a sárga virágú medvefű például ott, ahol a sziklát meszes víz öntözi. Ilyen esetben a két faj könnyen kereszteződik s a ma *Primula pubescens* néven ismert keverékkankalin áll elő, amelynek levele csak szösös, virágának torka sárga, pereme azonban vörös. Ezt a keverékkankalint valamiként megszerezte Nürnbergben Camerarius s megküldte Bécsbe Clusius-nak, aki a növényt, amelyről azt írja, hogy „in Tirolensibus iugis, praesertim in Kitzspil inveniri audio“, kertjében elszaporította és 1582-ben küldött belőle néhány tövet Belgiumba vander Dylft nevű barátjának. Dylft a könnyen szaporítható kankalint csakhamar elterjesztette az európai kertekben és így lett az Alpok növényéből a kertek piros kankalinja. Ma már természetesen ez is csak régi kertekben díszlik, a modern kankalinkedvelők ázsiai fajokat tartanak. Ezek közül kedvelt cserépvirágok az 1819-ben Kínából importált *Primula sinensis*, és legkedveltebb téli virágunk, a hajtásra használt tibeti honosságú *Primula obconica*, amely Európában a londoni Chelsea-gardenben 1880-ban virágzott először.

Clusius, mint említettük, Magyarországon is járt és Dunántúlról is vitt növényeket kertjébe. Magyarországon előbb Dévény, Stomfa, Pozsony, Szentgyörgy és Nagyszombat környékén gyűjtött növényeket, majd 1579-ben gróf Battyányi Boldizsár hívta meg Németújvárra s ekkor innen nagyobb területet járt be Dunántúl délre egészen Varasdig. Tudjuk, hogy Clusius sok érdekes növény-újdonsággal lepte meg vendéglátó házigazdáját, így ő küldött a grófnak *Canna indicá*-t, amely amerikai hazájából a XVI. században jutott Európába s így került először Magyarországra. A paprika is Clusius révén látott először magyar földet, ez az amerikai újdonság is Battyányi kertjében zöldelt először magyar ég alatt. Azonban akkor még csak mint ritka növény érdekelhette a magyar főurat, mint fűszer későbbi jövevény és a Balkánról hódította meg a magyar gyomrokat. Gyöngyikét is kapott a gróf Clusius-tól: „plantas semine albi a me communicati natas habuit plures quam quadragenas ill. Balthasar de Batthyan in Zolonok sub martii finem

florentes anno 1585.“ A gyöngyikék akkor jácintszámba mentek és kedvelték a kertekben. Ma már inkább csak falusi kertekben láthatók.

Kétségtelen azonban, hogy Clusius is kapott és vitt Magyarországról növényeket. Erre a következő fejezetben Purkircher babjaival kapcsolatban még visszatérünk. Itt csak a németújvári sárga liliommal (77. kép) foglalkozunk, amely itt került először kertbe s innen indult hódító útjára az európai kertekbe. Nem ez az egyetlen Magyarországon honos kerti virág, de a magyar földön

77. kép. „Sárga liliom“ (*Hemerocallis flava*) réten Németújvár mellett, ahol 1579-ben Clusius fedezte fel. (Vajda E. felvétele.)

honos kerti virágok között azon kevés szerencsések közé tartozik, amely magára vonta olyan valaki figyelmét, aki felfedezte szépségét és innen indította el hódító útjára a kertekbe. De ez a valaki nem magyar ember volt, hanem a belga Clusius.

Sárga liliomot ismertek már a régiek is, és Plinius azt írja, hogy a „vörös“ liliomot a görögök *crinon*-nak nevezték. Ez a növény valószínűleg a *Lilium croceum*. Középeurópában honos a *Lilium bulbiferum*. A lovagkorban a turbánliliom (*Lilium martagon*) volt a sárga liliom. Ezek a valódi sárga liliomok a XIX. században erősen visszaszorultak, mert Japánból és Kínából pompásabbnál-

pompásabb sárga liliomok kerültek Európába, amelyek virága különböző sárga színben ragyog, vagy a fehér és sárga színek tarkaságával hódít.

Azonban nemcsak a liliom-nemzetség sárga virágú fajai viselik is viselik a sárga liliom nevet, hanem más, a liliom félék családjába tartozó sárgavirágú növények is. Ilyen a *Hemerocallis* nemzetség is, amelynek fajai közül került ki az a virág is, amelyről itt részletesen el kell mondanom egyet s mást.

Virágunk nemzetségneve, a *Hemerocallis*, görög hagyaték, s betű szerint napszépét jelent. Plinius természetrajzának 21. könyve 90. fejezetében ezt írja: „A hemerocallisnak halványzöld és puha a levele, jóillatú és hagymás a gyökere, utóbbi mézzel az altestre rakva, elhajtja a vizet és a haszontalan vért. Leveleit a folyós szemre és a szülés után fájdalmat okozó emlőkre rakják.” Ugyanennek a könyvének 33. fejezetében azok között a növények közt sorolja fel, amelyeknek csak a levelét használják a koszorúkba.

Miféle növény lehetett a görögök és rómaiak *hemerocallis*-a, azon sokat törték a fejüket a XVI. század füveskönyveinek szerzői. Brunfels azt állította, hogy a régiek *hemerocallis*-a, amelynek emlékezete a középkorban egészen elenyészett, nem más mint a gyöngyvirág. De mások más véleményen voltak. Bock, vagy latinosan Tragus, azért kifogásolta Brunfels véleményét, mert a gyöngyvirágnak nem hagymás a gyökere. Így aztán a turbánliliom jutott ahhoz a szerencséhez, hogy a régiek *hemerocallis*-ával azonosították. Végül Dodonius, mechelni orvos, aki a kor latinizáló divatja szerint munkái címlapján a Dodonaeus írói nevet használta, azt a növényt azonosította a régiek *hemerocallis*-ával, amely ma a tudományban a *Hemerocallis fulva*, a magyar irodalomban némely esetben a tüzes liliom nevet viseli.

A *Hemerocallis fulva* Déleuropában és Keletázsiban honos liliomféle növény. Hogy jutott ehhez a különös földrajzi elterjedéséhez, megoldatlan rejtély. Virágai 7—11 cm hosszúak, illattalanok, külső felükben sajátságos sárgák, belül barnás-narancsvörösek. Csak egy napra nyílnak, a nap csókolja őket életre, s napnyugtával örökre elhervadnak. Ez a tulajdonságuk vezette Dodonaeus-t arra, hogy a növényt a régiek *hemerocallis*-ával azonosítsa, mert — mint említettük — e szó jelentése napszépe.

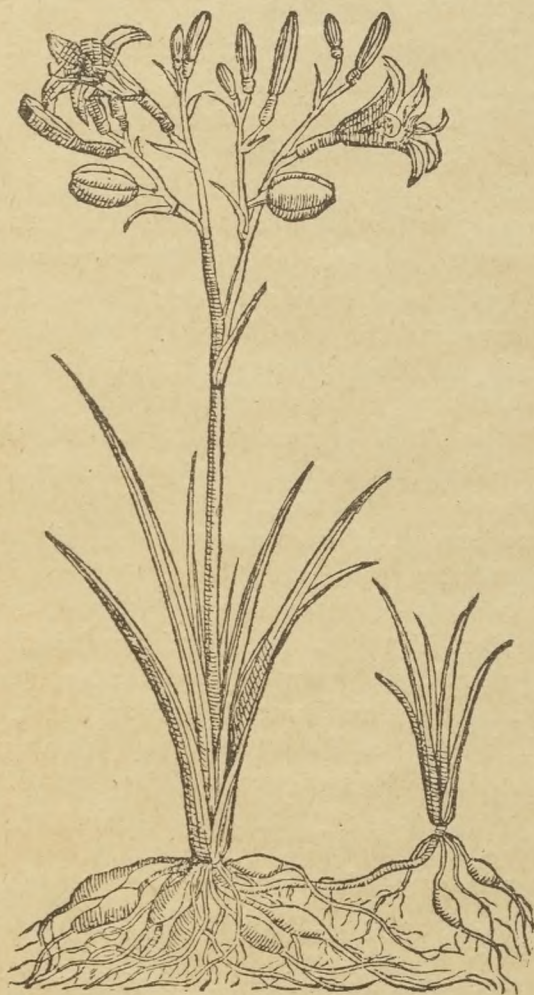
Nemsokkal azután, hogy a *Hemerocallis fulva* feltűnt a nyugati kertekben és Dodonaeus munkájában, Clusius megtalálta a

másik Európában honos *Hemerocallis*-t is és pedig Magyarországon. Ez a *Hemerocallis flava*, amelynek elterjedése szintén nagyon különös, mert submediterrán európai területét nagy távolság választja el másik, nyugatsibériai területéről. Virágai fényes-sárgák, sokkal hosszabb életűek, mint a másik fajtáé.

Clusius következőképpen mondja el a ritkább növényekről írott munkájában a *Hemerocallis flava* felfedeztetésének és kerti honosításának történetét: „Az a narancsszín virágú *Liliasphodelus* (így akarta megnevezni növényünket a kiváló belga botanikus), amelyet Dodonaeus a régi hemerocallisának vél, Ausztriának már minden és Németországnak legtöbb kertjében szépen díszlik, de a sárga és illatos virágú fajtestvére, amelynek virága nem annyira hullatag, mint előbbié, Ausztriában ismeretlen volt az én eljövetelem előtt, én azonban végre az 1579. és 1580. években nagy számban megtaláltam Németújvár

városától és Battyányi Boldizsár-nak nyugatra néző várától nem messze fekvő nyirkos réteken, ahol önként nő, de a németújváriak nem ismerik. Itt május végén és június elején virágzó állapotban gyűjtöttem. Battyányi csodálkozott, hogy az ő telkén

78. kép A „sárga liliom“ (*Hemerocallis flava*) képe Clusius pannóniai flóraművében 1583-ban.

ilyen előkelő és illatos virág nő és megparancsolta, hogy ebből a növényből sokat ássanak gyökerestől és a kiásottakat kosarakban hordatta kertjébe. A magyarok (ezen Bejtthe István-t kell értenünk) zöld liliomnak nevezik.“ (78. kép.)

Ezzel a németújvári „sárga liliom“ megkezdte kerti pályafutását. Ne higyük azonban, hogy ez valami könnyen és gyorsan ment s kivált éppen Magyarországon. Mint sok más „keleti“ virág, ez is először Bécsben honosodott meg a kertekben s onnan jutott szélesebb körben a magyar kertekbe. Évszázadokig tartott, amíg meghódította a magyarságot, akik még azt is elfeledték csakhamar, hogy ez a virág magyar földről és magyar főúr parancsára került először kertbe.

Mikor Clusius Németújvárott összeállította a *Nomenclator pannonicus*-t, a névsorba beiktatta a *Liliasphodelus luteo flore* növényt is és Bejtthe (teljesen önkényes) bemondása nyomán a magyar zöld liliom nevet is. Ez azonban korántsem valami úgynevezett népies név, hanem Bejtthe szerkesztménye. Bizonyos, hogy későbbi szótáríróink sem ismerték a növényt s a német szótárakban talált *Hemerocallis* névvel nem tudtak mit kezdeni. Például Sikszai Fabricius szerint a „*Hemerocales*“ lábmosófű, ami éppen olyan szerkesztmény, mint Bejtthe zöld lilioma. Régi szótáríróink gyakran úgy vágták ki magukat a bajból, hogy maguk csináltak nevet annak, aminek jelentését nem ismerték. Így készült a lábmosófű is, Szikszai Fabricius, vagy valamely előde íróasztalán. De még a későbbi szótárírók sem ismerték növényünket, sem Szenci Molnár Albert, sem Pápai Páriz Ferenc, sőt még a XVIII. században Bod Péter sem. Szótárunkban még 1767-ben is ezt olvassuk:

Hemerocallis, békaliliom

s a magyar-latin részben ugyanakkor

Békaliliom, *Lilium agreste*, *crinon*, die weisse Lilie.

Szegény fordító, aki ehhez a szótárhoz fordult segítségért, ugyan törhetett a fejét!

Mint sok más virág, a *Hemerocallis flava* is Pozsonyban nyert először végleges polgárjogot a magyar kertészetben. Neve már Heindel Ferdinánd kerti növényjegyzékében előfordul „*Lilium asphod. fl. flavo*“ alakban, majd pedig Lippay János közelebről is leírja, de természetesen megint más néven. „*Asphodelus liliaceus*, liliom formájú virág, hosszacsckán felnő, sárga, szép gyenge szaga van, a levele mint a sásnak, a gyökere, akin szaporodik, sok összefűzött

mint a retkecskék.“ Erről az ügyes leírásról mindenki könnyen ráismerhet a növényre, — ha maga is ismeri.

A történelem folyamán és a magyar botanikai irodalomban azonban még sokat dobálták a *Hemerocallis flavá*-t. Egészen bizonyos, hogy Csapó József 1775-ben még nem ismerte a növényt és összekeverte valamelyik sárga virágú liliommal. „Lábmosófű, sárga liliom, *Hemerocallis corollis flavis*... Ez liliom neme, halmokon, erdőkben, sőt kertekben is termő, fűve, virága és gyökere a lilioméhoz hasonló, csak hogy színére nézve mindenik aranyszínű.“ De Debrecen főorvosának nem vehetjük rossz néven, hogy nem ismerte a *Hemerocallis*-t, hiszen sohasem látta s így a német füveskönyvekben lerajzolt sárgavirágú liliomokat csapta a *Hemerocallis* név alá. Ennek a tévedésnek köszönhető, hogy a *Hemerocallis flava* gyakran mint sárga liliom szerepel később az irodalomban.

Benkő József 1783-ban nagyon szép nevet adott növényünknek s külön említi a két *Hemerocallis*-fajt. Benkő szerint a *Hemerocallis flava* sárga tubarózsa, a *Hemerocallis fulva* pedig tűzes tubarózsa néven lenne megkülönböztethető. Feltehetjük, hogy Benkő tehát már valóban ismerte a *Hemerocallis*-okat s azok akkor már honosak voltak az erdélyi magyar kertekben is.

Tizenöt évvel később Veszelszki Antal, ki pedig többnyire jól ismerte a növényeket és kétségtelenül sokat botanizált szerte az országban, megint nem tesz különbséget a különféle sárgavirágú liliomok és a *Hemerocallis* közt. „*Hemerocallis flava* seu *Lilium bulbiferum*“ — írja mindjárt bevezetőben s csak természetes, hogy utóbbiról szól.

Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály sok növényünket juttatta végleges irodalmi névhez, azonban a *Hemerocallis*-szal nekik sem volt szerencsájük. Hiába vetették el Benkő költői „sárga tubarózsa“ és Szikszai Fabricius prózai lábmosófű nevét, amit helyükbe tettek rendkívül merész, a szómetsző Helmecki-hez illő újítás volt. Ugyanis összevonták a sárga liliom két tagját egy szóba s így született meg a *Magyar Füvészkönyv* „magyaros“ *siliom* neve. Nem is kellett senki emberfiának!

Így bizony szegény magyarföldi *Hemerocallis flava* ma is népszerű név nélkül kénytelen meghúzódni a németújvári réteken és a magyar kertekben, holott ugyanakkor sok idegenből származó virágunk magyaros nevekkkel büszkélkedhet. Közben azt is elfeledték az eredeti forrásokat nem szívesen kutató magyar füveskönyves íróink, hogy a *Hemerocallis flavá*-t a természet ültette ősidőkben a nyugati

magyar végekre s a XX. század botanikusának kellett a növényt újra felfedeznie a magyar flórában!

S ha már benne vagyunk a magyar földön honos kerti virág történetének tanulságában, nem lesz fölösleges kitérnünk az orgona (*Syringa vulgaris*) történetére is. Ez is olyan virágunk, amely ősidők óta honos magyar földön, itt élt a magyarsággal évszázadokon át, de csak akkor eszméltünk magyar őshonosságára, amikor késő volt, amikor már nem lehetett visszakövetelni Bécestől, Prágától és Páristól. Még történetét is Bécsben derítette ki Anton Kerner s bécsi újságokban tette közzé.

Ime, hallgassátok!

Az első adatot az orgonáról a már említett Pierandrea Matthioli közölte 1565-ben. „Ezt a növényt — írja Matthioli — a hírneves Augerius de Busbecq hozta magával lilak néven. De az élő növényt nem láttam, csak művészi és gondosan festett képét.” Ebből megtudjuk, hogy az orgona is Sztambulból került Bécsbe, Busbecq, eleget téve Ferdinánd főherceg utasításának, megfestette Matthioli számára az orgona képét, majd pedig mikor visszatért Sztambulból és Bécsben telepedett le, hozott magával vagy kapott valamely későbbi virágszállítmánnyal Sztambulból orgonadugványt.

Ugyanezekben az időkben mások is említik az orgonát, kivált itáliai kertekben, de ezek eredete nem állapítható meg s nem okvetlenül Busbecq útján kerültek nyugatra. Az azonban tény, hogy Bécsben Busbecq orgonái szépen megeredtek és amikor 1589 májusában először virágzott az orgona Bécsben a Himmelpfortgasse és a Seilerstätte sarkán Busbecq házacskájának kertjében, a virágért rajongó Bécs apraja-nagyja odajárt az új és rendkívül kellemes illatú virág csodájára. Ez azonban már akkor történt, mikor a tudós és virágkedvelő Busbecq eltávozott Bécsből, mert új hivatala másfelé szólította. Úgy járt tehát az orgonával, mint Clusius a lógesztenyével, hiába ápolta-gondozta éveken át, mégis másnak virágzott.

Elterjedése ugyanúgy történt, mint a többi bécsi virágoké. Előbb megszerezték a közelebbi ismerősök, majd ezektől távolabbiak és végül az idegenek is. De még a XVIII. században is csak az előkelők kertjeink volt virágos fája és csak a biedermeier-korban terjedt el az egyszerű polgári és falusi kertekben is. Nagy szerephez jutott az orgonafa virága Franciaországban a múlt század közepén. Ekkor ugyanis Vaugirardban az egyik kertész egészen véletlenül felfedezte, hogy az orgona virágának téli nyugalma megrövidíthető és a rügyek

már tél folyamán fakadásra, a bimbók virágzásra serkenthetők. Azóta az orgonavirághajtás, amelyet részben éterrel, részben újabban Molisch módszere szerint melegvízzel üznek, egyik legjövedelmezőbb ága a kertészetnek s egyedül Páris mellett vagy 100 hektár földet borít a hajtásra készülő orgonafácskák tömege. Ugyanis Franciaország fővárosa telente 100—150,000 hajtott orgonafát fogyaszt.

A franciák átvették az orgona török *lilak* nevét s ma is *lilac* a növény és a virág francia neve. Sőt e szót felhasználták az ibolyaszín jelzésére is. A francia nyelvből európaszerte elterjedt a *lila* szó mint színjelző, a magyar nyelv is átvette. Másutt azonban nem honosodott meg a lilak szó, hanem vagy a tudományos nevét fordították le, vagy másként készítették nevet a szépvirágú cserje számára. A tudományban használt *Syringa* neve, amely szintén már a XVI. századból ered, a sipot jelentő *syrinx* szó származéka s kétségtelenül azon a hasonlaton alapszik, hogy az orgonafa ága bizonyos mértékig a légsőre emlékeztet; a madarak légsővének alsó, hangot adó részét ma is *syrinx*-nek nevezi a tudomány. Később a *syringa* népies elferdítéséből támadt a németben *Ziringer* neve, magyarban pedig a lefordított *orgona* neve, amelyet a XVIII. század végén Grossinger dendrologiájában olvashatunk először.

Másik, ma már magyarban elfeledett neve *spanyol bodza*. A XVI. század orvosi kertjeiben nagyon korán elterjedt a bodza (*Sambucus nigra*), amelynek illatos virágait teának, bogyóit lekvárnak használták. Amely cserje később valamiben hasonlított a bodzához, azt a XVI. század füvészei mind bodzának nevezték. Így lett bodza a hólabda (*Viburnum opulus* f. *rosea*), így a Felsőolaszországban és Grác környékén honos, s szintén ezekben az időkben kerti cserjévé avatott „jázmin“ (*Philadelphus coronarius*), valamint az orgona (*Syringa vulgaris*) is. A bodza régi német neve Holler és Flieder, a hólabdát Masholler, a „jázmint“ welscher Holler, az orgonát spanischer Holler vagy Flieder néven különböztették a füveskönyvek írói.

Magyarban is spanyol bodza néven jelentek meg először ezek a cserjék Lippay kertészeti könyvében.

„*Syringa*, spanyol bodza, kétféle. Egyik fehér, másik kék virágú. A *fehérnek* (tehát a *Philadelphus*-nak) virága csaknem olyan, mint a narancsnak, mikor jól kinyílik, de nem olyan kövér, hanem vékonyabb. A szagában van alkalmas hasonlatosság. A fája egyenesen vékony ágakkal felnő, igen szép a spaliérekben, kiváltképen akik magosabbak, meg is hagyják magukat nyiretni. — *Coerulea*, kék spanyol bodza.

mind levele, mind virágja különb, a virágja apró gerezdesen nő, mindjárt kikeletkor. Nem igen kedves szaga van, a levele csaknem olyan, mint a borostyánnak (ezért nevezte később B e n k ő borostyánfának!), a fája jól felnő, ha hagyják, és alkalmas fa leszen belőle. — *Sambucus rosea*, kit a németek Schneeballen-nek azaz hólabdának neveznek, mert sok apró fehér virági mint a jókora labda gömbölyűen összenőnek, egy újjnyi temérdek vesszei nőnek, mint a kánya böggének. Nincsen szaguk. Mind a hárman a gyökerekből kinőtt ágaikból szaporíttatnak, avagy bujtással. A hideget is szenvedik, nem kell őket befedni.

Még 1797-ben is Grossinger *Syringa* név alatt egymás mellett sorolja fel az orgonát és a *Philadelphus*-t, utóbbit *Syringa alba* néven. Az orgona akkor már gyakoribb a magyar kertekben, ellenben a *Philadelphus coronarius* „ritkábban található Magyarországi kertjeiben. A nép szívesen szagolgatja ezt az illatos virágot és magával viszi, amikor a templomba megy, él különben ez a szokás az Erdély határa mentén lakó népek körében is, amelyek virágcsokor nélkül templomba lépni szinte istentelenségnek tartják, főleg pedig az öregebb asszonyok, akik megelégednek balsamita, menta és kakukkfű levelével, míg az oláh hajadonok pipitér, búzavirág, hieracium, mályva, ökörfarkkóró és más mezei virággal díszítik fejüket ünnepnapokon.

Németben az irodalom a XVIII. század végétől kezdve, a linneánus növényrendszer hatása alatt a Flieder szót teljesen az orgona számára foglalta le, a *Philadelphus* pedig a *syringá*-ból fordított *Pfeifenstrauch* nevet kapta. A múlt század népiességének hatása alatt gyakran megesett, hogy a növénynevek történetének ismerete hiányában olyanféle növényneveket, mint orgona, Pfeifenstrauch, *Syringa* „népiesen“ magyaráztak. Így támadtak olyan magyarázatok, hogy az orgonának azért *Syringa*, Ziringer a neve, mert a „dudások sípot csinálnak belőle és görög neve éppen sípot tesz“, miként V e s z e l s z k i munkájában olvassuk, avagy hogy a Pfeifenstrauch nevét azért kapta volna a *Philadelphus*, mert a gyermekek játékból pipaszárat faragnának belőle. Magyarban D i ó s z e g i-ék az orgonát lilá-nak nevezték, a *Philadelphus coronarius* számára a gelseminből „lágyított“ jezsament nevet igyekeztek meghonosítani, de mindkettőt sikertelenül. A *Philadelphus coronarius* ma is névtelen cserjéje a magyar kerteknek, legfeljebb illata miatt jázminnak nevezik.

Az orgona hazájáról meglehetősen téves nézetek terjedtek el, sőt legújabbban is terjednek. Az igazságot Anton Kerner állapította meg az orgona történetéről írott cikkében. Mivel az első orgonák Sztambulból kerültek a kontinensre, az volt a régebbi feltevés, hogy,

mint sok más török virág, az orgona is nyugat- vagy kisázsiai honosságú. Ámde a XIX. század folyamán kiderült, hogy az orgona jellegzetes balkáni növény (éppúgy miként a lógesztenye is) sziklás lejtőkön Bulgáriában, Macedóniában, Hercegovinában, Szerbiában, Romániában és Erdély délnyugati sarkában gyakori cserje. Erdélyben megtalálták a Bihar-hegység déli részében, Hunyadmegyében (Petrozsény, Ponorics, Vajdahunyad-Runk, Brád körül) és az Alduna szikláin. Kétségtelen tehát, hogy a török a Balkánon fedezte fel és telepítette kertbe. Legújabbán Gradmann tagadja az orgona erdélyi őshonosságát, W. J. Govers pedig 1920-ban azt állította egyik cikkében, hogy az arabok már 902 körül ültették az orgonát s meghonosították a spanyolországi kertekben. Ha azonban megtudjuk, hogy ez a feltevés egyedül a spanyol bodza nevén alapszik, akkor hamarosan megállapíthatjuk, hogy Govers egészen téves nyomon indult el. Növénynevek nem számítanak bizonyítéknak a növényföldrajzi tényekkel szemben.

A *Syringa vulgaris* után egyéb orgonafajok is jelentkeztek a kertekben. A XVII. század elején bukkant fel a *Syringa persica*, amely Perzsiában, Afganisztánban, Kasmirban és a Himalája nyugati részében honos. Hogy került Európába, nem tudjuk, Angliába Tradescant importálta 1640-ben. Eredetéről téves nézeteket terjesztett Camillo Karl Schneider, aki azt állította, hogy a perzsa orgona Perzsiában ősidők óta ültetett keverékfaj. Ilyen téves alapon nevezte el Wildenow a balkáni és a perzsa orgona Európában előállított keverékét *Syringa chinensis*-nek, amely a XVIII. század végén tűnt fel egyesek szerint Angliában, mások szerint Franciaországban.

Közelebbről érdekel bennünket a *Syringa Josikaea* története. Ez az orgona őshonos erdélyi növény, Ung és Bereg megyében, Máramaros északi részén, s a Bihar-hegységben magasabb fekvésű völgyekben a ligetek szépvirágú cserjéje. Először Kitaibel Pál gyűjtötte máramarosi útján s *Syringa prunifolia* néven tette el herbáriumában és így vezette be utinaplójába. De az új növényt sohasem ismertette a nyilvánossággal s így később bécsi botanikus adott neki érvényes nevet. Valamikor a múlt század huszas éveiben báró Jósikáné Csáky Róza bukkant rá az erdélyi orgonára s megküldte azt — nem a budapesti — hanem a bécsi egyetem botanikus tanárának, a nagy Jaquin fiának, aki 1831-ben *Syringa Josikaea* néven vezette be a tudományba az újnak látszó, de tulajdonképen már nem új növényt. Az új orgona már a múlt század harmincas

éveiben elterjedt a botanikus kertekben s megjelent itt-ott a magánkertekben is, de nem vált általánosan kedvelté, mert virága nem illatos. Legújabbán Amerikában keltett feltűnést, ahol szakkörök kísérletek alapján a legjobbnak minősítették mindenféle élősvénynek használt cserje közt.

Az orgona és a sárga liliom (*Hemerocallis flava*) története sok magyar vonatkozást mutat. De tegyük hozzá, hogy korántsem öröndetes jelenségekben. Talán nyíltan kimondhatjuk azt a kérdést: Vajjon miért kellett a németújvári sárga liliomot a belga vendégnek és az orgonát a töröknek felfedeznie? Sőt még folytatnunk is kell. Miért nem köveztük legalább ezeket a példákat és miért nem igyekeztünk a magyar föld, a Kárpátok és a Középhegység annyi sok szép virágát meghonosítani a magyar kertekben? E munka írója még a XX. században is hiába küzdött ilyen irányban. Már 1916-ban szót emeltem a magyarföldi virágok érdekében s nemrégiben, 1928-ban a Szent Gellérthegy barátainak egyesületében kifejtettem, hogy a Gellérthegy kiválóan alkalmas lenne a korunkban annyira divatozó sziklakertek mintájára egy magyar sziklakert alapítására. Ezek a szavak nem veszték egészen a pusztába, a Kertészeti Egyesület egyik szakosztályában visszhangra találtak, de — sajnos — a visszhang már nem talált visszhangra ott, ahol nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban is intézik a magyar kertek sorsát.

Az eredmény?

A Kárpátokból a német botanikusok régóta hordják a szebbnél-szebb virágokat s Berlin mellett Dahlemben a botanikus kert a Kárpátok és Erdély floráját is bemutatja már néhány évtizede. A dahlemi botanikus kertből ezeknek a magyarföldi virágoknak magja eljutott a német kertészekhez is és ha most a legújabb kertészeti virágos könyvben a C. Bonstedt szerkesztésében megjelenő *Pareys Blumengärtnerei*-ben lapozgatunk, szomorú szívvel kell megállapítanunk, hogy a német kertész már kerti virágnak tartja és ajánlja a Kárpátok és Erdély legszebb virágait s majd ezen a kerülő úton fognak eljutni magyar kertekbe is ezek a növények.

És ötven vagy száz év múlva éppen úgy nem fog tiltakozni kertészeti felhasználásuk ellen a magyar kertészet sem, mint nem tiltakozott a barokk korban a pozsonyi kertész a majdnem száz évvel előbb Németújvárott felfedezett sárga liliom ellen.

Közben pedig regényírók meséket írnak a magyarság „turáni” virágairól!

10. Bűdöske.

A XVI. században nemcsak délről és keletről, hanem messze idegenből, az újonnan megismert földrésről is tekintélyes számban vándorolt a sok növényújdontság az európai kertekbe. Ezeknek az amerikai jövevényeknek sem jegyezték fel azon nyomban a történetét s később úgy összekeveredett az irodalomban és az elnevezésben a sokféle részlet, hogy valóságos káosz lett belőle, amelyből csak hosszú és fáradságos kutatások révén sikerült kitalálni.

A legelső amerikai jövevények többnyire az indiánok természetett növényei voltak s csak később került sor Amerika természetes flórájának kincseire. Az indiánokról Bőrharisnya regényes történetei nyomán meglehetősen téves nézet uralkodik az avatatlan közönség körében. Tény, hogy Északamerikában és Délamerika keleti felében az indián ma nem más, mint Amerika cigánya. Ezek a törzsek csupa vadász- és halásznép voltak a felfedezések korában s van abban némi erkölcsi igazolás az Egyesült-Államok fehér hódítói részére, hogy akár bekövetkezik Északamerika meghódítása, akár nem, az őslakos indián törzsek így is, úgy is leszorultak volna a szereplés színpadáról, mert a települt középpamerikai indiánok szervezett hatalma tolta volna félre őket a kontinens valamely elhagyott zúgába.

Ugyanis Középpamerikában és Délamerika nyugati részén szorgalmas, istenfélő és földműveléssel foglalkozó indián törzsek laktak s hogy ez indián birodalmak hatalma aránylag szűk területre szorult és nem igázta le a nomád és barbár indián törzseket, kétségtelenül azon múlt, hogy Amerika földjén váratlanul megjelentek a spanyolok és rövid idő alatt megsemmisítették az egész indián kultúrát, mielőtt szétterjedhetett volna egész Amerikában.

A középpamerikai őskultúrának székhelye a nagy fennsíkokon volt, így az azték kultúráé az északmexikói fennsíkon, a megelőző és világszerte méltán csodált mája kultúra pedig a guatemalai fennsíkon fejlődött ki. A délamerikai indián kultúra a nyugati partszegélyen az Andok termékeny keresztvölgyeiben virágzott a mai Kolumbia, Ekvádor, Peru, Bolívia, Argentína nyugati szélén. Ezeken

a helyeken kezdtek el növényeket termesztani az indiánok s mikor a spanyol hódítók megjelentek, az indiánoknak már sok termesztett növénye messze elterjedt Amerikában, hogy hazáját is alig lehet, vagy egyáltalában lehetetlen megállapítani. Milyen fontos gazdasági növényeket fedeztek fel az indiánok, bizonyítja az alábbi névsor: kukorica, kakaófa, vanília, paprika, dohány, ananász, az amerikai bab, amerikai tök, paradicsom, amerikai földi mogyoró, máté, kínafa, ipekakuanha, kóka, maniók, batáta, burgonya, csicsóka, napraforgó. Mindezt Amerikának és az indián kultúrának köszönjük!

Ma Amerika olyan földrajzi fogalom, amely senkit sem hagy kétségben, sőt éppen korunkban, amikor az a veszély fenyeget, hogy a világunalomban Amerika egészen háttérbe szorítja Európát, nagyon is határozott és világos a képzetünk a nyugati világrészről. A XVI. században még más volt a helyzet. K o l u m b u s z ma már úgy szerepel a történelemben, mint Amerika felfedezője s joggal, mert nem kétséges, hogy K o l u m b u s z nagy nyugati útja jelenti a történelem számára Amerika felfedezését. De ugyanakkor az is tény, hogy K o l u m b u s z-nak esze-ágában sem volt új világrész felfedezése. A halhatatlan emlékü genuai azzal a hittel indult útjára, hogy az Indiába (Keletindia!) vezető tengeri utat fogja felfedezni s ehhez a hitéhez haláláig ragaszkodott. Az a föld, amelyet 1492 október 12-én megpillantott, számára Indiát jelentette. Haiti az ő szemében Japán volt, Kuba pedig Kína déli sarka. Ehhez a tévedéshez a spanyolok még K o l u m b u s z halála után is sokáig ragaszkodtak s számtalan félreértésnek vetették meg ezzel a hitükkel alapját. Ennek a tévedésnek következtében nevezték a spanyolok Amerika őslakóit indiánoknak (vagyis indiaiaknak), ezért nevezik Délamerika egyik államát mai nap is Nyugatindianak (megkülönböztetésül ázsiai Kelet-indiától), ezért jelentek meg az első amerikai növények Európában mint indiai újdonságok.

De ezzel korántsem adtam még hű képét a XVI. században általános növényföldrajzi káosznak. Az amerikából importált növények gyakran a déli végeken húzódtak keletre Spanyolországból s egyszerre csak felbukkantak Itáliában, a Balkánon, Kisázsiaiban vagy éppen Afrikában, sőt esetleg magában Keletindianban. Csoda-e, hogy a sok XVI. századbeli újdonság között a leglelkiismeretesebb tudós sem tájékozódhatott s akárhányszor éppen pontosságával növelte a zavart.

A déli terjedési utat az amerikai jövevények többnyire gyakorlati alkalmaztatásukban követték, kukorica, paprika, paradicsom,

burgonya stb. régen termesztett növény volt már Spanyolországban, Itáliában és a Balkánon, amikor Középeurópában még mindig csak a botanikus kertekben tartották s legfeljebb orvosi hasznait keresték. A kukorica, paprika, bab, paradicsom, napraforgó mint ritka növények kerti dísz szerepét töltötték be a középeurópai házak körül, azután délről egyszerre csak mint gazdasági növények törtek elő Középeurópába, természetesen új nevek alatt s így kapták a *welsch* és *török* jelzőket, mint a kukorica ma is ismert török búza, a bab egykori török bab neve mutatja.

A paprika (*Capsicum annuum*) az Indiát kereső spanyolok szemében a borsot jelentette s mint bors terjedt a déli országokban, ahol a latin *piper* nevet hordta, a görög, arab és török földön pedig a *pepperi* nevet, amelyből a délszláv *peprika* s végül a XVII. században, mikor a Balkánról több bolgár telepes csapatot telepítettek az Alföldre, a magyar *paprika* alakult. Tehát a paprika neve tulajdonképpen a bors nevéből alakult.

Dísznövény volt a XVI. században az *amerikai bab* is. Ezt, úgy látszik, Purkircher hozta először Magyarországra, még pedig Pozsonyba. A bab nagyon régi termesztett növény, de különböző földrészekén különböző fajokat tesztenek. Az európai ősi bab a *Vicia faba*, s bab szavunk, amely szláv közvetítéssel származik a latin *faba*-ból, a XVI. századig kizárólag ezt a növényt jelentette. Volt ugyan már az ókornak és középkornak más babnövénye is, a nyugatázsiai katján- vagy lubiabab (*Vigna catjang*), amelyet azonban csak zöldbabnak termesztettek az előkelők konyhái számára. Az amerikai bab (*Phaseolus vulgaris*) a XVI. században Középeurópában szerte elterjedt, de inkább csak mint dísznövény, Clusius már több változatát leírta, melyek a virág és a mag színében különböznek.

Ezek közül egyiket Pozsonyból kapta Purkircher-től s ezt el is nevezte *Phaseolus Purkircherianus*-nak. „Nagyon későn érő volt a Purkircher György, pozsonyi főorvos, által 1576-ban küldött magból kelt növény, — írja Clusius — amely éppen ezért az én kertemben nem érlelt magot. Ellenben ugyanez a bab Purkircher kertjében, majd ennek halála után feleségében, ahol napsütötte helyre ültették, minden évben magot érlelt. Ezidén kertemben is sikerült néhány növényt nevelnem belőle, és már-már azt hittem, hogy magot érlelnek, de utóbb napsugarak hiánya miatt reményemben csalódtam.” Clusius feljegyzéseiből tudjuk, hogy Purkircher ezt a babot Itáliából hozta: „Előbbinek magját Purkircher először hozta Pannóniába Nápoly vidékéről, s azóta

Phaseolus 1. *spec Purkircherianus*.

79. kép. Az első Magyarországon nevelt amerikai bab (*Phaseolus vulgaris*) képe, amely Purkircher György pozsonyi orvos növénypéldányáról készült, aki az amerikai babot Itáliából hozta a XVI. században. (Clusius pannóniai flóraműve nyomán.)

bab, avagy fára folyó évről-évre tenyész-tette és ez nemét megtartotta, minélfogva annak a vidéknek botanikusai Purkircher-ről nevezték el, és most a *Phaseolus Purkircherianus* nevet viseli.“ (79. kép.)

Magyarországon még a XVII. században is ragaszkodtak az ősi babhoz, amelyet ma már lóbabnak és disznóbabnak nevezünk, s Lippay így ír: „*Phaseolus*, török bab, avagy olasz bab. Ez is egynéhányféle. Némelynek veres virága van, a babja szederjes stb., kiről az virágos kertben. Nagyobbak is ezek a többinél, de nem alkalmasak az ételre, mert igen purgálja az ember gyomrát. Vannak mások apróbbak, akik fehérek, veresek, feketék, sárgák és veressel vagy feketével pettyegetettek. Mind ezek között legjobbak az ételre, akik igen

szép fehérek... Az olasz babot egynéhányképen főzik, noha Magyarországon nemigen kapnak rajta.“ Az amerikai bab bizony csak a XVIII. század második felében lett az a fontos népeledel, amelynek ma ismerjük.

L i p p a y leírásának elején feltűnik, hogy az egyik „török vagy olasz“ babot, amelynek virága veres, babja szederjes és nagy, a virágok közé utalja. Ez a díszbab (*Phaseolus coccineus*), amely szintén Délamerikában honos s mint L i p p a y soraiból kiderül, már a XVII. században honos volt a pozsonyi kertekben is. Hogy került Európába, nem állapítható meg, egyesek szerint már 1597-ben feltűnt Angliában, mások szerint H a i n s, hollandus admirális hozta Európába 1635-ben. A kertekben mindenesetre hamarosan elterjedt s a XVII. század harmincas éveiben divatvirág volt Párisban. Ettől kezdve ez lett a díszbab; fajtestvére, amely sokkal korábban megpillantotta Európa földjét, lassanként főzeléknövénné hanyatlott. „*Phaseoli turcici*, török avagy spanyol fára folyó bab, — írja L i p p a y a díszbabról —. Ha azt kívánja ember, hogy csak virágozzék, újság után az első negyedig ültetessék, ha pedig hogy magot is hozzon, utolsó fertályán a holdnak. Ennek igen szép veres király színű virágja leszen és sokáig virágzik olyan formára, mint az olasz babnak virágja. A babja sötét színű szederjes, avagy fekete, avagy kék veres pettyezetéssel elegyes. Ezt vagy az ablakon, vagy sövény mellett, vagy ágakra fel kell nevelni, aminémű formára tetszik.“ Korunkban egyike a legkedveltebb népies futókáknak szerte a világon.

Kevésbé látszik valószínűnek, hogy hajdan a paradicsom is dísznövény volt, mégis tény, hogy Középeurópában csak a mult században lett belőle konyhakerti növény. Noha csak a XVI. század végén került Európába, hol irodalmilag először Angliában bukkan eléink, mind tudományos, mind népies nevei már régebbiek. A *Solanum lycopersicum* név mindkét tagja már az ókorban növénynev volt, a *lycopersicum* nevet G a l e n u s munkájában olvashatjuk. A paradicsom név eredete a renaissance korának antikizáló szimbolikáján alapszik, az alma már az ókorban a szerelem jelképe volt (Eris almája!), a renaissance korában a szép piros színű gyümölcsöt szívesen nevezték szerelem almájának s az irodalomban mint növénynev nem ritka a *poma amoris*, *pomum aureum*, *poma paradisea*. Mint *Solanum*-fajok gyümölcsének neve is már a paradicsom európai megjelenése előtt használatos volt, ilyen jelentésben találjuk G e s n e r kertészeti munkájában is. Mikor a paradicsom eljutott az európai kertekbe, ezen a néven terjedt s végül teljesen rajta maradt ez a név, úgyhogy németben *Liebesapfel*, magyarban *szerelem almája*, Ausztriában *Paradeisapfel*, magyarban *paradicsomalma*, majd röviden *paradicsom* lett a neve.

Középeurópában mint szép piros gyümölcséért tartott dísz-

növény a XVII. és XVIII. században kezdett terjedni a kertekben. Bauhin még amerikai *tumatle americanorum* néven említi, amely később a német nyelvben *Tomate* alakban honosodott meg. Magyarországon az első adat Heindel pozsonyi kertjének katalógusában 1651-ben: *Poma amoris colore aurantio*, de ekkor még ritkaság, s csak a XVIII. század vége felé Csapó József füveskönyvében olvassuk: „Szerelem almája. Kertekben termesztik ez ebszőlő nemét. A gyümölcsei akkorák, mint egy barack, de szegletesek és szép piros karmasin színűek. Nem tanácsos ez gyümölcsöket enni, mert az ember esztét megcsonkítják.“ A paradicsomalma név csak Benkő növénynévjegyzékében bukkan fel magyarul, de még 1798-ban Veszelszki is csak mint dísnövényt ismeri: „*Poma aurea*, seu *Solanum lycopersicum*, paradicsomalma, szerelem almája. A neve nagyon ismeretes, azért nem is szükség a leírásával sokat mulatni, mivel itt nálunk Óbudán és a Felvízvároson alig van egy kert, melyben ősszel a szegletes szép piros karmazsin színű almákat ne láthatnánk, csak az kár benne, hogy az írótól nem igen dícsértetnek, sőt némelyek még zsázsának sem javalják a tehénhús mellé. Az olaszok borssal, olajjal s ecettel étkekben élnek vele.“ A paradicsomot a déli országokban kezdték salátának használni és ez a használata csak a múlt század huszas éveiben honosodott meg előbb Ausztriában, majd Németországban és Magyarországon is, és csak ettől az időtől kezdve számítjuk a paradicsomot Középeurópában is a konyhakert növényei közé.

Más amerikai *Solanum*-fajok ma is dísnövények s ezek között egyike a legelsőknek Magyarországon is a klárisfa (*Solanum pseudocapsicum*), amely Braziliában honos cserje, kis piros bogyójáért ma is szívesen tartják cserépben a szobában. A XVII. század elején hozták Európába s Rostius *piper indicum* (egyébként a paprika neve), *solanum rubrum* néven említi, de már 1613-ban Korallenbaum a barokk kertészeti neve, amely különben szintén nem egészen új név a botanikában. Még a XVII. században megjelent Magyarországon is és itt Lippay ezt írja róla: „*Coralis arbor*, klárisfa, nem igen nagyon nő, sok ága vagyon, a levele olyan mint a kardinálvirágnak, a virágja fehér apró, a közepin sárga szálak, mint a fehér valeriánának. A virág után nőnek szép veres kláriszínű golyóbisok, akik teljesekek sárga magocskákkal, akiket elvethetnek, hasonló fák nőnek belőlük. Ezeket a pincébe kell télre vinni, és ott érnek jobb részére meg a golyóbisok; jó lehet kinn is hagyhatni egy részét, csak egy kevés befedjük. A gyökeréből is jönnek ki új növények, kik által szaporít-

hatni, és noha néha elszárad a fája, kikeletkor csak lemessék, kiver a gyökere." A klárisfa neve ettől kezdve elmaradhatatlan a magyar botanikai irodalomban, csak legújabbán hanyagolták el.

A *Solanum*-nemzetség sok más faja lett azóta dísznövény a kertekben, részben gyümölcséért, részben tövises leveléért.

Mint látjuk, a XVI. században és még később is nagyon nehéz különbséget tenni a kerti növények között abban a tekintetben, mit tartunk virágnak, dísznek és mit soroljunk a konyhakerti vagy gyógynövények közé. Az Amerikát járó hajósok részben azt hozták Európába, amit az indiánok termesztettek, vagy amit maguk valami okból hasznosnak tartottak. A manapság virágnak tekintett amerikai honosságú növények közül a XVI. században legkorábban jelent meg Középeurópában az ágavé, a virágnád, a fügekaktusz és a бүдösке. Ezeket már Gesner felsorolja mint a németországi Kertek növényeit s mert Gesner munkája már 1560-ban elkészült, kétségtelen, hogy ezek a „virágok" már előbb megjelentek a német kertekben. Csak éppen azt kell kiemelnünk, hogy akkor még nem tekintették őket virágnak.

Mert először valószínűleg a бүдösке lett népies növény és ez jelent meg leghamarabb a magyar kertekben is, ismerkedjünk meg első helyen ennek a sorsával. Hogy a középamerikai indiánok a növény hazájában használták-e és mire a бүдөскét, adatok hiányában nem tudjuk. Azonban kétségtelen, hogy erős illata már az első hajósok figyelmét felkeltette és siettek magukkal hozni s itt elterjeszteni. A monda szerint, amelyet magyar nyelven Csapó József közölt röviden, „ötödik Károly császár idejében, midőn az afrikai népeket megverte, hozatott ez fű legelsőbbben Európába". Ez az időpont 1535, ekkor indított V. Károly tengeri hadjáratot a Földközi-tengeren és ekkor foglalta el Tuniszt. Az ekkoriban Spanyolországban terjedő бүдөске csakhamar úgy jelent meg Középeurópában, mintha V. Károly Tuniszbán találta volna s a monda alapján, amelyen lehetetlen észre nem venni a szegfű és Szent Lajos mondájának hatását, a növény a *planta tunica* vagy *flos africanus* nevet kapta. A *Tunica* később más növénynek lett nemzetségneve, de a *flos africanus* név még sokáig kísértett a botanikai és kertészeti irodalomban.

Középeurópában először Fuchs füveskönyvében olvasunk róla 1542-ben (80. kép). Fuchs adta ma is használatos *Tagetes* tudományos nevét, amely *Tages* etruszk isten emlékét őrzi. Fuchs azzal is tisztában volt, hogy a бүдөске amerikai növény, ezért füveskönyvében *Tagetes indica* a növény neve. Csakhamar viszontlátjuk

Matthioli munkáiban is, aki azonban a szegfűvekhez számította a bűdöskét és *Caryophyllus indicus* néven ismertette. Nagyon valószínű, hogy ez adott alkalmat a mondaszövőknek arra, hogy V. Károly emlékéhez kapcsolják a bűdöske eredetét, mert tudva-

levőleg Károly császárnak legkedvencebb virága volt a szegfű, visszavonulása után legfőbb öröme a szegfűekben telt.

Aki tudni kíváncsi, mi volt a bűdöske jelentősége a XVI. században, magyarul is elolvashatja Melius *Herbárium*-ában, ahol kétszer is elénk bukkan ez a növény. „A bellit Matthiolus háromfelének mondja. Egyik és nagyobbik ama sárga rózsza, a nagyszagú, aki mint egy kerék olyan a virága. A levele mint a vad kendernek bűdös, hasonló a varádicshoz a levele, de a virága nagy, sárga. Fazékban is csínálják, télig mind virágzik, ebből koszorút kötnek.“ Ismét előkerül a bűdöske az ürmök között is: „*Indica*, indiai virág, a negyedik (t. i. ürmön) a *Tagetes indica*,

80. kép. A bűdöske képe Fuchs füveskönyvében 1542-ben.

indiai gyökény, veres szárú varádics, mert veres a szára.“

Hogy a bűdöske a XVI. század második felében közkedvelt koszorúnövény volt, Martini már említett és magyarra is lefordított munkájából tudjuk. Magyarban, miként már Melius munkájában olvassuk, sárga rózsza lett első neve, talán a szintén „bűdös“

sárga rózsáról. Így ismeri Szikszai Fabricius és Pesthy is. „*Garyophyllum indicum maius*, sárga rózsza; *Garyophyllum minus*, bársonyvirág.“ Péchy Lukács borsoló vagy indiai szegfűnek fordította a nevét németből (81. kép). A XVII. században az a felfogás terjedt el a бүдösкéről, valószínűleg *Dodonaeus* nyomán, hogy mérges. Még Lippay is ezt állítja: „*Garyophyllus indicus*, sárga rózsza, kinek nincs igen jó szaga, öreg teljes virágú. Vannak apróbbak is, narancs-színűek, mint a bársony. Megmarad télben is a virágjában, de ne pestiskor, mivel mérges, főképen ha az ember szájába veszi vagy megeszi.“

Ilyen óvatosan ír a бүдösкéről Csapó is, aki már nem kevesebb mint hét nevét jegyezte fel: бүдös szegfű, török szegfű, bársonyvirág, бүдöske, orosz virág, sárga rózsza, kassai rózsza. Ez világosan mutatja, hogy a XVIII. században már a legegyszerűbb kertekben is szívesen látott virág volt a бүдöske, hiába volt az illata kellemetlen az előkelők orrának s hiába tartották róla, hogy mérges. Benkő közli a két, nálunk is elterjedt faj tudományos nevét, *Tagetes patula* és *erecta*, s a már említett neveken kívül az erdélyi *oláh virág* nevet, amely nyilván éppen olyan ellenszenvet akar kifejezni, mint azok részéről mutatkozott, akik V. Károly nyakába akarták varrni a бүдöske eredetét. De minden finomkodó megjegyzés és ítélet ellenére — még az egyébként, szívesen népieskedő Veszelszki is бүдösnek és hasznavehetetlennek bélyegzi — ma is a legkedveltebb népies virágok közé tartozik s az amerikai eredetű virágok közül egy sem érte utól népszerűség dolgában. Természetesen éppen azért, amiért az előkelő körök irtóznak tőle, erős illatáért.

A virágnád (*Canna indica*) mint gumós növény hívta magára a figyelmet s tulajdonképen nem is az a faj, amely most kertjeinkben

81. kép. A бүдöske képe Martini Koszoriú-jának magyar fordításában 1591-ben.

gyakori, hanem a *Canna edulis*. Tudjuk, hogy Amerika több fontos gumós növényvel ajándékozta meg a világot, egyebek közt a burgonyával, s a gumós növényekben rendkívül szegény Európa igyekezett az indiánok gumós növényeit mentől hamarabb átszállítani Európába. Ezekkel jutott ide a virágnád is, amely azonban hamarosan elmaradt a versenyben s lett belőle virág. Spanyolországban már Clusius mint közönséges növényt írta le, amely mindenütt elvadul.

A XVI. század második felében már Középeurópában sem volt ritkaság. Magyarországra Clusius küldte az első magvakat Battyanynak. „*Canna indica*, indiai nád, — írja Lippay — ezt nemcsak a pincében, de még a meleg szobában is tarthatni, ha fiatal, sőt még ott kinn is a kertben, de el kell metszeni a gyökeréig és maga levelével befedni, azután valami ganéval. Kikeletkor, ha mi télben elveszett volna, a földből kiszedjék és a javát megint újonnan elültessék.“ Mint a multban, korunkban is inkább a nagyobb kertek, parkok dísze. Ma már több rokonával keresztezték s a kereskedelemben kapható és parkokban látható virágnádak szinte kivétel nélkül kertészeti fajkeverékek.

Az ágavét (*Agave americana*) közönségesen százéves áloé néven ismerik. Ennek az a magyarázata, hogy a XVI. században áloé néven jelent meg és terjedt el Európa-szerte. Azonban a két nemzetség tulajdonképpen nem közeli rokon, mert az áloé a liliomfélék, az ágáve az amarilliszfélék családjába tartozik. Külső termetük annyiban hasonlít, hogy mindketten húsos és többnyire tövises levelű növények. Az áloé hashajtónak használt besűrített nedvét már az ókorban és a középkorban ismerték s az arabok szállították keletről, ahol néhány afrikai faj szolgáltatta a nagyra becsült orvosságot. A már Plinius és Dioskurides által is említett áloé szó arab eredetű s keserűt jelent. A mediterrán flóraterrületen honos az *Aloe vera*, ennek képe Pompéji falfestményei között maradt ránk az ókorból. Korunkban néhány áloé kedvelt és igénytelen szobanövény, mint például a Kapföldön honos *Aloe arborescens*.

Az *Agave*-nemzetség főként a trópusi Mexikóban honos és több faja már ősidők óta hasznos növénye az indiánoknak, akik élősövénynek is ültették e tövises levelű növényeket. Egyes fajok leveléből rost készül, másokat úgy értékesítenek, hogy virágzás előtt kivágják a levélrózsa közepét és a kinyomuló nedvet összegyűjtve megerjesztik. Az így nyert szeszes ital, a pulque, ma „nemzeti“ ital Mexikóban. Az ágáve is mint haszonnövény került tehát a XVI. században Európába s itt a mediterrán flóraterrületen elvadulva úgy meghonosodott, hogy

sokáig itt keresték a hazáját, kivált mivel Mexikóban már a XVI. században sem nőtt vadon, hanem csak mint termesztett növény tartotta fenn életét. Ámde Európában az új „álóé“ semmiféle tekintetben nem vált be ipari növénynek, hanem mint könnyen nevelhető vedernövény

82. kép. Győr város kertészetének virágzó ágavéja 1930 nyarán. (Somkerei G. felvétele.)

a kertek díszé lett. Hatalmas, tövises levelei nagyon imponáltak mindjárt kezdettől fogva a közep európai embernek s később is, mikor tudományos nevét megkapta, azért nevezték *Agavé*-nak, mert ez a szó fenségést jelent a görög nyelvben. Fenséges voltát azzal is megmutatja, hogy ritkán virágzik s a virágzás után teljesen elpusztul. Hazájában néhány év az élete, a Középtenger-mellékén is csak 8—10 év, amely-

nek végén hatalmas szárat hajt, ennek csúcsán fejlődik a virágzat. Nálunk hosszabb időre van szüksége. Ezt már L i p p a y is tudta, aki először ismertette magyarul, de csak annyit ír, hogy „ritkán virágzik“, a százéves jelzőt még nem használta. Ennyi időre különben nincs is szüksége az ágavénak még vederben sem, felével is, sőt néha még kevesebbrel is megelégszik (82. kép). Sérülés sietteti virágzását.

Korunkban, mikor a húsoslevelű növényeket különösen szeretik, több más *Agave*-fajt is tartanak a növénykedvelők.

Szintén a húsos növények, a szukkulensek, sorából való a fügekaktusz (*Opuntia ficus indica*) is. Ez volt az első a kaktuszok azóta nálunk nagyon megkedvelt családjából, amely Európa földjét megpillantotta s miként az ágáve, ez is elvadult és meghonosodott a mediterrán flóraterületen, ahol sokáig hazáját gyanították, mert Amerikában sem található ma már vadon. Ez is gyakran élősvénynak ültetett tuskés növény volt Délamerikában, mikor ott a spanyolok kikötöttek s nemcsak különös, húsos, levélszerűen lapos, ízelt szárával, hanem fügeszerű gyümölcsével is felkeltette a hódítók figyelmét. Ezért kapta és viseli mai napig a *ficus indica*, nyugatindiai füge nevét.

Magyar nyelven a fügekaktuszt is L i p p a y ismertette először. A nálunk kevésbé ismert (nyers) füge helyett inkább az ugorkához hasonlította.

„*Ficus indica*, indiai füge, csudálatos teremtés. Az ő levelei olyan szélesek, mint a tányér, de hosszúkások és az aljuk keskenyebb, vagyon kétújjnyi temérdekségük. Azok mind rakva vékony töviskével, kiket alig látni, mint az éretlen uborkákban, kikhez ha hozzányúl ember, az ujjakban marad a tövis, és két nap is megérzi. Némely leveleknek tetején nő ki a gyümölcs, olyan mint a közepszerűen való uborka, aki nem hosszúkás. Mikor megéri, megsárgul, mint az uborka. Narancsszínű gyenge héja vagyon, a béli is lágy, mint az uborkának, megeszik, az íze édes, de nem felettébb, majd mint a fái szedernek. Mikor szaporítani akarják, egy öreg levelet elszakasztanak s azt félig jó földben elültetik edénybe, megfogamzik, gyökeret ver s megnő, mint a többi. Télbe meleg szobában, vagy meleg pincében tartják s ott érik meg a gyümölcse. A tetején sárga virágja leszen...“

L i p p a y korában már két *Opuntia* volt ismeretes, az egyiket L i p p a y nagynak nevezi s ez a magyar botanikai irodalomban később is „nagyobb indiai füge“ néven szerepel, a másikat kicsinek, ez az *Opuntia vulgaris*, amely kevésbé kényes, „nem olyan gyenge, mint az öreg — írja L i p p a y — a pincében télben elmarad, sőt ott kinn is a földben, ha egy kevésbé befedjük“. Ennek élénkpiros a gyümölcse. Minthogy kevésbé kényes, északabbra is elvadul, így Dél-tirolban is látható a sziklákön. Honosításával is foglalkoztak, de erre a célra még kevésbé kényes fajok alkalmasak.

A fügekaktusszal megindult Európába az a kaktuszáradat, amely eleinte gyengébben, később egyre bővebben ontotta ezeket az amerikai teremtményeket az öreg óvilágba, ahol mindenütt feltűnést keltettek ezek a húsos szárú, többnyire tüskés, de szépvirágú növények. A növénytan manapság már vagy másfélezer kaktuszt ismer. Ezeknek legnagyobb része száraz, esőben szegény fensíkok lakója, legészakabbra az Unió délnyugati államaiban, sok van belőlük Mexikóban, ahol már a táj lényeges elemei, nagyon sok a braziliai száraz szavannákon s legtöbb Bolívia, Argentína és Csile hegyi steppéin és szikláin az Andokban, hol még 5000 méter magasságban is akad egy-két hírmondójuk, pedig itt ár kemény a tél és hóviharak száguldanak el a kaktuszok felett.

Vannak azonban kaktuszlakók az őserdőkben is, csak hogy az erdei kaktuszok nem a földön, hanem a fákon laknak. Az erdei fennlakó kaktuszok közt legkülönösebbek a *Peireskia*-nemzetség fajtái. Azért különösek, mert egyedül rendes alakok a kaktuszok között. Mexikó, Nyugatindia és Brazília lombhullató erdeiben, a katingákban laknak, kisebb-nagyobb, gyakran kapaszkodó cserjék, de száruk rendes és rendes leveleket hajt, amelyek ugyan húsosak, de laposak és szélesek, mint a többi növény levele. *Peiresc* francia tudós és képviselő volt a XVI. század végén s a XVII. elején. Emlékére nevezte el ezeket a kaktuszokat *Charles Plumier* (1646—1706), az Antillák kiváló kutatója. Az európai kertészek, mint említettük, alanynak tartják a *Pereiskia aculeatá*-t és rokonait s kivált a karácsonyi kaktuszt oltják rá (41. kép).

A többi kaktusznak nincs levele, hanem a többnyire szemölcszerűleg felduzzadó levélnyomon, melyet *areolá*-nak neveznek, csomóban állanak szőrök, tüskék és szigonyhegyű serték, utóbbiaknak *glochida* a nevük a kaktusztanban. Mindezek a képződmények nagyon változó méretűek, néha azonban feltűnő nagyok, mint némely *Opuntia* tövise, vagy a kaktuszőszapónak (*Cephalocereus senilis*) nevezett, közkedvelt cserépkaktusznak szürke fürtjei.

A levéltelen kaktuszok szára nagyon különböző s e szerint levél-, sün-, oszlop-, kígyókaktuszokat stb. szoktak megkülönböztetni. Természetesen a levélkaktuszok csak azért hordják ezt a nevüket, mert száruk lapos és levélszerűen vékony. Ezek közé tartozik a másik legelterjedtebb, sőt ma már talán egyáltalában a legelterjedtebb szobakaktusz, a mexikói *Phyllocactus phyllanthoides*, amely a XVII. század közepén jelent meg Európában s már *Hernandez* közölte a rajzát 1651-ben. A manapság ültetett levélkaktuszok többnyire már mind keverékfajok. A másik kedvelt levélkaktusz, a már említett

karácsonyi kaktusz (*Epiphyllum truncatum*), Braziliában honos és 1818 óta terjedt el a szobákban.

A XVII. századdal új korszak nyílik a kaktuszok történetében, a szépvirágú kaktuszok kora. Ezért tartották a levélkaktuszt is, ezért

83. kép. Az „éj királynője“ (*Selenicereus grandiflorus*) képe Volkamer Nürnbergische Hesperides című munkájában, 1708-ban.

gyűjtötte a kaktuszokat a német Marcgraf (1610—1644) Braziliában, ezért a már említett Charles Plumier, aki háromszor járt Amerikában, 1689-ben az Antillákon, 1693-ban és 1695-ben a kontinentális Amerikában. Ezeknek az időknek leghíresebb kaktusza

volt az éj királynéja (*Selenicereus grandiflorus*), amely még a XVIII. században is a ritka növények közé tartozott és virágzása valóságos esemény volt. Németországban a nürnbergi virágkedvelő orvos, Johann Christoph Volkamer (1644—1720) írta le először (83. kép), aki világhírű könyvet írt a narancsokról és citromokról s ennek az 1708-ban megjelent munkájának a végére illesztett függelékben, amely *Flora oder curiose Vorstellung verschiedener raren Blumen und etlicher anderen Gewächse* címet visel, szerepel először Középeurópában az éj királynője. Hogy nem mindennapi virág, angol és francia neve is elárulja, nemcsak német *Königin der Nacht* neve. Az angolok *Large flowered Torch Thistle*, a franciák *Vierge à grandes fleurs* néven különböztetik meg.

Pedig szára egyáltalában nem valami díszes, sőt a 4—8 szögletű piszkoszöld színű ágak még annyira sem díszesek, mint a többi kaktuszé. Hazájában, Jamaika és Kuba szigetén, a sziklákon kúszik és kapaszkodik ezekkel az ágakkal, melyek 4 cm vastagságot érnek. Nálunk botokból létraszerű támasztékot tesznek a növény mellé, hogy annak dőlhessen. Így él Hamupipőke-egyszerűségben 10—15 évig is az éj királynője, míg végre valamely forró nyári éjszakán kibontja teljes szépségét. De csak egyetlen éjszakára! A bimbó folyton nő, fakadása valóságos ünnep, melyre a boldog emlékü rokokóvilágban vendégeket szoktak hívni. Este hétre-nyolcra érkeztek a vendégek s vacsora után körülülték a bimbózó kaktuszkirálynőt. Végre valamikor 9—10 óra között felnyílt a hatalmas, vagy 20 cm hosszú bimbó, olyan hirtelen, hogy akárhányszor hallható volt pattanása. A felnyílt virág kelyhéből kellemes vaníliaillat áradt és az éj homályában csodálatos fehérén tündököltek szirmai. A csodálatos virág éjfélkor érte el a teljes nyílást s hajnali háromkor már összeestek a szirmok, hogy soha többé fel ne nyiljanak.

Manapság természetesen mindez bohó érzelmösség. A tudomány lehetővé tette, hogy nappal is gyönyörködzhessünk az éj királynője tündéri szépségében, — s ezzel a csoda elvesztette varázsát.

A XVIII. században még kevés kaktuszt ismertek s Linné is alig néhány fajt különböztetett meg. Magyarországon még Diószegi-ék *Füveskönyv*-ében is csak hat a kaktuszfajok száma. Kettő a már ismerős fügekaktusz, „egymásból nőtt húsos levelek, minden szár nélkül“, kettő oszlopkaktusz, mint Diószegi írja, „póznaformák, melyek felnőnek minden ág és levelek nélkül“ és kettő sünkaktusz, „gyümölcsformák minden szár és levél nélkül“. A megnevezett oszlopkaktuszok közül az egyik a hatszegű *Cereus hexagonus*,

melynek „virága fehér, estve nyilik, reggelre elhervad“. Egyik rokona, a bizonytalan honosságú *Cereus peruvianus* Kossuth kedvenc

84. kép. Kossuth Lajos kaktusza (*Cereus peruvianus*). Kossuth torinói kertjéből hozta a 80-as években Helfy Ignác gyalui Rosenberger Bernátnak, kinek Ignác fia 1917-ben a kolozsvári egyetemi fűvészkertnek ajándékozta. Győrffy István Szegeden ápolja ezt a sarját. (Kol E. felvétele.)

kaktusza volt torinói kertjében. Hajtásából nevelt csemetét őriz Győrffy István Szegeden (84. kép).

A XIX. században gyors iramban gyarapodott a kaktuszok száma, kivált a sünkaktuszok özönlöttek egyre nagyobb bőségben Európába. London mellett a világhírű Chelsea-kert üvegházaiban már több száz kaktuszt neveltek s Adrian Hardy Haworth, akinek nevét az aloé testvérenemzetsége, a *Haworthia* őrzi, 1812-ben kiadta alapvető munkáját a szukkelensekről *Synopsis plantarum*

85. kép. *Echinopsis Eyriesii*; virágzott Győrben 1930 július 25. (Spitzer László felvétele.)

succulentarum címmel. Ettől számítjuk a kaktuszmánia első szakaszát, ekkor kezdődött a szobai kaktuszok nagymértékű elterjedése és a kis kaktuszok felkarolása tekintet nélkül virágjukra. Franciaországban a botanika egyik reformátora, Decandolle írt 1829-ben monográfiát a kaktuszokról, majd 1837-ben Ludwig Pfeiffer írta le a korában ismert kaktuszokat.

A világháború után ismét fellángolt a táblabíróvilág kaktuszmániája (85. kép) s olyan arányokat ért, mint kevés virágdivat.

A jellemző azonban, hogy a virággal ma már szinte egyáltalában nem is törődnek a modern kaktusztenyésztők, hanem csak a kaktuszközpont bizarr testével. Ez a maga különös és minden szokott növényi szépséget megcsúfoló idétlenségével nagyon jól illik a modern ízléshez, házhoz, bútorhoz, mondhatnám az egész modern életéhez. Soha annyira nem volt még nemzetközi valamely növénydivat, mint a mostani kaktuszmánia. Newyorkban semmivel sem kisebb, mint Londonban, Berlinben, Budapesten, vagy akár Tokióban. A nagy fogyasztás ellátásához szükséges kertészeti anyagnak csak kis része kerül ki európai tenyésztésből, legnagyobb részét, kivált a nagy feszültséggel várt újdonságokat a „kaktuszvadászok” szedik össze, mikor az északi félgömbön tél van. A magánosan járó és éppen a legúttalanabb vidékeket kereső kaktuszvadászok tudósításairól az egész világ kaktusztenyésztői értesülnek, mikor a kaktuszvadász bevégezte vadászatát s megtér a kikötővárosba. Az aranyásók romantikája a múlté, a jelen a kaktuszvadászok szerencséjéről sző regényeket.

A XVI. század amerikai virágszerzeményeihez tartozik még a tubarózsa, kapucinusvirág és a napraforgó is, amelyek azonban csak később jutottak el Spanyolországból Középeurópába, Gesner korában itt még egyiket sem ismerték.

A tubarózsa (*Polyanthes tuberosa*) akkoriban jácintnak számított s Clusius munkájában *Hyacinthus indicus tuberosus* a neve. A *tuberosus* jelzővel azért különböztették, mert a jácint tudvalevőleg hagymás növény. Később, mikor a kertekben megkedvelték kellemes illatáért, ebből a jelzőből alakultak nemzeti nyelvű nevei, így a magyar tubarózsa is, amely természetesen csak úgynevezett népetymologia, sem a tubával (tubicával), sem a rózsával semmi kapcsolata. Clusius korában még a ritka virágok közé tartozott Középeurópában, az a képe is vajmi gyenge, amelyet Clusius elsőnek közölt róla 1601-ben.

Később gyorsan elterjedt a középeurópai kertekben is és Lippay már helyes ismereteket közöl gondozásáról.

„*Hyacinthus indicus tuberosus*, indiai hyacinthus, kinek gyökere szarvasgomba formájú, levele, mint a sásnak, pázintszínű zöld. Kikeletkor jön ki, ősszel virágzik kétkönyöknyi kórón, mint a nád-szálon, aki csomós, annak tetején bokrosan nőnek a szép fehér virágok hyacinthus formára, csak hogy annál sokkal nagyobbak és kövérebbek, igen-igen kedves szép illatúak, mint a narancsvirág, egész télíg mind virágzik. Ha edényestől a meleg szobába viszik, az egész házat betölti illattal, és télen is sokáig virágzik. Könnyű és jó földet kíván, ahhoz napfényt és nyárban bő öntözést. Cserépedényben bujábban nő és virágzik, hogysé mint az ágyakban. Télen meleg szobában kell tartani mind edényestől, noha némelyek úgy is bánnak

vele, hogy mihent elhervadtak levelei, azmely novemberben leszen, mindjárt kiveszik az edényből minden növésivel együtt, és egy rostába vagy más effélébe teszik s úgy tartják meleg szobában, hogy a hideg hozzá ne férközzék, meg sem öntözik. Kikeletkor megint jó földdel megtöltött edénybe teszik s kiviszik.

Mint látjuk, Lippay még nem ismerte a „népies“ tubarózsa nevét, ez csak 1775-ben Csapó füveskönyvében olvasható először. Ekkor a tubarózsa már „a házikertekben termesztetik“ Magyarországon is. A XIX. században egyik fő virága a Riviérának, ahol illatszergyártásra használják. A délibb országokban könnyen elvadul s mert korán eljutott már Délázsiaába is, ahol a trópusi vidékeken úgy elvadult, mintha őshonos lenne, valamikor azt vitatták, hogy Ceylon és Jáva a hazája.

A kapucinusvirág (*Tropaeolum*) hazája Peru, ahol több faja él. Egyiket gumójáért termesztik a perui fennsíkokon s Európában burgonyapótléknak ajánlották a nagy burgonyavész idején. A többi sem mint virág terjedt eleinte, hanem mert a myrosintartalmú növény levelei kiváló salátának bizonyultak, amelyet kivált skorbut ellen hatatos szernek tartottak. Csípős íze miatt Európában a zsázsába tették s ezért a német neve *Kapuzinerkresse*. Kapucinusvirágnak pedig azért nevezik, mert virágjának három felső csészecimpája süveggé nőtt össze, mint valami barátkázmza „kapucnija“.

Először a *Tropaeolum minus* került Európába 1570-ben és 1610-ben Rostius Lundban mint *Nasturtium indicum*-ot, vagyis nyugatindiai zsázsát ismertette. Ezen a néven jutott el Magyarországha is Pozsonyba, ahol Lippay röviden ennyit mond róla: „*Nasturtium indicum*, sárga szarkaláb, mind maga, mind levele jó salátának, erősöske mint a retek. Mikor elültetik és fel kezd nőni, ágakat kell melléje ültetni, akire felfollyon, avagy sövény mellé.“ Már Lippay is a virágok között sorolja fel, de tulajdonképen a kisvirágú kapucinusvirág még nem tartozott a kedvelt virágok közé, csak később nagyvirágú testvére, a *Tropaeolum majus*, szerezte meg azt a nagy népszerűséget, amelynek ma is örvend. Ezt már nem a spanyolok, hanem a hollandus Bewerning importálta Peruból 1684-ben s előbb az előkelők, később a polgárok kertjeiben terjedt el.

A napraforgó (*Helianthus annuus*) ma már a magyar tanyák egyik legkedveltebb növénye, amely nélkül el sem képzelhetjük a tanyai földeket és a tanyai házak környékét. Aki szereti a jelent könnyelműen visszavetíteni a multba, azt mondhatná, hogy az Alföld és a magyarság egyik ősi virága. Pedig a napraforgó is, mint másik alföldi társa, az amerikai akác, csak későn került amerikai hazájából

az Alföldre és itt csak a tanyaföldek kiosztásakor terjedt el. Ennek pedig többnyire alig több mint száz esztendeje, néhol még kevesebb is száznál.

Mint virág is különleges szerepet tölt be az Alföldön. A nagybirtokos nagy fákkal, például magas jegenyékkal szegélyezi birtokán a földtáblákat, a kiskazda kis földje nem bírja el a szegélyfákat, későre nőnének fel s árnyékuk sokat elvenne a termésből, hát más szegélynövényt keresett. Kisebbit, mégis feltűnőt, gyorsan növőt, mégis hasznosat, és ezt a napraforgóban találta meg, amelynek embernél magasabb szárán óriási fészekvirágzatok nőnek, ezekben a tányérnak nevezett fészkekben — erről a tányérrózsa név — jó olajos „magvak” érnek és télen a növény hatalmas kórója pompás tüzelő a búbosban.

Ám azért, hogy a napraforgó amerikai jövevény s évszázadokba került, míg az indiánok tanyáitól megtette az utat a magyar tanyáig, nevének mégis nagyon régi és nagyon komoly a története. Amerikában a növényt nem hívták napraforgónak, ezt a nevét Európában kapta, ahol már az ókorban is megkülönböztettek a növények között „napraforgókat”. Ez a szó ugyanis nem akar kifejezni többet, mint a növény fényérzékenységét, tudományos néven *heliotropizmus*-át, amelyet pedig mint természeti jelenséget nem a modern kor fedezett fel. Ismerték a régiek is, ma már meg sem lehet állapítani, ki és mikor fedezte fel és nevezte meg az első napraforgó növényt. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy már a görög és római növénytanokban nem is egy, hanem mindjárt többféle napraforgó növény nevével találkozunk.

A *heliotropion* nevet is már a görögök hagyták ránk: *helios*, nap, és *trepein*, fordulni, tehát *heliotropion*, latinosan *heliotropium* nem más mint napraforduló, napraforgó. Amilyen helyes önmagában a *heliotropium* név, olyan könnyen ad alkalmat túlzásra is. Ilyenre már Plinius természetrajzban találunk példát. Plinius *heliotropium* és *helioscopium* (utóbbinak napranéző a jelentése) néven többféle növényt ismertet, ezek valószínűleg a mai *Heliotropium* mediterrán fajai és a *helioscop* *Euphorbiá*-k. A *heliotropium*-ról azt írja Plinius, hogy „még borús időben is a nap után fordul, olyan nagy a ragaszkodása ehhez az égitesthez, éjjel pedig eme szenvedélye következtében becsukja virágjait”. Az *Euphorbia helioscopiá*-ról pedig ezt írja a tudós, de túlzásokra könnyen vállalkozó szerző: „*helioscopius* neve arra a tulajdonságára vonatkozik, hogy fejszerű csomóját (mai szóval virágzatát) mindig a nap felé fordítja.”

A középkorban a kultúra meghódítván Középeurópát, itt is

kezdtek keresni, a régiek munkáit olvasván, a napraforgókat. S a középkori tudós szerzetesek a katángban és a körömvirágban találták meg a maguk napraforgóit.

A katángot már a régiek is jól ismerték *intybus* vagy *intubus* néven, sőt Plinius szerint már az egyiptomiak is megkülönböztették s tőlük származik a *cichorium* név. A cikória tehát nevében ezer esztendőkre tekinthet vissza. A középkorban ezt a növényt nevezték el *heliotropium*-nak, vagy a szót latinra fordítván, *solsequium*-nak. Kétségtelen, hogy a katáng virágzatának nagyon feltűnő a heliotropizmus, de egészen más jelenségben nyilvánul meg, mint a fordulásban. Ez a közismert kék virágzat reggel napkeltével nyílik és körülbelül délelőtt 11 óráig tárja szét a fészkek nyelves virágait, délben pedig véglegesen becsukódik és a szirmok elhervadnak. Ha az ég borús, a körülbelül 6 óra hosszát tartó virágnylás valamivel elhúzódik.

A *solsequium* nevet magyarban már a XV. századi besztercei szójegyzékben megtaláljuk, de a szójegyzék magyar készítője nem fordította le, hanem a növény katáng nevét tette a magyar helyre. A XVI. század szójegyzékeinek és füveskönyveinek írói másként jártak el, s mint más latin növénynevet, ezt is lefordították magyarra. Például Murmelius szójegyzékének *heliotropium* szavát az ismeretlen magyar munkatárs 1533-ban *napranézőfű*-nek nevezi. Melius viszont ezt írja 1578-ban: „*Intybus* vagy *intubus* kétféle. Egyik a mezei, ennek neve *heliotropium*, *solsequium*, azaz naputánjárófű. Ez a mezei is kétféle. Egyiknek mint a konkolynak vagy a búzavirágnak kék virága vagyon, a nap után fordul, ez a katáng. A másiknak a virága fehér szabású, nem terül úgy el, mint a katángnak, a naputánjárófűnek. A réteken, szántóföldeken igen terem. Ezt híják cichoriának, scariolnak, serisnek, az patikáriusok endiviának, azaz keserű vad salátának. A másikféle *intybus*, naputánjárófű, *endivia*, akit vetnek, amaz keserű fodor saláta. Szintén olyan a kórója, mint a katángkórónak. Ezzel ették a zsidók a húsvéti bárányt.”

A XVII. században már S z e n c i M o l n á r A l b e r t szótárában és később annak újabb és újabb kiadásában és átdolgozásaiban él tovább a katáng mint napranéző vagy naputánfordulófű, ellenben a fellendülő magyar kertészeti irodalomban új növények jelentkeznek *solsequium* gyanánt. Említettük már, hogy a középkorban a körömvirág (*Calendula officinalis*) is gyakran szerepelt napraforgó, tehát *heliotropium*, *solsequium* néven. Különösen a franciák szerették így nevezni s előbbi fejezetben volt már szó arról, hogy a körömvirág francia neve a *solsequium* elferdítése.

Magyarban a körömvirág Franciaországban használatos latin neve nyomán készítette Nadányi János a napraforgó szót, amely mint növénynév az ő munkájában található először. Ugyanis Nadányi magyarra fordította Antoine Mizault (1520—1578) kertészeti munkáját s bár akkoriban ez már elavult, 1669-ben ki is adta a magyar fordítást *Kerti dolgoknak leírása* címmel. Ebben a munkában a napraforgó, amely mint mondtuk, itt jelent meg növénynév gyanánt, természetesen még nem a mai amerikai növény, amelyet még sem Mizault, sem Nadányi nem ismert, hanem a körömvirág, a franciák középkori napraforgója.

„Napraforgófűnek közönséges neve deákul *solsia*, a patikában *calendula*, nem amaz közönséges napraforgófű, amint sokan ítélték, melynek neve *heliotropium* (tehát nem a katáng, mondanánk ma), akár nagyobb légyen az, akár pedig kisebb. Nem azért, hogy a napra ne forogjon, amint majd megmondjuk, hanem azért, hogy külső színe más.“ A név azonban kötelez, tartja a közmondás, és így volt ez már Mizault és Nadányi idejében is. Amit a régiek a napraforgóról írtak, azt a tudós Mizault mind rárakta a körömvirágra, s mert ezzel a növény tudományos nevét is magyarázza, idézzük szavait Nadányi fordításában: „Csemetés palánta ez, törseke vagy szára kilencszegletű, levele egy kicsinnyé hosszú, virága tekintetes sárga és nem kedvetlen szagú, az honnat szálllyal koszorúkat szoktak csinálni. A fűről író doktoroknál *calendula*-nak is hivatlatik, azért hogy minden hónapnak calendáin, azaz első napján virágozni, vagy mint mások mondják, csemetézni szokott. A parasztok órájának (*horologium* néven már középkori német kódexben is előfordul!) hívják némelyek, azért hogy a reggeli, dellyesti és estvéli órákat körüljárásával kijelenti. Mások napmenyasszonyának hívják és napfűnek, azért, hogy az ő virága a napot felköltétől délen által napnyugtig követi, emlékezetre méltó körülforgásával, úgy hogy valamely ég részén vagyon a nap, ugyanazonra ennek virági nézzenek, még felhős időben is, mintha ennek lelkétől újulna meg, éjjel mintha ugyan a napot síratná, összevonódik, délben mindenfelé magát kiterjeszti, mintha vőlegényét kezével ölelni akarná.“ Így írja le Plinius nyomán a francia orvosbotanikus a „napraforgófű rettenetes nappal való barátságá“-t. Hogy ebben különböző fényérzékeny növények különféle heliotropisztikus tünetényei kúsza összevisszaságban kavarognak, attól sem a francia szerzőnek, sem magyar fordítójának nem fájt a feje.

Mikor Mizault munkája Franciaországban napvilágot látott,

Spanyolországban már ismerték a legújabb napraforgót, amely csak hamar Amerika felfedezése után eljutott a spanyol hajósok közvetítésével Hispániába s óriási sárga virágzatával hivatva volt minden óvilági napraforgó elődét elhomályosítani és emléküket a multba szorítani. A spanyolok nagyon hamar megkedvelték az új növényt, amelyet *Monardes* (1493—1588), a spanyol orvosbotanikus avatott 1582-ben *solsequium*-má, napraforgóvá, a már ismert renaissance-módszer szerint, vagyis a növény jellegzetes heliotropizmusát olyan mértékű „rettenetes nappal való barátsággá” fokozva, mint előbb *Plinius* és *Mizault* szavaival bemutattuk. Természetesen ilyen értelemben nem beszélhetünk napraforgásról, viszont azonban az sem helyes, ha a napraforgó nevet egyszerűen „babonának” minősítjük. A valóság ugyanis az, hogy a *Helianthus annuus* rügyei nagyon fiatal korban tényleg követik a napot, reggel kelet, este nyugat felé irányulnak, azonban amint a levelek és a virágzat fejlődnek s a szövetek elkeményednek, azon mértékben szűnik meg heliotropisztikus mozgásuk, de közben felkeresték a legjobb megvilágítási irányt, szabadban keletet, ablakban vagy más egyoldalú megvilágítás esetében a megvilágított fényes teret, és ebben az irányban merevedik meg fordulásuk.

A spanyolok hamarosan heraldikai virágukká választották az új napraforgót, amely az alattvalói hűség és az előkelőség jelképe lett, s később a symbolográfiákban azt jelentette: *Non inferiora secutus*. Középeurópában is megjelent már a XVI. században a füveskönyvekben, és itt a virágzat alakjáról *flos solis*, *corona solis* volt a neve, amelyből később a görög *helianthus* készült. *Matthioli* már a XVI. század 80-as éveiben azt írja róla, hogy gyakori a kertekben, de ez csak a déli országokra, Középeurópában legfeljebb az előkelők kertjeire vonatkozik.

Magyarországon csak a XVII. században jelent meg, akkor is még csak Pozsonyban. Az első magyarországi adat *Heindel Ferdinand* ügyvéd pozsonyi kertjéből 1651-ből származik. E kert növényeinek katalógusában *Flos solis major* a neve. Azonban ugyanekkor már *Lippay* hercegérsek pozsonyi kertjében is díszlett és *Lippay János* *solsequium*, naputánjáró virág néven ismerteti s annak a korának divatja szerint „aki még nem virágzott fejét”, tehát virágzatát, főtt salátának ajánlja, amelyet úgy fogyasztanak, mint „a spárgának gyenge hegyit, káposzta csimáját, komló hegyit” stb.

A XVIII. században a szótárban eleinte még valósággal bújócskát játszik a növény és magyar neve, csak *Csapó* 1775-ben írja,

hogyan elterjedt a magyar kertekben: „Kertekben termesztik e két ember magasságú fűvet; virágai mint egy tányér akkorák, levelei szélesek, nagyok... Virágit ha fűszerszámmal s vajjal főzik, olyan ízűek, mint a spárga; magvait meg lehet enni, némelyek ugyan azt tartják, hogy főfájást okoznak e magok. Én gyerekkoromban eleget ettem, de ilyen változást nem tapasztaltam.“ Nem sokkal később *Veszelszki* ezt írja a napraforgóról: „Már oly közönséges, hogy leírásával nem is szükséges a tollat koptatni, a nagy kerek tányérsárga virágai, széles gömbölyөг levelei is igen ismeretesek. A magvai a gyermekeknek s madaraknak kedves eledel, tán olajat is lehetne a magvaiból ütni, mivel édesek.“

Az alföldi tanyák másik közkedvelt amerikai növénye, az akác (*Robinia pseudacacia*), csak részben tartozik e munka kereteibe, de virágzása olyan jelenség az Alföldön, amely mindig megkapja a szíveket s így nem hagyhatjuk említés nélkül az akác történetét. A XIX. század második felében aligha énekeltek meg a magyar költők más virágot annyiszor, mint az akácot, amely „édes illatával“ tanyát, falut, várost betölt.

Az akác hazája kétségtelenül Amerika, de közelebbi részleteket ebben a kérdésben ma sem ismerünk. Európai megjelenésének ideje is bizonytalan. Ezzel a problémával *Ernyey József* foglalkozott. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a párisi botanikus kert, a XVII. században Jardin du Roy, vaspánttal támogatott öreg akácfája nem az első akác volt Európában. Valószínű, hogy az angol *W. Parkinson* hozta magával az első akácmagvakat, aki még a XVI. században kétszer is járt Északamerikában s szintűgy *botanicus regius* volt, mint a francia *Vespasian Robin*, akinek a franciák le akarták foglalni az akác importálásának dicsőségét. Dicsőség pedig úgy lett az akác európai importálásából, hogy a XVIII. században nagyon hasznos fának minősítették az akácot és telepítése érdekében nagy propaganda indult. Eleinte természetesen csak mint amerikai újdonság keltett érdeklődést. Azonban *Nagy Frigyes* Poroszországban a maga gazdasági önellátási terveinek eszköze gyanánt ismerte fel és mint annyi más növényt, ezt is a legnagyobb eréllyel terjeszteni igyekezett.

A példát követte Ausztria is. Magyarországon *Krámer János György*, magyar tábori orvos, már 1739-ben azt ajánlotta, hogy az Alföldön a szárazabb helyeken célirányos lenne az Ausztriában ekkor már gyakori akácot telepíteni, amely gyökérsarjakkal ép oly könnyen szaporítható, mint magvakkal. Nemsokára

Pest városa szegődött az akác hívéül s memorandumot adott be a helytartótanácsához, amelyben kifejtette, hogy a helytartótanácsból telepítésre ajánlott fák helyett jobb lenne a hasznosnak ígérkező akácot ültetni. Közben 1750-ben a katonai kincstár Komárom-Herkály erődítményei körül nagyobb számban telepített akácokat s ez az első olyan akáctelepítés, amelyről Magyarországon tudunk. Azonban a főúri parkokban már előbb is voltak akácok, a herkályi telepítéshez is Tatáról az Esterházy-kastély parkjából hozták a csemetéket.

A XVIII. század végén már gyakori; Veszelszki ezt írja róla: „Akácfa, koronafa, más szomszéd nyelveken is igen egyforma nevet visel és már ma falukon is igen ismeretes és a fák között sem utolsó, igen könnyen megfoganoszik, azért a hasznavehetetlen homokos földeket október végén, november végéig keresztül-által jó volna vele beültetni maggal, vagy avégre már elkészített csemetékkel, mert igen hamar felnő. A levelét az ökör, kecske édesdeden megeszi és soha mindeddig nem tapasztaltatott, hogy a leveleit a hernyók megették volna. Az épületbe is be lehet tenni, tűzre pedig a fűzfánál hetszer is többet ér, méltó hát, hogy szaporítassanak és azt a csekély gondviselést ne sajnáljuk irántuk megtenni, hogy ebből is holmi hasznot hajtsunk a konyhára.“ A XIX. században el is szaporították az Alföldön az akácot, amely a falun és a tanyán sok mindennel ellátta a szegény embert, tüzelővel, szerszámfával, árnyékkal, virággal, illattal és mézzel. A szegények paradicsomának legkedvesebb fája.

Mielőtt tovább mennénk s megvizsgálánk, milyen virágokkal gyarapította a XVII. század az európai kerteket, tartsunk rövid seregszemlét a *Pozsonyi kert*-ben ismertetett amerikai virágok fölött. Lippay János 1664-ben körülbelül 17 amerikai növényről számolt be s ezek majdnem mind megtalálhatók Heindel kertjének katalógusában is. A tizenhét Pozsonyba eljutott virágnak majdnem felével, kilenccel már megismerkedtünk. Ezek a díszbab, бүдösке, virágnád, ágáve, tubarózsa, kapucinusvirág, fügekaktusz, klárisfa és napraforgó. A többi nyolc csupa olyan virág, amely a XVII. század első felében került Európába. Ilyen a golgotavirág, kardinálvirág, hajnalka, jukka, mirabilisz, *Clematis coccinea*, *Apios tuberosa*, *Campsis radicans*. Utóbbiakkal együtt meg kell még emlékeznünk a *Rudbeckiá*-ról, amely ugyan csak később jelent meg az országban, de nagyon elterjedt.

A golgotavirág (*Passiflora coerulea*) Peruban honos. Délamerikai hazájukban a *Passiflora*-nemzetség több fajtát hosszúkás, tojásalakú jóízű gyümölcséért ültetik, kivált a *Passiflora quadrangularis*-t,

amelyet némileg a gránátalmához hasonló gyümölcséről granadillának neveznek, s erről a *Passiflora*-nemzetség fáját általában granadillának nevezik. A jézustársasági szerzeteseknek feltűnt, hogy a granadillának, különösen a *Passiflora coerulea* fajnak virága milyen jellegzetes alkotású s annak a kornak divatja szerint jelképes magyarázatát költötték. A XVII. század elején Európába is elhozták a granadillákat, a *Passiflora coerulea* Itáliában 1625-ben tűnt fel. J. B. Ferrari 1653-ban könyvet írt a virágok tenyésztéséről s ebben a munkájában elmondja, miként magyarázták jelképileg ennek a virágnak szerkezetét. Lippay forrásmű gyanánt használta Ferrari munkáját, leghelyesebb tehát e tekintetben egyenesen hozzáfordulni.

„*Flos passionis*, granadilla, maraton, passiovirág, mivel ebben a virágban Krisztus szenvedésének eszközei igen szépen kiábrázoltatnak. Holott környös-környül a karéj a tövises koronát formálja, a véres ostort a vér- és kékszinű szálak, akikből áll a virág, jelentik. Hasonlóképen azoknak külső fehér színük az ártatlanságnak miérettünk való kínjait mutatják, a virágnak közepin mintegy márványkőből faragott oszlop nő ki, kinek tetején egy kerekded darab mint a spongea látszik, amellet kibén három, kibén négy fejcske állanak. A mi idvezítőnknek öt sebei is megtetszenek rajta. A levelei, mint a dárda, hegyesek, az ágain olyan zsinogcskének, mint a kötelek, kikkel a melléje dugott fácskákhöz kötözi magát. A magva szívformára kerekdedül, kivel a természet meg akarta mutatni, hogy a mi kegyes idvezítőnknek sebei virágjának gyümölcse az Istent szerető szívű.

De mivel ennek magva igen ritkán érik meg minálunk, azért inkább ültetetik és szaporíttatik az ifjú gyökéren, ha az elszaggattatik a többtől, és jó földbe edénybe ültetetik, avagy kinn a kertben hagyatik jó földben, aki majd legjobb, csak hogy télben megoltalmazák a hidegtől. Ez is fára folyó fű, azért ágakat vagy pálcikákat kell melléje dugni. Ha elvirágzott, aki ősz tájban leszen, el kell metszeni az ágait, jobban megerősödik a gyökere. Ha edényben vagyon, meg kell látni, hogy ha alól kibujik a gyökere, elmetsettessék.”

Akkoriban a nagyurak gyönyörködtek a golgotavirágban, később a nagyurak kedve más, újabb virágok felé fordult s a golgotavirág kiszorult a külvárosokba, falvakba, ahol a szegény emberek ma is áhitattal őrzik ablakukban. Ott a botanika ma is olyan ősi és bájos együgyűségek tudománya, mint volt valaha évezredek előtt.

A hajnalka (*Pharbitis purpurea*) népszerűségben vetekedik a golgotavirággal, amellyel majdnem egyidőben, 1629-ben látta meg Európát. Hazája a trópusi Amerika. Hasonlít az Európában régóta ismert szulákfajokhoz, ezért eleinte mint *Convolvulus indicus* vagy *hispanicus* terjedt a kertekben. Lippay röviden ír róla: „*Convolvulus hispanicus*, major et minor, fára folyó harangvirág, kék, belől

A csupros nárcisz (*Narcissus pseudonarcissus*) legrégibb képe a Grimani-breviarium 781-ik lapján alól baloldalt; készült Gentben, Simon Bening műhelyében, a XVI. század legelején.

fehér, avagy veres-violaszínű fehér. Az apró igen szép kék, belől fehér, mint a csillag, nem foly igen fel. Ezt is minden esztendőben kikeletkor újonnan kell magul ültetni, aki igen fekete, olyanformájú, mint negyedrésze valamely kerekded golyóbisnak.“ A hajnalka nevet csak a XIX. században kapta. Már a *Convolvulus sepium* virágait kitüntették költői nevekkal, így a középkorban liliomnak, az olaszok *fior di notté*-nak nevezték. A kerti hajnalkát a biedermeier-kor, a virágnyelv s nálunk T o m p a M i h á l y A hajnalka című virágregéje tették népszerűvé, T o m p a költeménye 1847 január 9-én az *Életképek*-ben jelent meg s első volt virágregéi között. Talán maga a név is T o m p a alkotása.

Kedvelt kerti virág a mirábilisz (*Mirabilis jalapa*) is. Mirábilisz, vagyis csodálatos, mert virágai éjjel vagy borulatkor nyílnak, másik neve pedig, a *jalapa*, annak emlékét őrzi, hogy a szintén mexikói jalapagyökér (*Exogonium purga*), amelyet hashajtónak már a XVI. századtól kezdve szállítottak Európába, nem mindig állott rendelkezésre, ilyenkor a mirábilisz gyökerével pótolták, amelyet könnyen megszédtek a kertben. A XVII. században még mexikói virágnak nevezték a mirábiliszt. „*Flos mexicanus*, kit a németek *spanischer Anstrich*-nek neveznek, azaz spanyol kendő — írja L i p p a y —. Olyan formájú virágjai nőnek, mint a töcsérecskék, nem igen nagyok, veresek, fehérek, sárgák, sárgák veressel pettyezetettek, néha csak egyik része; fekete, gömbölyű-hosszúkás a magva. A gyökere jalappa jó orvosság.“ Ma már csak virágjáért ültetik, s hogy eredetileg más céllal került a kertbe a XVII. század elején, régen elfeledték.

A L i p p a y által még ismertetett amerikai virágok közül csak a jukka (*Yucca gloriosa*) és a falak mellé, vagy lugasnak ültetett *Campsis radicans* terjedt el nagyobb mértékben, ellenben az *Apios tuberosa* és a virág színe miatt kardinálisvirágnak nevezett *Lobelia cardinalis*, amelyet a XVII. században cserépbe ültettek, valamint a *Clematis coccinea* szinte egészen divatjukat multák. A *Lobelia*-nemzetségből a kapföldi *Lobelia erinus* korunk kedvence apró, de ragyogó kék virágaival. Az iszalagok közül az élősövénynek ma is leggyakrabban ültetett európai *Clematis vitalbá*-n kívül, amely inkább parókás termésével, mint virágával feltűnő, a mediterrán *Clematis viticella* és újabb amerikai, kivált legújabbban kertészeti fajkeverékek láthatók.

A XVII. század első felében importált, de még L i p p a y által nem ismert *Rudbeckia laciniata* sárga fészkeivel gyakori növény kertjeinkben és könnyen elvadul nyirkos ligetekben. Északamerikából

a párisi botanikus kertbe hozták, onnan terjedt el a kertekben és Németországban már a XVIII. században feljegyezték elvadulását. Magyarországon csak a XIX. század elején kezd szerepelni, Diószegi-ék *csutkakup*-nak nevezték, de műnevük sohasem lett „népiessé”. Különösen elterjedt Középeurópában a múlt század 80-as éveitől. Nevében Linné háláját őrzi Olaus Rudbeck (1660—1740) iránt, aki tanára és jótevője volt a nagy svéd botanikusnak.

A Lippay által már természetszerűleg nem ismert, mert később importált amerikai növények kisebb része jutott Európába a XVII. század második felében és a XVIII. században, legnagyobb részük a XIX. század szerzeménye s még előbbieket is csak a XIX. században terjedtek el a kertekben. Ezek az újabb amerikaiak szinte mind botanikuskertről importáltak.

A *Fuchsia* a XVI. század harcos fűvészenek, Leonhard Fuchs-nak nevét őrzi. Az első fuksziát a már említett Charles Plumier fedezte fel Peruban s *Fuchsia triphylla coccinea* néven 1696-ban hozta Párisba. Azonban ez a kisvirágú faj és a későbbi kisvirágú fuksziák csak a botanikus kertekben terjedtek s legfeljebb a ritkasággyűjtők tartották növényházaikban. Az első nagyvirágú fuksziák csak a XIX. század harmincas éveinek kertészeti felfedezései és mexikói importok. A modern fuksziakultusz alapja az 1837-ben importált *Fuchsia fulgens*, amely azonban ma már tiszta tenyészetben egyáltalában nem látható a szobakertekben, mert keresztezés révén egyre jobban elváltozott. A mai kedvelt fuksziák mind fajkeverékek. Később a fuksziafák keltettek feltűnést, az elsőt De Brayn nevelte Mechelnben *Fuchsia corymbifera* példányból s példáját csakhamar mindenfelé követték.

A XVIII. század elején indult meg a csillagvirágok, *Aster*-ek importja. Ezek körülbelül hasonló klímától kerültek Európába mint az itteni, s ezért vajmi könnyen elvadulnak. Magyarországon is egész sorát ismerjük a kertekből megszökött és rövidebb-hosszabb időre megtelepülő *Aster*-eknek.

A XVIII. században az üvegházakban, a táblabíróvilágtól kezdve az egyszerűbb polgári házakban is sokakat gyönyörködtet lila virágaival és különösen kellemes vaníliaillatával a *Heliotropium peruvianum*. Ezt 1740-ben Jussieu importálta, s Franciaországból terjedt el Európaszerte.

A XVIII. század végén két, később közkedvelté vált virág jutott Mexikóból Európába, a dália és a cinnia. Az előbbi olyan

jelentékeny szerephez jutott a XIX. században, amilyent csak a leg-híresebb hagymás és gumós virágok töltötték be hajdanában. Mikor 1784-ben vagy 1789-ben a mexikói botanikuskert igazgatója, Vincente Cervantes az első dália-gumókat megküldte madridi kollégájának, Josefo Antonio Cavanilles abbénak, egyikük sem sejtette, hogy ez a növény hamarosan egyik legpompásabb dívat-virágja lesz Európának. Cavanilles az új növényt az akkoriban elhunyt kiváló svéd botanikus, Dahl emlékére, 1791-ben *Dahlia pinnata* néven vezette be a tudományos irodalomba.

Tudjuk, hogy egy évtized múlva Alexander Humboldt, a német geográfus és Bonpland, a francia botanikus, Amerikában nagy területet jártak be tudományos kutatásokat végezve. A két tudós Mexikóban 1803-ban eredeti termőhelyen gyűjtött dáliákat és azokat eljuttatta Berlinben a kiváló növényismerőnek, Wildenow-nak, aki azonban még nem ismerte Cavanilles leírását s így újra megnevezte a növényt, amely ezúttal Johann Gottlieb Georgi (1738—1802), a szentpétervári akadémikus tiszteletére a *Georgina variabilis* nevet kapta.

A németek sokáig használták a *Georgina* elnémetesített *Georgine* alakját, sőt a közhasználatban hamarosan feledésbe ment a *Georgina* név eredete s a hasonló hangzású keresztnév jelentését vette fel. Így készült magyarban németből fordított *györgyike* neve s ma már senki sem emlékezik Georgi-ra, amikor ezt a nevet használja. A tudomány természetesen ragaszkodik az első névhez s idővel a tudományos irodalomból lassanként a közönség körébe is leszivárgott a *Dahlia* név.

Mint közönségnek szánt kerti virágot Hartweg, karlsruhei kertészeti intéző 1808-ban kezdte termesztetni az új növényt, amely györgyike néven a maga akkori egyszerűségében is szép pályát futott be. Nem egészen két évtized múlva Kristof Deegen Köstritzben berendezte az első nagy dáliatenyészetet s 1824-től kezdve egyik kertészeti dáliaújdonságot a másik után hozta piacra. Wildenow annak idején azért adta a növénynek a *variabilis*, változékony jelzőt, mert azoknak a példányoknak virágai, amelyek alapján leírása készült, többféle árnyalatot mutattak fel a piros és a narancsszín között. A kertészeti tenyésztésben kiderült, hogy a dália más tekintetben is rendkívül változékony. A múlt század huszas évei 20, a harmincasok, az első nagy dália-dívatévek, már 200, korunk pedig nem kevesebb mint 2000 dáliaváltozatot ismer.

Függelék gyanánt jegyezzük meg a dália történetéhez, hogy

egyik főtulajdonsága, amelynek alapján diadallal versenyezhetett a régebbi századok divatvirágaival, kései virágzása. Milyen nagy szerepet játszott ez a tulajdonság a virágkultuszban, látni fogjuk a kri-zantémum esetében.

A *Zinnia elegans* 1796-ban került Európába s itt csakhamar elterjedt a kertekben mint nagyon hálás és elég igénytelen növény. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy neve korántsem a cinn nevű fémtől származik, hanem Gottfried Zinn (1727—1759), göttingeni orvostanár emlékét őrzi. Azonban a hálátlan élet még a halál ellenfeleinek, az orvosoknak emlékét is hamar homályba borítja s bizony Diószegiék a magyarul rosszul hangzó cinnvirág helyett rézvirágnak nevezték a növényt, amely azonban éppen olyan szerencsétlen névalkotás.

A XIX. század elején két olyan növényt telepítettek meg az európai botanikuskertekben, amelyek nem annyira mint virágok, hanem mint kerti szökevények szereztek maguknak hírnevet az európai flórában. Egyik a perui *Galinsoga parviflora*, amely nevében Martinez Galinsoga, a madridi botanikuskert akkori intézőjének emlékét őrzi. Először 1794-ben vetették a madridi botanikuskertben, honnan magcsere útján csakhamar elterjedt Európa minden botanikuskertjében. A kertből könnyen megszökik s nálunk nagyon jól érzi magát a megmunkált jobb földeken, úgy hogy sokfelé terhes gyom lett belőle Magyarországon is. Érdekes anekdótát mond el róla B u d a y J ó z s e f. „Háromszékmegyében Középjáta határában a kapált földeket rendkívül ellepi. A nép itt B e n k ő pap virágjának nevezi. A név eredete után kérdezősködve, azt felelték, hogy az irodalomtörténetből is ismert tudós B e n k ő J ó z s e f lelkész tenyésztette először kertjében, innen szökött meg és terjedt el a falu határában.“ Ezt és hasonlókat szívesen el is hinne az ember, ha véletlenül meg nem írta volna B e n k ő J ó z s e f a maga növénytanát, s bár csak a növénynevek rendszeres felsorolása jelent meg nyomtatásban, de ez megjelent s a névsorban semmi nyoma a *Galinsoga*-nak. Még Diószegiék *Füvészkönyv*-ében is hiába keressük, tehát nem valószínű, hogy B e n k ő ismerte volna a növényt. Aki ezt az anekdótát elmondta, azt ma nem népnek, hanem iskolázott embernek nevezzük.

A másik nálunk elvadult amerikai, de már északamerikai növény a *Solidago serotina*, amelyet a múlt század elején importáltak az európai botanikuskertekbe, honnan megszökött és mindenfelé el-

vadult a nyirkostalajú ligetekben. Nálunk Moesz Gusztáv írta meg szökevényiségének történetét.

A mult század huszas és harmincas éveiben különösen sok amerikai növény lepte el az európai kerteket, így, hogy csak a nevezetesebbeket említsük, az *Ageratum mexicanum* (1823); a *Verbena chamedrifolia* (1829), amely skarlátpiros virágaival a falusi szíveket is meghódította, miután már előbb európai ősi előde, a vassfű (*Verbena*

86. kép. A fehér tejfű (*Euphorbia marginata*) győri házikertben. (Somkerek G. felvétele.)

officinalis) az ókortól fontos varázsnövény volt; a *petunia* (1830), amely mint szó a braziliai indiánok nyelvén a dohány nevének emléke, mint növény a fehérvirágú *Petunia nyctaginiflora* és a sötétibolyaszínű *Petunia violacea* keverékfaja s a kerti tenyésztésnek egyik szép műve; a *flox*, amelynek első faját James L. Drummond 1835-ben hozta a londoni Kew Gardenbe s ez ma is *Phlox Drummondii* néven ismeretes, de azóta több új faját hozták Európába, amelyekből a kertészek valóságos virágcsodákat tenyésztettek, úgy hogy lángoló színükkel szerte elterjedtek a kertekben s

ma a legkedveltebb virágok közé tartoznak; a *Coreopsis tinctoria*, amely a flox-szal egyidőben szintén Drummond révén került Európába; a *Cosmos bipinnatus*; és végül a pletyka, ahogy korunkban Budapesten elnevezték vagy zebravirág, ahogy tarkacsikos leveleiért a tudomány nevezi, a legkedveltebb csüngőszárú szobai lombnövény, amelynek két faja, a *Zebrina pendula* és a vérszínű *Zebrina Purpusii* szobánkba Mexikó őserdeiből került, ahol mindkettő fenn lakik a fákon.

Legújabban szinte varázslatos gyorsasággal terjedt el a házi kertekben a fehér tejfű (*Euphorbia marginata*), amelynek Észak-amerika a hazája, ahonnan már régebben eljutott az európai botanikus kertekbe. A 60—80 cm magas növény szára dúsan leveles, alsó és középső levelei zöldek, a felsők fehér szegélyűek, a legfelsők gallér módjára fogják körül a virágzatot s egészen fehérek (86. kép). Nagyon igénytelen, a legrosszabb földön is megél.

Ezek és mások, amelyeket mind fel nem sorolhatunk, mert számuk túlságosan megnövelné munkánk terjedelmét, világosan mutatják, mint nyomult előtérbe a virágkultuszban Amerika s mint szorította egyre inkább háttérbe az óvilági flórát. És a könnyelmű Európa meggondolás nélkül dobta áldozatul a divatnak legszebb ősi virágait, hő szívvel fogadta az amerikai újdonságokat, nem törődve azzal, hogy ősi virágaival a maga ízlését, a maga fölényét, a maga hatalmát ajándékozza Amerikának. Csak a világháború mutatta meg, mit jelentett más téren az amerikai flóra előnyomulása az európai kertekben: talán Európa bukását, de legalább is hatalmának lényeges szűkülését.

11. Tulipán.

A magyarság virágkultuszának történetében az első fellendülést a XV. század hozta meg, amikor Mátyás udvarának renaissance fénye a lovagkori kertészetet emelte magas fokra. Mint láttuk, ennek a kornak közvetlen botanikai emlékei elkallódtak a későbbi török megszállás következtében, s a XV. század magyar várkertjeinek csak annyi emléke él a történeti irodalomban, hogy pompások voltak.

Kétszáz esztendő múltán és sokkal nehezebb viszonyok között újra fellendül a magyar kertészet és virágkultusz. Noha az ország déli nagy fele török iga alatt szenvedett, a megmaradt északi és nyugati szegélyek városai ott, ahol elkerülhették a török pusztítást, virágzásnak indultak és közöttük elsősorban az ország akkori helyettes fővárosa, Pozsony. A barokk kor magyar kertészetének és nagy lendületű virágkultuszának — szerencsére — nem veszték el olyan mértékben emlékei, mint a kései magyar lovagkoré. Ha minden nem is maradt ránk, annyi mégis, amelyből teljes botanikai képét rekonstruálhatjuk a barokk kor magyar virágflórájának.

Pozsonyban, mint erről már volt szó, a XVI. század orvosbotanikai törekvései hívták életre az első olyan kertet, amelyek nevezetesebb szerepet játszottak a magyar kertészet történetében. Ilyen orvosbotanikai kert volt Pozsonyban a XVI. században Purkircher György kertje, amelyben először virított magyar földön az amerikai bab. Azt is tudjuk, hogy ez a kert olasz hatás alatt keletkezett, tehát azt mondhatjuk, hogy közvetlen magyar ága azoknak a botanikai törekvéseknek, amelyek akkor Itáliában létrehozták az első botanikus kertet s amelyeknek nagy szerepük volt a növényhonosításokban.

Valószínű, hogy Purkircher kertje nem az egyedüli orvosbotanikai kert volt Pozsonyban a XVI. században. Anélkül, hogy ennek valami különösebb jelentőséget tulajdonítanánk — hiszen az orvosbotanikai kertek akkor mindenütt divatban voltak! — fel kell tennünk, hogy más orvosoknak és gyógyszerészeknek is voltak akkor

orvosbotanikai kertjeik, de ezek valószínűleg nem játszottak különösebb szerepet, vagy emlékü elveszett, vagy talán valahol még lappang. Pozsonyban a történelem még egy kiváló botanikus nevét őrizte meg a XVI. századból, Heindl András-ét, aki gyógyszerész volt s hogy botanika iránt is érdeklődött, Clusius feljegyzéséből tudjuk, aki pannóniai flóraművében ezt írja: „Audio etiam circa eandem urbem (t. i. Pozsony) et in castaneis arboribus et coryli roſarumque fruticibus viscum nasci, referente ornatiss. viro Andrea Hemal, eius orbis pharmacopaeo.“ Ez a „Hemal“ Istvánffi Gyula megállapítása szerint nem más, mint Heindl András, akinek emlékét a magyar gyógyszerészet története is megőrizte. Clusius tanúsága bizonyára elég alap, hogy Heindl András-t botanikusnak mond hassuk.

A XVII. században egyszerre csak újra felbukkan a Heindel név. Későbbi botanikusaink: Grossinger, Winterl, Haberle említik, hogy Heindel Ferdinánd, pozsonyi ügyvéd, virágokban gazdag kertet tartott fenn s növényei katalógusát nyomtatásban is kiadta 1651-ben. Hogy Heindel Ferdinánd, „akinek hortus botanicus-áról oly sok szó esik, — írja Bálint Nagy István — fia volt-e a gyógyszerésznek, nem tudjuk, de sejthetjük, hogy a nagy pozícióra szert tett — hiszen Bél szerint 1594—1596-ban konsuli méltóságot viselt — gyógyszerész valamilyen leszármazottja... Ha szabad a történelemben adatok hiányában következtetni, akkor úgy tűnik fel, mintha apjának botanikus kertjét fejlesztette volna tovább és katalogizálta.“

Heindel Ferdinánd kertjének nyomtatott katalógusából, noha többen forgatták kezükben még a XVIII. század végén is, egyetlen példány sem maradt fenn. De a kert növényeinek jegyzéke mégsem veszett el egészen, megőrizte Bél Mátyás *Rei rusticae Hungariae* című kézírata, amely a Nemzeti Múzeum kézirtárában fekszik, hol Ernyey József bukkant rá s a kézirat *Hortus medicinalis* című, csonkán maradt fejezetében megtalálta Heindel ügyvéd kertjének növényjegyzékét is, amely a nyomtatott katalógus alapján készült. Ha az Ernyey által közölt névjegyzéket áttekintjük, hamarosan szembeötlük, amit már Ernyey is megállapított, hogy itt inkább virágos díszkertről, mint orvosbotanikai kertről van szó. Már tudniillik mai szemmel nézve. Akkoriban nem volt még olyan éles a különbség az orvosi és a dísznövény között, elég annak a kornak füveskönyveit forgatnunk, azokban is megtaláljuk mindazt a dísznövényt, amelyet a kertekben tartottak, de amelyeknek

nemcsak szépségét ismerték el, hanem a XVI. század hagyományaként orvosi jelentőségét is keresték és tanították.

Heindel Ferdinánd kertjének növényeivel nem foglalkozhatunk részletesebben, de ez bizonyos mértékben felesleges is lenne, mert kertje katalógusának névjegyzéke majdnem mindenben egyezik Lippay virágos kertjének névsorával. Vannak azonban Heindel katalógusában olyan növények is, amelyek hiányoznak a Pozsonyi kert-ből s ezek közül már említettük a paradicsomot (*Poma amoris*). Később foglalkozunk a citromokkal és narancsokkal, amelyeket Lippay nem írt meg. Itt csak a balzaminát (*Impatiens balsamina*) emeljük ki, amely valamiképen szintén elkerülte Lippay figyelmét, holott bizonyára meg volt a pozsonyi primási kertben is, mert már a XVI. században feltűnt Európában. Hazája Keletindia s állítólag a portugálok hozták Európába. Középeurópában már Gesner feljegyezte bázeli kertből. Az első tudósítást Matthioli közölte róla s már a XVII. század elején szívesen vetették a kertekben. Matthioli munkáiban *Balsamina femina* a neve, ugyanis akkoriban különös módon nem a középeurópai *Impatiens nolitangere* körébe sorolták, hanem a Keletindiától Palesztináig honos magrugó *Momordica charantia* mellé tették, amelyet *Balsamina mas* néven különböztettek.

A magyar irodalomban először Benkő említi *Kisasszony papucs*a, *papucsvirág* néven. De a régieskedő Veszelszki megint *Balsamina* néven keveri össze most már nemcsak a magrugóval, hanem a *nolitangeré*-vel is.

A tökfélék családjába tartozó *Momordica charantia* ma már divatját multa s alig-alig található a kertben, ellenben az *Impatiens balsamina* a XIX. század elején nagyon népszerűvé lett s azóta egyedül viseli a *balsamina* nevet. Az *Impatiens* nemzetségnek újabb fajait is hozták azóta Európába, így a szibériai honosságú *Impatiens parviflorá*-t amely a botanikus kertekből a XIX. század elejétől kezdve sokfelé elvadult, így a budapestiből is a főváros környékén. Az ablakokban gyakran látható szép piros virágú *Impatiens sultani* közép-afrikai növény s szobakertjeink legújabb szerzeményei közé tartozik, de rendkívül gyorsan megkedvelték és ma már a falusi házakban éppen olyan gyakori, mint városokban.

Pozsony legszebb barokk kertje Lippay György (1600—1666) hercegprimás (87. kép), mint akkor mondták, hercegérsek, alkotása. A Pozsonyba szorult hercegprimások már kezdettől fogva tartottak kertet, de azok sokáig csak egyszerű házikertek voltak s

csak gr. Forgách Ferenc bíbornok 1614-ben kezdte a primási kertet olyan arányokban fejleszteni, hogy díszkertté legyen. Külföldről virágokat és díszfákat hozatott s azok számára megnagyobbította a primási kert területét. Noha adat hiányában nem bizonyíthatjuk, valószínű, hogy ekkor kerültek Magyarországra az első tulipánok.

Forgách halála után a primási kert fejlődése egy időre meg-

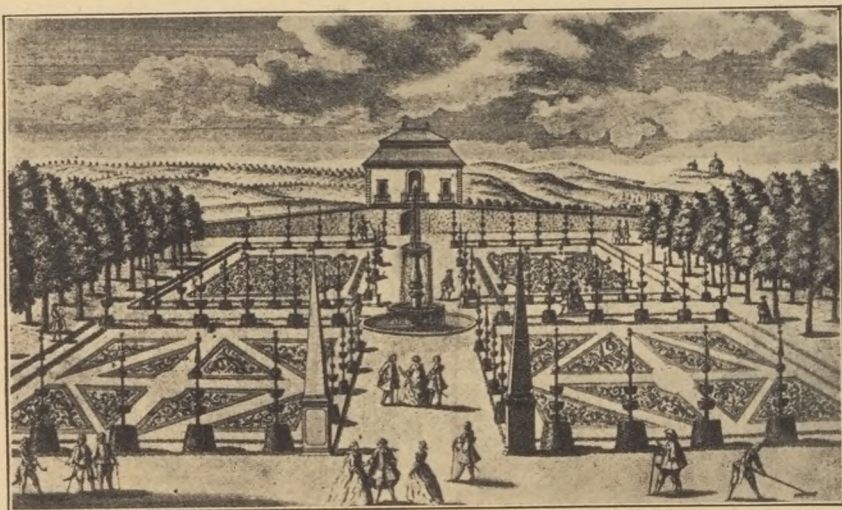

87. kép. Lippay György pozsonyi hercegérsek, a modern magyar virágkultusz megalapítója. (Rugendas rézkarca nyomán.)

akadt, mert az utódok, Pázmány Péter és Lósy, mással voltak elfoglalva, a fellángoló nagy vallási vitákkal. Ezek ugyan később sem ültek el teljesen, még a *Pozsonyi kert*-ben is találunk apró-cseprő csipkedést, de egészben véve Lippay György idejében már lehetőségessé vált, hogy a hercegprimás és általában a magyar főúri társaság a tudományoknak szentelhesse szabad idejét. A XVII. század nagy természettudományi mozgalmak kora volt, ezek hatása, mint ezt Ernyey József kimutatta, Magyarországot sem kerülte el s

itt a hercegprimás udvara lett központjukká. Lippay György herbáriumot gyűjtött, mikroszkoppal dolgozott, s mint Szathmáry László munkájából tudjuk, *Mons Magnesia* címmel alkémista munkát írt I. Lipót császárnak, amely díszes kötésben mint kézirat ma a bécsi *National Bibliothek* tulajdona. „Lippay ismerte a királyt, — írja Szathmáry — ismerte az udvari népet. Láta, hogy családok környezik. Ekkor gondolt arra, hogy megírja munkáját és felvilágosítja az uralkodót arról, hogy az aranycsinálás lehetséges ugyan, de ahhoz elméleti tudás szükséges.“ Lippay agyában fogamzott meg először az a gondolat, hogy szakmunkatársakkal

88. kép. A pozsonyi primási kert a XVIII. század harmincas éveiben, Lippay halála után körülbelül 60 évvel. (F. B. Werner rézkarca nyomán.)

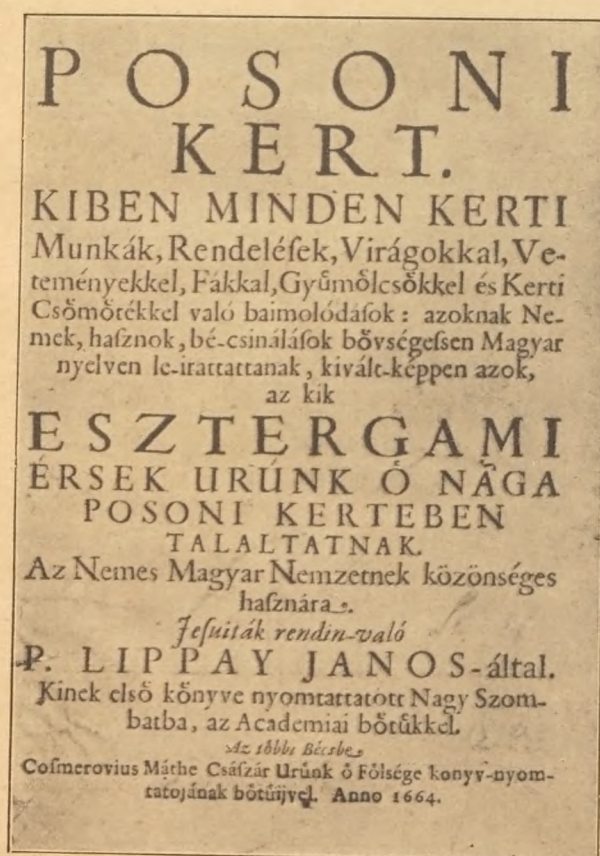
fiziko-geografiai leírást készít az országról, olyan terv, amely talán meg is valósult bizonyos mértékig, de a Wesselényi-féle összeesküvés véres sorsa ezt is magával temette.

A hercegprimás botanikai törekvései szerencsésebb eredménnyel végződtek, a primási kert felvirágzott, meggazdagodott s olyan hírnévre tett szert, hogy a külföld is elismeréssel és hódolattal emlegette. Nagyszerű vízemelő gépei, szobrai, épületei, festményei itt nem foglalkoztathatnak bennünket, annál inkább növényei s első sorban virágai, amelyek érdekében Lippay nem sajnálta a költséget és fáradságot, levelezett távoli helyekre és maga buzgólkodott gondozásuk körül. Mindjárt 1642-ben, amint a primási széket elfoglalta, nagy

szeretettel és tudással vette kezébe a primási kert fejlesztésének ügyét s halála napjáig szépítette és gazdagította.

A páratlanul lelkes tudós főpap 1666-ban halt meg. Halálával a pozsonyi primási kert hanyatlásnak indult (88. kép). De emléke épen fennmaradt s ma valóságos fogalom. Ugyanis a virágkedvelő

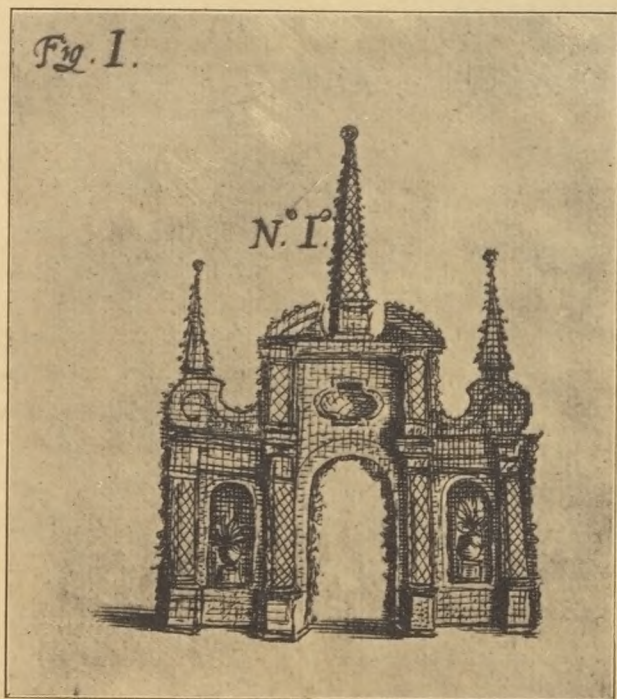
89. kép. Lippay Pozsoni Kert-jének címlapja kisebbitve.

s a magyar virágkultuszt megalapozó primás gondoskodott, hogy kertjének és virágainak ércnél maradandóbb emléket állítson a *Pozsonyi kert* című könyvvel (89. kép). Udvarába hozatta az ungvári jézustársasági rendházban szerzetesként működő öccsét, Lippay János-t (1606—1666) és megíratta vele az említett munkát, s arról is gondoskodott, hogy rézmetszetek (90. és 91. kép)

diszítessék. A *Pozsonyi kert* címmel megjelent munka három könyvből, mint ma mondanánk, három kötetből áll. Az első, a *Virágos kert*, 1664-ben Nagyszombatban látott napvilágot, a második, a *Veteményes kert*, ugyanakkor, de Bécsben, a harmadik *Gyümölcsös kert* címet viseli a szerzők halála után 1667-ben Bécsben jelent meg.

A XVII. század az irodalomban a szerzői önállóság kezdetének

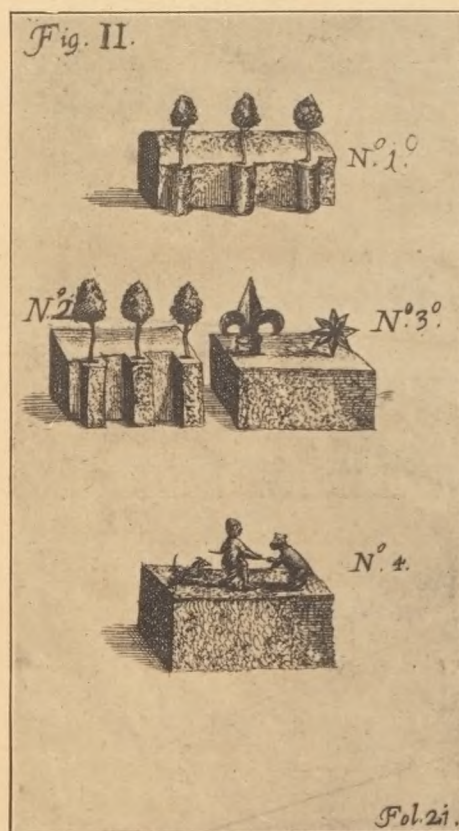
90. kép. A *Pozsonyi Kert* első képe: „Ha mégis valaki cifrázni akarná lugosait, azoknak bemeneteleken portálokat, azaz mesterséges kapukat csináltathat.“

kora. A XVI. században a szerzők még igyekeznek ókori idézetek és tekintélyek mögé bujni és egymástól másolnak. A XVII. században már maga a szerző igyekezik kibontakozni művében. Ez teszi halhatatlan alkotássá a Pozsonyi kertet is. Már maga a címe is olyan, hogy elárulja egyéniségét. Pozsonyi kert csak egy van a világon. Legfőbb forrása a pozsonyi hercegprimás nagy botanikai tudománya és kertészeti gyakorlata. Ez él ma is ebben a munkában és ez áradt belőle a magyar kertekbe a kétszázados használat egész ideje alatt. Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy a szerző a maga korá-

nak legjobb kertészeti munkáit fel ne használja. Két forrását meg is nevezi L i p p a y J á n o s. Az egyik P e t e r L a u r e n b e r g rostocki orvos, aki 1632-ben *Apparatus plantarius* címmel adott ki munkát a hagymás és gumós virágok tenyésztéséről s ebben a munkájában

maga is elismeréssel adózik a pozsonyi primási kertnek. L a u r e n b e r g, vagy mint latinosan írta, L a u e m b e r g i u s, másik műve *Horticultura* címmel szintén 1632-ben látott napvilágot. L i p p a y J á n o s másik forrásműve a sienai születésű Giovanni Battista Ferrari (1584-1655), aki rendtársa volt, s akit a primás bizonyára személyesen ismert, hiszen a teológiát Rómában végezte. F e r r a r i főműve *Flora, seu de florum cultura* címmel Rómában 1633-ban jelent meg s két olyan kiváló festő készítette képeit, mint a cortonai P e t e r B e r e t t i n i és a bononiai Guido Reni. Hogy a pozsonyi kert olyan gazdag volt kora virágaiban, annak kétségtelenül a primás itáliai összeköttetéseiben találjuk magyarázatát. Természetesen nem hiányoznak a *Pozsonyi kert*-ben az ókori gazdasági írók nevei sem. Ezekre még a barokk korban is szüksége volt a tudományos tekintély miatt az író-
nak. Ámde a mi szemünkben

91. kép. A *Pozsonyi Kert* második képe: „Ha ki ezekben az bojtos sövényekben gyönyörködik, azokat fellyül felékesítheti sok külömb-külömbféle állatoknak, embereknek és egyébféle figuráknak, azon ágak növéseinek kötözése által csinált formáival.”

mindaz, ami az ókori szerzőkből szívárgott a Pozsonyi kertbe, értéktelen sallang, kertészeti babona. Valami sokra L i p p a y sem tartotta ezeket a részleteket, munkája nem egy mondatából kiderül.

A *Pozsonyi kert*-ből két századon át táplálkozott a magyar ker-

tészet és virágkultusz. Nem sokkal megjelenése után latin kivonatát közli Szentivány Márton jézustársasági szerzetes *Curiosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* című, háromkötetes enciklopedikus munkájában, amely 1689-ben szintén Nagyszombatban látott napvilágot. Milyen nagy volt a *Pozsonyi kert* tekintélye és mennyire nem avult el még száz év múlva sem, bizonyítja, hogy Szteibig Gergely János 1753-ben Győrött újra nyomta, mert az eredeti nyomás példányai akkor már tönkrementek a sok használat miatt. Sajnos, a győri kései nyomtat már csak hivatkozik a képekre, de azok hiányoznak a szöveg mellől. A kevés példányban ránk maradt első nyomtatból időközben romboló kezek többnyire kitépték a képeket s csak abban a példányban láthatók még a nagybecsű rézkarcok, amelyet a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtára őriz.

Lippay János természetesen a maga korának nyelvén írt és a virágokat magyarul is, tudományosan is úgy nevezte, ahogyan a XVII. században szokták. Ma ez nagyon nehézé teszi, hogy avatatlan tájékozódhasson a *Pozsonyi kert* virágflórájában. Pedig a *Pozsonyi kert*, mint a fentiekből kiderül, korszakos munka a magyar kertészet és virágkultusz történetében, a kezdetek és kísérletek korának befejezése s a folyamatos történelemnek kezdete. A Pozsonyi kert óta az európai kertészeti és virágkultuszáramlatok nem izoláltan fejtik ki hatásukat a magyarság körében, hanem azt az alapot fejlesztik szervesen tovább, amelyet a XVII. században a pozsonyi „főkertész” lerakott. Éppen ezért indokolt, hogy itt áttekintsük a pozsonyi kert virágainak névsorát s hogy ezt az olvasó számára megkönnyítsem, közlöm a Lippay-féle nevek után a modern tudományos neveket is, amennyiben a *Pozsonyi kert* leírásából a virág fel volt ismerhető. A felsorolásban követem Lippay csoportosítását, hogy ezzel is hűségesebb legyen a *Pozsonyi kert* és a XVII. század magyar kertészetének képe. Lippay könyvének rendjétől legfeljebb csak annyiban térek el, hogy egyazon fejezetben egymás mellé tettem ugyanazon nemzetség esetleg távolabb eltolt fajait és a kétszer említett neveket helypazarlás elkerülésére csak az első helyen közlöm.

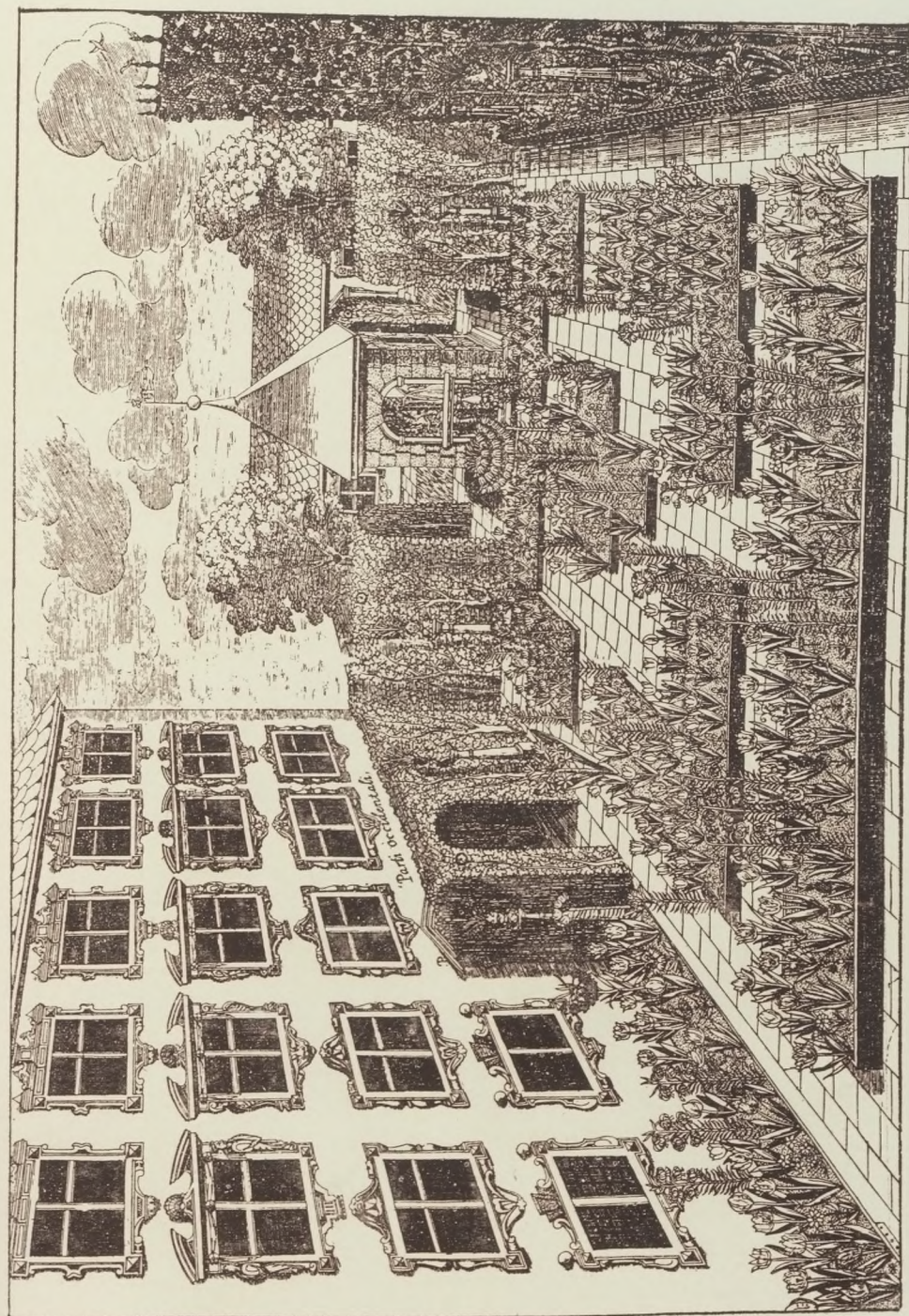
„A gömbölyű és csomós gyökerű virágoknak nemei.”

1. Tulipa, liliomi narcissus, niderlandi tulipák	<i>Tulipa Gesneriana</i>
2. Persiai tulipák	<i>Tulipa Clusiana</i>
3. Szagos tulipák	<i>Tulipa suaveolens</i>
4. Hosszú pohárú narcissus	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>

5. Fehér öreg virágú narcissus, kinek pohá-
rocskája veressel prémezett . . . . . *Narcissus poeticus*
6. Spanyol narcissus . . . . . *Narcissus jonquilla*
7. Narcissus de Alepo . . . . . *Narcissus tazetta*
8. Napkeleti hyacinthus . . . . . *Hyacinthus orientalis*
9. Hyacinthus comosus, üstökös hyacinthus
9. a) Hyacinthus ramosus, ágas hyacinthus *Muscari comosum*
Muscari comosum var. *plu-*
mosum
10. Pézsmavirág, botroides, dipkadi, muscati *Muscari moschatum*
11. Szederjes botroides . . . . . *Muscari racemosum* és
botryoides
12. Csillagos hyacinthus . . . . . *Scilla bifolia*
13. Corona imperialis, tusai, tale, császári korona *Fritillaria imperialis*
14. Fritillaria, kockás vagy ostáblás liliom *Fritillaria meleagris*
15. Lilium persicum, perzsiai liliom . . . . . *Fritillaria persica*
16. Crocus vernus, kikeleti sáfrány, ki kék, ki
fehér . . . . . *Crocus vernus*
17. Crocus vernus, szép sárga . . . . . *Crocus moesiacus*
18. Colchicum virág, napkeleti sáfrány . . . . . *Colchicum speciosum*
19. Colchicum virág, veressel és késsel pettye-
gett . . . . . *Colchicum variegatum*
20. Iris, szivárványos liliom, sötétszínű kék *Iris germanica*
21. Iris, szederjes és sárga . . . . . *Iris variegata*
22. Iris persica odoratissima, perzsiai liliom *Iris persica*
23. Iris illyrica, világoskék, horvátországi liliom *Iris florentina*
24. Iris susiana, fekete liliom . . . . . *Iris susiana*
25. Fehér liliom . . . . . *Lilium candidum*
26. Lilium cruentum, sárga avagy narancsszínű,
vérrel csepegtetett liliom . . . . . *Lilium bulbiferum* és *cro-*
ceum
27. Martagon, visszafordult virágú liliom, török
turbán . . . . . *Lilium martagon*
28. Gladiolus, fegyverliliom . . . . . *Gladiolus communis*
29. Cyclamen, disznókenyér, porczvirág . . . . . *Cyclamen europaeum*
30. Cyclamen, konstantinápoli . . . . . *Cyclamen persicum*
31. Hyacinthus indicus, tuberosus, indiai hya-
cinthus . . . . . *Polyanthes tuberosa*
32. Anemone, keskenylevelű . . . . . *Anemone coronaria*
33. Anemone, széleslevelű . . . . . *Anemone hortensis*
34. Ranunculus, ázsiaiak . . . . . *Ranunculus asiaticus*
35. Narcissus Matheoli, Kis-Máté narcissusa *Pancratium maritimum*
36. Narcissus indicus liliaceus, indiai narcissus *Amaryllis belladonna*
37. Leucojum bulbosum, hagymagyökerű fehér
viola, hócsepp . . . . . *Leucojum vernum* és *Ga-*
lanthus nivalis
38. Moly, közönséges fehér . . . . . *Allium ursinum*
39. Moly, sárga . . . . . *Allium moly*
40. Moly, veres . . . . . *Allium roseum*
41. Ornithogalum pannonicum, tyúktej, madár-
tej . . . . . *Ornithogalum narbonnense*
42. Satyrion orchis, nőszőfű . . . . . *Orchis morio*

Josef Furttendach tulipánkertje Ulmbach 1638-ban. (Furttendach metszete nyomán.)

„Némely virágok, kiket jobb gyökéren ültetni, hogynem mint magul vetni.“

43. Aquilegia, harangvirág, gelesztafű	<i>Aquilegia vulgaris</i>
44. Antirrhinum, oroszlánszáj	<i>Antirrhinum majus</i>
45. Aster atticus, görög csillagvirág	<i>Aster amellus</i>
46. Althea, vadmálva	<i>Althaea officinalis</i>
47. Auricula ursi, medvefű, sárga	<i>Primula uricula</i>
48. Auricula ursi, medvefű, sárga közepe, verhenyeges a karajja	<i>Primula pubescens</i>
49. Primula veris, Szent Péter kulcsa	<i>Primula veris</i>
50. Asphodelus liliaceus, liliomformájú virág, sárga	<i>Hemerocallis flava</i>
51. Asphodelus liliaceus, fehér, vagy Hastula regia, vad foghagyma, király dárdácskája	<i>Asphodelus albus</i>
52. Bellis, csillagvirág	<i>Bellis perennis</i>
53. Caryophyllus plumarius, pünkösdi szegfű	<i>Dianthus caesius</i>
54. Clematis, szulákfű, avagy fára folyó szederjes virág, avagy erdei venyike	<i>Clematis viticella</i>
55. Clematis, sötétszínű veres	<i>Clematis coccinea</i>
56. Camamelum nobile, székfű, teljes virágú, fehér, spanyol székfű	<i>Anthemis nobilis</i>
57. Dictamnus, dictamos	<i>Dictamnus albus</i>
58. Digitalis, gyűszűvirág, karmazsinszínű veres	<i>Digitalis purpurea</i>
59. Digitalis, sárga	<i>Digitalis ambigua</i>
60. Flos trinitatis, császárvirág	<i>Viola tricolor</i>
61. Viola martiana, kikeleti szederjes	<i>Viola odorata</i>
62. Viola, kikeleti, fehér	<i>Viola alba</i>
63. Geranium, daruorrú virág	<i>Geranium pratense</i>
64. Helleborus niger, fekete hunyor, zászpa	<i>Helleborus niger</i>
65. Helleborus viridis	<i>Helleborus viridis</i>
66. Matricaria, mátrafü	<i>Chrysanthemum parthenium</i>
67. Millefolium rubrum, veresvirágú egérfark	<i>Achillea millefolium</i>
68. Periclymenum, rosa de Jericho, jerichói rózsza, vagy fára folyó rózsza	<i>Lonicera caprifolium</i>
69. Paeonia, basarózsza	<i>Paeonia officinalis</i>
70. Lilium convallium, gyöngyvirág	<i>Convallaria majalis</i>
71. Ranunculus, tyúkláb, sárga csillagvirág	<i>Ranunculus repens</i>

„Micsoda virágokat kell a ganéjos ágyba vetni?“

72. Amarantus tricolor, publikán tolla	<i>Amarantus gangeticus</i> var. <i>tricolor</i>
73. Caryophyllus, szekfű	<i>Dianthus caryophyllus</i>
74. Caryophyllus indicus, sárga rózsza, nagy	<i>Tagetes erecta</i>
75. Caryophyllus indicus, sárga rózsza, apróbb	<i>Tagetes patula</i>
76. Calendula, kenyérbélvirág	<i>Calendula officinalis</i>
77. Leucojum, nyári viola	<i>Matthiola incana</i>
78. Canna indica, indiai nád	<i>Canna indica</i>
79. Convolvulus hispanicus major, fára folyó harangvirág	<i>Pharbitis purpurea</i>

80. *Convolvulus hispanicus minor*, nem foly igen fel . . . . . *Convolvulus tricolor*
 81. Malva, málvárózsa . . . . . *Althaea rosea*
 82. *Nasturtium indicum*, sárga szarkaláb . . . *Tropaeolum minus*
 83. *Lupinus coeruleus*, kék spanyol viola . . . *Lupinus angustifolius*
 84. *Lupinus albus*, fehér spanyol viola . . . *Lupinus albus*
 85. *Lupinus luteus*, sárga spanyol viola . . . *Lupinus luteus*
 86. Scabiosa, vel *Cyanus turcicus odoratus*, szagos búzavirág, törökországi . . . . . *Centaurea moschata*
 87. *Flos mexicanus*, spanyol kendő . . . . . *Mirabilis jalapa*
 88. *Flos affricanus*, török szegfű . . . . . *Dianthus barbatus*
 89. Sárga viola vagy ivolia . . . . . *Cheiranthus cheiri*
 90. *Lychnis bizantina* vel *calcedonica*, jeruzsálemi virág, égő szerelem . . . . . *Lychnis calcedonica*
 91. *Lychnis coronaria*, Boldogasszony rózsája, mennyei rózsácska . . . . . *Lychnis coronaria*
 92. *Onobrychis*, spanyol lóhere . . . . . *Onobrychis viciaefolia*
 93. *Solsequium*, naputánjáró virág . . . . . *Helianthus annuus*
 94. *Viola lunaris*, ezüstlevél . . . . . *Lunaria annua*
 95. *Phaseolus turcicus*, török, fárafolyó bab . . *Phaseolus coccineus*

„Másféle virágok, kiket nem a ganéjos ágyban, hanem a táblában vetnek, ahol virágozniuk kell.“

96. *Consolida regalis* . . . . . *Consolida Ajacis*
 97. *Cyanus*, búzavirág . . . . . *Centaurea cyanus*
 98. Papaver, mák . . . . . *Papaver somniferum*
 99. *Papaver erraticum*, teljes pipacs . . . . . *Papaver rhoeas*
 100. *Papaver corniculatum*, szarvasmák, sárga *Glaucium flavum*
 101. *Papaver corniculatum*, szarvasmák, veres *Glaucium corniculatum*
 102. *Nigella seu Melanthium*, fekete kömény, avagy fekete koriander, együgyű . . . . *Nigella arvensis*
 103. *Nigella seu Melanthium*, teljes . . . . . *Nigella damascena*
 104. *Stramenium*, kerti maszlagvirág . . . . . *Datura fastuosa*
 105. *Amaranthus major*, avagy flori mori, bársonyvirág, öreg, törökországi . . . . . *Amarantus caudatus*
 106. *Amarantus major*, középső és kisebb . . . *Amarantus paniculatus*
 107. *Armerium*, vad szegfű, veres . . . . . *Dianthus Carthusianorum*
 108. *Armerium*, vad szegfű, veres, fehérrel petytyegetett . . . . . *Dianthus armeria*
 109. *Armerium*, vad szegfű, fehér . . . . . *Dianthus serotinus*
 110. Boglárvirág, Szent Katharina virága . . . *Linaria bipartita*
 111. *Viola nocturna*, éjszakai viola . . . . . *Hesperis matronalis*
 112. *Hepatica nobilis*, májvirág . . . . . *Anemone hepatica*

„Micsoda virágokat kell télre a pincébe vinni?“

113. *Apium americanum pyramidale odoratum*, fára folyó lóhere . . . . . *Apios tuberosa*
 114. *Orobanche*, isten nyila, misegyertya . . . *Orobanche speciosa*
 115. *Flos passionis*, granadilla, maraton, passzióvirág . . . . . *Passiflora coerulea*

116. Flos cardinalis, sive Trachelium americanum, kardinálvirág . . . . . *Lobelia cardinalis*
 117. Saponaria, teljes szappanvirág . . . . . *Saponaria officinalis*
 118. Gelseminum, jelseminvirág, fehér, paraszt *Jasminum officinale*
 119. Gelseminum, spanyol, fehér . . . . . *Jasminum sambac*
 120. Gelseminum, paraszt, sárga . . . . . *Jasminum fruticans*
 121. Gelseminum, sárga, indiai . . . . . *Jasminum odoratissimum*
 122. Jesaminum indicum vel canadinum, indiai jesamin . . . . . *Campsis radicans*
 123. Szederjes, vagy kék jesamin . . . . . *Syringa persica*
 124. Genista virág . . . . . *Spartium junceum*
 125. Jucca indica, vagy Jucca gloriosa, dicsőséges vagy dicsekedő káka . . . . . *Yucca gloriosa*
 126. Aloe, tengeri zöld . . . . . *Agave americana*
 127. Ficus indica, indiai füge, nagy . . . . . *Opuntia ficus indica*
 128. Ficus indica, indiai füge, kicsiny . . . . . *Opuntia vulgaris*
 129. Nerion, vagy oleander . . . . . *Nerium oleander*
 130. Rozmaring . . . . . *Rosmarinus officinalis*
 131. Téli majoránna . . . . . *Majoranna hortensis*
 132. Acanthus, avagy acantha, tövises lapu-
 virág . . . . . *Acanthus mollis*

„A virágzó fák.“

133. Corali arbor, klárisfa . . . . . *Solanum pseudocapsicum*
 134. Rosa sinensis . . . . . *Hybiscus syriacus*
 135. Syringa, spanyol bodza, fehér . . . . . *Philadelphus coronarius*
 136. Syringa coerulea, kék spanyol bodza . . . . . *Syringa vulgaris*
 137. Sambucus rosea, hólapta . . . . . *Viburnum opulus*
 138. Balaustia, vad pomagránát, teljesvirágú
 pomagránát . . . . . *Punica granatum*
 139. Teljes barackvirág . . . . . *Prunus persica*
 140. Teljes cseresznye . . . . . *Prunus avium*
 141. Teljes meggy . . . . . *Prunus cerasus*
 142. Colutea, lencsefa . . . . . *Colutea arborescens*
 143. Rosa, közönséges, hollandiai, százlevelű . . . . . *Rosa centifolia*
 144. Rosa, holnapi vagy olaszországi . . . . . *Rosa damascena*
 145. Rosa milesia, bársonyrózsa . . . . . *Rosa gallica*
 146. Rosa cinnamomea, pünkösdi rózsácska . . . . . *Rosa cinnamomea*
 147. Rosa, fehér . . . . . *Rosa alba*
 148. Rosa, halaványszínű fehér . . . . . *Rosa arvensis*
 149. Rosa, sárga . . . . . *Rosa hemisphaerica*
 150. Rosa, narancsszínű . . . . . *Rosa foetida*

Ha a Pozsonyi kert virágflórájának névjegyzékét áttekintjük, első pillantásra szembeötlök, hogy mennyire elszakadt a barokk korban a virágos kert a középkori hagyományoktól, amelyek még a XVI. században is nagy szerepet játszottak a díszkertekben is. A sok új, részben török, részben amerikai fajjal gazdagodott virág jegyzékében immár hiába keressük a kolostorkert legfontosabb herbáit,

nem maradt közülük más, mint a rozmarín s a majoránna. Még nem tűntek el ugyan véglegesen az úri kertekből sem, csak hátraszorultak a veteményes kertbe. Ez a magyarázata annak, hogy Lippay is a sok kolostorkerti herbát a második könyvben ismer-teti, a veteményes kertben.

A haszon szempontjának sem jut többé szerep a virágos kertben, hanem pusztán az esztétikai szempontoknak. Fő a virág élénk színe, kellemes, de nem többé fűszeres illata. És egészen új elem bukkan fel azzal, hogy ugyanazon nemzetséget lehető sok fajban és változatban igyekeznek megszerezni a virágos kert számára. A *Pozsonyi kert*-ben is azt olvassuk egyik nemzetségről, hogy kétszáznál is több változat képviseli, a másiktól más számot. Ez a XVI. század botanikai törekvéseinek folytatása, de a barokk korban kimondott kertészeti változatok gyűjtése a cél. Lippay György is ezért fordult a világ minden tájára virágújdonságokért. „Mert sokan vannak olyan idegen virágok, kiket érsek urunk ő nagysága elsőben behozott Magyarországra a maga pozsonyi kertjébe, úgymint Indiából, Spanyolországból, Belgiumból, Olaszországból, Németországból, Törökországból stb., kiket ez ideig Magyarország a mi időnkben nem ismert s nem is látott.“

Sajnos, a szegény Magyarországnak ebben az időben nem tellett arra, hogy a *Pozsonyi kert*-et díszes és színes növényképekkel tehette volna igazi barokk kiadvánnyá. Azonban külföldön, ahol tellett ilyesmire, a kertészeti munkákat színes képekkel díszítették s valóságos monográfiákat is írtak egyes virágnemzetségekről, amelyekben ma is csodálkozó szemmel bámulhatjuk a barokk kor pompaszeretét a sokféle színváltozat és alakváltozat gondosan rajzolt és színezett másában. Elsősorban természetesen a barokk kedvenc hagymás virágai vonulnak el előttünk szinte véget nem érő sorban, mint a tulipán, nárcisz stb. Mint említettük, ez a színpompa hatalmába ejtette a festészetet és az iparművészetet is, s a virágok vonalai és színei megjelennek a ruhán, bútoron, ládán, falon. A barokk kertben a lugasok falait képekkel díszítik, hogy a kert színpompáját ezzel is növeljék.

Pozsony, mint a fentiekből kiderül, valóban kora magas színvonalára emelte a magyar kertészetet. Kelet felé a barokk hatás egyre gyengül s Erdélyben szinte egészen hiányzik. Nem mintha egy-egy barokk virág, némely barokk kertészeti elem el nem jutott volna az akkor messze keleten fekvő Erdélybe is, hanem mert itt sokkal nagyobb volt a ragaszkodás a XVI. század hagyományaihoz. Erdély két

kiváló főasszonya, Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna, nagy kert- és virágkedvelő volt. De ha virágújdonságra kívánczoktak, maguk is Pozsonyba fordultak. Az első tulipánok is Pozsonyból kerültek Erdélybe.

Legjobban megítélhetjük Erdély XVII. századi kertészetének és virágkultuszának nagy ragaszkodását a XVI. század hagyományaihoz az erdélyi kertészeti kézikönyvből, amely alig öt évvel a *Pozsonyi kert* után jelent meg. Címe *Kerti dolgoknak leírása*. Szerzője a francia Antoine Mizault, latinosan Mizaldus (1520—1578), aki *Alexikepus seu auxiliaris hortus* című művét 1565-ben adta ki Párisban. Szóval maga is a XVI. században élt s könyve is a XVI. században jelent meg. Mi oka lehetett a fordítónak, Nadányi Jánosnak, hogy XVI. századi munkát fordított magyarra a XVII. század hatvanas éveiben, tehát éppen száz évvel elavult kerti könyvet? Nyilván semmi más, mint Erdély ragaszkodása a XVI. század hagyományaihoz.

És Nadányi János fordítása nem éppen a köznép, hanem a fejedelemsasszony és az akkor főként kertészkedő nemes asszonyok számára készült. A fordító azt is elárulja, hogy egyenesen Bornemissza Anna kívánságára. „Kegyelmes Asszonyom, harmadik esztendeje immár, hogy a Nagyságod kegyelmes parancsolatjából e könyvnek fordításához kezdettem volt, s az egész munkát négy hónapok alatt el is végeztem vala Fogarasban a Nagyságtok kegyelmes szárnya alatt...” Tehát Erdélyben a XVII. században még a fejedelemsasszonynak is megfelelt a XVI. századi Mizault kertészeti műve.

Aránytalanság hibájába esnénk, ha Nadányi fordítását Lippay munkájához mérnénk. Egyes jelenségeket azonban mégis ki kell emelnünk. Tudjuk, hogy a két Lippay maga is értett a kertészkedéshez. Ezért vállalkozhatott Lippay önálló munka írására. Ezzel szemben Nadányi ezt írja az előszóban: „Noha ugyan én efféle kerti dolgokra s füveknek vizsgálására Németországban is nem igen adhattam magamat, úgyhogy experiálhattam légyen, az miket ír, nem ez lévén odafel való lakásomnak első célja...” Így azután természetesen, hogy az erdélyi kerti könyv nem valami kiváló alkotás, mint fordítás sem. Mivel pedig a fordító nem értett a kertészkedéshez nem is adhatott hű képet kora kertészeti viszonyairól, hanem kénytelen volt szóról-szóra követni a már száz évvel elavult szerzőt. Így értjük meg, hogy az 1669-ben megjelent munkában csupa XV. és XVI. századi virággal találkozunk s a török és amerikai újdonságok-

nak semmi nyoma. *A kertnek szagos vagy szagtalan palántáiról és virágairól* című fejezetben a következő 21 főnövénynévvel találkozunk:

rózsza,
lilium,
viola, fekete, fehér, sárga, sokszínű, verhenyős, skarlát,
basilikum,
bársonyvirág (*Amarantus paniculatus*),
zsálya,
rozmaring,
borsfű,
izsó,
kömény,
lavendula,
menta,
olasz-, kakuk- vagy méhfű,
napraforgó fű (de ez a körömvirág),
koronás székfű (*Dianthus caryophyllus*),
majoránna,
nadályfű (vagyis százszorszép),
lángszínű szagtalan viola (árvácska),
kék lilium,
üröm,
istenfa.

Mindannyi régi jó ismerősünk a kolostorkert és a lovagkert korából, de 1669-ben már vajmi kevés ahhoz, hogy a virág fogalmát kimerítse. És valóban, ha áttekintjük azt a kevés tudósítást, ami Erdély XVII. és XVIII. századbéli kertjeiről ránk maradt, azt látjuk, hogy az erdélyi kertészet alapja még ebben az időben is a haszonkertészet, vagyis a konyha- és gyümölcskertészet volt, mint az ország északi és nyugati részében évszázaddal előbb.

Ennek leszögezése abból a szempontból is fontos, hogy a töröknek nem volt közvetlen hatása a magyar kertészetre. Téves felfogás, hogy török rabok, vagy török seregek hoztak volna virágot Magyarországra meg nem szállt részébe. Még az erdélyi követek sem jutottak ilyesmihez, akik a török portán jártak. „Apaffyné Bornemisza Anna fejedelemasszony — írja Csérei Lajos — 1672-ben azt írja naplójába, hogy megrendeli Gyulai Tamás portai követnek, küldjön pomagránátfát és narancsfát, de az visszajelenti, hogy azokat tengerentúlról kellvén hozatni, nem küldhet.” Viszont ha Pozsonyba fordultak virágért, onnan kaptak mindent, ami kapható volt.

A Pozsonyi kert bőségesen elősorolja kora minden virágát s kétségtelen, hogy ezek mind meg is voltak a pozsonyi kertekben, amit Lippay munkáján kívül Heindel katalógusa is bizonyít.

A legfontosabbak voltak a barokk kert virágai között a török virágok, amelyek ugyan többnyire már a XVI. században eljutottak Európába, miként ezt fentebb elmondottuk, azonban az európai kertekben, különösen Belgiumban és Hollandiában folyton újabb és újabb változataikat tenyésztették s a XVII. században már ezek a változatok, a tenyésztett újdonságok vezettek a virágdivatban.

A török által nyugatra közvetített virágok közül már több fajjal megismerkedtünk az előző fejezetekben. Itt most, mielőtt a barokk kor legdivatosabb virágára, a tulipánra rátérnénk, néhány adattal megpótoljuk a török virágok ismeretét.

A bársonyvirág (*Amarantus*) már az ókorban ismeretes volt s piros füzereit hervadhatatlansága miatt szívesen kötötték koszorúba. Neve is innen ered, mint azt a 122. oldalon kifejtettük. A bársonyvirág kerti fajai nagyrészt keleten, főként Keletindiában honosak, tehát már az ókorban keletről kapták a görögök és rómaiak. Plinius is azt írja, hogy legjobb az alexandriai *amarantus*. Valószínű, hogy a régiek csak az *Amarantus paniculatus* némely változatát ismerték, ez a faj sok alakban honos Nyugat-, Kelet-Ázsiában és Keletindiában. A középkorban nem foglalkoztak vele, mert nem volt számottevő gyógynövény. Ismeretét csak a renaissance újította fel s a XVI. században már nemcsak a régiek által ismert fajt, hanem másokat is nyugatra szállított a török. Legkedveltebb lett a Közép- és Délázsiban honos *Amarantus caudatus*, ellenben a kényesebb *Amarantus gangeticus*, amely keletindiai honosságú s a trópusok alatt ma már mindenfelé elvadult, nálunk némi gondozást igényel, ezért kevésbé gyakori. Szintén Keletindiából ered a *Celosia argentea*, amelynek elszalagosodó virágzata kakastaréj néven ismeretes. Nem lehetetlen, hogy Magyarországon át tette meg az utat nyugatra, mert mint *Blitum ungaricum* tűnt fel az irodalomban, azonban az is lehet, hogy a „magyar paréj” csak valahol a szomszéd nyugaton keletkezett gúnyneve.

Magyarban a bársonyvirágról Melius közli az első, még nagyon tökéletlen leírást és a következő neveket: *Amarantus*, *bársonyszép*, *floramor*, *flos amoris*, *szeretők füve*, *Tausendschön*. Utóbbi azért érdekes, mert ennek mintájára készült a magyar százszorszép, amely azonban a *Bellis* neveként állandósult.

Az égő szerelem néven ismert *Lychnis chalcidonica* Kisázsiban és déli Oroszországban honos és szintén török származású. Úgy látszik, Itálián át vándorolt a középeurópai kertekbe, már Clusius jó rajzát adta, s a növényt *Lychnis byzantina miniato flore* néven írta le.

A borzas Katának gúnyolt *Nigella damascena* szintén ismeretes volt már Clusius korában, aki *Melanthium damascenum* néven írta le s azt állítja, hogy krétai eredetű. A Déleuropában és Arábiában honos növény fajtestvére már az ókorban és középkorban ismeretes volt köménynek használt fekete magjáért. Ez a konyhakerti, ma már divatját veszített faja, a *Nigella sativa* is valószínűleg keletről jutott a kertekbe s a szántókon közönsége *Nigella arvensis* is kétségtelenül előázsiái eredetű, Középeuropában csak mint gyom terjedt el.

Aránylag későn találkozunk a kertek legszebb virágos cserjéjével, a mályvafélék cserjetermetű képviselőjével, amelyet Lippay *Rosa sinensis* néven ismertet, s amelyet ma *Hibiscus syriacus* néven ismerünk. Ez a szépvirágú cserje a Keleten honos és szintén a török hozta nyugatra. Keleten, főként Keletindióban, nagy szerepet játszanak bizonyos *Hibiscus*-fajok, melyek közül némelyet ehető terméséért, másokat rostjukért termesztene. Kínában és Keletindióban honos a nálunk melegházban tartott *Hibiscus rosa sinensis*, mely átvette a szabadföldi kerti *Hibiscus* régi nevét.

Azonban mindezek és a már előbb említett török virágok eltörpülnek jelentőség dolgában a tulipán mellett. Ez volt a török kerteszet igazi diadala Európában. A tulipánról elmondhatjuk, hogy jött és győzött. A XVI. század közepén tűnt fel, a XVII. században meghódította az előkelőket és gazdagokat, akik kedvéért félredobták az ősi, évezredek rózsát és liliomot, a XVIII. században alkalmazkodott a változó európai divathoz, meghódította a polgári osztályt s a XIX. században már sokféle nemzeti virággá lett, amelyért valóságos versengés folyt Belgiumtól Magyarorszáig.

Hol volt azelőtt az újkornak ez a diadalmas virága?

Hol rejtőzködött az egész ókorban és középkorban, amelyek hírét sem hallották sem itt, sem keleten.

A tulipán-nemzetség egész Eurázia mérsékelt övében honos és ezen a területen sok faj képviseli. Európának is vannak őshonos tulipánfajai, sok a tulipánja Nyugatásziának, de a természet még Japánban is ültetett tulipánt. A történelmi Magyarországnak is ősidők óta kínálhatta magát a szép sárga *Tulipa hungarica* a Kazán-szorosban, ahol azonban csak Rochel Antal fedezte fel nagykésőn, 1835-ben, amikor a kerti tulipán már régen befejezte diadalútját a magyar kertekben is, és csak Borbás Vincé-től kapta „magyar” nevét.

De Európában addig, amíg a Sztambulból hozott kerti tulipán el nem terjedt, senki sem foglalkozott a tulipánnal. Nem volt sem

hasznos, sem díszes az európai ember szemében. Ne mondjuk ezt lehetetlennek. Sok hasonló példát ismerünk. A virág hiába szép, a növény hiába hasznos, valamiképen fel kell fedezni s csak felfedeztetésétől kezdve foglalkoznak vele. Mennyi szép virág nyílik például még Magyarországon, de csak a szakember ismeri mint „botanikai fajt“, a közönség mit sem tud róluk. Miért? Mert nem akadt senki, aki felfedezte volna őket a kertészet, az esztétika számára.

Ázsiában azonban nagyon régi idők óta ismerik és becsülik a tulipánt. Természetesen úgy mint szegény ember szokta becsülni a növényt, vagyis hasznáért. Jelen esetben hagymájáért. Herman Ottó a múlt század naturalizmusának hatása alatt nagyon szép és költői képet rajzolt a tulipán ázsiai, ősi felfedezéséről. A magyarázatot a nyugatázsiai tulipánmezők pompás színhatásában keresi. Valóban ezek a nyugatázsiai tulipánmezők — bár szépségük nagyon gyorsan múlik — varázserővel bővölik el a civilizált embert, akit a festők és esztétikusok megtanítottak a művészeti és tájszépségekre. Hanem a primitív ember másként gondolkozik s erről Herman Ottó elfeledkezett. A szabad természetben élő és azzal a mindennapi kenyérért halálos harcot folytató primitív embernek nincs érzéke a tájszépségek iránt. Mennyire csak a művész fedezhet fel ilyen szépséget, bizonyítja, hogy a magyar föld virágos rétjei mai napig is felfedezetlenek és például Herman Ottó, aki úgy lelkesedett a nyugatázsiai tulipánmezőkért, semmit sem szólt egész életén át a magyar nárcisz-, sáfrány- vagy másféle virágos mezőkért, holott ezek semmivel sem kisebb szépségűek. Csap éppen felfedezetlenek.

Egészen másutt kell keresnünk a tulipán ősi felfedeztetésének magyarázatát. A primitív ember szemében a tulipán nem lehet és nem is volt más, mint hagyma. Étkezési célra szolgáló hagyma. Egyike azoknak a hagymáknak, amelyeket eledelnek és fűszernek gyűjtött a pusztában. Említettük már a liliom történetének első fejezeteként, hogy Ázsiában ma is általános eledel sokféle olyan hagyma, amely mint ilyen nem terjedt el a kertekben, de ahol bőven ültette a természet, ott a primitív ember rendszeresen szedi hagymának. Ma is egész Ázsiában fogyasztják a pusztában szedett tulipánhagymát s a tulipánnemzetség egyik japán faja a tudományban ennek kifejezésére viseli a *Tulipa edulis* nevet. Miként a liliomok esetében sém feledkeznek meg erről, azonképen a tulipán esetében sem s ha kertbe került valamely faj, legfeljebb kettős célt szolgál, virága dísz, hagymája eledel.

De ne ítéljük el ezért könnyelműen az ázsiai népeket. Európában is ettek már elegendő tulipánhagymát. Clusius írja, hogy a tulipán 1570 körül még ismeretlen volt Antwerpenben és így megesezt, hogy az egyik kereskedő Konstantinápolyból bíborposztó-szállítmánnyal ráadásul nagyobb számú tulipánhagymát kapván, nem tudta mihez kezdjen vele. Végre is vacsorát készíttetett belőlük, a fölös hagymákat pedig elültette... a zöldséges kertben! Magyarországon sem vetették meg a tulipánhagymát. És nemcsak a szegény emberek, akik jobb hiányában megették az úri kertekből kidobált tulipánhagymát is. Csapó József írja 1775-ben: „Némelyek mint a répát úgy eszik s készíttetik a gyökerét és tápláló s magot nevelő erejűnek tartják.“

Tehát a kerti tulipán megiratlan őstörténete az emberi táplálkozás prózai fejezetébe tartozik. A tulipán hagymája nem egészen ártalmatlan ugyan, nyersen fogyasztva hányást okoz, de mint eledelként fogyasztott sok más növény mérge, a tulipáné és elbomlik a főzés hatására.

Így ismerték meg az ázsiai népek a tulipánt és sok más hagymás és gumós társát, amelyek közül valamikor a XVI. század elején a diadalmas ozmán törökség kiválogatta a maga kerti virágait, s a hatalom és gazdagság fényében ezek a hagymák és gumók, amelyek előbb eledel, fűszer és orvosság voltak, szép virágjuk révén kerti dísszé léptek elő és egészen új szerepet töltöttek be a szultánok és basák udvarában. Éppen mint a kolostorkert hasznos növényei néhány századdal előbb a lovagkertekben.

A törökkel jutott a tulipán Konstantinápolyba s a XVI. század közepén Konstantinápolyból indult Európába hódító útra az ázsiai puszták szép virágú hagymája. A török nem régóta tarthatta kertjeiben a tulipánt, a régebbi arab fűvészek éppen úgy nem ismerték, mint a középkori európai kódexek. Az első írott adat I. Ferdinánd már többször említett sztambuli követétől, Busbecq-tól maradt ránk, aki 1554 szeptemberében Micault barátjához küldött levelében ezt írja: „Egy napot Drinápolyban töltvén, Konstantinápoly felé közeledőben, már a város szomszédságában, azokon a helyeken, ahol áthaladtunk, nagyszámú virágot láttunk, nárciszokat, jácintokat és azt a virágot, amelyet a törökök tulipánnak neveznek (quos turcae tulipan vocant). Ezen nem kevésbé csodálkoztunk, mert java téiben voltunk, abban az évszakban, amely legkevésbé sem barátja a virágoknak. Görögország annyira bővelkedik erős illatú virágokban, hogy ahol sok van belőlük, megfájdítják az ember fejét,

ellenben a tulipántnak nincs vagy csak gyenge az illata (*tulipanti aut nullus aut exiguus est odor*) és csak színének változatosságával és szépségével hívja magára az ember figyelmét.

Ez a feljegyzés (amely nyelvészeti tekintetben is fontos, mert mind a *tulipán*, mind a *tulipánt* alak előfordul benne, tehát utóbbi

DE TVLIPA TVRCARVM.

HOC Anno
à natiuitate
Domini M. D.
LIX. initio Aprili
lis, Augustæ, in
horto magnifici ui
ri Ioannis Heinric
chi Herwarti ui
di herbam hinc ex
hibitam, ortam è
semine quod By
zantio (uel ut alii,
è Cappadocia) ala
tumerat. Flore
bat tū temporis,
flore uno pulcher
rimè rubente, ma
gno, instar lilii ru
bri, octonis condit
to foliis; quorum
quatuor foris sūt,
& totidem intus,
odore suauissimo,
leni, & subtili, qui
breui euanescebat.
Color interius pal
lidus est aut sub
flauus: & itamina
tanquam croci, in
medio intercepta

92. kép. Heinrich Herwart tulipánja 1559-ben. Az első tulipán-kép és Gesner leírásának első sorai. (Gesner nyomán.)

korántsem magyar népiesség) csak irodalmi jelentőségű s korántsem következik belőle, hogy B u s b e c q erről az útvjáról tulipánhagymákat hozott volna magával, mint némelyek vitatják. Maga sem szól arról, hogy szerzett volna tulipánhagymát ezen az útvján, másutt sincs nyoma és így alaptalan feltevés, hogy az első tulipánok B u s b e c q-tól származnának.

Az első Középeurópában virágzó tulipán származásáról semmit sem tudunk. Csak az kétségtelen, hogy Augsburgban 1559 áprilisában Heinrich Herwart polgár kertjében virágzott, aki az újdonságot lefestette és a képet megküldötte Konrad Gesner-nek. Gesner ennek alapján a már említett Valerius Cordus *Annotationes* című munkájához, amelynek függelékeként jelent meg Németország kertjeiről szóló munkája is, Kaspar Collinus gyógyszerésznek ajánlott levelet függesztett, amely a *Horti Germaniae* című munkájával és Cordus előljáró munkájával együtt 1561-ben látott napvilágot nyomtatásban. Az 1560 januárból keltezett levél a *De tulipa turcarum* címet viseli s benne elmondja Gesner a virágzás dátumán kívül, hogy Herwart Bizáncból vagy valahonnan Kappadóciából kapta tulipánja magját. Az augsburgi tulipán virága kívül vörös, belül halványabb, majdnem sárgálló és illatos volt. Gesner a levélben minden esetben a tulipán latinósított *tulipa* alakját használja és bizonyos Kentmann szóbeli közlése nyomán azt állítja, hogy a törökök azért adták a virágnak ezt a nevet, mert hasonlít a „pileolus dalmaticus“-hoz, a dalmát süveghez.

Gesner leírása és a rajz (92. kép) alapján lehetetlen megállapítani, mely tulipánfaj virágzott Augsburgban. Minthogy a leírás határozottan kellemes illatúnak mondja a virágot, talán nem a *Tulipa Gesneriana*, hanem valamely rokona, esetleg a *Tulipa suaveolens*. Azonban Linné azon az alapon, hogy Középeurópában virágzó tulipánról Gesner tudósított először, a közönséges kerti tulipánt *Tulipa Gesneriana* néven vezette be a tudományba s így többnyire azt tartják, hogy az augsburgi tulipán a kerti tulipán alakkörébe tartozott.

A harmadik adat a tulipánról 1565-ből ered s mindössze egy kép Matthioli már többször említett *Commentarii Dioscoridis* című munkájában. Erre nézve Alföldi Flatt Károly, aki először tisztázta a tulipán történetének kezdeteit, ezt írja: „Úgy látszik, miként Matthiolus a hagymás növényekkel, s ezek között a tulipánnal is csak Cortusius útján ismerkedett meg. Mert két későbbi levelében, melyeket Cortusius páduai patriciushoz intézett s melyekben különféle növényeket magyaráz s említést tesz némely ajándékokról is, miket Busbecq-tól kapott, mint például a *scammonium*-ról és *poterium*-ról, — köszöni Cortusius-nak, amiért neki *Hyacinthus*-ok és *Narcissus*-ok rajzolatjait megküldeni szíves volt, s kéri őt, hogy már most hagymákat is küldene, melyeket ő majd kis üvegházában ápolni fog. És hogy Matthiolus a tulipánt

tényleg a nárciszokhoz számította, kiderül Kommentárjainak 1565-iki kiadásából, hol a tulipán „*Narcissus V*” néven leírás nélkül s tökéletlen levélzettel van ábrázolva.

Mindezekből bizonyossággal következik, hogy a tulipán a XVI. század hatvanas éveiben bukkant fel az európai kertekben s egy-szerre több irányból, közvetlenül Törökországból és közvetve Italiából jutott északra. Tehát azt, amit eddig elmondottunk, bevezetésnek tekinthetjük a tulipán európai történetéhez, amely csak Clusius-szal veszi az első lendületet. Clusius írásaiból tudjuk, hogy Busbecq, mielőtt Bécsből Franciaországba telepedett volna, számos virághagymát és nagymennyiségű tulipánmagot adott át a belga botanikusnak. Ez 1573-ban történt s Clusius már 1575 és 1576-ban sok szép változatot nevelt a hagymákból és magvakból. Hogy azonban Busbecq honnan szerezte a tulipánmagvakat, arról semmit sem tudunk. Mindenesetre tény, hogy ekkor már ismeretes volt Bécsben a tulipán s a hetvenes években főként éppen Clusius buzgókodása révén nyugaton nagymértékben kezdett terjedni a kertekben.

Clusius pannóniai flóraművében — de korántsem Magyarországról — 1583-ban már tízféle tulipánt írt és rajzolt le s ezek a kerti tulipán első helyes képei. Később is nagy szenvedéllyel üzte a tulipán tenyésztését és 1601-ben már 47-féle tulipánt ismertetett 22 képpel. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az európai tulipánkultusznak Clusius az apja, ő tenyésztette először és ő terjesztette kifogyhatatlan szorgalommal a tulipánújdonságokat s ő szakított először a középkori rózs- és liliomkultusszal s a renaissance nárciszkultuszával. Már Pannónia növényeiről írott munkájában csak hét oldalt szentelt a rózsáknak és huszonnégyet a tulipánoknak.

Magyarországon a tulipán európai történetének ebben az első korszakában még egyáltalában nem keltett érdeklődést. Később ugyan, mikor ez a virág Európa-szerte nemzeti virággá lett, a magyar kutatók is igyekeztek felfokozni magyarországi első szereplését és azt valamiképen visszavetíteni a XVI. századba, de mindeddig eredménytelenül. Egyetlen adattal nem bizonyítható, hogy a XVI. században valamely magyarországi kertben lett volna tulipán, még Battyányi Boldizsár kertjeiben sem, ellenben a romantikus feltevésekkel szemben két ellenkezőt bizonyító pozitívumot is kiemelhetünk. Egyik, hogy XVI. századbeli füveskönyveink és névjegyzékeink nem ismerik a tulipánt, noha a XVI. század vége felé már mindenik német füveskönyvben leírták és képét is közölték. Hiába keressük a tulipánt Melius *Herbárium*-ában, Bejthe István

névjegyzékében, Szikszai Fabricius Balázs első, Pesthy Gáspár által megpótolt és kiadott szójegyzékében és hiába Bejthe András Füveskönyvében. Battányi Boldizsár levelezését Takács Sándor nézte át a tulipánra vonatkozó adatokért, egyebet azonban nem talált, mint azt, hogy a marburgi Johann Hönelius különféle virággyökereket, köztük tulipánt is, kért a gróftól. Ez természetesen nem bizonyíték, mert hiányzik a válasz, hogy a tulipánhagymákat megkapta. „Azon virágok közt, — írja Takács — miket Clusius Battányi-nak küldött, a tulipánt hiába keressük.” Az abban az időben divatos gyöker- és magcsere a magyar urak körében is szokásos volt. „Battányi (magyarországi) levelezése között — írja Takács — sem tulipánt kérő, sem köszönő levelet nem találunk.” Tehát irodalmi adatnak semmi nyoma és semmi valószínűsége. A másik fontos körülmény — és ezt azokkal szemben kell hangsúlyoznunk, akik lehetségesnek tartják, hogy a magyarság közvetlenül a megszálló törökségtől kapta volna a tulipánt és azt maga közvetítette volna nyugatra — annak a kornak rendkívül kiterjedt kertészeti és botanikai érdeklődése és irodalma. Ha kaptak volna nyugaton magyar közvetítésű tulipánt, okvetlenül nyomát kellene lelnünk a botanikai irodalomban. Ellenkezőjét csak az állíthatja, aki nem ismeri a XVI. század rendkívül alapos és lelkiismeretes botanikai feljegyzéseit.

A XVII. századdal új korszak kezdődik a tulipán történetében, amelyet leghelyesebben a barokk tulipán korának nevezhetünk. E korszak színtere azonban már nem Bécs, hanem Hollandia és Franciaország. Előbbi a tulpomániával és a virágfestők bizarr tulipánjaival tette magát emlékezetessé a tulipán történetében, utóbbi az iparművészeti tulipánmotívum megteremtésével.

A tulpománia botanikai alapja a tulipán bámulatos változékonysága. A XVII. század elején az akkor ismert kerti virágok éppen nem tűntek fel változékonyságukkal. A rózsával (t. i. a régi rózsákkal) és a liliummal (t. i. a régi liliumokkal) szemben a tulipán változékonysága valóban nagyon feltűnő. Az előbb közölt adatokban olvashattuk, hogy akkoriban gyakran magról nevelték a tulipánt s ez egyik alapja volt a kerti tulipán változatosságának. A tulipántenyésztők hamarosan észrevették, hogy egyazon törzsről eredő tulipánmagvakból különböző színű utódok kelnek. Továbbá az is csakhamar szemükbe ötlött, hogy amint a hagyma öregedik, a virágokon az alapszín bizonyos árnyalatokat kap: a kertészet nyelvén mondva, rektifikálódik. És mert az a kor valósággal vadászott a virágújdonságokra, gyorsan

divattá lett az újdonságok hajszája a kerti tulipán kis körében is, miként erre már Clusius példát adott.

Ezt a divatot és szenvedélyt használták ki az élelmes hollandus virágtenyésztők. Valóságos tőzsdét alakítottak, ahol egyre magasabbra verték fel — mai tőzsdei műszóval mondva — a *papiros-tulipán* árát. A mi nemzedékünk ismeri, mire képes a tőzsdei konjunktura. Ilyen konjunktura volt akkor Hollandiában a tulipán. Annyira specializálódott a tulipánüzlet, hogy már nem darabszám, hanem súlyra adták a tulipánhagymát, mint a drágakövet. A legkiválóbb tulipántenyésztőket kiküldték bizottsági tagoknak, hogy a meghatározott súlyú tulipánhagymát elárverezzék. Némely hagyma naponta gazdát cserélt és szerényen néhány forinttal kezdve pályafutását, végül százakkal fizették. A legszerencsésebb hagymák 1000—2000 forint áron jutottak végleges tulajdonosukhoz. Az örület úgy elfogta az embereket, hogy sokan eladták házukat, a takácsok szövőszéküket, a gazdák földjüket, és egész vagyonukat tulipánhagymákba fektették. Akinek nem volt pénze, természetben egyenlítette ki a tulipánhagyma árát, ki ökrökkel, ki juhokkal, vagy borjával, búzával, rizzsel, vajjal stb.

A vége pedig ugyanaz lett, mint a világháború után hírhedtté vált korunkbeli konjunkturái: kijózanodás és a könnyelműek anyagi csődje. A hollandi tulpománia 1634-ben érte tetőfokát, de nemsokára beleavatkoztak a hatóságok és 1637-ben egyik napról a másikra összeomlott az egész tulipántőzsde és vele eltűntek a magas árak is. A tulipántenyésztés nem szűnt meg ezzel, de mindenkorra vége volt az esztelen tőzsdézésnek és megnyílt az útja a tisztességes tulipánkertészkedésnek.

Ha a barokk tulipánokkal meg akarunk ismerkedni, vegyük kezünkbe valamelyik tulipánról szóló barokk díszmunkát. Ilyen például Munting és Elsholz *Theatrum tuliparum* című műve, amely 1661-ben látott napvilágot. Aki ebben lapozgat, szeméi előtt megelevenedik a barokk kor szenvedélyes rajongása a tulipánért. Még Weinmann *Phytanthoza-iconographiájában* is, amely 1745-ben jelent meg, azt olvassuk, hogy „a különböző tulipánok számát meg sem lehet határozni, egyedül a Pappenheim-ok kertjében ötezer fajta volt, s ezekből még újak állottak elő”.

Hollandiában a tulpomániával nőtt nagyra a barokk virágfestészet, amelyről már megemlékeztünk. A hollandi virágfestők teremteték meg a barokk tulipánmotívumot. Ez egészen más valami, mint amit korunkban szeretnek tulipánmotívumnak nevezni. Aki a barokk

virágfestők képeiben elgyönyörködik, csakhamar észreveszi, hogy a barokk korban sohasem festettek simavonalú és egyszerű, egyszínű. ahogy ma nevezhetnénk, népies tulipánokat, hanem lehetőleg cikornyásra rajzolták a szirmokat és tarkára festették a színét. (VIII. tábla.) Annak a kornak a papagáj volt kedvenc madara s a papagáj-tulipánok kedvenc tulipánjai.

Franciaországban a tulipán szerepe a Bourbon-okkal nőtt nagyra, akik a XVII. századtól a francia forradalomig egész Európa divatját irányították. XIII. Lajos felcserélte ruháján a renaissance-motívumokat újdivatú virágokkal s ettől kezdve a barokk virágok mind jobban tért hódítottak az iparművészetben is. A főúri körökben ez az új irány egész Európát meghódította, de kelet felé és a hagyományokhoz jobban ragaszkodó társadalmi osztályokban a barokk virágvonalak nehezen, vagy egyáltalában nem érvényesültek s így támadt, mint láttuk az a renaissance-barokk keverék, amelyből a XVIII. században az úgynevezett népies virágmotívumok kisarjadtak.

Németországban (XIV. tábla) és Magyarországon a XVII. század első felében szintén divatos lett a tulipán, de ezekben az országokban a szegénység miatt kisebb méretű volt a tulipánláz is. Magyarországon az első adat a tulipánról a XVII. század 40-es éveiből származik. Mint a többi virágújdonságot, az első tulipánokat is Pozsonyban ültették. Mikor?, nem tudjuk közelebb megállapítani. Mint említettük, feltehető, hogy Forgács kardinális korában és kertjében. Az első adat már nem Pozsonyba hozott, hanem onnan Erdélybe szállított tulipánokról számol be. A XVII. század első felében „Pozsony a hazai virágmagkereskedés gócpontja — írja Takáts — s Thurzó György, Czobor Erzsébet, Lorántffy Zsuzsanna stb. Pozsonyban szerzik a virágmagvakat. Természetesen virághagymákat is itt lehetett legszebbeket kapni. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemszony is többször hozatott Pozsonyból virághagymákat. Az 1646. év őszén például bizonyos Janovics nevű ember 131 *tulipagyöke*ret és 12 teljesvirágú nárciszt küld neki.”

A feljegyzés itt még latin alakjában említi a tulipán nevét. A *tulipán* alakot Radvánszky közli először 1651-ből: b r. Esterházy Ilona kisasszony után maradt drágaságok jegyzékében olvasható, „aranyos ezüst csésze, tulipán a közepiben.” Viski Károly 1651—1675 közötti időből kimutatta az első *tulipánt* alakot is a magyar nyelvben. Mindennek nincs különösebb jelentősége, mert mindenik alak használatos volt külföldön már a XVI. században. A tulipán egyébként a török-perzsa *turbán*, *tulpán*, az ismert, de ma

már divatját multa török fejezőjének alkalmazása virágnévként. Hogy a magyar nyelvbe német közvetítéssel jutott, kétségtelen.

Az irodalomban, miként Csefkő Gyula kimutatta, először Zrínyi Miklós említi a tulipánt *Fantasia poetica* című művében 1651-ben:

*De mennire ismeg
Rosmarin az chalánt,
Mennire győzi meg
Viola tulipánt.
És menni különbség
Váltja esztet s hagynalt:
Annira győzőm én azt a rut chipás ebet.*

Pozsonyban a kertekben a 60-as években már gyakori volt a tulipán. Ezt bizonyítják a *Pozsonyi kert* tulipánról szóló kezdő szavai:

„A mi legközönségesebb, legyen első, *Tulipa*, melyet némelyek liliomi nárcissusnak neveznek. Ennek külömbféle kellemetes és kedves színében leginkább játszadozik a természet, ugyanis állatjában mint a liliom, csak hogy nem oly igen hegyes, hanem kevésbé kerekded. Némelyeknek színe csaknem minden második esztendőben változik. A tulipáknak gyönyörűsége színes öltözeteket hogy valaki megszámlálja, nincs mód benne. A közönséges tulipák sárgák, veresek, fehérek, A sárgák kik aranyszínűek, kik sáfrányszínűek, némelyek kénkőszínűek, narancsszínűek stb. A veresek közül bársonyszínű, karmasinszínű, vérszínű, rózsaszínű, skarlátszínű, testszínű, miniumszínű, feketeszínű, veres-kékszínű, veres-verhenyeges. Fehérek némelyek, mintegy vércseppel cseppentettek, veres prémmel csipkéztek, veres sujtásokkal festettek. Tiszta szederjesek és tiszta zöldek találtnak érsek urunk Ónagysága tulipái közt. *Laurembergius* írja, hogy soha olyanokat nem látott... De mindezek közül legszebbek és nemesebbek a niderlandi tulipák, kiknek sok különböző színnek leírásával nem akartam terhelni a kegyes olvasót. Éppen zöldek is, éppen megyszínűek és több leírhatatlan külömb-külobbféle színnel természetből festett tulipák, kik többen találtnak ezen dicséretes kertben kétszáz elegyes színűeknél. A többinek nemességét fejezze be dicsőségével a teljes levelű tulipa, aranyszínű, narancsszínű, veressel elegyes levelei, némelynek közepe és széle zöld, némely levelei zöld, sárga és veres csapás rajtuk, van közönségesen 60 s 80 levele (szirmai!) egynek.“

Kétségtelen, hogy a magyar ember *Lippay János* könyvében olvasta először a tulipán nagy dicséretét s később is mindannyiszor szemébe ötlött, valahányszor a *Pozsonyi kert*-et kezébe vette, már pedig ez a körülbelül két évszázad alatt, amíg a *Pozsonyi kert* tanította kertészkedésre a legtöbb magyar embert, vajmi sokszor megessett. Azt kell tehát mondanunk, hogy történelmi bizonyosságú adatok szerint a magyarságot *Lippay* tanította meg a tulipán szeretetére és a magyar tulipánkultusz alapjait a két *Lippay* rakta le.

Az iparművészetben is követte a magyarság az európai tulipán-divatot s a XVII. század közepétől kezdve — mint a 93. és 94. kép is mutatja — kedvelt motívum volt az iparművészetben a virágok között a tulipán. Természetesen a barokk tulipán s abban a formában, ahogy a francia udvar kezdte használni az iparművészetben.

Azonban a barokk korban csak a főurak és gazdagok körében beszélhetünk tulipánkultusról, egyáltalában a barokk tulipán az elő-

93. kép. Természet nyomán mintázott tulipán selmebányai kupán; Weigl Bertalan selmebányai ötvösmester munkája a XVII. század 60-as éveiben. (Mihalik J. nyomán.)

kelők, gazdagok és kiváltságosak virága és amint a XVII. században a felvilágosodás döntögetni kezdi a *Lajosok* uralmát és a nemesi kiváltságokat, megbukott a barokk tulipán is, vele az egész barokk tulipánkultusz s a gyengédséget és aprólékos-ságot eszményítő rokokó és a rátelepedő empire egészen háttérbe szorította.

Az a tulipán, amelyet ma ismerünk, szinte egyáltalában nem hasonlít a barokk tulipánhoz, a modern tulipánkultusz modern jelenség kertben, művészetben és irodalom-

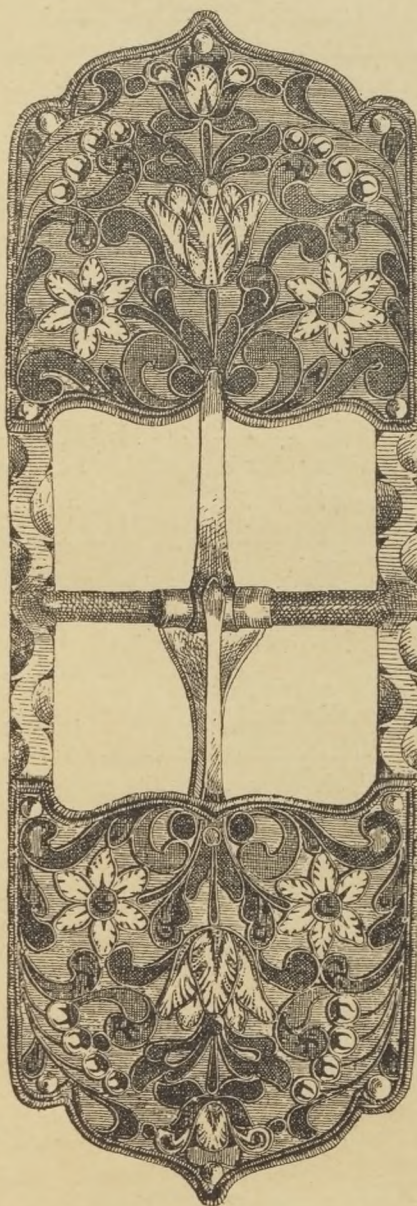
ban. Ez már a polgári tulipán, amely lassanként alakult a XVIII. század második felétől kezdve. Ekkor ugyanis lassanként elmaradtak a hollandi virágkereskedésekből a régi barokk vevők, akik a változatosságot hajhászták a tulipánban, és új vevők jelentkezték, az anyagilag egyre erősödő és a politikában is egyre jobban előretörő polgári osztály tagjai, akik azonban a mult hagyományaival ellentétben az egyszerű és tartós tulipánokat keresték. Ennek hatása alatt Haarlemben felhagytak az újabb és újabb, tarkábbnál tarkább tulipánok előállításával és idővel

bizottság alakult ott, amely ma is évente összeül és egységes elvek szerint bírálja el a tenyésztők virágait. A polgári izlésnek megfelelően az új tulipánok virága lehetőleg kerek és zárt, annyira zárt, hogy csak a virágzás végén nyílik fel, továbbá szinte kivétel nélkül egyszínű, mindenesetre tarkasága nem rikító. Ezeknek a tenyésztői elveknek eredményeként állították elő a múlt század második felében, amikor újra előtérbe nyomult a tulipánkultusz, az úgynevezett Darwin-tulipánt s azóta ezt tartják a legnemesebb, a polgári izlésnek legjobban megfelelő tulipánnak.

És csak ekkor kezd elterjedni a tulipán ismerete a „nép” körében, vagyis az egyszerűbb körökben is, ekkor jelenik meg a falusi kertekben és a házi ipar tárgyain. A XIX. század folyamán az a bizonyos *fougère stylisée* mindinkább virágszerűvé válik s bár nem a tulipán a legkedveltebb népies virág sem a cifraszűrön, sem a bútoron, sem a női kézimunkán, hanem az ősi rózsza és a lovagkori szegfű, mégis néha-néha helyet szorít magának ezek között a tulipán is.

Az új polgári tulipánnal újabb hódító útra indult ez a virág Európában a XIX. században. Miként valaha a barokk szíveket hódította változatosságával és tarka pompájával, most egyszerűségével a polgári szívek hódolatát vívta ki. A nacionalizmus kor-

94. kép. Gyöngyvirág és tulipán erdélyi zománccal díszített, XVII. századbeli mentekötő kapcsán; a tulipán képe csak részben naturalisztikus, más részén és a levélzetén felismerhető a renaissance-barokk akantusz-motívum hatása. (Mihalik J. nyomán.)

szakában csakhamar elfeledték Európában, hogy a tulipánt elvitathatatlanul az ozmánok avatták kerti virággá és Európa már készen, mint pompás kerti virágot kapta a töröktől, tehát a tulipán sem nem hollandi, sem nem német, sem nem magyar virág. Lassanként egyre élesebbé váló verseny fejlődött egyes nemzetek között a tulipánért s maguknak követelték a belgák, hollandok, németek, magyarok.

A versenyt a belgák nyitották meg, akik 1825-ben Gentben a botanikus kertben elhelyezték *Busbecq*-nek, a flandriai születű tudós államférfiúnak mellszobrát és köréje orgonát és tulipánokat ültettek, jelezvén, hogy a tulipán felfedezését *Busbecq* érdemének tartják. Ebben, mint a fentiekből következik, van is valami igazság, de nem annyi, hogy azért a tulipánt belga virágnak lehetne nevezni. Ezt még *Clusius* révén is csak másodsorban vitathatják a belgák a törökök mögött. A németek *Herwart* és *Gesner* révén formálnak jogot a tulipánhoz s tudjuk, *Linné* és *Gesner* nevének emlékéhez kötötte a kerti tulipán tudományos nevét. A hollandok a kétes értékű tulpománia és a virágfestők alkotásai alapján vitatják magukénak ezt a virágot.

Természetesen a nemzetközi versenyből mi magyarok sem maradhattunk el s bár megkésve, de annál merészebb elmélettel követeltük magunkénak a tulipánt. A követelést egyes magyar romantikusok arra alapították, hogy a honfoglaló magyarság valahonnan keleti hazájából hozta magával a tulipánmotívumot, tehát már akkor megvolt a magyar tulipánkultusz, amikor Európa még híre-hamvát sem hallotta. A tulipán történetében ez az elmélet olyan fejezetté nőtte ki magát e század elején, melyet méltán nevezhetünk a magyar tulpománia korszakának. A nyitányt *Huszká József* írta és közölte 1885-ben *A debreceni cífraszúr* című cikkében, ahol egyebek között ilyesmit olvasunk: „Ha egy kicsit megembereljük magunkat és szabadultunk amaz előítélettől, hogy hozzánk mindent külföldről hoztak, könnyen meggyőződhetünk róla, hogy hazánk is volt befolyással a vele érintkező külföldre, ami némi kereséssel több téren kimutatható. Hihetetlen, hogy a fényes magyar urakat s a legvitézesebb katonát, a huszárt ne utánozzák a külföldiek s ne akarjanak hozzájuk hasonlítani. Igazolja ezt a huszárruha mai nemzetközi jellege. Részemről hiszem, hogy nemzeties diszítványunk nem egy eleme ment át a barokk izlésbe, melynek rózsá-, tulipán- és szegfűalakjai nem mind tengeri úton, Hollandián át érkeztek a Keletről Európába, hanem magyar révén jutottak közhasználatba. Különben, hogy a XVI. század

utolsó éveiben nemcsak a szűrt, de a subát is utánozták külföldön, szintén kimutatható...”

Valószínű, hogy Huszka maga sem tudta, mekkora lavinát indított meg ezekkel a szavakkal, amelyekben sok más mellett az a különös állítás is foglaltatik, hogy Hollandia tengeren át hozta Európába a rózsát, tulipánt és szegfűvet, amit tudomásom szerint soha komolyan nem vitattak. Ugyan maga Huszka nagyon óatosan kezelte a magyar tulipán ügyét, így például az idézett cikkben is azt írja utóbb, hogy a „szürdísztések elemei között a szegfűt és tulipánt is feltalálhatjuk az egyetemes rózsza mellett, ámbár elég ritkán.” Később is *Magyar ornamentika* című művében 1898-ban hangsúlyozza, hogy a liliomot gyakran összezavarják az ornamentikában a tulipánnal, mivel pedig maga is látja, hogy a magyar népies ornamentika úgynevezett tulipánja csak stilizált motívum, — noha ilyen körben sem ismerte eredetét — a naturalisztikus tulipán pedig a népies ornamentikában nagyon ritka és nagyon kései, bevonta elméletébe a tüzes liliomot (*Lilium bulbiferum*), amivel véglegessé tette a zűrzavart.

Ámde az elmélet csak elmélet marad, ha nem lép ki valamilyen az életbe és ott meg nem erősödik. A magyar tulipománia ezt az eleven erőt 1904—1906-ban szerezte a tulipánmozgalom idején, amikor az úgynevezett darabontkormány ellen társadalmi mozgalom indult, amely jelvényül a tulipánt választotta és végül a koalíciós kormány megalakulásával ért véget. Ekkor politikai céljaik támogatására a politikusok hozzátartozói tulipánkertek alapítására hívták fel a társadalmat — háromszáz évvel az első európai tulipánkertek alapítása után! — és ezt az inkább politikai, mint nemzeti mozgalmat a kereskedelem is igyekezett kihasználni.

Az első, még szerény „bizonyíték” az ősmagyar tulipán mellett 1904-ben jelent meg *A kert* című folyóiratban. Rodiczky Jenő közölt ott szemelvényeket a *Tropheum nobilissimae ac antiquissimae domus Estorasiae* című, 1700-ban Bécsben megjelent munkából, amely az Esterházy-család őseit mutatja be, természetesen a megjelenés évének divatja szerint öltöztetve az első, elképzelt őseket. Az a kor tudvalevőleg még nem ismerte a korszerűséget, nem ütközött meg az anakronizmusokon. Hogy ilyen munkában néhány nőalak, aki még a középkorban élt, amikor hírét sem hallották a tulipánnak, tulipánt tart a kezében, akkor nem keltett visszatetszést. Mikor azonban Rodiczky ezt nem veszi figyelembe és járatlansága következtében azt írja, „a nyilván családi képek után készített

fametszeteken“, az egész barokk-kori munka történelmi vonatkozásait meghamisította és ezzel elvetette magát annak, hogy későbbi felületes olvasók mint az ősmagyar tulipánmotívum bizonyítékára hivatkozhasanak cikkére.

Szomorú szüleménye a magyar tulpomániának s kiáltó cégére az üzleti vakmerőségnek V a s z a r y M i h á l y műve, amely *A haarlemini tulipán* címmel 1907-ben jelent meg. V a s z a r y már minden lelkiismeretfurdalás nélkül hamisítja meg ebben a művében az egész magyar történelmet, csakhogy „bizonyítékokat“ szolgáltatson a tulipán magyar ősisége mellett. Neki nem gond kimutatni, hogy a honfoglalók díszítőművészetében mindenütt megvan a tulipán, az sem, hogy az Á r p á d o k és vegyesházi királyok pénzein, címereiben, sőt a koronázási paláston és M á t y á s trónkárpitján is kimutassa ezt a motívumot. Közben természetesen nem tudja, hogy mi készült Magyarországon s mi idegenben s hogy az itáliai iparművészet alkotásaként keletkezett trónkárpit nem lehet bizonyíték semmiféle motívum magyarsága ügyében.

Az ember nem tudja, bosszankodják, vagy kétségbeessen, mikor azt olvassa, hogy „Salamon király dénárjain az alak fejénél. jobbról és balról is egy-egy hagymás tulipán látható“, avagy hogy „IV. Béla király ú. n. szükségpénzén az ülőhelyzetben ábrázolt alak hagymás tulipánt tart a kezében“, hiszen mindenki tudja, hogy a pénzekén ábrázolt királyi alakok fején korona van, kezükben pedig nem tarthatnak mást, mint a jogart és az országalmát (95. kép). De V a s z a r y még az Anjou-liliomot is megmagyarosítja, írván: „feltűnő, hogy az A n j o u k-nál eleinte a tulipán szerepel mint díszítő motívum, későbbben már a liliom“. Az sem utolsó, mikor azt olvasuk V a s z a r y munkájában, hogy a „szepeshelyi főoltár szárnyképén, melynek felső részén S z t. L á s z l ó, S z t. I m r e és S z t. I s t v á n királyok vannak ábrázolva, S z t. I m r e herceg kezében több szál fehér tulipánt és nem liliomot tart.“ (10. kép.)

A magyarázat mindebben kézenfekvő. Elég, ha leszögezzük, hogy mind *A kert* című lapnak, mind *A haarlemini tulipán* című munkának Mauthner Ödön császári és királyi udvari magkereskedése a kiadója. V a s z a r y munkája nem más, mint közönséges magkereskedői reklámfüzet, amelyben lépten-nyomon olvashatjuk, hogy a tulipánhagymákat a kiadó árusítja. Nem kell tehát megbotránkozni azon, hogy a tulipán történetéről szóló fejezetben olyan zagyvaságok vannak, mint néhány példával bemutattam. Sokkal inkább feltűnő, hogy voltak, akik ezt nem vették észre s a tulpomániától meg-

szédülve, mint komoly tudományt és komoly történelmet adták tovább.

Ilyen kezdet után valóban szerény bukdácsolásnak kell minősítenünk a fiatalabb nemzedék tulpomániáját, akik minden virág-szerű, háromcsúcsú iparművészeti motívumot tulipánnak neveznek, de feltűnő célzatossággal csak régi magyar és keleti holmikon látják meg ezt a motívumot, amely nagyon különböző eredetű lehet, azonban legtöbbször nem is virágról mintázták, hanem egyszerű figurális vonalkombináció, amelynek semmiféle naturalisztikus tárgyi vonatkozása nincsen.

Így született meg a tulipános láda romantikája, amely még ma is felbukkan s kétségtelen, hogy mint név többé már ki sem irtható. Pedig Sebestyén Gyula már 1927-ben megcáfolta

Salamon dénárja.

IV. Béla szükségpénze rézből.

95. kép. Régi magyar pénzek, melyeken a turáni romantika tulipánokat vélt látni.

magyarságát, írván *A magyarság ládái* című cikkében: „A magyar népnek a művelt közönség körében, legalább hírből, legismertebb ládaformája a tulipántos láda. De mivel a tulipánnövény csak a XVI. században került Európába, a német vagy olasz eredetű tulipán szó meg éppen csak a XVII. század közepe táján honosodott meg nyelvünkben, s ezenfelül még a láda szó is német eredetű, azért nyilvánvaló, hogy az úgynevezett tulipántos láda nem lehet a magyarságnak legrégebb ládaformája.”

Valóban tulipántos láda a nyugati nemzetek ládái között is legalább ugyanannyi található, mint Magyarországon, hiszen az a népies virágmotívum, amely gyakran tulipánszerű, egész Európában látható a legkülönbözőbb tárgyakon, edényen, szőttés holmin, bútoron, miért ne került volna hát mindenütt éppen úgy a ládára is! De általában a tulipánosnak mondott ládákon sem gyakori a naturalisztikus tulipán s a tulipántos láda kifejezés tulajdonképpen csak annyit jelent: virágos, festett láda, szemben a festetlennel. Aki például Malonyay

Dezső nagy munkájában, *A magyar nép művészete* című kötetekben lapozgat, legtöbb képen hiába keresi a tulipánt a tulipántosnak jelzett ládán.

Különben a tulipántos láda olyan kifejezés, amely egészen újkeletű a magyar nyelvben és a magyarság körében, régebben főként a liliom szót használták gyakran az általános virág értelmében s akkoriban a virágos ládát is liliomos ládának mondták. Hogy a

96. kép. Az első magyar tulipánok a székesfővárosi kertészképző iskola tulipántelepén a Zuglóban. (Varga Márton felvétele.)

liliommotívum milyen fontos szerepet játszott a magyar pecsétygyűrűkön, már elmondottuk. A népiesség korában, tehát a XVIII. század második felében a polgári osztálynak s így a népdaloknak lett kedvenc virága és akkoriban éppen olyan sűrűn emlegették a liliomos ládát, mint a XX. század elején a tulipántosat.

„G v a d á n y i generális uram — írja Csefkó — nem tulipántos ládát ismer, hanem liliomosat. Szerinte ugyanis a Tiszaháton a badalói (Bereg megye) bíró eladó lányának

Szép liliomokkal festve zöld ládája.

(Unalmas órákban való időtöltés. 1795.) Liliommal díszített ládát emleget egyik szép népdalunk következő szakasza is:

*Édes anyám, csak egy a kérésem,
Csak egy ládát csináltasson nékem,
Négy sarkára négy szál rozsmaringot,
Közepibe dupla liliumot.*

A tulipán már csak azért sem lehetett a maga valóságában népies virág, mert egészen a legújabb időkig Magyarországon egyáltalában nem foglalkoztak tulipántenyéssel, hanem külföldről, főként Hollandiából hozatták a kertekbe a tulipánhagymákat. Már Lippay is így tudja ezt s mások is Hollandiába fordultak tulipánhagymákért. Például Nádasdy Ferenc 1665-ben két megbízottját küldte Pettendorfból Hollandiába és meghagyta nekik, hogy „*Blumenstöck, Tulipan, Nägl und Anemoni, Ranunculos*“ és egyéb virágokat hozzanak számára. Még akkor is, mikor már fejlődésnek indult a magyar kertészet s amikor javában lángolt a tulipánmozgalom heve, senki sem gondolt arra, hogy valamiképen itthon tartsa azokat a százezreket, amelyeket az ország évente küldött külföldre virághagymákért és magvakért, ezek közt Haarlembe tulipánhagymákért. Csak legújabban a franciák és a németek igyekeztek függetleníteni magukat a hollandi virághagymáktól és a sikeresnek ígérkező német példán elindulva Magyarországon a fővárosi kertészképző iskola (96. kép) végzett ezelőtt négy évvel Haarlemből hozatott tulipánhagymákkal keresztezési és tenyésztési kísérleteket, amelyek folytatódnak s ma már remélhető, hogy többé nem kell a magyar kerteknek idegenből hozatniok a tulipánhagymát.

12. Narancsvirág.

Abban az évben, amikor Lippay György hercegprimás magához vette öccsét, Lippay János-t, hogy vele megírassa a *Pozsonyi kert*-et, Franciaországban XIV. Lajos, aki akkor 22 éves volt és 1661-ben Mazarin halála után maga vette kezébe az ország vezetését, megbízta André le Notre-t, a kiváló kertészt, hogy Versaillesben olyan kertet tervezzen, amelyhez hasonló még sohasem volt a világon. Versailles a francia királyok mocsaras vadászterülete volt, s XIII. Lajos 1624-ben kis vadászkastélyt építtetett oda. Le Notre előzőleg Mazarin pénzügyminiszterének, Fouquetnek volt kertésze s Fouquet bukásának éppen az volt egyike, hogy Vauxban olyan pompás kertet készített a pénzügyminiszternek, amely mellett a királyi kertek egészen eltörpültek. Le Notre régi kertészcsaládból származott, apja a Tuileriák kertjének volt intézője. A vauxi kert megalkotásával már bizonyosságát adta annak, hogy hivatva van arra a feladatra, amelyet XIV. Lajos tűzött elébe.

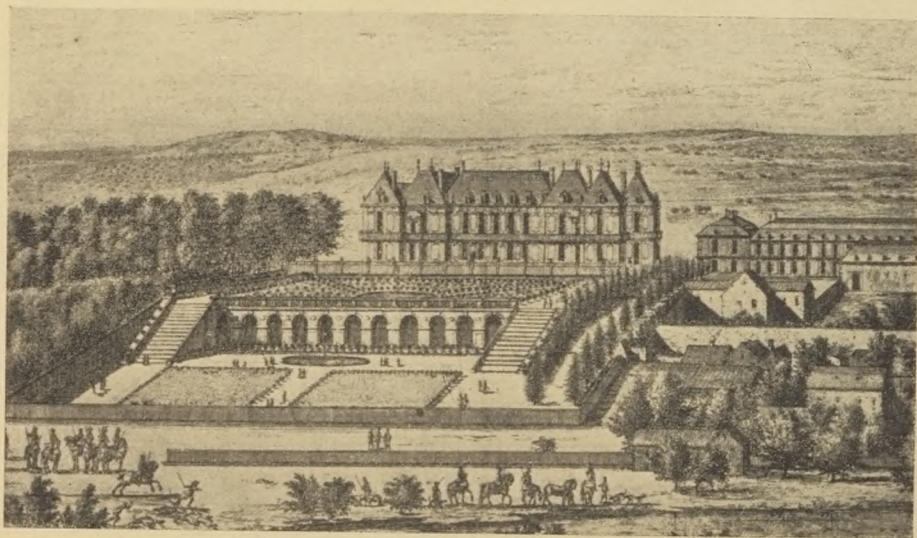
Versailles lett ettől kezdve Európa kertészeti érdeklődésének központja, Le Notre két feladat megoldására törekedett a hatalmas kertben, amelyet a francia parkstílus megalapításának tekintünk, egyik volt a rendszer, amelynek következtében a parkstílus mértani, vagy úgy is mondhatjuk, katonai szabályszerűsége törekedett, egyenes utakkal, mértani szabályosságú pázsittáblákkal, nyesett sövényekkel, a domináló helyen álló kastélyhoz vezető, tengelyszerű főúttal, a másik pedig a változatosság, amelyet a szökőkutakkal, terraszokkal, más- és másféleként nyesett fasorokkal és a folyton megújított virágdísszel valósított meg.

Le Notre neve világhírűvé lett Versailles-jal, pedig rajta kívül másik kertész is fontos szerepet játszott Versailles hírnevének megalapításában. La Quinteny, aki megelőzőleg szintén Fouquet kertésze volt. Le Notre tervezte és alakította a hatalmas parkot, ő uralkodott a fák és a pázsittáblák vonalain. La Quinteny birodalmába tartoztak a virágok, amelyek ebben a környezetben szintén új feladatot kaptak. Hogy illett volna a versaillesi parkba a tarka virágos ágy?

Hiszen rögtön megbontotta volna a sövényvonalak és pázsittáblák mértani harmóniáját. Csak mint virágszőnyeg kaphatott itt helyet, mint a Vauxban alapított és Versaillesba telepített gobelingyár termékeinek utánzata. És mint a balusztrádok, terraszok öreiként felállított örökzöld fák dísze.

De ballusztrádra, terraszra ebben a királyi parkban és kastélyban nem állíthatták örnek a polgári gránátalmát vagy oleandert, ide a legszebb levelű, legszebb virágú, legkedvesebb illatú és legszebb gyümölcsű örökzöld illett, a narancsfa. A versaillesi narancsház (97.

97. kép. XIII. Lajos kastélya Versaillesban, elől a narancsház. (Silvestre metszete nyomán.)

kép) nem volt ugyan az első, de szerepe ma is benne cseng Versailles világhírében. Kétségtelen, hogy Középeurópában a narancsfa és a citromfa ettől kezdve lett divatos és a narancsvirág innen hódította meg a középeurópai ízlést.

Maga a narancsfa, éppen úgy mint a citromfa messze keleten honos és melegebb éghajlat szülötte, sőt már Európában is hosszú történelmi multra tekinthetett vissza XIV. Lajos korában is. Itáliában és Spanyolországban már régóta ültették s a költők közül nem Goethe az első, aki szépségüket megénekelte. XIV. Lajos is tulajdonképpen dél pompáját akarta Versaillesbe varázsolni a narancsfákkal és legalább nyáron a déli kertek pompáját akarta elhomályosítani a vedrekben kihelyezett narancs- és citromfákkal.

A citrom és a narancs igazi hazája, az a föld, ahol a citromok virágznak és a sötétzöld lomb közt az aranynarancs tündöklök, India. Ott van a terjedési központja az egész *Citrus* nemzetségnek, a Himalája délkeleti oldalán ma is vadon nőnek különféle citrom- és narancsfajok. Mikor és ki fedezte fel hasznukat, szépségüket, megmondhatatlan. Bizonyos azonban, hogy már évezredekkel Kr. e. Már a szumir korszakból találtak Nippurban citromszerű növényi emlékeket és régóta ismerték az egyiptomiak is, akik *kitri*-nek nevezték az első *Citrus*-fajt s a latin *Citrus* tulajdonképpen az egyiptomi *kitri* ellatinosítása.

A világtörténelem színpadára ez az ősi citromfaj Nagy Sándor ázsiai hadjáratával (334—324 Kr. e.) jutott, mint sok más indiai társa. Nagy feltűnést kelthetett Nagy Sándor katonái között az akkor már Perzsiában is ültetett növény s eleinte perzsa almának nevezték gyümölcsét. Így nevezte Theophrastus is, aki ennyit tudott róla: „Média és Perzsia sajtós, savanyú növényi termékei közt találjuk egyéb mellett a méd vagy perzsa almát. Ennek a fának olyan a levele, mint az andrachnéé (*Arbutus andrachne*) s miként a körtének és a galagonyának tövisei vannak, ezek simák, nagyon hegyesek és erősek. Almaszerű gyümölcsét nem eszik, de, mint levele is, nagyon kellemes illatú s a ruha közé rakva, elűzi a molyokat. Orvosságnak is használatos. A fa legjobban díszlik könnyű, nedves földben és egész éven át gyümölcsözik. Egyszerre van rajta érett és éretlen gyümölcs, valamint virág.”

Theophrastus sovány leírásából is kiderül, hogy a régi citromfaja még nem termett olyan leves gyümölcsöt, mint a ma ismert citrom. Ezt az ősi citromfajtát, amely legközelebb áll a vadon termő alakhoz, a tudomány ma *Citrus medica* var. *prisca* néven különbözteti. A rómaiak már jól ismerték ezt a citromfát és gyümölcsét. Ír róla Vergilius, Plinius és Dioskurides. Vergilius (70—19. Kr. e.) először hasonlítja a gyümölcsét aranyalmához és először ajánlja a levét ellenméregnek. Tulajdonképpen ezzel kezdődik a citromlé használata. A perzsák azért vették a szájukba, hogy kellemessé tegyék a lehelletüket. Plinius közli, hogy keleten agyagvedrekbe ültetik s úgy szállítják Rómába. Részletesen leírja a gyümölcsöt és hasznát Galenus (131—200): „A kitriónnak nevezett méd alma három részből áll: a közepén lévő savanyú leves részből, a savanyú részt körülvevő húsos részből és a kellemes illatú, fűszeres héjből. Utóbbi nagyobb mennyiségben fogyasztva nehezen emészthető, ellenben apróra reszelve és kis mennyiségben elősegíti

az emésztést. A savanyú, ehetetlen középső részt ecetbe teszik, hogy azt erősítse. A húsos réteg sem nem savanyú, sem nem fűszeres,

98. kép. A cedro-citrom képe Volkamer *Nürnbergische Hesperides* című munkájában, 1708-ban.

ecettel és halmártással eszik.“ A IV. században már Siciliában és Nápolyban is ültették a szabadban s Palladius 380-ban részle-

tesen leírja az ősi citromfa gondozását és azt a használatát, amelyre a vastag kérgű citromfajták ma is alkalmasak, t. i. az ilyenek kérgét akkor mézbe mártották, ma cukorba főzik s ez a *citronnát* néven ismert édesség. Mint más gyümölcsöket, ezt is gyakran különféle alakú agyagkorsóba dugták fiatal korában, a fejlődő gyümölcs később felvette a korsó alakját s ekkor az agyagburkot széttörték.

Valószínű, hogy a rómaiak már a használatra alkalmasabb *Citrus medica* var. *cedro* alakot ismerték (98. kép) s később egyre újabb és újabb fajták kerültek elő keleten, amelyek leves béle egyre vastagabb, kérge pedig egyre vékonyabb lett. Ezek közül különösen a kellemes illatú *ethrog* tartja fenn a régi *cedro* emlékét, amelyet Indiában és a zsidók vallási szertartáshoz használnak. Indiában hajdan a máglyára lépő özvegy *ethrog*ot tartott kezében, a zsidók sátoros ünnepükön ma is *ethrog*ot tartanak a kezükben. Ma a legtöbb *ethrog*ot Korfu szigetén termesztik s szinte az egész világ korfui *ethrog*ot használ.

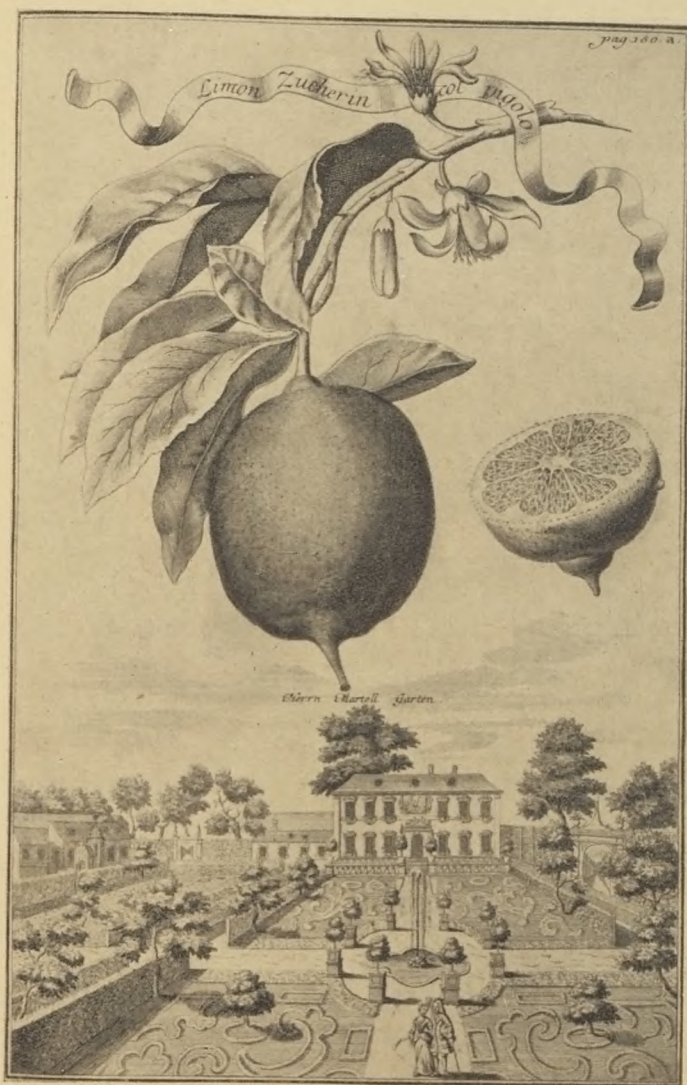
A ma általánosan használt *citrom* (99. kép) indiai neve *limu* s a tudomány is *Citrus medica* var. *limonum* néven különbözteti. Ennek származéka az olasz *limone*. Azonban sem Francia-, sem Német-, sem Magyarországon nem honosodott meg ez a név, noha mindenütt történt erre nézve kísérlet, hanem Középeurópa országai-ban a *citrus*-ból alakított *citrom* az általánosan használt neve. A *limu*-t, vagyis a mai közkedvelt citromot sem a rómaiak, sem a korai középkor nem ismerte. Úgy látszik, hogy későbbi nagy elterjedését a mohamedán antialkoholizmusnak köszönheti. Ennek következménye az üdítő italok előtérbenyomulása a mohamedanizmus hódításai nyomán s az üdítőitalnak kiválóan alkalmas levesbélű citrom elterjedése. Limonádé céljára kezdték termesztetni ezt a citromot az arabok s a X. században már Palesztinában és Egyiptomban, a XI.-ben Spanyolországban és Szicília szigetén is ültettek citromkerteket. Olaszországban a renaissance korában lett divatos itallá a *limonata* s az olasz születésű *Mazarin* a XVII. században Franciaországban is meghonosította a limonádé fogyasztását. A limonádéárús helyiségek *limonadier* néven lettek ismertté. Később kiszorították divatból a cukrászdák és kávéházak.

Ma a citrom az egész világ kedvelt fűszeres gyümölcse, Európát pedig Itália látja el citrommal, hol legészakabbra a Gardató mellett termesztik a citromot, de már itt télen üvegtetőt raknak a citromfák fölé.

Az ókor a *narancsot* (100. kép) sem ismerte, csak a középkorban

hallunk Európában először a narancsról, amelyet a citrommal együtt az arabok hoztak nyugatra s itt Sziciliában ültették az első

99. kép. A citrom képe Volkamer *Nürnbergische Hesperides* című munkájában 1708-ban.

narancskerteket. De az arabok narancsa még nem az az édes ízű gyümölcs, amelyet ma narancsnak nevezünk, hanem a keserű

narancs, amelyet ma már inkább csak üvegházakban tartanak, vagy
 alanynak az édes narancshoz. A tudományban *Citrus aurantium*

100. kép. A narancs képe Volkamer *Nürnbergische Hesperides* című munkájában 1708-ban.

néven különböztetett narancs abban különbözik a citromtól, hogy
 faalakú (a citrom cserjetermetű), virága fehér (a citromé rózsas-

színű), gyümölcse mindig kerek (sohasem csúcsos a két végén, mint a citrom). A keserű narancsot *bigaradia*, az édeset *portogallo* néven szokták megkülönböztetni.

A narancs szó az ősi szanszkrit *nagruna* származéka. Mikor a szanszkrit *nagruna* eljutott a perzsákhoz, ezek a maguk szájaize szerint változtatták s lett belőle *narungcsi*, majd az arabok nyelvén *narancsi*. Ez a bizánci birodalomban *neránci* alakban módosult, de Itália megtartotta az arab *narancsi*-t, csak később kopott le a szó első betűje s az így támadt *arancsi* vándorolt Franciaországba, ahol a ma is használatos *orange* formálódott belőle.

Németben *Pomeranze* a narancs régibb neve s bármennyire nem hasonlít ez a szó a narancshoz, mégis annak származéka, csak hogy ebbe az átalakulásba belejátszott az aranyalma meséje is. Régebben az almaalakú gyümölcsöket mind almának nevezték s láttuk, hogy Theophrastus is mész vagy perzsa almának nevezte a citromot. A lovagkor a mondák aranyalmáját látta az akkor még ritkán Európába kerülő keserű narancsban vagy legalább arról nevezte el a ritka gyümölcsöt és az arab-olasz *arancsi*-ből az *aurantia* latin nevet készítette, amelyben benne van a *narancs* neve is, meg az arany latin *aurum* neve is visszhangzik belőle. A *poma aurantia* nyelvészetileg kétségtelenül torzszülött, de tovább is torzult s a németben *Pomeranze*, lengyelben *pomeranza* lett belőle. A tudomány is őrzi mai napig az *aurantia* szót a narancs *Citrus aurantium* nevében.

A lovagkori keserű narancs levele és virága nagyon erős illatú, de gyümölcsének húsa fanyar, héja keserű-fűszeres. Nyersen nem élvezhető, hanem csak úgy mint a cedro-citrom, vagyis cukorba főzve. Az édes narancs sokkal később, csak a XVI. század közepén és nagy kerülővel Kínából jutott Európába. Kínát tudvalevőleg a portugálok fedezték fel a tenger felől 1517-ben. Négy évtized múltán alakult Kínában az első portugál gyarmat-telep, amely egymás után szállította Európába az első kínai újdonságokat. A legelsőek közt volt az édes narancs is, amelyet hajdan sokáig *kínai almának* neveztek. Ennek emléke a német *Apfelsine*, vagyis Apfel von Sina.

Természetesen citromot és narancsot a lovagkorban csak a mediterrán terület legenyhébb vidékein ültettek és termesztettek, a közép-európai országok csak a gyümölcsöt ismerték, amely azonban akkor még nagy ritkaság volt. Magyarországon valószínűleg csak Mátyás király korában látták az első narancsokat és citromokat, aki Beatrix kívánságára rendszeresen hozatott asztalára Itáliából délgyümölcsöket, köztük narancsot és citromot is.

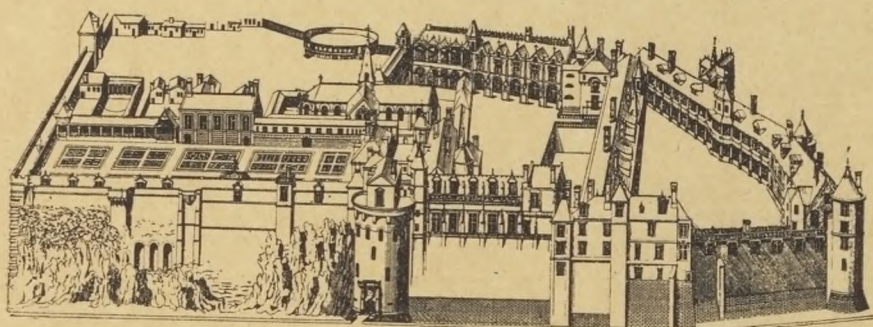
A XVI. században új korszak nyílik a narancs és a citrom európai történetében, Franciaországban elkészült az első narancsház s abban megjelentek vedrekben az első narancs- és citromfák a mérsékelt égöv hidegebb részében. Itália gazdagsága a XV. század végén felkeltette Franciaország irigységét, s VIII. Károly 1495-ben bevonult Olaszországba és ezzel Franciaország hosszú időre olasz befolyás alá került. „Károly itáliai művészei közt — írja Marie Luise Gothein — egy nápolyi kertészt is magával hozott, Pasello da Mercogliano-t, egy lelkészt, aki a lelki kertészkedést a földivel kapcsolta össze. Ez egy kis várkertecskét talált Amboiseban, középkori helyén a vár előtt. Károly kiszélesíttette a magas terraszt, hogy kertjét megnagyobbíthassa. Előbb kecses ráccsal és pavillonokkal kerítették, míg végül XII. Lajos oszlopcsarnokot építtetett köréje, mint Du Cerceau metszetén (101. kép) látható... Károly idejében a kertben a mértani virágágyak mellett és körül részben még gyümölcsfák állottak. Híre maradt olyan gyümölcsfák vásárlásának, amelyeket Pasello ennek a kertnek vásárolt. Azonban dél felé meglehetősen félreeső helyen a várkerttől, amely a magas terraszon már nem terjeszkedhetett, a király narancskertet készíttetett, az első egész Franciaországban, és az első narancsfa emlékére — ez természetesen még a keserű narancs volt — a bérlő minden évben narancságot nyújtott át a királynak.“

Az amboisei narancsház és általában a későbbi úgynevezett narancsházak még korántsem voltak mai értelemben vett üvegházak, hanem csak déli oldalukon nagy üveglakokkal és üvegajtókkal felszerelt pincék, ahol a narancs- és citromfák, valamint a déli örökzöldek — ahogyan akkor nevezték, olasz fák — teleltek. Ilyen a később épült híres versaillesi narancsház is (97. kép). Ma az ilyen növényházat hidegháznak nevezzük, mert benne télen legfeljebb öt fokig emelkedhet a hőmérséklet. Nagyobb meleg már ártalmas a narancs- és citromfáknak s általában mindazoknak az örökzöldeknek, amelyeket a hidegházban szokás teleltetni. Ezért nem telelnek jól és mennek hamarosan tönkre ezek a növények a fűtött lakószobában, ahol száraz a levegő és 20 fok a hőmérséklet, néhol még több is.

A francia példát csakhamar utánozni igyekezett egész Közép-európa s ha egyébre nem tellett, legalább nagy ablakokkal felszerelt folyosókat építettek a házak déli oldalán, hogy abban teleltethessék a narancs- és citromfákat. Schönbrunn történetében olvassuk, hogy egykorú feljegyzés szerint már a régi schönbrunni kastélyban, 1660-ban több mint 100 veder állott egy folyosón, amelyekben olasz fák és

növények teleltek. Kétségtelen, hogy így tartották az olasz fákat Lippay György idejében a pozsonyi primási kertben is. Bár Lippay János emlegeti a narancsházat, de könyvének negyedik, az olasz fáknak szentelt része nem készült el, vagy legalább nem jelent meg s így nem tudjuk, milyen narancs- és citromfákat tartott házában a pozsonyi primás. Másrészt szerencsére Heindel Ferdinánd katalógusban megtaláljuk az olasz fák neveit, s így, ha egyéb nem, legalább ez a néhány név bizonyítja, hogy a pozsonyi házak is már a XVII. század közepén narancs- és citromfákkal büszkélkedtek. Heindel katalógusának következő neveire hivatkozunk: *Citria malus*, *Mali Assyriae seu pomum Adami*, *Mali Aurantia*, mint narancs- és citromfák nevei; továbbá *Laurus*, *Myrtus*, *Palma dactylifera*.

101. kép. VIII. Károly kastélya Amboiseban, ahol az első narancsház készült.
(Du Cerceau metszete nyomán.)

Azonban nagyobb mértékben egész Középeurópában csak a XVIII. században terjedtek el a narancs- és citromfák, igazi divatjuk a XVIII. század, amikor már elmaradhatatlan tartozékai az úri háznak s a főúri kastélyok maguk látják el déligyümölccsel az asztalt és a konyhát. Ekkor már nagy a száma a különféle változatoknak és alakoknak s gazdag irodalom foglalkozik velük. Három kiváló díszmunkát névleg is ki kell emelnünk ebből az irodalomból. Egyik a már említett G. B. Ferrari narancsokönyve: *Hesperides sive de malorum aureorum cultura et usu libri quatuor*, amely még 1646-ban jelent meg Rómában s bizonyára ismerte már a két Lippay is. A másik a nürnbergi virágkedvelő orvos, a már szintén említett Johann Christoph Volkamer (1644—1720), híres kétkötetes munkája, amelynek első kötete 1708-ban következő különös címmel látott napvilágot: „*Nürnbergische Hesperides, oder gründliche Beschreibung der edlen Citronat-, Citronen- und Pomeranzfrüchte, wie solche in selbiger*

oder benachbarter Gegend recht mögen eingesetzt, gewartet, erhalten und fortgebracht werden, sammt ausführlicher Erzählung der meisten Sorten, welche theils in Nürnberg wirklich gewachsen, theils von verschiedenen fremden Orten dahin gebracht werden, in vier Teile eingetheilt und mit nützlichen Anmerkungen erklärt.“ Ebben a pompás munkában körülbelül 200-féle narancs és citrom leírását és fametszetű képét találjuk. Hasonló díszmunka francia nyelven csak a XIX. század elején, 1818-ban jelent meg RISSO tollából és POITEAU által készített színes képek tábláival. Címe *Histoire naturelle des Orangers*, s ez a harmadik a régi narancsos könyvek között.

A XVII. és XVIII. század narancsházainak legkiválóbb nevezetessége a *bizarria* volt (102. kép). Ez a különös, levelében, virágában és gyümölcsében a narancs és a citrom keverékének látszó növény NÁTO, firenzei orvos szerint, aki 1674-ben *Florentina phytologia observatio de Malo Limonia-Citrata-Aurantia Florentiae, vulgo la Bizarria* címmel értekezést írt róla, narancs és citrom egymásraoltásakor különös véletlen folytán 1640-ben támadt a PANCIA TICHI-család kertjében. Ma oltási hibridnek nevezzük az ilyen keverékeket s a növényvilág legfurcsább emberi alkotásai közé soroljuk, amelyeket a tudomány *chimérá*-nak nevezett el. Rejtélyüket azonban csak 1907-ben tisztázta WINKLER, aki paradicsom és fekete ebszőlő oltási hibridjét állította elő, amely a tudományban a *Solanum tubingense* nevet viseli.

Magyarországon ugyan nem termett olyan díszmunkákat a narancskultusz mint nyugaton, azonban a XVIII. század második felében már országos a híre a budai királyi palota, az ESTERHÁZY-ak esterházi, a GRASSALKOVICH-ok gödöllői, a PÁLFFY-ak királyfalvi, a HARRACH-ok királyhidai, a KEGLEVICH-ek kistapolcsányi, az ORCZY-ak pesti, a FORGÁCH-ok szécsényi narancskertjeinek, és VESZELSZKI ANTAL 1798-ban ezt írja a citrom- és narancsfákról: „már ma nemcsak külföldön, hanem nálunk is a pompásabb kertekben, úgymint Sopron és Németújhely között Drausburkon a gr. Herbeville kertjében igen szépeket láttam, és egyebütt is ennek előtte 32 esztendővel.“

Nagyon jellegzetes szokás fejlődött ki a XVIII. század nagy narancskultuszának hatása alatt Egerben. Itt gr. BARKÓCZY FERENC (1710—1765), aki a XVIII. század közepén 1744—1761-ig ült az egri püspöki székben s onnan a hercegprimásiba emelkedett, a püspökkert részére többszáz narancs- és citromfát szerzett, amelyek természetesen méltó feltűnést keltettek. Eger és környékének köz-

ismerten díszkedvelő népe ettől kezdve szemet vetett a szép fákra és végül a püspök megengedte, hogy a násznép a régi rozmaring helyett olasz-mintára narancs- és citromágakkal díszítse magát. Ez a szokás Egerben a XIX. század végéig divatban volt.

102. kép. A bizarria (narancs és citrom oltási keveréke) képe Risso és Poiteau *Histoire naturelle des Orangers* című munkájában 1818-ban.

A XIX. században a közlekedési eszközök tökéletesedése, a vasúti gyors szállítás lehetővé tette, hogy a déligyümölcs, narancs és citrom olcsón és frissen jelenhessen meg a közép-európai piacokon, minek következtében a narancsházak lassanként elvesztették érdekességüket s ma már csak régi idő emlékeként tartanak még itt-ott néhány narancs- és citromfát. Új versenytársak is jelentkeztek, így a

Kínában régóta ismert, de Európában csak újabban figyelemre méltatott mandarin (*Citrus nobilis*), amelyből 1828-ban hozták Olaszországba az első cserjét, továbbá a néha fürtös gyümölcsű *grape fruit*, *shaddock*, vagy régi nevén *pompelmoes* (*Citrus decumana*), amely a Maláji- és Viti-szigeteken honos és nagy (de ilyenkor magános) gyümölcsének levét cukorral fogyasztják. Parkokban ültetik a szabadban telelő, de élvezhetetlen gyümölcsű *Citrus trifoliatá*-t.

A Franciaországban meghonosított orangerie azonban korántsem merítette ki a középeurópai ember öröktavaszhágyát, amely a középeurópai kertészet történetén vezérfonalként húzódik végig s elhozta ide előbb a mediterrán fűszeres herbákat a kolostorkertben, azután a lovagkorban a télálló mediterrán virágokat, később meghonosította a cserepes növényt, hogy télre pincében védhesse meg a déli virágot és fát, végül pedig külön házat épített a narancs- és citromfáknak. Még többre vágyott ezután a középeurópai ember, az öröknyárra, a trópusok sohasem múltó virágpompájára, — s felépítette az üvegházat, amelyben már nemcsak mediterrán, hanem trópusi növények is tarthatók. Ez már azonban tudományos és közgazdasági törekvések eredménye. A gyarmatai növényeit tanulmányozni akaró Hollandia nem sokkal azután, hogy Leidenben 1577-ben botanikus kertet alapított, 1599-ben felépítette az exotikus növények számára az első üvegházat is. Ezzel lehetővé vált, hogy a világ bármely tájáról elhozassák Európába a legkényesebb növényt is és itt felnevelhessék, termetében, virágában, bármilyen szépségében gyönyörködjhessenek. És lehetővé vált, hogy tél idején is virágot varázsolhassanak a lakásba, amikor kinnt mindent megdermesztett a fagy és a hó.

A XVII. században a gazdagabb országok követték a hollandi példát, a XVIII.-ban Bécs, majd Magyarország is. Schönbrunnban 1754-ben épült az első nagy üvegház, amely később történeti nevezetességre jutott. Magyarországon a XIX. század elején épült Kismartonban az első külföldiekkel vetekedő üvegház. A kismartoni park 1754-ben készült francia stílusban. Bükkfából készült rácsos kapu, művészi szökőkút, nagy tó, 11 kőszobor, fasorok, pázsittáblák, virágágyak és narancsligetek díszítették. A XIX. század elején 1805-ben herceg Esterházy Miklós (103. kép) megnagyobbította és angol parkstílusban alakította át a kertet (104. kép). Ebben az időben készült a 262 lépés hosszú rózsasor, az öntözőmű, amelyet a herceg maga hozott 1803-ban Londonból és az üvegház. A parkban ültetett fák és virágok s az üvegházban tartott növények számát 60,000-re becsülték.

A nagy üvegházról egykoru tudósítás 1830-ban ezt írja: „A... mulató háztól vezet egy ut az üvegházhoz, mely jobban az alsó részén vagyon a kertnek, ennek hossza valami száz, magassága pedig mintegy

103. kép. Herceg Esterházy Miklós.

hat ölnyi lehet, ebben többnyire csak citrom- és narancsfák vannak végig, melyeket az emberi munkásság és szorgalom kények szerint táplálván, oly termékenyek, mintha a természettől hozzájuk alkalmaztatott éghajlat alatt hoznák az ő gyümölcsüket, vannak azonban ezen üvegházban még más külső országi plánták és virágok is, láthatni benne szép külső országi madarakat mindannyi kalitkákban s

erre nézvest az egész üvegházat úgy tekinthetjük, mintha egy más éghajlatot a természetben látnánk. Ezen nagy üvegházzal össze vagy on mindjárt foglalva még egy más kisebb is, melyben nem külföldi fák s plánták vagynak ugyan, hanem tulajdon gyümölcsöző fánk s plántáink olyan mesterséggel tartatnak, hogy a természettől különb-kori gyümölcsözésekkel kecsegtetik a kíváncsiakat, s amidőn a zordon tél a szabadban lévő plántáinkat megemésztí és gyümölcsfáinkat leveleiktől is megfosztja, akkor itten a gyümölcsfákat legnagyobb termékenységükben láthatni és más növények s különböző virágok a legszebb tavaszt képezik.“ B ö h n i s c h M i h á l y, akinek ezt a kéziratban maradt feljegyzését Szombathelyen őrzik, még azt is elmondja egyebek között, hogy a parkba szabad volt a belépés, „kiki bátran bemehet, mikor tetszik, azon szabásokat megtartván, melyeket a vár mellett levő bemenetelnél olvashatni“.

A nyolc részből álló üvegház gazdagságáról Pauer Arnold alábbi képet festi: „Az 1. házban különböző forróvívi növényeket tartottak: *Musa*, *Dracaena*, *Lamortophyllum*, *Ravenala*, *Hernandia*, *Ficus*, *Pandanus*, *Bambusa*, *Strelitzia*, *Cecropia*, *Cycas*, *Nelumbium*, *Carolinia*, *Hypomanne*, *Laurus* stb. volt benne. A 2. házban főként nagy példányokból álló ausztráliai és fokföldi növények, különösen *Magnoliá-k*, *Leptospermum*, *Melaleuca*, *Metrosideros*, *Acacia*, *Mimosa*, *Casuarina*, *Eucalyptus*, *Sophora*, *Cletra*, *Pomodoris*, *Sideroxylon* stb. voltak. A 3. háznak két nagy narancsosztályát tükörfalakkal és szobrokkal díszített terem választotta el egymástól; mindkét osztályban különféle fajta szép, egészséges, különböző nagyságu narancsfá volt, melyek közül csak a nagyobb példányok száma 300—400 lehetett. Kisebb példányok nyáron a szabadban, egy térségen díszlettek. A 4. házban ismét főként ausztráliai és fokföldi növények voltak, de csak kisebb példányok, mint *Protea*, *Erica*, *Diosma*, *Camelia*, *Bucco*, *Passerina*, *Phyllica*, *Banksia*, *Brunia*, *Fabricia*, *Taxus*, *Daphne*, *Pittosporum*, *Magnolia*, *Paeonia*, *Corchorus* stb. Az 5. ház egyik részében körülbelül 200, részint virágzó, részint kellemes illatu *Pelargonium*-ot, a másikon pedig csak kövér s bevonó, szövedékes növényeket tartottak, többek közt *Crassulá-t*, *Mesembryanthemum*-ot, *Cotyledon*-t, *Cacaliá-t*, *Sedum*-ot, *Cactus*-t, *Sempervivum*-ot, *Stapeliá-t*, *Aloé-t*, *Euphorbiá-t*. A 6. házban a legnemesebb gyümölcsfajokat nevelték, még pedig évfolyamonként elkülönítetten négy csoportban; csak ananászokból 400 darab érett évente; a négy osztály mindenikének *fenékalját* exotikus növények díszítették, az előrészen pedig plantarium volt, ahol majdnem mindenféle ismert külföldi növényt tenyésztettek s évenként több példányban sokasodottak. A 7. házban részint gyümölcsöket és virágokat, részint más szüleményeket neveltek. A 8. ház tisztán gyümölcsstermelésre szolgált.“

Miként már B ö h n i s c h leírásából kiderül s Pauer szavai részletesebben elmondják, a kismartoni üvegházban nemcsak exotikus növényeket tartottak, hanem gyümölcsöket és virágokat is neveltek a tél folyamán, ahogyan ma mondjuk, hajtatást is végeztek, hogy az asztalt tél folyamán is elláthassák friss gyümölccsel és a lakást friss virággal. Miként Európában a citromfát is a rómaiak kezdték el vedrekben dísznek használni, azonképen a hajtatás is római találmány.

S miként az első narancsházat a franciák készítették, azonképen a hajtatót is a franciák újították fel és hozták divatba.

A hajtató kétségtelenül római találmány. A császári Róma eleinte úgy elégítette ki tél idején zöldség- és virágszükségletét, hogy Egyiptomból hozatott friss árút. Ámde Tiberius császár kezdeményezésére csakhamar áttértek Rómában az üvegházi termelésre. Plinius így vezeti be természetrajzában az ugorkáról szóló fejezetet:

104. kép. A herceg Esterházy-család kismartoni palotája a XIX. század első felében. (Rohbok metszete nyomán.)

„Cartilaginei generis, extraque terram est cucumis, mira voluptate Tiberio principi expetitus. Nullo quippe non die contigit ei, pensiles eorum hortos promoventibus in solem rotis olitoribus: rursusque hibernis diebus intra specularium munimenta revocantibus.“ Ez magyarul körülbelül azt jelenti, hogy húsos természetű és a föld fölött terem az ugorka, amely Tiberius császárnak különösen kedvelt eledele volt, egyetlen napon sem hiányzott asztaláról, mert függőkertjeit kerekeken tölték a napra, zord időben pedig ismét az üvegfalak mögé. Nincs okunk, hogy Plinius szavaiban kételkedjünk és önkényesnek tekintsük Tiberius császár nevének kiemelését. Ilyen korszakos újításokat csak császárok, királyok és más hatalmasok szoktak divatba hozni. Minden körülmény valószínűvé teszi, hogy

a rómaiak üvegházi növénykultúrái Tiberius császár korába nyulnak vissza.

Hogy a növényhajtás nem maradt Tiberius ugorkáinál, hanem csakhamar egyéb növényeket is hajtottak a császári Rómában, könnyen érthető és adatszerűleg bizonyítható. Seneca írja egyik levelében: „Némely ember még télen is rózsára vágzik, a liliomokat télen langyos vízzel és mesterséges meleggel virágzásra bírja, noha ezek a virágok a természet törvényei szerint csak tavasszal jelennek meg.“ Martialis epigrammáiból tudjuk, hogy a rómaiak szőlő és gyümölcsfák hajtásával is foglalkoztak. Egyik epigrammájában ezt olvassuk: „Az én szobám, kedves barátom, télen jéghideg, nincsen egyetlen egész ablaktáblája és maga Boreas felmondana ilyen lakást. A te gyümölcsfáidnak jobb a sorsa, azok csillámból készült táblák mögött állanak és a déli nap barátságosan besüt rájuk.“ Másutt: „Hogy a téli hideg ne ártson a bimbószínű szőlőfürtöknek, Bacchus ajándékainak, átlátszó drágakövekkel védik meg azokat.“

Mint ezekből a sorokból sejthetjük, Róma nagy pazarlást folytatott a növényhajtással és idővel olyan fokra fejlesztette a téli kertészkedést, hogy majdnem fölöslegessé tette az egyiptomi téli behozatalt. Martialis mondja el a következő esetet: „Midőn egy hajó a büszke Nilus országából tél közepén Rómába jött, hogy a császárt rózsákkal megörvendeztesse, az egyiptomi hajó kapitánya azt találta, amint a városba lépett, hogy hazájának virágai csekélynek látszanak a Rómában télen virágzó és illatozó virágok pompájához képest, mert mindenütt ilyeneket látott gazdag bőségben, ahová lép-teit irányította.“

A császári hatalom bukásával és Róma elszegényedésével természetesen a római üvegházak is elpusztultak. A római kultúrát megmentő középkori szerzetesek a maguk lefokozott igényeihez szabták a kertészetet is, abban tehát ilyesminek nem juthatott hely. De a növényhajtás emléke a középkorban sem veszett el, hanem időről-időre megújult. Hol a mondákban, ahol a csoda nyitja tél fagyában virágzásra a rózsát. Hol a régiek gazdasági munkáinak kivonatolásaiban, amelyek a középkorban a gazdasági tudománynak legfőbb írott forrásai. Konstantinos Porphyrogenetos rendeletére is készült ilyen céllal kompiláció a régi görög és római szerzők gazdasági munkáiból s ez Geoponica néven terjedt a középkorban és így maradt ránk. Ebben megtalálható a római növényhajtás emléke is: „Korai rózsáknak azokat nevezzük, amelyek kosarakban vagy fazekakban állanak és úgy bánnak velük, mint a tökökkel és ugor-

kákkal. A szabadban állókat akkor hajtadják, amikor akarják, azzal, hogy körülöttük két kéznyi szélességben árkot húznak és abba naponta kétszer meleg vizet öntenek.“ Ezek az utasítások több római szerző gazdasági munkájában és Plinius természetrajzában is megtalálhatók. A *Geoponica* világszerte elterjedt, arabra is lefordították s kétségtelenül ez a magyarázata annak, hogy a középkorban sem veszett ki a télen virágzó rózsá emléke, csak azoknak a századoknak nagy anyagi szegénységében kénytelen volt a „mennyországba“ és a legendákba húzódní.

A renaissance korában is szívesen kompilálták a régi római és görög szerzőket s a gazdasági munkákat és azokban a hajtatásról szóló részleteket is. A már többször említett Antoine Mizault, francia orvos is minden habozás nélkül írta le kertészeti munkájában a XVI. században, amit a hajtatásról a régiek tanítottak. Tudjuk, hogy Nadányi nagykesőn, a XVII. században, magyarra is átültette Mizault kertészeti munkáját. Természetesen a hajtatásról szóló részeket sem hagyta ki belőle: „Ha akarod, hogy minden hónapban rózsád legyen, — írja — minden hónapban palántáld, ganéjold és öntözd. De ennek helye nincsen a mi északi földünkben, különben van a meleg és mértékletes helyeken. Másképen szerzesz magadnak idején virágzó rózsát, hogyha kosárokból vagy földedényekben palántáld el és aképen bánssz vele, mint megírtam a tökök és ugorkák felől.“

Az ugorka és tök hajtatásáról pedig ezt olvassuk Mizault könyvében Nadányi fordításában: „Aki akarja, hogy idején érő vagy egész esztendőben is légyen ugorkája, a tökről írott részt nézze meg és amit ott elhagytam a földi edényekről, kosárokról és egyéb edényekről, mostani intéssel helyre viszem, tudniillik, hogy ő alája karikáskákat vethetni, hogy kisebb munkával, akiknek forgó kertjük van, amikor kívánnak, kivitessenek és be visszahuzassanak, befedethetjük egyszersmind általlátszó szerszámokkal, hogy mikor szél fú és hideg van, minden kár nélkül a napra kitehessük. Ilyképen Tiberius császárnak egész esztendőt által ugorkát vittek asztalára, melyet igen szeretett, amint megírta Plinius.“

Azonban Nadányi eme, Mizault nyomán írt szavaiból korántsem szabad arra következtetnünk, hogy Magyarországon, kívált Erdélyben már akkor ülték volna valamely módon a növényhajtatást. A magyar kertészetben járatos és eredeti adatokat közlő Lippay csak annyit ír, hogy a „szorgalmatos kertészek, hogy idején és újságul mind uborkájuk s mind dinnyéjük lehessen, ... idején és alól

lóganéjjal megtöltött barázdában vetnek.“ Magyarország akkor még szegény volt ahhoz, hogy olyan élvezetre jusson főurainak, amilyen hajdan a császári Róma gazdagjainak volt osztályrésze.

Más volt a helyzet Franciaországban. Ott a *La jos*-ok új életre hívták a császári Róma minden kényelmét és élvezetét s valósággá varázsolták a mondák örök tavaszát. Az *orangerie* felújítását már elmondottuk. A versaillesi narancsház *La Quinteny* felügyelete alatt állott, de ennél több is hárult XIV. *La jos* kiváló kertészére, ugyanis neki kellett ellátnia télen át gyümölcsökkel és virággal a király asztalát és termeit. Ebben az időben az üvegház már mindezt lehetővé tette s a modern növényhajtatás alapjait *La Quinteny* csakhamar megvetette. Ez a francia példa is mindenütt utánpótlásra talált, s Középeurópán át kelet felé haladva, eljutott a XVIII. század második felében Magyarországra is, ahol a főúri kastélyoknak elmaradhatatlan tartozéka lett ekkor az üvegház s abban a növényhajtatás. Mint elmondottuk, a tetőpontot ez a divat Kismartonban érte el az *Esterházy*-ak pompás üvegházában.

Nagyon érdekes, és a virágkultusz szempontjából nevezetes az a jelenség, amelyre ismételten utaltunk, hogy a középkorban a virág- és a gyümölcshajtatás emlékeként gyakran szerepel a legendákban a télen kivirító rózsza. Már a rózsáról szóló fejezetben felhívtuk a figyelmet arra, hogy a legendás rózsák, mint *Szent Erzsébet* és *Szent Dorottya* rózsái, télen virágzanak és azt is tudjuk, hogy a császári Róma virághajtatásának ezek a halvány emlékei már a középkorban eljutottak a szentek legendáival Magyarországra.

De keletkezett Magyarországon sokkal később, a XVIII. század vége felé is ilyen, a növényhajtatást mint csodás elemet felölelő monda. Ki ne emlékezne *Jókai Mór* írásaiban *Hatvani* professzorra, az ördögös debreceni professzor csodálatos lakomájára! A megcsúfolandó gazdag debreceni főbíróra, hogyan nagyobbodik *Hatvani* szerény lakása míg a vendégsereget kényelmesen befogadhatja, hogyan várja a vendégeket terített asztal, noha hideg a tűzhely, hogyan szolgálják fel libériás szolgák a fejedelmi lakomát, amint megnyílik az ebédlő ajtaja. De különösen nagy a meglepetés a kizöldülő falak és az indákról csüngő pompás gyümölcsök láttán. És mily nagy az elképedés, amikor egy-egy szépen fejlett ugorkát vagy tököt óhajtott egyik-másik hölgy indájáról leszakítani s ha ilyenkor férjeik mindig feljajdultak, hogy ne bántsák az orrukat!

A fentiek alapján bizonyára mindenki hamar rájön arra, hogy *Hatvani* csodálatos lakomája nem más, mint polgári átköltése a

középkori, hajtatással foglalkozó mondáknak. De már ilyen alakjában sem eredeti, hanem régi nyugati mondának alkalmazása a debreceni viszonyokhoz. Ugyanis a csodálatos lakóma mondája először *Albertus Magnus* nevével kapcsolatban fordul elő és pedig már a XIV. században. Ismerteti és magyarázza Ernst H. F. Meyer, a botanika kiváló történetírója *Geschichte der Botanik* című műve 4. kötetében.

„A II. Frigyes-sel szemben pápai befolyásra ellencsászarrá választott és már német királlyá koronázott Vilmos, Hollandia grófja, 1249 január 6-án Kölnben ülte meg védőszentjeinek, a háromkirályoknak ünnepét. Albertus-hoz is ellátogatott és magával vitte Utrechtbe, ahol új dominikánus kolostort szentelt fel. Így beszéli el ezt Johannes de Beka, XIV. századi krónikás, Utrecht püspökeiről és Hollandia grófjairól írott történetében. Semmi okunk tehát, hogy adatainak igazságában kételkedjünk. Csak ne irt volna még többet! Albertus, nagy mint varázsló, nagyobb mint bölcész, legnagyobb mint teologus, nagy és pompás lakomával vendégelte meg a királyt, és pedig tél közepén erős fagyban a kolostor kertjében. Amint a király leült, a kertben nyári meleg terjedt szét, a pázsit kizöldült, a fák kilombosodtak, megrakodtak virágokkal és gyümölcsökkel és ágaikon madarak szava zendült; az ételeket kiváló szépségű, ismeretlen ifjak hordozták fel, és így tovább. Amint azonban a király felkelt, mindez nyomban eltűnt és ismét beállott a szigorú tél. Albertus életéről ez az egyik főmese, amelyről többet írtak, vitatkoztak, tréfáltak, sőt komoly ítéletet mondtak, mint mindarról, ami valóban érdeme. Még újabb idők komoly kutatói is tényként akarják bizonyítani, például Brucker a szabad kertet melegházzá teszi és azt hiszi, hogy ezzel mindent megmagyarázott. Jourdain ténynek veszi ezt az adatot, amely napjainkban is rendkívülinek, akkor pedig varázslatnak tűnt, noha ilyesmi kevésbé a tudós varázsművészetéről, mint inkább a fizikában való jártasságáról tanuskodik. Szerencsére Jourdain nem volt természettudós és nem olvasta eredetiben a varázsunnepele leírását, mert ebben az esetben nehezen érthetnők meg ítéletét. Brucker magyarázatát sem erősíti meg Albertus-nak *De vegetabilibus* című műve hetedik fejezete, amely a növénytermesztésről szól; szó sincs abban üvegházról. De másutt azt írja Albertus, hogyha az ember idejében elköti a növényt, például a rózsabimbót, és ősszel ismét megoldja, szép őszi napon kivirágzik. Sőt hogy Hermes szerint az ilyen módon kezelt és embervérrel locsolt rózsabimbó télen már enyhe tűz mellett is felnyílik. Ezt ugyan maga nem próbálta, de amazt megerősítette a tapasztalat. Talán ez az alapja az egész kitalálásnak? Tomas de Cantiprato, aki sokat beszél az ördögösségről *Bonum univemale de apibus* című művében, és nagyra tartott mesteréről, Albertus-ról, vajmi bőven ír, a lakomáról mit sem tud. Hasonlóképen a régebbi krónikások sem. Petrus de Prussia sok fejezetet szentel életrajzában mindazoknak a csodáknak, amelyeket Albertus-ról költöttek, mind pedig azoknak, amelyeket valóban véghezvitt, de ezt a csodát nem ismeri. Senki sem tud róla egészen Johannes de Beka-ig és így hagyjuk meg az ő érdemének!”

Ennyit Meyer. Valami mindjárt első olvasásra feltűnik Meyer

közlésében, az, hogy Albertus szabad kertben vendégelte meg előkelő vendégét. A magyarázat igen egyszerű: Beka idejében, a XIV. században még nem ismerték az üvegházat. De az örökzöld növényekkel díszített kertet már igen. A költők ékes szavakkal énekelték meg a déli és keleti paradicsomi kerteket. Albertus a tudós alaposságával írta le idézett munkájában a középkori díszkert elméletét s mert ahhoz Itáliában szerezte az ismereteket, szerepelteti leírásában az örökzöld fákat is. Beka kortársa az olasz Boccaccio-nak, aki — mint elmondottuk — örökzöld kertbe vezeti a firenzei társaságot. Ezek szerint a kölni csodás lakoma korszerűen elképzelt varázslat volt. Aki ismeri a kertészet történetét s tudja, hogy a hajtátás emléke sohasem tűnt el teljesen a középkorban sem, semmi rendkívülit nem talál benne.

A későbbi századokban olyan fejlődésen ment át a kertészet, hogy a XVIII. században ez a lakoma-monda is nagy mértékben módosult. Mert a csodák is követik fejlődésükben a műszaki ismereteket s így történt, hogy a XVIII. században a csodás lakomák üvegházban játszódnak le. A Hatvani-ról költött mondákat a német Faust-mondákra szokták visszavezetni s Heinrich Gusztáv azt is megállapította, hogy a Hatvani-mondák nem népmondák, hanem debreceni diákoknak, tanult és olvasott embereknek kis részben komoly, legnagyobb részt azonban tréfás ötletei. A csodás lakomáról szóló mondának a fentiekben történeti ősforrásait is ismertettük. Hogy a XVIII. század nyolcvanas éveiben keletkezett Hatvani-mondák közül a csodás lakoma mondájához az akkoriban a főúri üvegházakban divatossá vált virág- és gyümölcs-hajtátás adta a korszerűséget, kétségtelennek tekinthetjük. Hogy a debreceni diákok mely forrásokat használtak a mondához, nem tudjuk; ismerték-e Plinius-t, Nadányi-t, nem kutatjuk, az azonban bizonyos, hogy Hatvani csodás lakomájának ugorkái történetileg Tiberius császár ugorkáitól erednek.

Miként a Hatvani-mondák csodás lakomája is mutatja, a XVIII. század második felében a hajtátás iránt a polgári osztályban is fellépett az érdeklődés és csak természetes, hogy valamely leegyszerűsített alakjában a polgári körök is megvalósították. A polgári házakban nem tellett külön nagy és díszes üvegházra, de vannak a hajtátásnak olyan egyszerű módjai is, amelyek bármely polgári lakásban megvalósíthatók, ahol elég fényt ad a szobának az ablak. Különösen a jácint hajtátása terjedt el ebben az időben a polgári házakban.

A jácintot a török telepítette a kertbe s mint török virág terjedt el Európában a XVI. és kivált a XVII. században. Ugyan a *Hyacinthus* név ókori hagyaték, Plinius kétszer is említ természetrajzában *hyacinthus* nevű növényt, de bizonyos, hogy a régiek más virágot neveztek *hyacinthus*-nak. „A *hyacinthus*-hoz két monda fűződik, — írja Plinius — egyik szerint annak az ifjúnak gyászát őrzi, akit Apolló szeretett, a másik szerint Ajax véréből támadt, mert virágának erei úgy futnak, mintha a görög A és I betűket akarnák leírni.“ Ennek nyomán nevezték az újkorban a kerti szarkalábat *Consolida Ajacis*-nak, hogy azonban Plinius korában is ez lett volna Ajax virága, nem valószínű, mert másutt ezt írja Plinius a *hyacinthus*-ról: „A *hyacinthus* leggyakoribb Galliában és ott sötétvörös szín festésére használják. Hagymaszerű gyökerét jól ismerik a rabszolgakereskedők, mert ha édes borral rakják fel, nem jelentkezik a fanosodás.“ Egyes kutatók valamelyik *Gladiolus*-t sejtik a régiek *hyacinthus*-a alatt.

Bármilyen legyen azonban az ókori *hyacinthus*, azt már tudjuk, hogy a középkor végén a felújuló növénytani érdeklődés a gyöngyikékre ruházta ezt a nevet s a XVI. század füveskönyveiben is a *Hyacinthus* az Európa országaiban közönséges gyöngyikék gyűjtőneve. De Busbecq már idézett sztambuli levelében 1554-ben kétségtelenül a kerti jácintot említi, amely a tudományban a *Hyacinthus orientalis* nevet viseli. Mint a többi török virág, ez is gyorsan terjedt a főúri kertekben s kedves illata miatt mindenütt szívesen foglalkoztak vele és hamarabb megkedvelték az alsóbb társadalmi osztályokban is.

A jácintkultusznak, miként a tulipánkultusznak is, Hollandia lett a XVII. század elején a központja s időközönként a jácint annyira előtérbe lépett a divatban, hogy még a tulipánt is háttérbe szorította. Még a XVII. században divatossá lett a jácint hajtatása is. Erre könnyen rávezette a virághagymatenyésztőket ez a körülmény, hogy a jól telelt jácinthagyma nagy készséget mutat a hajtásra s mihelyt egy kis nedvességhez jut, nyomban kihajt.

„Hogy idején virágozzanak a narcissusok és hyacinthusok, és télen is jól megmaradjanak, — írja Lippay — főképen ha tél előtt kikelnek levelei, csináltass nékiek deszkából egylábnyi magosra olyan formára, amint az ágyacskák vannak, feneketlen ládákat, tedd reájuk, azután felül fedd be deszkákkal, azokra rakj bőven meleg lóganéjt, de úgy, hogy a virágokra ne essék a ganéj, és mikor télbe a verőfény szolgál, avagy meleg idő vagyon, vond félre a ganéjt egy kevésbé és nyisd ki a felső deszkákat, hogy érhesse a virágokat a napnak sugára. De éjtszakára és mihent hideg akar lenni, mindjárt

megint befedjed, szépen megvirágoznak alatta a virágok; ezt cselekedheted egész kikeletig, míg a hideg tart. Ha pedig azt akarod, hogy a télben is narcissusod és hyacinthusod legyen, tégy ősz előtt egynehány gyökeret valami edénybe, télben tartsd meleg szobában és néha-néha megöntözzed, kivirágzik és szép illatot ad."

105. kép. Jácinthajtatás üvegben.
(C. Reiter nyomán.)

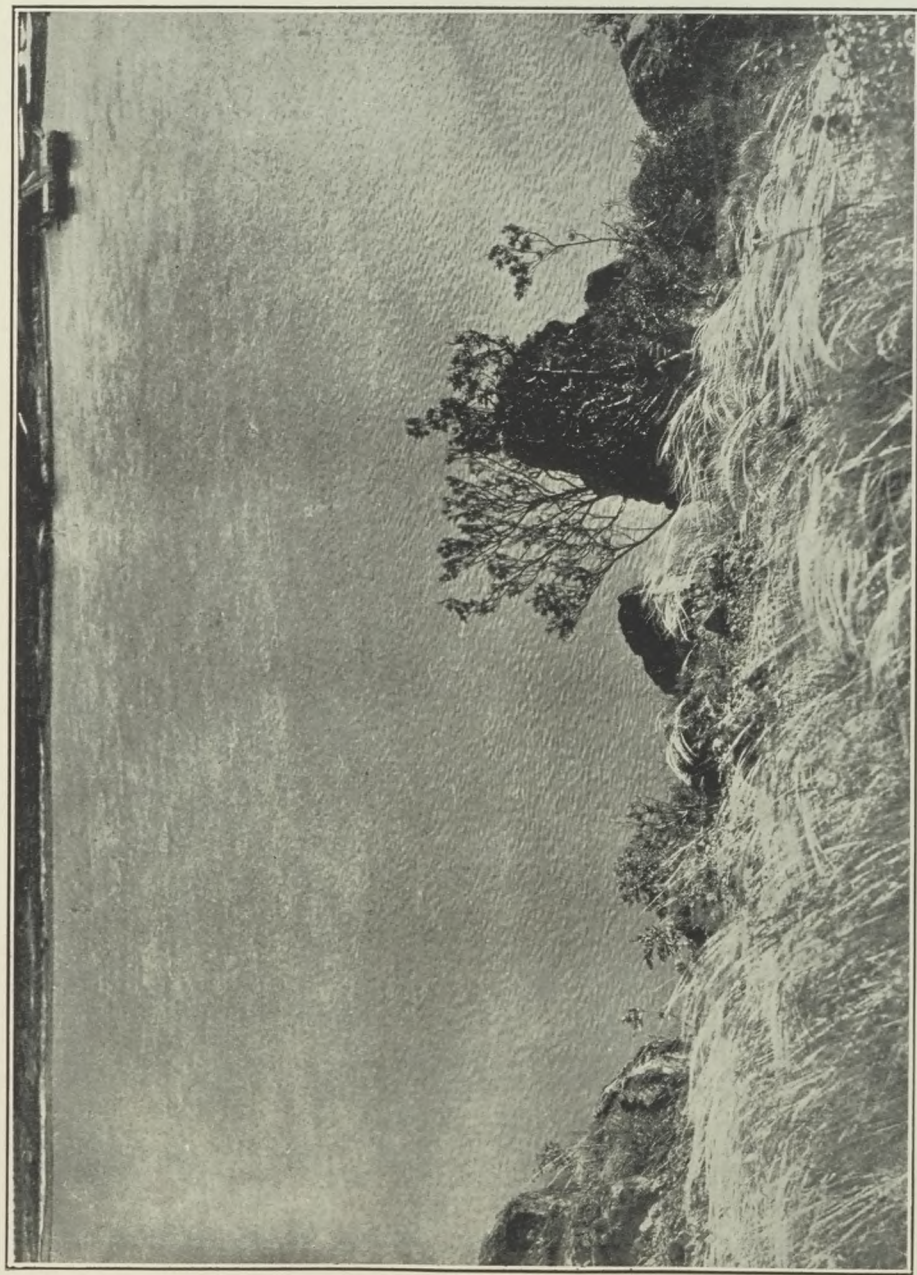
A jácint szobai hajtatásához használt üveget (105. kép) és a szobai jácinthajtatás néhány — ma exotikus neven ajánlott módját — magyarul 1824-ben ismerteti Szabó József már említett, németből fordított kertészeti munkájában.

„Végy 6 vagy 8 colnyi üveget, melyeknek szája olyan legyen, hogy a hagyma rajta beférjen. Ez az edény vízzel teletölődik, mely vízhez adhatsz egy kevés salétromot és egy kevés szénport is, az elsőt azért, hogy ingerelje, a másodikat azért, hogy a rothadásnak annál tovább ellentálljon. Ezen vízben félig kell a hagymának fürödni s az edényt, míg a virágzó szár nem kezd hajtani jó helyre kell tenni, hogy meg ne faggyon, mihelyt pedig kezdődik, be kell vinni a meleg szobába és olyan helyre kell az ablakhoz tenni, hogy a levegő és a nap érje. Ekkor a vizet is szükséges gyakran újítani, de vigyázva, hogy a gyökereket meg ne sértsük. Az is megkívántatik, hogy az üvegnek alul még volna egy lyuka, mely be lenne dugva, és feljebb mint a közepén, ismét volna egy más lyuk hogy tölcser által azon a vizet beleönthetnénk a nélkül, hogy a hagymát megbolygatnánk. Ha az első virágzás elkezdődik, az edényt megint hidegebb helyre kell vinni, hogy az első virágocskák hamarabb le ne hulljanak, míg az

utolsók ki nem fakadtak, és hogy a piramis formája meglegyen.

Ezen virágót még más plántákban is, úgymint kalarábében, céklában stb. el lehet tartani... Először a kalarábéről. Vágj el alól, ahol gyökeret vert, egy darabot a kalarábé tarsolyából olyan formán,

Árvalányhajrét a nagyvarosi Ördöghegyen ; háttérben a Duna. (Pénzes A. felvétele.)

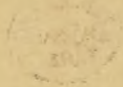

amilyen vastag a jácint hagymája, azután vágd ki a belit vigyázva, hogy a külső héját meg ne sértsd. Ezen kalarábét azután madzaggal kösd körül, akaszd fel a szobába az eleibe és a lyuk tetejéig vízzel töltsd meg s tedd bele a hagymát, valamint az üvegnél mondtuk. Másodszor a cékláról. Ezt, ahol a levélsomó kezdődik felül, vagy ha vastag, a közepén vágjuk el, és kilyukasztjuk s a hagymát beletesszük.“

Szabó József orvosdoktor még más módjait is leírja a jácint hajtásának, de legyen elég ennyi. Csak azt akartuk vele bemutatni, hogy a XVIII. század végén és a XIX. elején már a polgári körökben is szívtében kedvelték a virághajtást és a szobában szívesen foglalkoztak vele az ügyes női kezek. Mert akkor még maguk gondozták és maguk nevelték a polgári családok „a szobába, kivált télen által szoros helyre szorított virágos kertecske“ virágait és igyekeztek azok titkait megismerni.

13. Árvalányhaj.

Az európai virágkultusz első naturalisztikus korszaka a lovagkor volt. Azóta ez az elem nem tűnt el egészen sohasem a virágkultusból, de a következő korszakokban nagy változások érték. Mind a kolostorkert délről származó, mind a lovagkor nagyrészt középeurópai virágai egyre inkább háttérbe szorultak s helyüket mind több idegen virág foglalta el. A barokk kor olyan propagandát csinált a török virágoknak, mint talán soha más korszak valamely nép virágkultuszának. Majd a rokokó szinte egészen elvonult az idegen fákkal ültetett parkokba, még szívesebben a növényházak üvege mögé, s legszívesebben a narancsvirág illatában és szépségében gyönyörködött.

Mindez bizonyos értelemben elszakadást jelentett a természettől és az élettől. Hová lett annak a Clusius-nak emléke, aki az Alpokban járt és a rétekről hozott nem egy kertbe telepített virágot! A XVIII. században üvegházban nevelték a virágot és a gyümölcsöt s többnyire olyat, amely idegen világrész, idegen klíma szülötte, vagy ha a szabad ég alatt is felnevelhető, akkor legalább olyankor érlelték, amikor a természet a szabadban pihenni kényszeríti teremtményeit.

De már ugyancsak a XVIII. század útnak indította az új jelszót is, amelynek jegyében a XIX. század mozgalmái futottak. Rousseau fogalmazásában ez a jelszó: Vissza a természethez! A szerencsétlen Mária Antoinette már idegennek és nagynak érezte Versailles-t és visszavonult a természetet és falusi egyszerűséget utánzó Kis-Trianonba, Angliában pedig szinte nyom nélkül kiírtották a francia stílusú parkokat és a természetet utánzó, a kontinensen angolnak nevezett parkokat telepítettek. A tulipán történetéről szóló részben elmondottuk, miként úzte ki ez a korszak a kertekből a barokk tulipánalakokat s miként indult meg a tulipán egyszerűsítése. Ez természetesen nem volt magában álló, elzárt jelenség, hanem az egész virágos kertre és annak minden virágára kiterjedt.

Röviden úgy mondhatjuk, hogy a virágkultusz mindenestől

egyszerűbbé vált. Ez annyit jelent pontosabb meghatározásban, hogy kispolgári izlésűvé lett, ahogy akkor és a múlt században mondták, elnépiesedett. Az egyszerű házikertekben még virítottak a régi kolostorkerti, majd a lovágkorban meggyarapodott egyszerű virágok és herbák, a természet is évről-évre virágdíszbe öltözött s a polgári osztály előtérbenyomulásával ezek az elemek vették át a vezetőszerepet a virágkultuszban.

A XIX. század polgári virágkultusza ezek szerint két elemből áll, egyik a népiesség, amely azonban a XIX. században mindig kispolgári stílust jelent, a másik a természetesség, amely azonban most nagy mértékben különbözik a lovagkor vallásos naturalizmusától, nem a hit, hanem a tudomány viszi benne a főszerepet, az a tudomány, amely nagyon jellemző maradt a XIX. században mindvégig s a század második felében, amikor a biedermeier kispolgáriasságot felváltja a nagykapitalizmus, teljesen maga játszotta a főszerepet, a természettudomány.

A népieskedő és természettudományi virágkultusz multszázadi történetének három fejezete van s ezeket kell még elmondanunk az olvasónak magyarországi vonatkozásaiban, hogy teljes legyen a képünk a magyarság virágairól. A XVIII. század végén és a XIX. elején a természet virágainak felfedezése és azok népies irodalmi feldolgozása a virágkultusz legfőbb jelensége, a XIX. század közepén megindul az újonnan meghódított virágok kertészeti kiaknázása, megjelennek az újabb és újabb hibridek, végül a század végén és a XX. század elején, mint még korunkban is bizonyos mértékig teljesen technikai teljesítménnyé válik a kertészkedés és a virágkultusz, a természettudomány diadalt arat a virágon, de egyszersmind elszakítja éppen onnan, ahol a XIX. század virágkultusza valamikor gyökerezett, a természettől.

A XVIII. század utolsó negyedében nagyon élénk botanikai munkálkodás indult meg Magyarországon is, és kiváló elmék igyekeztek részben tudományosan feldolgozni a magyar növényeket, köztük természetesen a magyar föld virágait is, másrészt a tudományos növénytani eredményeket beolvasztani a magyar nyelvkincsbe. Egymás után jelentek meg Csapó József, Molnár János, Földi János (1755—1801), Grossinger János (1728—1803), Benkő József, Veszelszki Antal munkái, amelyek nagy lépéssel vitték előbbre a magyar flóra, ebben a magyar kerti flóra ismeretét s igyekeztek a növénytani ismereteket széles körben terjeszteni.

A botanika még mindig orvosi kezekben van s a táblabíróvilág népiesítő botanikusai is főként még a középkori hortus sanitatis-ok folytatását jelentő renaissance-kori füveskönyvek mintájára írták munkáikat. Ilyen például Csapó József (1734—1799) munkája is, az *Uj füves és virágos magyar kert*, melyben mindenik fűnek és virágnak neve, neme, ábrázatja, természete és ezekhez képest különböző hasznai értelmesen megjegyeztetnek. A Németországban tanult Csapó (106. kép) hosszú ideig, 32 éven át volt Debrecen főorvosa, ahogy akkor mondták, fizikusa s munkája annyiban is egészen régi-módi, hogy alig-alig írja le a növényt, inkább mindenféle, az irodalomban szereplő vagy szerepelt nevével jellemzi.

Földi János, Molnár János (1728—1804) és Benkő József (1740—1814) a növények nevezéstanában munkálkodtak. Ez talán nem látszik első tekintetre fontosnak, ámde ne feledjük, hogy a modern növénytannak egyik főpillére Linné nevezéstana. És a lineánus nevezéstan meghonosításában kétségtelenül Benkő József törekvéseit tekinthetjük alapvetőnek. Körülbelül az ő munkájuk eredménye a *növény* szó útnak indítása, amely a német *Gewächs* fordításaként Gyöngyösi nyomán mint *növetény* kezdte meg pályafutását. Eddig is többször láttuk, milyen fontos szerepet játszott Benkő a virágok magyar neveinek történetében s itt külön is ki kell ezt az érdemét emelnünk.

Nagyon érdekes és kevésbé méltányolt botanikusa ennek a kornak Veszelszki Antal, akiről azonban semmi egyebet nem tudunk, mint amit sok egyéni feljegyzéssel és Vas Gereben-énél nem kisebb táblabírói humorával teletűzdelt munkájában maga hagyott ránk, s amelyek alapján Alföldi Flatt Károly igyekezett felderíteni élete rejtélyét. Valószínű, hogy váci gazdatiszt volt, de bizonyos, hogy sokat utazott s Magyarország flóráját nagyon jól ismerte, sokkal jobban, mint említett kortársai, vagy Diószegi. Ismerte a magyar flóra modern kutatásának megindítóját, Winterl Jakab egyetemi tanárt. Az aranyesőről (*Laburnum anagyroides*) írja: „Itt nálunk Pesten a mi földünkön dr. Winterl úr kertjében láttam legelőször, ahonnét Pest városának selyembogarak, vagyis eperfák, másként szederfák inspektora, Stolz János magot kapván, a maga kertjében magról számos növényeket szaporított, amelyekből nekem is jutott egy kérésemre. Ezt én két esztendei ápolgatásom után, mivel innét Vácra költöztem, Schulz János budai kalmárnak átaladtam.”

Veszelszki az első azok között, akik a népiességet nemcsak

a régi magyar irodalomból és a szótárakból merítette, hanem valóban megfigyelte a népet, a népies szokásokat és megfigyeléseit pontosan

106 kép. Csapó József, Debrecen főorvosa a XVIII. század végén.
(Trtina András festményéről készült metszet nyomán.)

fel is jegyezte. Munkája, *A növényplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagyis fa- és fűszeres könyv*, amely 1798-ban

látott napvilágot, mint maga írja a címlapon, szintén főként német füveskönyvek nyomán készült: „melyben azoknak deák, magyar, német, franc, cseh és oláh neveik, külső, belső és közhasznáikkal egyetemben Matthiolus-ból s más több fa- és fűvésztől származóakból a közrendű hazafiak kedvéért szálanként egybeszedettek.“ Abban is régimódi munka, hogy nem használja a már Benkő által magyar viszonyokra alkalmazott linneánus tudományos nevezést, hanem ragaszkodik a régi latin nevekhez, noha ugyanakkor Benkő magyar és más modern nemzeti neveit is átvette munkájába. Viszont az első olyan magyar növénytan, amely részletesebb leírást közöl a magyar növényekről s ezek bizonyítják, hogy jó növényismerő volt. Példának álljon itt a sziki lapu (*Statice Gmelini*) leírása. Ezt a növényt Veszelszki *Been album seu Limonium* néven közli, magyarul szerinte *lemonya*, vad cékla. „Itt nálunk Magyarországon csak az igen székes réteken, kivált a nagyiványi, hortobágyi, nádudvari határokon legbővebben láttam teremni, és a levelei is olyak, mint a vad cékláé, a korója vékony, gömbölyű, mezitelen és másfél arasznál nem magasabb, de ágas a teteje, amelyen apró veresellő virágozók ülnek, a gyökere pedig piros.“

Egyéni és humort sem nélkülöző stílusára nézve szolgáljon például az a megjegyzése, amelyet a magyar sáfránytermesztésről közöl: „A napkeleti sáfránnyal majd igen felér a mienk, csak az a kár, hogy a föld népe nem igen törekszik a sáfránytermesztésre, de mindazonáltal láttam én Magyarországon itt-amott egynéhány szorgalmas parasztasszonyokat, kiknek példáit méltó volna követni. Ilyen volt Tilajban a Somogyi Gergelyné, Baltavárott a Lencsés Józsefné stb. Mindezekből megtetszik nyilván, hogy jó volna a sáfrány termesztéséről holmi előkalauzoló módokat megemlíteni, talán lehetne többeket is annak bővebb termesztésére ébresztgetni. De annak most megírása nálamnál szabadabb embert kíván, azért most csak megemlítettem, mert a bokros plántok országában sok van még hátra, amelyek körül kell foglalatoskodnom, hogy tollam orrával azokon általm menjek. Hanem ha a jövőendő esztendőbeli kalendáriumba betenném, talán tehetnek, ha mint szükön is valami csekély orvoslást. — Ha! ha! — e csak ha —“

A népszerűsítő botanikai törekvésekkel egyidőben és párhuzamban indultak meg és haladtak a florisztikai kutatások is. Ezek központja az egyetem volt, amely előbb Nagyszombatban székel s ott 1770-ben orvosi karral gyarapodott, amelyen a felsőausztriai származású Winterl József Jakab (1739—1809) kezdte meg a

növénytani előadásokat és tervezett botanikus kertet, majd 1777-ben átköltözött Budára s végül 1784-ben Pestre, ahol a botanikus kert fejlődése is nagyobb lendületet vehetett. Winterl szorgalmasan

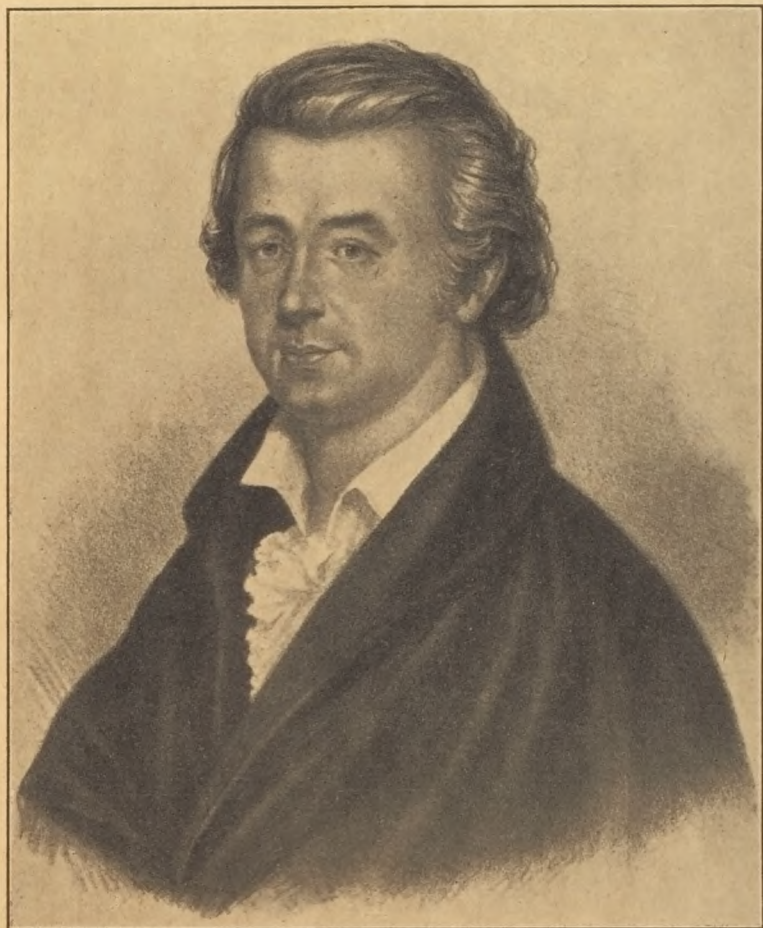
107. kép. A pompás keserűfű (*Polygonum floridum*) képe Waldstein és Kitaibel magyar flóraművében 1802-ben.

gyűjtötte a magyar flóra növényeit s ő különböztette meg először *Polygonum floridum* néven a magyar puszták egyik jellemző és szép virágú növényét, amely most is kedvelt vadvirága a fővárosi virágpiacnak (107. kép).

Nagy lendülettel folytatta ezt a munkát az egyetemen Winterl

utóda, Kitaibel Pál (1757—1817), aki Máramarostól az Adriáig bejárta az országot és mindenütt növényeket gyűjtött, s azokat a botanikus kertben is bemutatta a magyar közönségnek. Kétségtelenül

108. kép. Kitaibel Pál. (A M. Orvosok és Természetvizsgálók IX. nagygyűlésének 1864-ben megjelent munkálatai könyomatú táblája nyomán.)

az ő érdeme, hogy a vadvirágok szépsége elismerést nyert Magyarországon is, ahol valóban nem vagyunk híjában szép vadvirágoknak, de mindeddig senki sem látott azokban mást, mint gyógyszert a nyavalyák ellen. Kitaibel (108. kép) nagy naturalizmusa olyan új törekvés volt a magyar kultúrában, amely csak lassan hódította meg a magyar közönséget. Híres munkája, amely a külföldi szak-

körökben általános elismerést aratott, a mecénásával, gróf Waldstein-Wartenberg Ádám Ferenc-cel kiadott *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae* (1802—1812) Magyarországon a megértetlenség miatt nem talált méltó fogadtatásra s hosszú időbe került, míg a magyar közönség érdeklődni kezdett a magyar flóra és a vadvirágok iránt.

Az első kerti virág, amely magyar föld szülötte, magyar ember

109. kép. A szőlőmályva (*Kitalia vitifolia*) képe Waldstein és Kitalia magyar flóraművében, 1802-ben.

felfedezése és magyar kéz ültetése, a Kitalia által a Szerémségben gyűjtött és a berlini Wildenow által a kiváló magyar tudósról elnevezett szőlőmályva (*Kitalia vitifolia*). Mikor Kitalia meghalt, a kegyelet ezt a szép fehér vagy halvány rózsaszín virágú mályvát (109. kép) ültette sírjára az azóta megszüntetett váci-úti temetőben és Cserey Farkas, császári és királyi kamarás Erdélyben krasznai kertjében a Kitalia emlékezetére állított kő mellé szintén a róla nevezett szőlőmályvát ültette. A pesti botanikus kertben ma is ez a szép virág fogja körül Kitalia Pál-nak, a magyar virágok első magyar szerelmesének kőoszlopra állított mellszobrát.

A Kitaibel-lel tetőző tudományos és a Debrecenben fejlődő népiesítő irányt Diószegi Sámuel (1760—1813) igyekezett összefoglalni és közös mederbe terelni Fazekas Mihály-lyal írt munkájában, a *Magyar füvészkönyv*-ben, amely Kitaibel nagy munkájának bevégezése előtt, még 1807-ben látott napvilágot s ezért és mert szerzőjének botanikai ismeretei vajmi szűkkörűek voltak, a maga korához képest sem adott helyes képet a magyar flóráról. Azonban célját annyiban mégis elérte, hogy felkeltette az érdeklődést a növénytan és a magyar flóra iránt azokban a körökben is, amelyek eddig csak a primitív hasznót keresték a növényvilágban.

A XIX. század népszerűsítő költői és írói, kivált eleinte, mind Diószegi könyvéből tanulták a növények és köztük a virágok, vagy legalább nevük ismeretét. Diószegi könyvét használták a virágnyelvek szerzői, ebből tanulta a növényismeretet Petőfi Sándor, aki azonban mint igazi népies író, Moesz Gusztáv megállapítása szerint csak 34 növénynevet használt „összes” költeményeiben, hasonlóképen Tompa Mihály, aki a biedermeier virágregékkel legjobban népszerűsítette a virágok szeretetét a magyar közönség körében, és a *Magyar füvészkönyv*-ből szerezte az első növényismereteket Jókai Mór is, aki azonban már nem maradt egész életére népies irányú írónak, később idegen munkákat is olvasott s ennek köszönhető, hogy — mint szintén Moesz Gusztáv kimutatta — műveiben 600-nál több növényfajnak nevével találkozunk. Ez már természetesen nem „népies”, hanem irodalmi növényismeret.

A vadvirágok iránt keltett érdeklődésnek eredménye, hogy a városokban lassanként helyet kapnak a csokrokban és koszorúkban a pompás kerti virágok mellett a szabad természet, a magyar puszták és erdők szerényebb és hagyományok által még nem szentesített virágai is. A városi nép ezeket részben maga gyűjti a kirándulásokon, részben pedig virágos kofák szedik és hozzák a városba, ahol, kivált szűkös időkben, nagy a keletje a vadvirágoknak is.

A virágos kofák (110. kép) főként a főváros közvetlen környékéről, de mert itt egyre jobban fogy a virág, néha messze tájról is szállítják az árút. Pénzes Antal pontos adatokat közölt a budapesti virágos kofák által árult virágokról s feljegyzéseiből figyelemre méltó alábbi néhány jelenség:

„A származáshoz hasonló bizonytalanság tapasztalható a virágok neve körül. Nem számítva a legközönségesebb fajokat: rózsa, nefelejts, szegfű, krizantémum, barka, páfrány, hóvirág, ibolya, encián, nem ismerik a virágok neveit, de annál inkább szeretik elkeresztelni őket üzleti szempontból előnyös nevekre: mimóza néven árulják pél-

dául a *Helichrysum arenarium*-ot (homoki gyopár) és *Galium verum*-ot (tejoltó galaj), fagyöngynek a *Loranthus*-t, aranyvirágnak a gólyahirt, erikának a *Polygonum floridum*-ot, encia, encián néven a *Gentiana pneumonanthe*-t, ruksznak a *Ruscus*-t, gyöngybarkának a *Salix rosmarinifolia*-t. A többi vadvirágot csak szép mezei virág néven, vagy például a *Dipsacus*-t, *Carlina*-t kóró néven árulják.

110. kép. Festett szalmavirágokat áruló utcai virágárús asszony Budapesten 1932 január havában. (Rosemberszky Ö. felvétele.)

Az eladott virágok tömege fajok szerint nem egyenlő, az egyes időszaknak megfelelően. A vadvirágok közül a hóvirág, ibolya, gyöngyvirág, kankalin, gólyahir, tárnics, fakín van nagy tömegben. A hóvirágból becslés szerint a hathetes időszak alatt körülbelül 30,000 bokrétát körülbelül 1.200,000 virágszállal adnak el. A *Ruscus aculeatus*-ból is óriási tömeg kerül piacra, különösen halottak napja körül, körülbelül 1—2 vagonra tehető a súlya.

A rokokó érzelmessége támasztotta fel a lovagkori rajongást az őszi lomb iránt, amelynek valamikor Balassa Bálint adott szép kifejezést, a mulandóság hangján énekelvén:

Őszi harmat után,
Végre mikor aztán
Fujdogál a hideg szél,
Nem sok idő mulván
Sárgul hulldogálván
Fáról a gyöngye levél:
Zöld erdő harmatját,
Piros csizmám nyomát,
Hóval lepi be a tél.

Hasonló hangulatot sokszor megénekeltek a klasszikus iskola és a népies iskola költői is, akik így divatba hozván az őszt és az őszi lombot, a közönség is csakhamar szeretetébe fogadta és szobájában vázába állította.

Az utcán a városi virágos kofák ősszel különféle színes lombot árulnak. Gyakran galagonyát termésével, leggyakrabban azonban szömörécét (*Rhus cotinus*). De nevét egyik sem tudja, mind csak így kínálja: Őszi lombot tessék, szép, piros őszi lombot! A világutazók szép képet festettek a japáni és a kanadai őszi-ről. Mindkét helyen a juharfák lombjának őszi színváltozása tette világhírűvé az őszi erdőt. Nálunk legszebb a szömörce- és a vörösgyűrű (*Cornus sanguinea*) őszi lombja. Mindkettő kiváló dísz a Magyar Középhegység cserjéseinek s a szömörce különleges déli jelleget ad a magyar őszenek.

Magyarországi története megérdemli, hogy néhány szóval megemlékezzünk róla. A szömörce néhány faja már az ókorban ismeretes volt s például a cerszömörce (*Rhus coriaria*) szolgáltatta az egyik legfontosabb cserzőanyagot, amely később keleten a *sumach* nevet kapta. Ezzel készült a világhírű szattyán és kordován. Idővel a *Rhus cotinus*-t is használni kezdték cserzésre s mint szumachpótló nevezetes szerepet játszott a Balkánon és Magyarországon. A hazai szömörécét főként Zala- és Veszprémmegyében szedték s miként Grossinger és Veszelszki feljegyezték, Bécsbe is szállították. Erdélyben nem honos a szömörce, ott romániai árút használtak. Ezt Benkő József 1796-ban megjelent *A középajtai szkumpia vagy esmeretesebb nevén ecetfa és annak kordovány bőr készítésére való haszna* című dolgozatából tudjuk. A XVIII. század második felében meg akarták honosítani a szömörécét Erdélyben s Benkő elmondja, hogy „amaz érdemes és munkáiról esméretes néhai jesuita pap, Fri-

valski János, szerzett oláh szkumpiát és ahhoz alkalmas helyen eresztett a vajdahunyadi uradalomban". Minthogy azonban ezek a honosítási kísérletek nem jártak gyakorlati eredménnyel, Benkő említett dolgozatában a „középajtai szkumpiát“, vagyis az Észak-amerikából hozott s akkoriban terjedő ecetfát (*Rhus typhina*) ajánlotta. De téves alapon, mert az ecetfa nem való az ajánlott célra, legfeljebb húsos virágzatát teszik ecetbe, honnan nevét kapta.

A Magyarországról külföldre is szállított szömörce, amelyről azonban Benkő-nek nem volt tudomása, mint fa is értékes. Az asztalosiparban fisetfa, visetfa, fustel, fustik és „bois jaune de Hongrie“ a neve s exotikus sárgafák helyett használják.

Orvosi növény is volt a szömörce. A magyar származású Kramer János György, akiről már megemlékeztünk az akácfa történetében, 1738-ban értekezést tett közzé, amelyben a szömörce levelét a kinin pótlására ajánlotta abban a nehéz időben, amikor sok akadályba ütközött a kinin megszerzése. Zsoldos János, Veszprém vármegye orvosa klinikai kísérleteket végzett a szömörccével, de nem a levelekkel, hanem a kéreggel s Bécsben 100 arannyal jutalmazott dolgozata 1815-ben *Historia corticis Rhus cotini cum observationibus clinicis* címmel látott napvilágot. Kísérletei alapján különféle betegségek orvosságának ajánlotta a szömörceét.

Mint díszcserje is figyelmet érdemel a szömörce s termésbugájáról Franciaországban parókafának nevezik. A XVII. század közepén kertekben is kezdték ültetni, de északibb vidékre nem való, mert már Németország keleti részén is majdnem minden télen elfagy. Nálunk erre azért nincs szükség, mert a természet bőven kínálja s aki gyönyörködni kíván benne, akár parókájában, akár őszi piros lombjában, a Magyar Középhegység területén majdnem mindenütt megtalálja.

Télen át természetesen a szalmavirágok csokrai foglalják el a virágárus kosarakban a legnagyobb helyet. Erre a célra a homoki gyopárt, a *Carlina vulgaris*-t és szíki laput használják a *Xeranthemum annuum*-on kívül. A homoki gyopárból nagyon izléses kis koszorúkat is kötnek. A szalmavirágokat gyakran megfestik vörösre vagy sárgára, esetleg kékre vagy zöldre. A szín megválasztásában semmiféle természetesség sincsen. Nagyon kedvelik a festett és szalmavirágnak tekinthető mácsonyát is (*Dipsacus fullonum*).

A Péntes által közölt névsorban 177 növényfaj szerepel, ezekből 93 a vadvirágok száma, a többi kerti virág. Hogy azonban ezek a virágok nem a nép számára díszlenek sem a mezőn, sem a bokrétaban, hanem a városi ember multszázadi naturalisztikus divat-

ját akarják kielégíteni, hamarosan szembeötlik annak, aki ismeri a falusi kiskerteket és temetőket, s néha egy-egy vasárnap megtekintette, hogy mivel díszíti magát a nép, mikor templomba megy, vagy bármi okból ünneplőbe öltözködik. A falu otthon a maga körében ma is ragaszkodik ősi, középkori, kolostorkerti „virágaihoz“, a szagos mediterrán füvekhez, mentához, rozmaringhoz, isten fájához, már a rózsát is csak az használja, aki „kivetközben“ van. A városi piacokon árult virágok között a falu virágainak nyomát sem leljük, Pénz és jegyzékéből is joggal hiányzik a rozmaring, isten fája stb. A szabad természet virágai nem voltak és nem is lesznek soha népies (falusi) virágokká.

Ezt bizonyos tekintetben még a ma már szinte nemzetinek tekintett *árvalányhajról* is elmondhatjuk, amely napjainkban szökén, büszkén pompázik a magyar cserkész kalapján is, s ahol cserkészeink megjelennek, mindenütt a magyar föld szeretetének meleg sugarait ontja. Úgy ismerjük és úgy ismerik külföldön is, ahová, kivált Angliába, nagy mennyiségben szállítják, mint a legjellegzetesebb magyar kalapdísz, amely a kalapon is a virágos magyar málok (XV. tábla) és puszták májusi bűbáját hirdeti hervadhatatlan emlékezéssel.

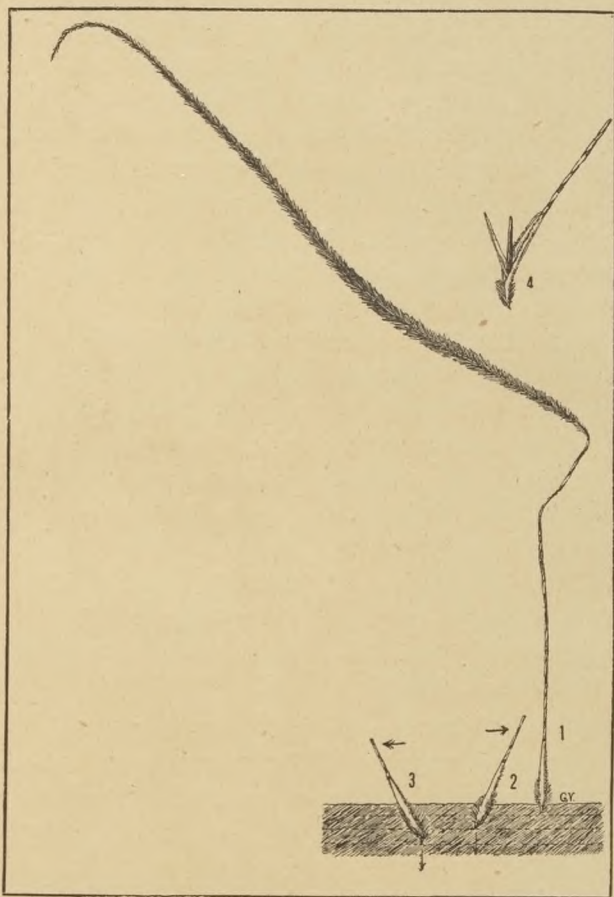
Árvalányhaj nevet hord annak a szikár fűnek bonyolult szerkezetű termése, melyre Linné 1753-ban a *Stipa pennata* nevet ruházta. Ez a növényfaj óriási területen honos: Európából betérjed messze Ázsiába, nyugaton pedig még Amerika napos preriéit is díszíti Újmexikóban, Texasban és Arizonában. A pontosabb vizsgálatok ezen a hatalmas területen sokféle alakját különböztették meg, egyedül országunk csonka határai között is legalább háromféle árvalányhaját találunk, melyeket ma *Stipa Joannis*, *stenophylla* és *dasyphylla* néven ismer a tudomány.

E sokféle árvalányhajnak azonban közös tulajdona forgónak nevezett termése (111. kép), mely lényegileg három részből áll: a füvekre általában jellemző szemtermésből s az ezt borító két levélből és pedig a kisebb és vékonyabb pelyvából és a nagyobb, fent 10—40 cm hosszú alsó részében csavart, közepén térdalakban hajlított, felül tollas szálkába futó toklászból. A száлка felső, nagyobb, tollas része repítő készülék; ha megéri, a szél könnyen magával ragadja a bugából s a nagyfelületű, de rendkívül könnyű tollas rész révén hosszabb ideig röptí a levegőben.

A forgó alsó része: a toklász, a pelyva és a kettő közé zárt szemtermés, súlyánál fogva horgonyszerűleg lóg a repítő részen. A toklász töve hegyes tövisben végződik, mely leszálláskor nyomban utat üt

a szemtermést rejtő toklásznak a talajban. A toklást alsó felén felfelé álló serték borítják. Ezekkel horgonyozza magát a földbe, sőt a toklász hegye a szél lengetése következtében e serték révén mindig mélyebbre

111. kép. Az árvalányhaj forgója (1) a földre száll s a szél döntése (2) következtében (3) mind mélyebbre furakodik (a nyilak a szélirány váltakozását jelzik). Fent (4) a szétnyitott pelyva és toklász között a szemtermés. (Csapody Vera rajza.)

és mélyebbre nyomul a talajba. Ugyanis a visszafelé álló, rugalmas serték a forgó eldöntésekor egyrészt megakadályozzák, hogy a toklász kihúzódhasson a földből, másrészt ugyanakkor a talajba horgonyzott toklást az eldöntés ereje benyomja a földbe.

Ez a berendezkedés a leíró szavak gyengesége miatt első hallásra nem látszik valami nagyon hatékonnak. Valójában azonban

nagyon eredményes és a földre hullott forgó a legnagyobb könnyedséggel nyomul a talajba. Hogy milyen kiváló az ilyen, furakodónak nevezett berendezkedés, azt legjobban két körülményből ítéldhetjük meg. Az egyik az a közismert játék, melyet az egérárpa (*Hordeum murinum*) kalászával szoktunk űzni, mikor szomszédunk kabát-újjába dugjuk s amelyről a növény *murinum* nevét kapta, mert valóban egérszerű könnyedséggel furakodik előre. Alig mozdul szomszédunk karja s az egérárpa kalásza a rugalmas és előre álló szálkák, valamint azok visszafelé álló sertéi következtében már felnyomult a vállára, vagy a hónaljába. A másik szemléltető és egyszersmind bizonyító jelenség, hogy az árvalányhaj forgója nem egyszer az állat szőrébe gabalyodván, befurakodik a bőrébe is. Különösen veszedelmes a hire e tekintetben az árvalányhaj testvérfajának, melyet *Stipa capillata* néven különböztetünk, s amelynek forgója abban különbözik az árvalányhajétól, hogy a toklász szálkája nem tollas és jóval erősebb, rugalmasabb. Furakodásában éppen ezért higroszkópos csavarszerkezete viszi a főszerepet. Az Alföldön is sok bajt okozott a *Stipa capillata* forgója a juhokban s a mult század első felében, mikor nagy nyájakban legeltek juhok az Alföldön, számottevő károk keletkeztek az ilyen módon megkínzott és elpusztult állatok veszte következtében. A helytartótanács akkor az egyetemhez fordult szakvéleményért a Cegléd körül pusztító különös „járvány” ügyében s a feleletet Haberle írta meg, felvilágosítást adván a *Stipa capillata* forgójának szerkezetéről és érdekes viselkedéséről.

Az árvalányhaját sem a görögök, sem a rómaiak nem ismerték s mint annyi más, a régiek által figyelemre nem méltatott európai növény, a *Stipa pennata* is Clusius révén vonult be a botanikai ismeretbe, aki jól sikerült rajzát (112. kép) is közli pannóniai flóraművében, ahol *Spartum austriacum pennatum* néven írta le. Azt is elmondja róla, hogy ez a fűféle növény bőven található Ausztria és Magyarország mezein, így Baden hegyein és azon a hegyláncon, mely Badentől a Dunáig nyúlik, de legszebben nő Bécsújhely vadaskertjében. „Abunde hoc genus provenit in monte Badensibus thermis imminenti, totaque illa catena montium, qui inde ad Danubium usque procurrunt, praeterea ad silvulam Lachn, aliisque apertis et graminosis locis Austriae et Ungariae, sed omnium uberrime in Vivario illo Neapoli Austriae urbi contiguo, in quo uberius laetiusque provenit.”

Clusius felfedezése nyomán az árvalányhaj ismerete egész Európában elterjedt és általánossá lett, s ettől kezdve nemcsak a botanikai szakmunkákban látjuk viszont, hanem a kertekben is. Előbb

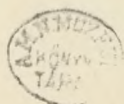

XVI. TÁBLA.

Istenek krizantémumot áldoznak a lótoszokon álló Buddhának ; VII. századi fal-
festmény a középázsiai Bezeklik egyik templomában. (Le Coq nyomán.)

csak a botanikus kertekben, később a ritka növényeket előszeretettel gyűjtő főúri kertekben, végül a kisebb házikertekben is. Természetesen kíváltk ott ültették a kertekben, ahol vadon nem terem, tehát Európa északnyugati vidékein. Kertészeti ismerete német kertészeti munkák révén még Magyarországra is eljutott, ahol pedig eleget termel belőle a természet. Nemrégiben megjelent magyar kertészeti munka, Lázár F. és Sávoly S. A jó mag és a helyes magvetés ezt írja róla: „Az árvalányhaj (Stipa). Akármilyen földdel megelégszik, csak meleg természetű, napos fekvésű legyen. Sajátos kórószálka (így!) alakú magva márciustól júniusig vethető kihűlt melegágyba, vagy szobában cserepekbe. A mag 0.5 cm vastagon takarandó alá és le kell azt nyomkodni. Csak 20—25 nap múlva kel ki. A kikelt és megerősödött palántákat kiültetjük.“

Mint láttuk, Clusius *Spartum* néven vezette be a tudományba. Akkoriban mindenféle szikár fűnek *Spartum* volt a neve. Később, mikor a fűfélék különböztetése is pontosabb lett, de már csak a XVIII. században, kapta azt a *Stipa* nevét, mely ma is használatos a tudományban. A *stipa* szó a görög *stüpeion* (stüpe) származéka és kócot, lenkócot jelent.

A nyugati nyelvekben többnyire innen vették költői és úgynevezett népies neveit is, ilyen a németben a *Mariensflachs*, *türkischer Flachs*, utóbbi talán annak emlékét is őrzi, hogy az

112. kép. Az árvalányhaj képe Clusius pannóniai flóraművében, 1583-ban.

árvalányhaj keletről és Clusius korában terjedt el a kertekben. A kócról vett hasonlat később szakállá módosult, így támadt a *St. Iwansbart*, *St. Prokopsbart* és *Joachimsbart*, valamint a romantikus mitológiai iskola hatása alatt a *Frau Harfenbart* neve. *Frau Harfe*, *Harke* vagy *Herke* a romantikus német mitológiában az az isten-

asszony, akinek egyebek között a len is védencei közé tartozik. Végül a már Clusius által használt *pennatum* neve él a *Liebfrauenhaar*, *Pfingsthaar*, *Wiesenhaar*, *Steinhaar*, *Federgras* és *Pfriemengras* alakokban.

A magyarban ismert árvalányhaj neve egészen különös eredetű és még különösebb módon került kapcsolatba a növényvel. Az árvalányhaj szó mint növénynev már a XVI. században megjelent a magyar irodalomban, de ekkor még egészen más növénynek volt a neve és csak a XVIII. század végén ruházták át a *Stipa pennatá*-ra. Az árvalányhaj nevet legelőször a már többször említett Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzékében olvasuk: *Adianton magnum*, *Árva leány haja*, később pedig: *Capillus veneris*, *Árva leány haja*.

A *Capillus Veneris* délvidéki páfrány s az árvalányhaj a *capillus Veneris* kifejezés szabad fordítása. Kétségtelen, hogy nem népies eredetű név, mert a Vénusz-haj (*Adiantum*

113. kép. Vénusz-haj (*Adiantum capillus Veneris*), eredetileg ezt a páfrányt nevezték árvalányhajnak. (Hegi nyomán.)

capillus Veneris nem honos Magyarországon és nem ültetik a kertekben sem (113. kép). Hogy Szikszai Fabricius maga készítette-e a latin név magyar fordítását, vagy más valaki, ma már nem állapítható meg. Az azonban bizonyos, hogy az árvalányhaj nevében az árvalány nem más mint *Venus*, még pedig egyszerűen *Venus vulgivaga*. Az *árvalány* szó illetően értelemben ma is használatos az irodalomban és a művészetben, előbbire idézhető Móricz Zsig-

mond hasonló című novellája, utóbbira pedig Zichy Mihály „Árva leány sorsa” című, 1886-ban készült és sokszorosításban közkezen forgó képe.

A régiek a *signatura-tan* alapján nevezték és használták az emberi hajszállhoz hasonlító növényeket *haj-nak*. Már az egyiptomiak ismertek *Izisz-haj* nevű növényt. Erről Plinius következőket írja természetrajza 13. könyvének 52. bekezdésében: „Juba írja, hogy a trogloditák szigete mellett a tengerben nő egy cserje, amelynek Izisz-haj a neve, korallhoz hasonlít és levéltelen; ha levágják, eltörik.” A görögök és rómaiak a hajszerű páfrányokat *callitrichum-nak* és *polytrichum-nak*, vagyis széphajnak és sokhajnak nevezték, ugyanis az ilyen páfrányokat, mint Plinius és Dioskurides elmondják, hajfestő és hajnövesztő szernek használták. Ugyancsak már Plinius és Dioskurides kétféle hajpáfrányt különböztetett meg, feketét, ez volt a ma *Adiantum capillus veneris* néven ismert páfrány, és fehéret, ez pedig ma *Asplenium ruta muraria* nevet hord a botanikában. Utóbbi Magyarországon is honos és rokonfajaival együtt ez a páfrány volt a régi magyarok hajnövesztő szernek használt árvalányhaja. Veszelszki Antal ezt tanítja róla: „*Adiantum aureum*, Capillus Veneris, magyarul Vénus haja, árvalány haja, németül Frauenhaar; azért nevezik így, mert ha lugban élnek vele, szép vastag haját nevel; a levelei hasonlítanak a koriánderéhez...”

A *fehér árvalányhaj* megkülönböztetése a név későbbi sorsában döntő fontosságú volt. Ugyanis mikor Benkő József, aki elsőnek igyekezett Linné rendszere szerint megkülönböztetni a magyar flóra növényeit, a Magyarországon akkor még névtelen *Stipa pennata* számára nevet keresett, a szép szőke tollas forgó alapján erre a növényre ruházta át a fehér árvalányhaj nevet s csak a „feketélő árva leány haja” nevet hagyta meg a páfrány-árvalányhajnak. Benkő újítását átvették a későbbi botanikai munkák is. Dioszegi-ék *Füvészkönyve* nyomán széles körben elterjedt az irodalomban és a nép ajkán.

Népszerűségét kétségtelenül a népies irodalmi irány költőinek köszönheti, első sorban Petőfi-nek, majd Tompá-nak. Előbbi mint a pusztá díszét vezette be a magyar költészetbe, honnan a magyar puszták osztrák rajongója, Anton Kerner révén mint *Waisenmädchenhaar* az osztrák és a német irodalomba is eljutott. Utóbbi, a Népregék érzelmes lelkű költője, a csendes esti szél bús leányaként eszményítette az árvalányhaját és — a szó eredeti jelentésével bizarr ellentétben — a hűség jelképévé avatta:

*Legények a leányhoz
Hogy hivek legyetek,
Bus Árvalány hajából
Bokrétát kössetek.*

Mint a népiesítő irodalom révén népszerűvé lett növény a XIX. században került a kalapra is. A régi magyarság férfi része természetesen nem hordott növényi díszet a kalapján, hanem csak állatit. A férfi, kiki a maga foglalkozása és társadalmi helyzete szerint, vadásztrófeát szerzett magának a süvegére, kócsagtollat, darutollat, vaddisznó agyaráat. Az alpesi vadász zerge szőrét stb. Mióta azonban az állati vadak megfogyatkoztak és a békés földműves foglalkozás irányítja a falusi divatot is, a férfi népség is a növényi díszhez fordult. Az alpesi vadászból turistavezető lett s mint ilyen havasi gyopárt tett a kalapjára; az alföldi legény sem talált már darutollat a lecsapolt mocsarakban, hát kalapjára tűzte az árvalányhaj bokrétát.

Manapság már egyáltalában nem érezzük az árvalányhaj nevében a szó tudományos történetét, hanem csak a népies kor költészetének romantikája és virágnyelve cseng benne. A régi korok magyar növénynevei, tekintet nélkül eredetükre, a XIX. században elnépiesedtek s a tudomány is mint népies növényneveket könyvelte el. A régi és a régi mintájára a táblabíróvilágban készített magyar növény- és kivált virágnevek népszerűségét azonban a kispolgári körökben nem a tudomány biztosította, hanem a virágnyelv, a biedermeier kor egyik legjellegzetesebb megnyilatkozása a virágkultuszban.

A virág mint jelkép természetesen nem a táblabíróvilág találmánya, amióta és ahol csak van virágkultusz, mindig és mindenütt volt virágszimbolika. Láttuk, hogy a középkor virágkultusza is ezen alapult, a bibliában emlegetett liliom és a római hagyományként őrzött rózsza vallási fogalmaknak lett jelképe s tulajdonképpen ma is a rózsza és a liliom az alapja az egész európai virágkultusznak.

A lovagkor már elvilágiasította a virágszimbolikát és a szerelmi költészetben gyakran alkalmazta. Ha a táblabíróvilág virágnyelvének történelmi előfutárát keressük, a lovagkor virágkultuszában találjuk meg s amit a margarétáról szóló fejezetben elmondottunk, az megvilágítja, hogy a szerelmi virágnyelv alapjait a lovagkor költői rakták le. A szerelmi dal, amely szintén gyakran használja a virágszimbolika képeit, tulajdonképpen szintén a lovagkorban gyökerezik, csak hogy akkor nem a kispolgári, hanem a lovagi körnek volt dala, ahogy irodalmi nyelven mondjuk, virágéneke. A középkor első felében a virág Krisztust vagy Máriát jelentette, a lovagkor a Madonnán át az imádott nő jelképévé világiasította a virágot s magyarban is a virág

szó mint női név maradt ránk legrégebb, már föntebb ismertetett oklevelekben. Az egyetlen, eredeti lovagkori alakjában fennmaradt virágének is, amelynek ismeretét vitéz Házi Jenő-nek köszönhetjük, aki nemrégiben közölte Gugelweitz János, soproni jegyző 1490-iki feljegyzése alapján, nem több, mint egyszerű hasonlat a szeretett nő és a virág között:

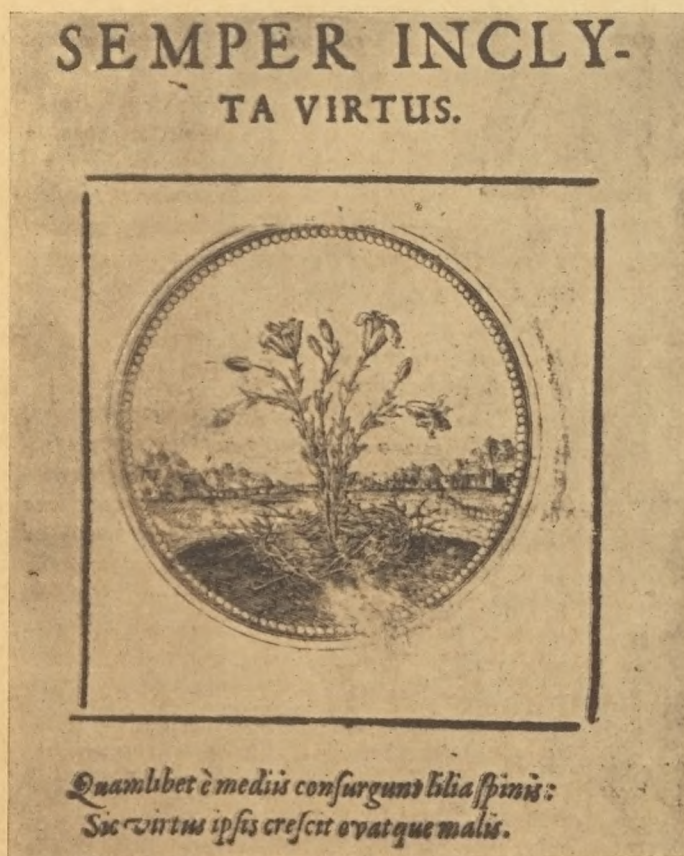
*Virág tudjad, tőled el kell mennem,
És te éretted kell gyászba elteznem.*

A virágének azonban csak a renaissance nagyobb erkölcsi szabadságával gazdagodott meg s ekkor lett irodalmivá Balassa Bálint költészetében. Viszont az ellenreformáció újból erkölcsi tartalmat igyekezett önteni a virágszimbolikába s így születtek meg a jézustársasági szerzetesek által készített erkölcsbotanikai művek, amelyek a már említett Lukás Martini *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzelein* című munkáján alapulnak. Mint említettük, Martini könyvecskéje 20 növényt sorol fel. Mindeniknek valamely erkölcsi jelentést tulajdonít s így az akkoriban közkedvelt koszorúfonást erkölcsi tanításra használja fel. A koszorúról szóló fejezetben felsoroltuk a Martini által említett húsz virágot, itt most az a feladatunk, hogy erkölcsi jelentésüket, vagyis az ellenreformáció erkölcsi virágnyelvét ismertessük. Ez Péchy fordításának szavaival következőképen hangzik:

1. Sárga fű (kankalin): az isten ígéjéhez és szolgálatjához való jókedv és szeretet,
2. szekfű: hogy az istent és szent ígét igazán ismerjük,
3. viola: istenhez való fűi félelem,
4. kék ivola (ibolya): alázatosság,
5. ciprus (ciprusfű): imádság,
6. maiorána: hálaadás,
7. csombor: az igaz hitnek nyíltan való vallása,
8. Boldogasszony rózsája (kassai rózsza): szülőkhez való szük-séges tisztelet,
9. bécsi fű: dolgozódás,
10. tarka ivola (árvácska): emberséges magatartás,
11. bársonypirág: nyájasság,
12. bazsalikum: irgalmasság,
13. rózsza: szemérmesség és tökéletesség,
14. borsoló szekfű (büdöske): a testnek és ruhának tisztán való tartása,
15. ruta: mértékletesség és józanság,
16. rozmarin: a leányzóknak tisztaságuk,
17. levendula: megelégedés és takarékoság,
18. nárcisz: adakozás,
19. iszóp: hűség és állhatatosság,
20. rukerc (százszorszép): hallgatás.

A barokk kor nemesi élete a hősi élet eszményeinek hódolt s a virágszimbolikát is ennek szolgálatába állította. A jelképek ismerete a barokk korban nagyon fontos tudomány volt s vaskos kötetek maradtak ránk a XVII. és XVIII. századból, amelyek kizárólag a jelképekkel foglalkoznak. Akkor ezt a tudományt *symbolographiá*-nak

114. kép. A fehér liliom mint jelkép Camerarius munkájában.

nevezték. A Nemzeti Múzeum könyvtára több példányban és kiadásban őrzi Joachim Camerarius jelképtanát, amely 1661-ben jelent meg Frankfurtban *Symbolorum et emblematum centuria* címmel. Ezeket a könyveket magyar elődeink sokat forgatták.

Camerarius munkája négy részből áll, mindenik 100—100 lapos és az első centuria tartalmazza a növényi jelképeket, ezért ennek *Symbolorum et emblematum ez re herbaria desumtorum centuria una*

collecta a címe. Sorra vonulnak el itt szemünk előtt a fák után annak a kornak divatos virágai, a rózsza, liliom (114. kép), tulipán, boglárka, napraforgó, császárkorona, sáfrány, mák, oleander, ágavé stb. és viszontlátjuk a csalánt, nádat (115. kép) és más igénytelenebb növényeket, amelyek valamely tulajdonságuknál fogva magukra hívták az

115. kép. A nád mint jelkép Camerarius munkájában.

ember figyelmét. Jelentésükre nézve legyen elég alábbi néhány példa:

*Csalán: leviter si tangis, adurit,
anemone: brevis est usus,
tulipán: langvesco sole latente,
liliom: semper inclita virtus,
nád: flectimur non frangimur,
bazarózsza: caduca voluptas.*

*napraforgó: non inferiora secutus,
tök: cito nata cito pereunt,
rózsa: aliter coelestia durant.*

Másik hasonló munka a Nemzeti Múzeum könyvtárában J a c o b u s B o s c h i u s, jézustársasági szerzetes 1702-ben megjelent *Symbolographia* című műve, amelyben nagyon érdekes meghatározását olvassuk a jelképtannak: „Ars symbolica, quam aliqui philosophiam imaginum, idioma heroum alii, vel equestri notabilitati ac principum aulis propriam scitentiam vocarunt...”

A régebbi erkölcsi és a barokk nemesi virágszimbolikának sajátos keveréke és egészben átmenet a XIX. század polgári virágszimbolikájához B e n k ő J ó z s e f már említett munkája, a *Téli bokréta, melyet a Szentírásnak idvességre illatozó virágaiból egy temetési oráció helyett való prédikációba kötött, és néhai tekintetes toronyfalvi Tornya Borbára ifju urasszonynak, életében tekintetes nagyajtai Cserei Miklós úr szerelmetes házastársának temetési tiszteségekor, az 1777-dik új esztendőnek hatodik napján, a nagyajtai unitárius templomban az ottan nagy számmal megsereglett jeles halotti gyülekezetnek élő nyelvvél elosztott, Benkő József, középjaitai ref. lelki tanító. Nyomattatott Nagyszebenben 1781-ben.* (56. oldal. Egyetlen ránk maradt példánya a Tudományos Akadémia könyvtárában.)

B e n k ő eme munkájára botanikai vonatkozásban G o m b o c z E n d r e hívta fel a figyelmet. Érdekessége s egyben a botanika magyarországi történetének jellemző kuriózuma, hogy ebben a halotti beszédben ismerteti a szerző először magyar nyelven L i n n é sexuális növényrendszerét és a növényi szaporodást.

A nagyajtai halotti beszéd alapeszméje É z s a i á s következő hasonlata: „Minden test fű, és annak minden kedvessége mint mezőnek virága. Megszárad a fű, elhull a virág, mikor az Urnak szele fuvall arra. Bizony fű a nép.” B e n k ő J ó z s e f terjedelmesen kifejti ezt a hasonlatot s tudományosan igyekszik magyarázni a párhuzamot: 1. az ő természeti formáltatására s ékességére, 2. az ő szaporodására, természeti életére, fizioológiájára, 3. külömb-külobbféle tulajdonságaikra, vagyis hasznaikra, végül a halálra nézve. Az általános párhuzam után következik a „közönséges alkalmaztatás”, melyben téli bokrétáját teszi az elhunyt koporsójára, és amelyben könnyű felismerni Martini *Koszorú-jának* kései és sokféleképen módosított, de kétségtelen hatását.

„Megnyitom én ajtaját ennek a kertnek, mely is az anyaszentegyház. Eljárom ennek virágos tábláit, melyek a szentírásnak levelei:

bővön találok ezeken számotokra kötendő bokrétámba füveket és virágokat. Valakik azért vártok ilyen bokrétát, adjatok, nyujtsatok nekem egy-egy ágacskát, avagy kávácskát, melyre a bokrétát körül kössem: nem egyebet kérek, istenfélő szentek, hanem kinek-kinek szívét. Nyujtsátok! Nyujtsátok!... Elvettem... Kötöm azért immár... Nézzétek! Kötöm pedig tizféléből, hogy kezeitek tiz ujjain mindenkor számban tarthassátok.

Elsőt e bokrétába teszem a *vitézvirágot* (így neveztetik tulajdonképen a *Delphinium Ajacis*), melyre fel van írva az *Ajax* vitéz neve: értsd ezen amaz igaz álhatatos, erős hitet. Vitézvirág bizonyára ez a hit, amint ezt ama nagy plántáló kertésznek, *Szent Pál*-nak egyik kerti táblájában, u. m. *Zsid. XI.* megtalálod, mert ezzel lehet országokat győzni, oroszlánok száját bedugni, tűznek erejét megoltani, fegyver élitől megmenekedni, erőtlenségből megerősödni, táborokat elfutamatatni, világ kincseit megutálni sat. *26., 33., 34.* versekben. Irjad pedig e lelki virágra vagyis gyümölcsre, a hitre (nem az *Ajax*, hanem) a *Jézus* nevet, viseld ezt igazán és megtartatol.

Másodikat teszem a *télizöldet*, mely a kedvetlen télnek sanyargatásai között is szép zöldellő színét el nem veszti: ez a reménység, mely e világnak mindennemű keserves viszontagságai alatt is épen megáll. Ez ám az, ami meg nem szégyenit, *Róm. V. 5.*, hanem a hivek lelkét táplálja s nékiek az igazság koronáját megszerzi.

Harmadikat teszem a *napranéző virágok* közül egyiket. Ez a könyörgésben való áhítatosság (*Róm. XII. 12.*) és így imádságaid által szüntelenül a hegyek felé, a nap felé s az égre való kedves felnézés. Mikor tudniillik *Dávid*-dal buzgón énekled: Szemem a hegyekre vetem, mert felyül van nekem minden segedelmem, Isten az én reménységem sat. *Zsolt. CXXI.*

Negyediket teszem az *engem-ne-felejts* virágot. Ez az Isten parancsolatairól szakadatlanul való megemlékezés és azokban való gyönyörködés. Ha *Dávid* lantján áhítatos lélekkel pengeted és szivedben teljesíted: Szüntelen gyönyörűségem nekem vagyon csak a Te parancsolatidban sat. *Zsolt. CXIX.*

Ötödiket teszem az *éjjeli violát*. Ez az éjtszakai ártatlan és tiszta magaviselés, a setéség munkáitól való őrizzkedés és a szívnek az Istennel való lelki társalkodása ama szerént: Az én szívemben kívánlak éjtszaka. Ide illők a *Dávid* mondásai: Éjjel az Urnak éneke vala velem. *Zsolt. XLII. 9.* Megemlékeztem éjjel a Te nevedről. Éjfélkor felkelek, hogy Téged tiszteljelek, *Zsolt. CXIX. 55., 62.* Ismét: Hajnal előtt kiáltottam Tehozzád, a Te beszédedben volt reménységem. Az én szemeim a vigyázókat előlveszik, hogy a Te beszédedről gondoskodjam. *V. 147., 148.*

Hatodikat teszem a *centuriát* avagy centauriát (*Centaurium minus*), melyet nagy hasznáért százforintos fünek és kis ezerjófünek is neveznek. Ez oly keserű fü, melynél keserűbbet az izraeliták sem ettek a husvéti báránnyal (*2. Móz. XII. 8.*) és ezért földpefűnek is mondatik. Jegyzem ezzel a bűnön való keserves bánatot, melyet szívében kóstolni kell mindennek, valaki a mi husvéti báránnyunkban (*1. Kór. V. 7.*) a Krisztusban akar részes lenni s az ő nevében bocsánatot nyerni. Az ilyen keserűség szüli az igaz és örökös örömet.

Hetediket teszem bokrétámba a *keserű-édest* (*dulcamara*). Oly plánta ez tulajdonképen, melynek virágai kékelők, szőlőszemekhez hasonló gyümölcsei pirosak, ize keserű s édes, ereje sulyos nyavalyák

ellen hasznos. Ez azért a békességtűrés, midőn az Istentől elvett édes dolgokkal ugyan az ő szent kezeiből származott keserűket szelid, engedelmes és háládó szívvel tudja az ember elegyíteni s mérsékelni. Szedem ezt urunk Jézus plántálásából, ki is Luk. XXI. 19. ezt mondja: A ti békességes türeteknek általa birjátok a ti lelketeket. Szent Pál is ezen plántákat kívánja szívünkbe ültetni, Zsid. X. 36. így szólván: Szükség néktek a békességes türés, hogy minekutánna az Istennek akaratját cselekedenditek, elvegyétek az igéretet.

Nyolcadikat a *galambvirágot* (*aquilegia*). Ez a szelidség, melyre int Urunk, Mát. X. 16.: Szelidek legyetek, mint a galambok.

Kilencediket a *folyó* vagy *alacsony borostyánt* (*Hedera humirens*). Ez az alázatosság, melyről mondja az ur Jézus, Mát. V. 5.: Boldogok az alázatosak, mert ők örökség szerint birják e földet. Szent Jakab pedig levelének IV-dik részében V. 6.: Az isten a kevélyeknek ellenek áll, az alázatosoknak pedig adja az ő kegyelmét. Szent Péter is I. Lev. V. 5.: Alázatossággal ékesek legyetek belől sat.

Tizediket teszem bokrétámba az *engem-ne-bánts* (*noli me tangere*) nevű füvet. Oly csudálatos ez a fű, hogy midőn magvát akarnád venni, bár serénykedjél, ha ki nem szökik. Nem tréfa ez Alig közelít kezéd a füvön lévő maghüvelykéhez, sebesen kiugranak magvai belőle. Ez a tiszta s szűz erkölcs, melynek óltamazó pajzsa az, ha Pál apostolnak ama mondását szüntelen magaddal hordozod mocsoktól való védelmezésedre: A jó erkölcsöt megvesztegetik a gonosz társaságok, I. Kór. XV. 33.“

A XIX. század első felében változott a világ s a feltörekvő polgárság a maga képére és hasonlatosságára alakította a virágszimbolikát és megteremtette a maga polgári és szerelmi virágnyelvét. Ma, amikor már a kispolgári zárt családi élet a múlté, a virágnyelv is csak halvány emlék. Ma nincs szüksége a fiatalságnak virágnyelvre, mert sokkal nagyobb a szabadsága, mint a táblabíróvilág fiatalságáé volt. Száz év előtt és még sokáig a múlt század folyamán más volt a helyzet. A fiatalságot úgy tekintették az öregek, mint valamely tulajdonukat, amellyel, ha nem is szabadon, de mindenesetre bizonyos határok közt rendelkeznek. És mert az öregek mindig elfelejtik, hogy maguk is voltak fiatalok és szerelmesek, akkor sem akarták megérteni a szív szavát, hanem olyan célok szolgálatába akarták állítani a házasságot, amelyek az öreg szíveket hevítik.

Ilyen alakban nyilatkozott meg a táblabíróvilágban az ellentét öregek és fiatalok közt és az elnyomott fiatalság mit tehetett mást, titkos nyelvet szerkesztett, hogy akkor is megértethesse magát, mikor az öregek nem akarták. Ebben rejlik a polgári virágnyelv eredete. Nem volt az más, mint a szabadságra és függetlenségre — abban az időben közkedvelt jelszavak — törekvő fiatalság rohama az öregek ellen. A virágnyelvek írói nem is csinálnak ebből titkot, hanem az előszóban őszintén elárulták céljaikat. Természetesen annak a kor-

nak virágos nyelvén, amelyet ma már nem mindenki ért meg első hallásra.

Íme Kassay Adolf előszava *Virágnyelv* című könyvecskéjében:

„A természet egyik legszebb rendeltetése azon szép tiszteletben pontosul, mellyel bir a nőnem a férfi felett; — hány élv perceit varázsolják elő a nők, s viszont mennyi pokoli kínoknak teremthők megtagadott szerelmük által. Hány élet esett áldozatul a szülői fényvágnak, melyet gyermekeik boldogsága fölé helyezvék a szülők, hány véletlen találkozás boldogít bennünket egy pillanatban, amely az össze nem jöhetés miatt előli üdvünket. Hiába állítasz vaszárakat, a szerelmeket elszigetelendőket, egy bűverő felnyitandja azokat, áttör az a vészek rémein, át a sors hullámain, s mentől erősebb a neki vetett gát, annál nagyobb erővel, de szomorúbb következtetéseivel magának nyit utat.

Mennél forróbb s tisztább két szív meggátolt érzelme, annál nagyobb lánggal lobban fel, annál nagyobb hatással fejlik ki, s lehet-e kínosabb perc, ha már két szív közt kifejlett szerelmet kölcsönös viszonzosság egybe nem forraszthatja. A két szívben támadt s már el nem oltható érzelmek lángjait élesíteni van-e szebb s gyönyörűbb alkalom, a legtisztább érzeteket egybefoglalt virágnyelvnél, hol a természet műve által tartatik fel a kölcsönös érintkezés, kedveseinknek adott virágnyelv példányának sorai, egy küldött virágszál, vagy papírra irt, vagy beszéd közben kiejtett virágnév felfedezendi szívünk titkait, s ez ártatlan, a virág általi társalgás kútfeje a legtisztább s legforróbb szerelemnek. Kinek megtagadná a sors az értekezhetési alkalmat kedvesével, annak bánatait némileg e virágnyelv szélesztatandhatja.“

Mint már ebből is látjuk, a virágnyelv nem jelentette okvetlenül a jelkép-virág átnyújtását, elég volt annak neve, amelyet beszéd közben említettek, vagy a levélben leírtak. A Pesten a múlt század huszas és harmincas éveiben használatos, németnyelvű virágnyelv előszavában erre nézve ezt olvassuk:

„Ez az elmés és szellemes virágnyelv a legkellemesebb szórakozást nyújtja a művelt személyeknek. Természetesen a virágok maguk nem okvetlenül szükségesek hozzá. Az ember egyszerűen leírja ennek vagy annak a virágnak a nevét, levélformába illeszti és elküldi rendeltetési helyére. Szolgáljon például a következő szerelmes levél:

Gyöngyike!

Narancsvirág, melissza, muskátli, tők.

Fehér orgona

Aki e levelet megkapja, a virágnyelv kulcsával megfejti e szavak értelmét és hasonló módon válaszol. Ez a szórakozás levelezés útján vagy a társaságban szóval is gyakorolható; ha azonban el akarjuk rejteni mások elől, akkor a levelező felek megállapodhatnak abban, hogy a kiejtett virágnév nem a kulcsnak megfelelő értelmet jelent, hanem a sorrendben következő, vagy a megelőző virágét. Ha ez a csel két személy titka, senkisem leplezheti le leveleik rejtélyét.“

A mult században egész Európában nagy keletje volt a virágnyelvnek s mindenfelé nagy számmal jelentek meg azok a kis, néhány oldalas könyvecskék, melyek többnyire szerényen „virágnyelv“ címet viseltek. A „művelt társalgók“-nak is elmaradhatatlan fejezete volt a virágnyelv. Annyira kedvelték akkor a virágnyelvet, hogy gúnyoros virágnyelveket is írtak, így például politikai virágnyelvet stb. Egyszerűség kedvéért itt csak azt a három, külön füzetként megjelent virágnyelvet ismertetem, amelyet a Nemzeti Múzeum könyvtára őriz.

Legrégibb ezek között az *Orientalische Blumensprache*, amely Pesten jelent meg 1830-ban. Azonban ez a 16 oldalas füzet már a hatodik, bővített kiadás, tehát az első, még németnyelvű pesti virágnyelvek a mult század huszas éveiben láttak napvilágot. Hogy a névtelen szerző keletinek nevezi virágnyelvét, nem jelent mást, mint hogy gazdagnak, színesnek dicséri. A múzeum könyvtárában őrzött első magyar virágnyelv szerzője K a s s a y A d o l f, megjelent 1852-ben s 52 kisoldal terjedelmű. Végül a harmadik, a *Legújabb virágnyelv*, Debrecenben 1870-ben jelent meg s „mindkét nembeli ifjuság számára írta s összeszedte S z é l F a r k a s.“

A legelső, ami a virágnyelvek forgatójának feltűnik, hogy ahány szerző, ahány virágnyelv-könyvecske, annyiféle a virágok jelentése. Csak nagy átlagban találunk párhuzamokat, valószínűleg a régi korok virágszimbolikájának töredékes emlékeiként, egyébként azonban minden szerző a maga kedve és ízlése szerint állapította meg a virágok jelentését. Ez annak a jele, hogy a polgári szerelmi virágnyelv éppen úgy tudatos és egyéni alkotás, mint voltak a régebbi erkölcsi és symbolographiai virágnyelvek. Szükséges is volt, hogy az újabb szerző mentől jobban eltérjen elődjétől, mert csak így érhetette el célját, hogy biztosítsa a virágnyelv titkát azok számára, akik könyvecskéjét megvették. Ugyan mire ment volna a közönség olyan virágnyelvvel, amelynek kulcsát bárhol megtalálhatta! Mentől több volt a virágnyelv, annál kevésbbé lehetett kinyomozni, hogy a titkos levelezők melyiket használják.

Így aztán, ha valaki nem tudta, hogy melyik kulcsot követik a levelezők, nagyon furcsa dolgokat olvashatott ki a virágnyelven írt levélből. Ha például a címzett fehér orgonát kapott és az árguszszerű ellenőr nem tudta, hogy melyik kulcs szerint kell annak jelentését értelmezni, és így sorra vette a virágnyelveket, alábbi eredményre jutott. A pesti német virágnyelv szerint a fehér orgona azt jelenti:

Ich bin ganz der Deine.

A pesti magyar virágnyelv szerint:

*Vonzalmad kietlen éltetmet mennyé varázsolá,
e varázserő folytonos boldogságot ígér.*

A debreceni virágnyelv pedig ezt tanítja a fehér orgona jelentéséről:

*Magyar hölgynek születél,
Álld érte sorsodat!*

(G a r a i)

Ha tehát a lányát féltő mama csak annyit lesett meg, hogy lánya fehér orgonát kapott, ugyan törhette a fejét, vajjon a fehér orgona szerelmi vallomás üzenete, vagy a viszonzott szerelem diadalkiáltása, avagy valamely hazafias lelkű honatya lelkesedése-e?

A baj és a zavar akkor sem volt kisebb, ha a küldő olyan egyszerű falusias virággal is megelégedett, aminő a babvirág. Ha az irigyszívű vetélytárs nem tudott ennél többet, akkor semmit sem tudott, hiszen a pesti német virágnyelvben azt találta, hogy a babvirág

Wie oft habe ich dich unbemerkt belauscht,

ami elég ártatlan vallomás. De ha K a s s a y könyvecskéje alapján kereste a megoldást, akkor úgy olvasta, hogy a babvirág

*A zajos élet kínai elől elvonulva, magányomban
is emléked nyugtalanít,*

ami esetleg örömsugarat csalt a szemébe. Ha azonban történetesen S z é l virágnyelve nyomán kereste a küldemény értelmét, akkor összehúzhatta szemöldökét, mert a debreceni virágnyelv szerint a babvirág azt mondja:

Ne tagadd!

Már pedig aki ezt izeni, az rendesen jól tudja, hogy a tagadás ebben az esetben csak látszat.

Különös figyelmet érdemel a debreceni virágnyelv-könyvecske. Nem hiába készült 1870-ben, amikor már szabadabban éltek a legszigorúbb családok lányai is, tehát a virágnyelv inkább már csak társasjátéknak számított, és nem hiába készült Debrecenben, olyan irodalmi törekvéseket árul el, amelyeket ma is illik méltányolnunk. A régi symbolographiák ókori híres költők, bölcsészek vagy a biblia szavaihoz szerettek folyamodni. A népies kor virágnevének debreceni írója a romantikus és népies költőket idézi, K i s f a l u d y-t, B a j z á-t, S á r o s y-t, C s o k o n a i-t, B e r z s e n y i-t, E ö t v ö s-t, A r a n y-t, P e t ő f i-t és természetesen a virágnyelv legnagyobb magyar költőjét,

Tompát. Sőt Szél Farkas még az operáig is felemelkedik és a császárvirág jelentését a Rigolettóból kölcsönzi:

*Az asszony ingatag,
Csalfa és ledér,
Még bánja holnap,
Amit ma ígér.*

Kassay virágnyelve szerint a bazsarózsa jelentése

Kacérságod ne igényeljen tiszta érzéseket.

Ellenben Szél idézi Bajza költeményének következő sorait:

*Képeddel alszom el,
Képeddel ébredek;
Kimondhatatlan az.
Mit érted szenvedek.*

Amit akkor mindenki ismert és mindenki énekelt.

A csalán, amely Kassay kulcsában egészen prózaian kiáltja

Távozz, — irtózom tőled!

Szél virágnyelvében Csokonai muzsikáló szavaival kesergi

Csak maradj magadnak!

A nád pedig, amely a pesti szerző munkájában azt hirdeti

*Ingadozásod egy remélt boldogságot, vele egy
életet semmisít meg,*

a költői szárnyalású debreceni szerző virágnyelvében Vörösmarty szavaival mondja:

*A leányka gyöngé nád,
Hajlik tőled és hozzád.*

Mint ezek az utóbbi példák mutatják, a virágszimbolika legjellegzetesebb jelképeit még a táblabíróvilág változatosságra törekvő szerelmi virágnyelve sem változtathatta meg s csak legfeljebb más szavakba öntötte azt a jelentést, amelyet már évszázadok, talán évezredek óta képviselt.

A fehér liliom minden esetben az erény virága: a pesti német virágnyelvben

Rein und flecklos sei dein Herz.

Kassay szerint

*Az élet ma kedvez, holnap boldogságotól foszt meg,
a sors végzete: egymástól válnunk kell,*

végül a debreceni virágnyelv szerint

Ártatlanságod lefegyverez.

A piros rózsza mindenütt a boldogító igent, a fehér a kegyetlen nem-et jelenti.

A bürök az utálat és a halál jelképe. A pesti német virágnyelv szerint a bürök jelentése

Heiliger Liebe Gewalt, wick dem Tode noch nie!

Kassay így magyarázza a bürök szavát:

Ne fuss tőlem, én is a természet teremtménye vagyok.

Szél nem említi a bürköt, helyette a csomorikát vette fel beszélő virágai közé, nyilván, hogy kielégíthesse verses szenvedélyét, mert ezt így idézheti:

*Ki az urát nem szereti,
Csomorikát főzzön neki!*

A rozmaring az esküvő ígérete. A német virágnyelv szerzője kereken kimondja, hogy a rozmaring a legünnepélyesebb szerelmi ígéret

Bald führ ich dich zum Altar.

Kassay ezt így fogalmazta:

*Forrjon egybe szívünk Isten oltára előtt
s legyünk egymásé.*

Hogy azonban a virágnyelvek írói néha még ilyen esetekben is függetlenítették magukat, azt Szél Farkas virágnyelv-kulcsa éppen a rozmaring esetében feltűnően mutatja. Szél ugyanis nem vesz tudomást a rozmaring hagyományos jelentéséről, szerinte a rozmaring csak üres bók, jelentését Pap Endre költeményéből idézi:

*A virág, ha kivirul,
És a leány, ha már szeret,
Olyan szépek, mintha éppen
Lehozták volna az eget.*

Korunkban már a mult elfeledett emlékének tekintjük a virágnyelvet és általában a virágszimbolikát. A természettudomány megállapítása, hogy a virág a növény ivarszerve, általános ismeretté lett. De az igazság helyes ismerete sem akadályozhat meg abban, hogy a virág továbbra is a maga külön jelképes nyelven szóljon hozzánk, ha elfáradva az igazság kutatásában, ismét a szépet keressük benne. Milyen boldoggá tette a virág és a kert például Paszlavszky

József-et, a Természettudományi Társulat kiérdemesült titkárát élete alkonyán! Milyen igaz és a maga nemében az egész magyar kertészeti irodalomban páratlanul álló alkotásra ösztönözte, mikor utóljára tollat ragadva, megírta 1919-ben *Kertészkedés az élet alkonyán* című cikkét!

„Itt találtam én meg jókedvemet, amely elhagyott volt, „zöld erdőn, a vadvirágban, a szabad mezőn, a kis madárban“, a kertészkedésben — az élet alkonyán.

Tudom, hogy az alkonyatot követi az éj, a madárdalt a „gemitus mortis“.

Elzengik majd fölöttem is azt a szép éneket, hogy „in paradisum deducant Te angeli...“

Nem bánom, hiszen... „ott szebb a rózsá, tisztább a patak, zenőbbek a dalok.“

A középkori Walahfrid szavai elevenednek itt új életre a modern természetkutató ajakán.

---

14. Muskátli.

Az emberiség ezerévek óta ismerte a virágot és ezerévek óta a XVIII. századig félreismerte. A régiek szemében a virág nem volt egyéb, mint dísz, a növény ékessége, amelyet az embernek nyújtott koszorúkötésre. A XVIII. század felvilágosodása, a természettudomány céltudatos kutatása nagykésőn semmisítette meg ezt a hitet és tételről tételre bizonyította be, hogy a virág nem az emberért van, hanem a növényért, a növény szaporodásának, a növény faja fenntartásának áll szolgálatában.

Hogy a növény is szexuális lény, természettudományi tekintetben a XVIII. század felfedezése, azonban a gyakorlatban nagyon régi idők óta szerepel a datolyapálmá mint szexuális növény. Régi babilonai domborművek őrzik emlékét annak, hogy az ember már ősidőkben felismerte a datolyapálma virágainak kétlakiségét és hogy a termős példányok csak akkor teremnek datolyát, ha a porzós példányok virágpóra akár szél, akár az ember közvetítésével eljut a termőre. Az említett domborművek megörökítették, miként végezte el az ember ezt a mesterséges megporzást, amelyet a Földközi-tenger mellékén ma is az ősi hagyományok szerint végeznek a datolyatermelők. De ez az egyébként exakt természettudományi ismeretnek megfelelő gyakorlati tudás nagyon kevés volt ahhoz, hogy az ókor tudósainak a virágról és a növényről alkotott elméletét befolyásolja, legfeljebb arra volt jó, hogy a költőket a pálmepár szerelmének megénekelésére indítsa.

Nem mondható, hogy a régiek mind kereken tagadták volna a növényi szexualitást. Sőt ellenkezőleg, több ókori szerző megkülönböztetett hím és női növényeket, de egészen más alapon, mint a modern természettudomány. Korunkban másodlagos ivarjellegeknek nevezzük azokat a külső eltéréseket, amelyek a hím egyéneket megkülönböztetik a nőnemű egyénektől. A régiek ezeknek a részben emberek, részben állatokon megismert másodlagos ivarjellegeknek alapján igyekeztek elméletileg különbséget tenni hím és női ivar között. Például az emberi fajra jellemző, hogy a férfi nagyobb, mint a nő, ezért általában ami nagyobb, azt hímnek tekintették a hasonló kisebb

szemben. Az állatok világában a hím gyakran díszesebb, mint a nőtény, ennél fogva a díszesebbet hímnek tekintették és nevezték az egyszerűbb hasonlóval szemben.

Mandragora femina.

116. kép. A „női” mandragora, a mondák Alrauné-ja. (Clusius nyomán.)

Ilyen alapon különböztettek meg hímet és nőt a növények világában is. Például Plinius természetrajzában és még a középkorban, sőt sokáig a füveskönyvekben is nem egyszer olvashatunk hím és női növényekről, de ez a megkülönböztetés mindenkor csak a színre vagy a termetre, szóval valamely a másodlagos ivarjellegekből elvont tulajdonságra vonatkozik. Például a régiek gyümölcsének alakja miatt hím som, *Cornus mas* néven különböztették meg a somot, ellenben a vörösgyűrűt *Cornus femina* néven női somnak tekintették. Hasonló módon hím és női basarózsát különböztettek meg, a karmínvörös szírmű és éretlenül vörös magvú

Paenonia corallina

volt a hím basarózsza, a kertekben gyakori *Paenonia officinalis* a női basarózsza. A *mas* és *femina* mint faji név Linné után is használatban maradt a növények tudományos nevezésében, de természetesen

elismerte, hogy bizonyos analógiák alapján mégis lehet megkülönböztetni hím és női növényeket és ezek valóban különböznek egymástól, mint például a kétféle füge.

Ilyen elméleti alapon folyt a vita a növényi sexualitásról az ókorban, középkorban és az újkor első felében. Mint látjuk, ez a vita nem érinthette a virágról alkotott régi fogalmakat. A sexuális különböztetést sohasem kapcsolták különlegesen a virághoz, hanem a növény bármely szervében kereshették az alapját. Például a hím és női mandragora megkülönböztetése a gyökér bizonyos, véletlen alakulásától függött (116. kép).

És ilyen előzmények után vállalkozott Rudolf Jakob Camerarius (1665—1721) tübingeni tanár (117. kép), hogy tisztázza a növényi sexualitás kérdését és bebizonyítsa, hogy a növényi sexualitás nem különbözik az állattól. Kisebb közlések után 1694 augusztus 25-én levelet intézett Valentin-hez, giesseni tanárhoz, amelyben beszámolt kísérleti eredményeiről. Azonban valami nagy hatást nem ért el levelével. Ugyan Valentin nagykésőre elkészült a felelettel és kivonatosan közölte a hozzá intézett *De sexu plantarum epistola* tartalmát, de vajmi hiányosan és hibásan. A szakkörökben sem keltett különösebb feltűnést. Mindennek azonban elsősorban Camerarius az oka. A növények életének sexuális jelenségeiről szóló beszámolója nem mondható sikerült alkotásnak. A kísérleti bizonyítékok valósággal elvesznek benne. Camerarius szerénysége annyira határtalan volt, hogy a maga nézeteit, amelyekkel a növényi sexualitás kérdését természettudományosan megalapozta, mindenáron össze akarta hangolni a régiek, Empedokles, Aristoteles és Theophrastus tanaival, akiknek munkáiból sok idézetet közöl a maga igazának alátámasztására. Így aztán Camerarius felfedezése nem látszott újdonságnak.

Holott bizony nagyon is újdonság volt. Camerarius először is a virágot írta le mint a növény sexuális szervét, s a virágban a porzókat a hím ivarszervekkel, a termőt a női ivarszervekkel azonosította. Hogy ezt nem többé a koráig húzódó felületes értelemben fogta fel, munkája második részében bizonyította be, ahol nagyon szoros, szinte drasztikusnak mondható párhuzamot vont az állati és a növényi ivarszervek közt. A növényi sexualitás felismerése kétségtelenül azért volt olyan nehéz feladat, mert a legtöbb virágban egyaránt találhatók porzók és termők. Ez azonban nem vezette félre Camerariust és az ilyen növényt a hermaphrodita állatokhoz hasonlította.

Csak ezek után következik *Cam er a r i u s* levelében a legfontosabb, a kísérleti bizonyíték, amelynek azonban egy része már megjelent kisebb közlemények alakjában, sőt a levélben inkább azok az esetek emelkednek ki, amelyek látszólag ellentmondanak a növényi sexualitásnak. Természetesen *Cam er a r i u s*-nak is ott kellett kezdenie, ahol a gyakorlati ismereteknek, csak hogy Tübingenben nem foglalkozhatott a datolyapálmával, hanem más kétlaki növényt kellett választania kísérleti célra s így esett választása a szélfűre (*Mercurialis*). Két termős szélfűvet cserépbe ültetett és beporzás nélkül hagyva a virágokat, kiderült, hogy egyetlen egy sem érlelt magot. Tehát a termékenyítő, vagyis a hím principium a hím szélfű porzóiban, még pedig a porzók virágporában van, következettette és bizonyította *Cam er a r i u s*. Később más kétlaki és egylaki növényekkel ismételte meg ezeket a kísérleteket, kenderrel, ricinussal, spenóttal, kukoricával. De ezek a kísérletei részben sikertelenül végződtek s ezért záródik a növények ivariságáról írt, korszakos fontosságú levél meglehetősen méla akkorddal.

Bár nagykéssé, a XVIII. század végén Magyarországra is eljutott ez a korszakos megismerés, s miként már említettük, először *Ben k ő J ó z s e f* nagyajtai halotti beszédében jutott szóhoz magyar nyelven. „Továbbá, amily igaz és tudva való dolog az, hogy az emberi nemzet férfiaknak és asszonyoknak indulatjuk által szaporodik, és ezen két nem nélkül nem terjedhet, hasonló igazságnak állítatják az is a fűvésztudománynak mostani nevezetes tanítóitól, hogy a fűvek is az önnön virágaikban lévő himi és nőstényi tagocskák által természetlik a tovább-tovább való szaporodásra megkívántató magokat. Bizonyos is az, hogy semmi fának és fűveknek virágai him és nőstény részecskék nélkül nem magzanak. Melyre nézve ugy alkotta az isteni bölcsesség, hogy nagyobb része a virágoknak nőshim (hermaphroditus), azaz olyan, melyben mind a himi, mind a nőstényi tagocskák együtt nőnek a könnyű szaporodásért. De találatnak sok olyan plánták is, melyeknek azon egy tőkén avagy szálán külön vannak a him virágok, külön a nőstények, mégis mindazonáltal a him tagról a nőstényre a magpor átvitelik, és ez megnehezkesítettén, a szaporodás végbemegy. Ami pedig ennél is csudálatosabb, vannak oly fának és fűveknek nemei és fajtái, melyeknek egy tőkén avagy cölönkjén csak him virágok nyílnak, más szálán csak nőstények, mindazonáltal mégis a him virágnak nősző pora a nőstény virágra a levegő-égben való változások által elhat, és eképpen a két hasonnemnek a nemzésre való összeillettetésük következik. Amit erősítek, néme-

lyek előtt csudának, másoknál képtelenségnek, sőt hiábavalóságnak tetszhetik, de e csalhatatlan igazság és oly tudomány, mely aránt a természeti dolgokban megtudósodott világ nem kételkedik.

Camerarius levele után a régi vita a növényi sexualitásról más mederben folyt tovább s a XVIII. század folyamán lényeges változásokat idézett elő mind az elméleti növénytanban, mind a kertészetben. A virág most már nemcsak szépségével vonta magára az érdeklődők figyelmét, hanem azzal a különös érdekességével is, hogy a növény ivarszerveit rejtegette. A XVII. századdal divatosá lett kísérletezés a XVIII. században sem vesztette vonzóerejét, s bár a botanikában a rendszerezés kérdése lépett előtérbe s Linné munkái mindennél jobban lekötötték az érdeklődést, mégis Linné is azok közé tartozik, aki nagyban emelte a virág jelentőségét, amikor rendszerét egészen a virágra, az újonnan megismert sexuális jelentőségű virágra alapította. De a növényi sexualitás évezredes vitájában nem annyira a linneánus faji megkülönböztetés, hanem a csakhamar meginduló fajkeverés vezetett újabb lényeges eredményekhez.

Már Camerarius rámutatott arra, hogy talán lehetséges más fajhoz tartozó növény virágporával is beporozni a termőt. A XVIII. század elején a porzó és a termő sexualitásának értékelése botanikus körökben mindenütt elterjedt s a kertészeket is foglalkoztatta. Kétségtelen, hogy többen és több felé végeztek beporzási és ezek közt keresztezési kísérleteket. Az első történelmi adat növényi keresztezésről Angliában maradt ránk, ahol Fairchild kertész már 1719 előtt keresztezte egymással a két kerti szegfűvet (*Dianthus caryophyllus* és *barbatus*). A XVIII. század közepén már nagy érdeklődést keltett a fajok keresztezése, tudjuk, hogy Linné milyen messzemenő feltevéseket fűzött a fajkeveréshez s bár feltevései helytelenek voltak, mégis világosan mutatják, milyen nagy eredményeket várt a XVIII. század a fajkeveréstől.

A növényi keresztezés ismeretének gyakorlati megalapítása Josef Gottlieb Kölreuter (1733—1806) érdeme. Kölreuter igazi kísérletező tehetség volt, akit az elmélet szinte alig érdekelt. De keresztezési kísérleteit olyan türelemmel és kitartással végezte, amely ma is elismerésre ragadja azt, aki 1761—1766-ban *Vorläufige Nachricht von einigen, das Geschlecht der Pflanzen betreffenden Versuchen und Beobachtungen* címmel közzétett beszámolót átlapozza. Első keresztezési kísérletét a díszdohánnyal (*Nicotiana paniculata*) és a kapadohánnyal (*Nicotiana rustica*) végezte, de ez csütörtököt mondott. Azonban Kölreuter-t ilyesmi nem tántorí-

totta el és a következő évben megismételte a kísérletet s ekkor csíráképes magvakhoz jutott, amelyekből felnevelte a dohánykorcsokat. Később még sok más növényvel folytatta a keresztezést, szegfűekkel, violákkal, beléndekkel, ökörfarkkórókkal, maszlagokkal, tökökkel,

118. kép. Ch. K. Sprengel virágbiológiai munkájának címlapja.

keselyűfűvekkel s keresztezési kísérletei közben a növényi sexualitás több részletjelenségére derített világosságot, a fajkeverésre pedig megállapította, hogy csak rokonfajok keresztezhetők eredményesen, tehát a növényi keresztezésnek éppen úgy határai vannak, mint az állatinak.

A XVIII. század második és a XIX. első felében még sokáig hullámozott a növényi keresztezés kérdése a tudományban, az akadé-

miák pályatételként tűzték ki, a botanikusok különféle oldalról igyekeztek megvilágítani és megmagyarázni. Végre a XIX. század közepén elült a vita, amely tulajdonképpen csak elméleti kifejtése volt annak a nagy érdeklődésnek, amelyet ebben az időben a növényi keresztezések a kertészetekben keltettek. Ekkoriban a kertészek már kevésbé azzal hívták fel az érdeklődést virágaikra, hogy új exotikus fajokat hoztak forgalomba, hanem főként fajkeverékek előállításával. Innen kezdve a kerti virágok egyre jobban eltávolodtak a természetes fajoktól s a kertész mindent elkövetett, hogy különféle módokon újabb és újabb alakokat állítson elő keresztezés útján.

A virág természettudományos magyarázatának utolsó részletét Konrad Sprengel (1750—1816) tisztázta. Camerarius-t és Kölreuter-t, valamint mindazokat, akik később a keresztezés kérdésével foglalkoztak, főként a porzó és a termő érdekelte a virágban, ellenben a virág egyéb, éppen a legfeltűnőbb részei, a szirmok és a csészelévelek, csak futólag foglalkoztatták. Azt ugyan már előbb is megfigyelték, hogy a virágra rovarok járnak s ezeknek szerepük van a beporzásban, azt is, hogy a virágban a mézfejtők váladéka azonos a méhek által termelt mézzel, de mindez csak elszórt, mellékes ismeret volt addig, amíg Sprengel rendszeres kutatás tárgyává nem tette.

Sprengel mint a spandaui iskola rektora úgy beleszeretett a virágokba, hogy azokért még hivatalát is elhanyagolta, sőt végül inkább lemondott hivataláról és eldobta egész jövőjét, csak hogy zavartalanul folytathassa virágbiológiai megfigyeléseit, amelyekről 1793-ban számolt be *Das entdeckte Geheimniss der Natur im Bau und Befruchtung der Blumen* című, 25 szép rézmetszettel díszített munkájában (118. kép). Munkájának előszava a „Remélem“ szóval kezdődik, ámde szerzőjének csakhamar be kellett látnia, hogy hiába áldozta életét a virágbiológia egyik legérdekesebb fejezetének tisztázására és hiába derített világosságot a virág rovarcsalogató berendezkedéseire, nem marad más számára, mint a teljes reménytelenség. Élete utolsó éveit nyelvórák adásával tengette és elfeledve halt meg. A virágbiológiai ismeretek elterjesztésének dicsőségét pedig sokkal később Darwin aratta le, aki előkereste a feledés homályából a virágbiológiát s a XIX. század második felében az élettudományok egyik legkedveltebb ágává avatta.

Sprengel-t nem érdekelte közvetlenül a termékenyítés folyamata a virágban, hanem mindaz, ami a beporzást szolgálja a virág szerkezetében és a rovarok életében. Abból indult ki, hogy a termé-

szetben mindennek megvan a maga rendeltetése, tehát a virág szirmainak is vannak természetes, nem emberi céljai. A méz első sorban arra való, hogy a beporzást szolgáló rovarokat a virágba csalogassa, mert így a rovar tudtán kívül elvégzi a beporzást. De a méz erre önmagában nem elég, hanem rovarcsalogatásra szolgál ugyanígy a szirmok élénk színe is, a színek elosztása pedig, a sávozás tulajdonképpen a mézfejtőkhöz vezető utat jelzi a rovarnak. Végül a virág különféle alakú sajátosságai által részben a mézet és a virágport védi, részben pedig a beporzást biztosítja olyan módon, hogy a rovart oly mozdulatokra kényszeríti, amelyekkel a porzókról lesodorja a himport és másutt a bibékre keni.

Camerarius, Kölreuter és Sprengel kutatásainak eredményeként alakult ki a XIX. században a virág naturalisztikus értelme. Kiderült, hogy a virág szépsége, színe, illata mind nem az emberért van, mint a régiek hitték, hanem a növény a maga céljaira fejlesztette mindezt. Olyan valami volt ez a virágbiológia, mint a régiek virágszimbolikája, de most már nem emberi célt szolgált ez a virágszimbolika, hanem a természet rendeltetése tükröződött benne. A virág most már azért illatozott, hogy a rovart magához csalja, szirmait azért festette pirosra, fehérre, vagy bármi más színűre, hogy magára hívja a rovar figyelmét, az ember a sutba dobhatta a maga virágszimbolikáját, amely évezredek óta lelkébe forrott.

Valóban a XIX. század közepén, amikor a virágbiológiai ismeretek általánossá váltak, az egész európai virágkultusz lényegesen átváltozott. A virágszimbolika utolsó hagyományai még visszacsengtek a polgári és szerelmi virágnyelvben, de ugyanakkor már hódító útra indultak azok az új virágok, amelyek mindenféle szimbolikus hagyományok nélkül is kivívták a népszerűséget és megjelenvén előbb a felsőbb körökben, onnan elszivárogtak a legkisebb ablakba is. Ezeket már nem támogatta más, mint viráguk festőisége. A XIX. század közepén nagyon leegyszerűsödött az egész virágkultusz, nem volt már más eleme, mint a természetes értelemben felfogott szín, illat és alak.

Ennek a kornak legjellegzetesebb virága volt a muskátli. Ez valósította meg legelőször a naturalisztikus virágkultusz feltételeit s ez volt az a virág, amely elindulva fokföldi hazájából, idővel eljutott minden parasztház ablakába, anélkül, hogy bármiféle virágszimbolikai hagyomány támogatta volna hódító útjában, pusztán és egyedül illatára s virágja színére utalva.

A muskátli növénynemzetség, amely a tudományban a *Pelar-*

gonium nevet viseli, körülbelül 250 fajra oszlik s ezek legnagyobb része a Fokföldön honos. Van azonban a muskátlinak néhány ausztráliai, újzélandi, abessziniai és szíriai faja is, amiből arra következtethetünk, hogy valaha sokkal nagyobb területen volt honos a muskátli nemzetség. De ez, ha volt, régen volt, s ma a legtöbb muskátli a dél-afrikai flóra ékessége, ott diszít virágaival a különleges dél-afrikai törpeerdők és környékük vegetációját. Itt élt a nemzetség hosszú évezredek át nagy békében, mert a bennszülöttek, már mint a hottentották, busmannok, zuluk, becsuánok és kafferek alig-alig vetettek rá ügyet. A néger csak akkor veszi észre a növényt, ha valami hasznát látja, a muskátlik között pedig ilyen kíváló faj nem akadt. Csak az afrikai mézmadarak keresték a muskátlik barátságát, illatos mézet szedvegetve csőrükkel a virágok elrejtett mézfajtáiból s közben — a virágbiológia törvényei szerint — a hím por hordásával biztosítva a magvak fejlődését, új muskátlinemzedékek születését.

Szép, olyan rousseaui értelemben elgondolt paradicsomi boldog világ volt ez a Fokföld az újkorig, de ekkor jött a fehér ember, aki legyőzte az Óceánok végtelenségét és hajóival eljutott a Föld minden paradicsomi tájára. Bartholomeu Diaz, a híres portugál tengerész, 1486-ban elindult Afrika körülhajózására és csakhamar felfedezte a Jóreménység-fokot. Ettől kezdve több európai nemzet küzdött Délafrikáért, de főként a hollandusok és az angolok. A XVII. század közepétől a XVIII. végéig hollandus birtok volt a Fokföld. Riebeck 1652-ben a hollandus Keletindiai Társaság nevében nagy területet vett birtokba s megalapította Fokvárost. Ettől kezdve itt áramlottak Délafrika belsejébe a kultúra áldásai, viszont ott gyült össze s onnan szállt hajóra a Fokföld legtöbb kincse, hogy az óceán hullámain áthajózzván, Európa hatalmasainak lába elé gurulhasson.

A Fokföld 1795-ig volt Hollandiáé, eddig az ideig Hollandia élvezte elsősorban Délafrika kincseit. De Anglia érdeklődése szélesebb körű és komolyabb volt s így megesett, hogy már ezekben az időkben Anglia üvegházaiban több délafrikai növényújdontság tűnt fel, mint a leideniben. Az első muskátlikat is Anglia szerezte meg és a muskátlik általában Angliából indultak hódító útra a kontinens üvegházaiba. Tanum erre William Aiton (1731—1793), aki 1759-től a világ egyik leghíresebb és leggazdagabb növénykertjének, a londoni Kew Garden-nek volt igazgatója s összeállította a kertben ápolt 5600 növényfaj névsorát és azt leírásokkal egyetemben 1789-ben kiadta. Aiton több érdekes növény leírása után azt is közli, hogy ki és mikor hozta először Angliába s ezek az

adatai világítják meg, melyik muskátli mikor került délafrikai hazájából Angliába.

Közbevetőleg bocsássuk előre, hogy a nyugati nemzetek nyelvén ismeretlen a muskátli név, hanem kezdettől *geranium*-nak nevezik a muskátlikat s minden olyan törekvés, amely arra irányult,

119. kép. A muskatály-muskátli (*Pelargonium odoratissimum*) képe
Andrews *Geraniums* című munkájában 1805-ben.

hogy más népies nevet teremtsen a muskátlinak, kudarcot vallott. Linné is még a *Geranium* nemzetségbe sorolta a muskátli-fajokat, bár Burman a fokföldi flóráról írt jeles munkájában már 1738-ban *Pelargonium* néven különítette el azokat. E név jelentése hasonló a rokon *Geranium* és *Erodium* nemzetségek nevének jelentéséhez, s mindenik a termő hosszú hegyes csőralakjáról származik, a *Pelargonium* a gólya görög *pelargos* nevének származéka. Ma már a tudományban általában a *Pelargonium* név használatos a muskátli-nem-

zetség neveként, de a kertészet és a közönség ezt kevésbé kedvelte meg.

Aiton bizonyása szerint az első fokföldi muskátlit Bentic k hozta Angliába 1690-ben s ez a *Pelargonium cucullatum* volt. Ez a faj sem akkor, sem később nem keltett különösebb feltűnést a kertészeti körökben.

A szép borostyánmuskátlit, amely a tudományban ma a *Pelargonium peltatum* nevet viseli, először 1701-ben a gazdag Beaufort hercegnő kertjében jegyezték fel. Később nagy szerephez jutott mint esüngőszárú növény az ablakokban és erkélyeken. Könnyen felismerhető vastag, bőrszerű leveleiről.

Beaufort hercegnő üvegházában tűnt fel először az a muskátli is, amelyre Európában a legnagyobb jövő várt s melynek magyarban Diószegek a találó hódos muskátli nevet adták, a tudomány pedig *Pelargonium zonale* néven különbözteti. Mindkét név attól a barna sávtól ered, amely a növény karélyos, bársonyosan szőrös leveleit félköralakban tarkítja. Ez a nagy jövőjű muskátli 1710-ben jelent meg Angliában.

Négy év múlva, vagyis 1714-ben Compton püspök kertjében tűnt fel a hódos muskátlihoz nagyon hasonló héringmuskátli (*Pelargonium inquinans*), amely gyenge héringzagáról kapta nevét. Azonban ez az illata nem akadályozta abban, hogy egyik főeleme legyen a szobai muskátli-keveréknek.

Tíz év múlva, 1724-ben feltűnő újdonság jelent meg Chelseában, London mellett, Kings Roadban, ahol, mint már említettük, Anglia egyik legnevezetesebb kertészete volt. Az új muskátli rendkívül kellemes citrom-, helyesebben muskatályillatával és kurta szárával minden más, addig ismert fajtól különbözött. Nemcsak virágja, hanem az egész növény illatos és így méltán viseli a *Pelargonium odoratissimum* nevet (119. kép). Ez a muskátli lett később a muskátli név meg alapítója.

A XVIII. század második felében nevezetes szerepet játszott a muskátlik importálásában Masson. Ő hozta Angliába 1774-ben a seprűmuskátlit (*Pelargonium radula*). Ennek virágai igénytelenek, levele szárnyasan szeldelt, a szeletek szálasak. Másfél méter magasra is megnő. Illata gyakran rózsaszerű (var. *roseum*) s ezt a változatát nagyban termesztik parfümgyártás céljára. Elsőnek terjedt el mint szobanövény a muskátlik közt.

Masson hozta Angliába 1794-ben a nagyvirágú vagy angol muskátlit (*Pelargonium grandiflorum*) is. Ez volt az utolsó a XVIII.

század nevezetes muskátliújdonságai közt s vele lezárult a muskátli történetének első, a főúri kertek üvegházaiban lejártszódo fejezete.

A XVIII. században a muskátli még nem volt népszerű növény sehol sem. A főúri muskátlikedvelők a fokföldi muskátlikban nem láttak mást, mint ritka virágújdonságokat, s az újabb és újabb muskátlikat csak addig méltatták figyelmükre, amíg az újdonság ingerével hatottak. Ebben a kontinentális országok főurai is követték az angolokat, de azzal a különbséggel, hogy megelégedtek a gyarmatos államokból keletre áradó üvegházi virágokkal, szóval többnyire már csak másodkézből jutottak virágújdonságokhoz. Ugyan nagykéson még Bécs is gyűjtetett a Fokföldön és Délamerikában exotikus virágokat a schönbrunni üvegház számára, de hiába forgatjuk *Jaquin* pompás díszmunkáját, amely 1797—1804-ben látott napvilágot *Plantarum rariorum horti caesarei Schönbrunnensis descriptiones et icones* címmel, divatvirágot nem találunk a szép növényképek közt. Eljutottak a fokföldi újdonságok Magyarországra is, ahol *Esterházy Miklós* herceg hatalmas üvegházaiban külön osztály őrizte a fokföldi növényeket és a muskátliknak is külön házuk volt, de szakember nem jutott a kismartoni üvegházakhoz, növényeiről leírások nem készültek, még csak pusztá névsor sem.

Hogy mégis maradt valami nyoma a magyar főúri kertek virágújdonságainak, és ezek között a muskátliknak is, azt *Szency Imrének* (1798—1860), a virágkedvelő premontrei prépostnak köszönhetjük, aki előbb mint a keszthelyi, majd a szombathelyi gimnázium tanára és igazgatója szorgalmasan gyűjtögette ezeknek a vidékeknek nemcsak vadvirágait, hanem kerti növényeit is. *Pauer Arnold* nemrégiben tette közzé *Szency* herbáriumának névsorát s ebből tudjuk, hogy a magyar főúri kertekben is díszlettek a fokföldi muskátlik, ha kissé megkésve is, mikor nyugaton már más muskátliújdonságok keltettek feltűnést.

Említettük, hogy a XVIII. század második felében milyen mértékben elterjedt a növénykeresztezések ismerete. A fajkeresztezés nem került el a muskátlikat sem s vele új fejezet kezdődik a muskátli történetében. A XIX. század elején már nem került több új fokföldi muskátli az üvegházakba, de a keresztezéssel előállított újdonságok továbbra is ébren tartották az érdeklődést a muskátlik iránt, sőt valóságos muskátli-lázat keltettek. Bizonyosága ennek *Henry Andrews* muskátli-monográfiája, amely *Geraniums, or a monograph of the genus Geranium* címmel 1805-ben jelent meg. A világnak csak ez a munka adta hírül, mi folyik Angliában a muskátli-

újdonságok érdekében. A Fokföldről importált muskátliknak megindult az elkeverése s új meg új alakok születtek ott minden évben. Az első nevezetes eredményt a muskátli keresztezésével Hoare érte el Chelseában, majd ugyanott Colvil fejlesztette magas fokra a megalapított módszert. Rajtuk kívül Angliában még más kertészek is foglalkoztak a muskátli keresztezésével, így Davey, Denis, Tait és Anderson.

Anglia példáját csakhamar követték a kontinensen is. Franciaországban Bellevueben James Odier kertésze Duval, állított elő szép és híres muskátlikeverékeket. De egyelőre még mindig Anglia vezetett a muskátli-divatban, miként Sweet ötkötetes munkája bizonyítja, mely 1820 és 1830 között *Geraniaceae* címmel Londonban jelent meg és 500 „fajt” ismertet. Ez a munka utolsó jele az angliai muskátli-divatnak, amely ugyanekkor átkergette a kontinensre és eljut egészen Bécsig.

Bécsben a muskátli rajongói közt Jakob Klier neve halhatatlan. Klier egyébként szorgalmas adóhivatali pénztárnok volt, aki azonban hivatali fáradalmait, követvén császára példáját, virágai közt pihente ki. Nemesak készen szerezte muskátli-újdonságait, hanem maga is állított elő újakat. A múlt század huszas éveiben egész Bécs csodájára járt Klier virágainak. Muskátlijai híre a császárhoz is eljutott s Ferenc császár személyesen látogatott el a híres muskátlikhoz. Így lett Klier a bécsi muskátli-láz központja s az maradt vagy húsz évig. Klier muskátlijaiiban ma is elgyönyörködhetünk, mért Leopold Trattinick, a császári növénygyűjtemény tudós felügyelője, mind leírta ezeket a virágcsodákat s *Neue Arten von Pelargonien deutschen Ursprungs* címmel pompásan illusztrált hat kötetben 1825 és 1843 között nyomtatásban is kiadta.

A XIX. század közepén a nép közé is leszivárgott a muskátli. Főként az a keverékalak terjedt el, amelyet ma szobai muskátli néven ismerünk s amely a *Pelargonium zonale* és *inquinans* keveréke (120. kép). Franciaországban ugyanekkor nagyban kezdték termesztetni a rózsamuskátlit és a muskotálymuskátlit s 1847 óta egyre növekvő mennyiségben állítanak elő geraniumolaj néven ismert illóolajat a muskátlikból. Mindez természetesen nagyon közönségesse tette a muskátlit s bizony ma már csak a tömegtermesztő virágkertészek foglalkoznak még muskátliújdonságok előállításával. A ritkaságra vadászó virágkedvelőket a XIX. század közepén többé már nem érdekelte a Fokföld, hanem Keletázsia felé fordult az érdeklődésük, onnan hozták ettől fogva a ritkaságokat.

Magyarországon a botanikai irodalomban csak Benkő József többször idézett munkájában 1783-ban tűnt fel a muskátli neve. Benkő azonban még csak egy muskátlit ismer: „*Geranium*

120. kép. A szobamuskátli (*Pelargonium inquinans* × *zonale*) képe
H. C. Andrews *Geraniums* című munkájában 1805-ben.

odoratissimum, hungaris muskáta, illatozó daruorr, germanis sehr wohlriechender Storchenschnabel, gallis bec de grue très-odorant.“
Hogy ez a muskátli valóban a *Pelargonium odoratissimum* volt, vagy talán inkább a rózsamuskátli, kétséges, de az a körülmény, hogy Benkő a *Pelargonium odoratissimum*-mal vezette be a *Pelargonium*-nemzetséget a magyar irodalomba, annyiban fontos, hogy ezen

az alapon keletkezett és lett a *Pelargonium*-nemzetség általános neve a muskátli.

A muskátli szó eredete a mósusztól, ettől a Himalájában és Tibetben honos szarvasszerű állattól származik. *Moschata* vagy *muscata* mósuszillatút jelent. Magyarban meghonosodott más alakja a muskatály. Többféle növényt ismerünk, amely muskatályillattal tűnik ki s ezek közül már a középkori kolostorkertben szerepet játszott a *Salvia sclarea*. Leginkább terjesztette a *muscata* nevet a muskatálydió, vagy szerecsendió (*Myristica fragrans*), amelyet Európa a középkorban ismert meg az arabok révén, akik sokáig hordták nyugatra ezt a hajdan nagyon kedvelt fűszert. Nem lehetetlen megállapítani, mi vezette Benkő-t a *muscata* névhez. A mósuszillatú muskátli Franciaországban már a XVIII. században azzal vált közkedveltté, hogy leveleit a tubáknak használt dohány illatosítására a dohánylevelek közé rakták. Szóval a muskotálydohány eredetileg a mósuszillatú muskátlitól kapta nevét és illatát. Ez magyarázza, hogy ez a muskátli, még inkább a hasonló néven terjesztett rózsamuskátli hamarosan elterjedt Európa-szerte s a magyar botanikai irodalomban is elsőnek jelentkezett. De ez az alapja annak is, hogy a *Pelargonium*-nemzetség fajai később is mind muskáta, vagy a svábos muskátli néven váltak népszerűvé.

Diószegi-ék az isztragor szót ajánlották a *Pelargonium* magyar és népies neve gyanánt. Ez nem más, mint a tudományos név magyar fordítása, mert isztragor a gólya régi magyar neve. De az egészséges magyar nyelvérzék nem fogadta el ezt a nevet, s ragaszkodott és ragaszkodik a valóban népies muskátli szóhoz. Diószegi-ék már 12 muskátlifajt sorolnak fel s ebből hármat jegyeznek mint a hazában ismertet. Egyik a már Benkő által is említett *Pelargonium odoratissimum*, másik a *hódos muskátli*, a harmadik nevet minden bizonnyal tévesen érte ez a kitüntetés. A hódos és a héring-muskátli keverékéből nevelt *szobai muskátli* a XIX. század második felében terjedt el a falukban is s csak a legújabbban lett a magyarságnak is kedvenc szobavirága. A muskátli nevet a muskatály muskátlitól örökölte, de már csak szép piros virágaival lopja magát az ember szívébe, mert sem hagyományok nem fűződnek hozzá, sem gyógyító erőt nem tulajdonítanak neki. Semmi más, mint pusztán festői szép virág.

A Fokföld a muskátlin kívül még számos virággal ajándékozta meg Európát, amelyek közül egyesek eléggé közkedveltek, ha nem is olyan népszerűek, mint a muskátli. Kedvelt cserépnövény például az

XVII. TÁBLA.

Mályvák között, Szinyei Merse Pál festménye. (A Szépművészeti Múzeum tulajdona.)

égszínkéék virágú, hagymás *Agapanthus umbellatus*, a piros virágú *Clivia nobilis* és *miniata*, a virágkereskedésekben gyakran látható *Freesia refracta* és rokonai, s a Fokföldről származnak legkedveltebb szobai levélnövényeink, mint a csüngő szárú *Chlorophytum comosum*, meg a két szobai spárga, a nagyobb levelű *Asparagus Sprengeri* és a valóban tűlevelű *Asparagus plumosus*.

Nagy lendületet adott a fokföldi virágimport a gladiolusz kultusznak. A Dél- és Középeurópában is több fajjal képviselt gladiolusz-nemzetség már az ókorban magára hívta a virágkedvelők figyelmét s már Plinius a koszorúvirágok közt sorolja fel a *gladiolus* nevet. Valószínű, hogy már a régiek több fajtát ismerték, így a mediterrán *Gladiolus segetum*-ot és a Középeurópában is honos *Gladiolus communis*-t. A görögök *xyphion*, a latinok *gladiolus* néven a levél kardalakja nyomán különböztették. A középkorban gyakran az *iriszt* nevezték *gladiolus*-nak, ami természetesen a kékliliom leveleinek hasonlóképen kardalakjában találja magyarázatát.

A középkorban nem méltatták figyelemre, de a XV. században ismét felfedezték szépségét és már ekkor kezdték a kertbe ültetni. Magyarországon a XVI. században különböztették meg s Bejthe István, vagy valamely előde, mezei dárdácska névvel visszhangozta tudományos nevét. Benkő József munkájában ezen kívül még a madárliliom magyar nevét olvashatjuk. A külföldi és a magyar füveskönyvek különféle, többnyire már az ókori szerzők által megírt gyógyító hasznait közlik, Lippay János mint kerti virágot ismerteti. „Gladiolus, fegyverliliom, a levelének formájáról hivattatik annak, aki olyan mint a kétélű dákosocska. Két vagy három arasznyira felnő. Egy lehajlott szálon függnek renddel a szép piros lilomocskák, mint a harangocskák. Találtnak testszinűek, veresek, ezüstszinűek. Piros elég leszen Magyarországon imitt-amott a réteken. A gyökere hasonló a sáffrány gyökeréhez, csakhogy laposabb annál. Nem kíván igen kövér földet, se más bajmolódást, hanem mint a többi bulbusok. Kikelet után mindjárt virágzik.” A Fokföld nagyon gazdag gladioluszokban, olyan fajokban is, amelyek virága szebb és nagyobb az európai fajokénál. Ennek következtében újabban egyre nagyobb szerephez jutottak a kertészetekben a fokföldi gladioluszok s a XIX. század folyamán több keverékfajt is állítottak elő, amelyek szépség dolgában versenyeznek a legpompásabb más hagymás virágokkal. A kerti gladioluszok többnyire a *Gladiolus tristis* és *floribundus* származékai, a virágkereskedések kényesebb gladioluszai

részben a *Gladiolus cardinalis*, *cruentus* és *psittacinus*, részben trópusi fajok keverékszarmazékai.

Afrika egyéb részei sokkal kisebb mértékben járultak hozzá a kerti flóra gazdagításához. De Északafrikából olyan virágot kapott a kert, amely egymagában is elegendő ahhoz, hogy vele külön foglal kozzunk. Ez a közkedvelt északafrikai virág a rezeda (*Reseda odorata*).

A rezeda név ókori növénynév s már Plinius természetrajzában olvasunk egy rezedáról. De Plinius rezedájának közelebbi meghatározása a hiányos leírás miatt teljesen lehetetlen. „Arminium mellett található az úgynevezett *reseda*, — írja Plinius — amely mindenféle daganatot és gyuladást gyógyít; aki erre a gyógymódra rászánja magát, ezeket a szavakat mondja: Reseda, enyhítsd a betegségeket, nem tudod, valóban nem tudod, ki hajtotta ezeket a sarkakat, amelyeknek sem fejük, sem lábuk? Ezt a formulát háromszor kell ismételni s ugyanannyiszor köpni.“ Ennyi az egész s ennek alapján aligha vállalkozhat komoly ember Plinius rezedájának meghatározására.

Európában több rezeda honos, ezek közül az egyik, a *Reseda luteola* már régen felkeltette a figyelmet mint sárga festéket szolgáltató növény s erre a célra Nyugateurópában régóta termesztik. Azonban a kerti, illatos rezeda a XVIII. század felfedezése és csak a múlt században lett népszerűvé. Hazája Kyrenaika. Ez a kevéssé ismert olasz gyarmat az ókorban itt épült Kyrene várostól kapta nevét. A középkorban arab birtok volt Barka néven. Ma az olasz Libia-gyarmat része. Itt járt 1733-ban N. Granger, francia orvos, — ki négy év múltán Basrában halt meg, — és itt fedezte fel a növények közt a szerény ruházatú, de rendkívül kellemes illatú rezedát. Magot szedett a növényről és megküldte a párisi királyi növénykertnek, honnan csere útján terjedt el egyelőre csak a botanikus kertekben, később a házikertekben is.

Idővel — mint annyi más kerti és különféle termesztett növény hazáját — a rezedáét is elfeledték s csak a véletlen folytán derült ki, honnan került Európába ez a közben népszerűvé lett virág. Taubert afrikai kutató útján elvetődött 1887-ben Kyrenaikába s ott újra felfedezte az illatos rezedát, amely azonban közben már régen elragadta a táblabíróvilág hölgyeinek érzékeny szívét és ott illatozott minden valamire való polgári kertben. A franciák tették divatossá s annyira szeretik, hogy ma is *mignonette* néven becézik, ebből a szóból ered olasz *miglione*, és *minoneta* spanyol és angol neve.

Linnaeus a *Species plantarum* első kiadásáig még nem ismerte,

csak a második kiadásban nevezte meg a növényt, tehát elterjedésének kezdetét 1753 utánra kell tennünk. Magyarországon Diószegi-ék *Füvészkönyv*-ében jelent meg először s tőlük kapta szagos rezedá nevét. Szabó József orvosdoktor, Szabolcs-Abaúj megye és Nagykúnerület főorvosa, említett kertészeti könyvében, amely elsőnek ismerteti magyar nyelven az akkoriban a polgári házakban is terjedő szobai kertészkedést, 1824-ben ezt írja német források nyomán a rezedáról: „*Rezeda*. Ezt magról kell nevelni, melynek nem fénylő virágja igen balzsamszagú, amely a hálósobának éppen veszedelmes. Ha ezt három szegletre ültetjük a cserépbe s egy karócskát tévén a közepébe, melyre őket felkötjük, igen díszes piramist formálnak. Mérsékelt levegőn egész esztendőt által fel lehet tartani a virágzásban.”

15. Krizantémum.

A XVIII. században kezdődő felvilágosodás elősegítette a virág természettudományi megismerését s létrehozta a teljesen festői virágkultuszt, amely nem vesz tudomást a virágot az emberhez fűző ősi virágszimbolikai hagyományokról, a virágban nem keres és nem lát mást, mint színt, alakot és illatot. De a virágkultusz — úgy látszik — nem lehet meg virágszimbolika nélkül s ha ezt nem kapja meg Európában, eljár érte máshová. Legújabbban egyre nagyobb figyelemben részesül Európában a japáni virágszimbolika, amely még hivatásos természetvizsgálókat is magasztaló szavakra ragad. Nemrégiben járt Japánban Hans Molisch, bécsi egyetemi tanár s a *Felkelő Nap országáról* szóló munkájában, amelyet magyar fordításban a K. M. Természettudományi Társulat adott ki, következőket írja a japáni virágkultuszról:

„A japánit nem kell nevelni a virág szeretetére, a virágkultusz természetéhez tartozik, azt mondhatnánk faji sajátága, szoros következménye annak a felfogásnak, amelyet a természetről alkotott és amely szerint a természetben mindent lelkes lénynek tart. Ennek alapján megértjük bizonyos mértékig, hogy Japánban már évszázadokkal ezelőtt külön művészetté fejlődött a növények és a virágok elrendezése bizonyos szabályok szerint, sőt ennek a művészetnek külön tanárai vannak, akik a lányiskolákban, bár nem kötelező tantárgyként, előadják a virágelrendezés művészetét. Tudomásom szerint nincs más ország a világon, ahol iskolában külön tantárgy lenne, miként kell a vázákban vagy más edényekben, a bambuszszárból készült csőben, vagy a kosárban a virágzó ágakat elrendezni. Ebben a tekintetben Japán páratlanul áll az egész világon. Tudvalevőleg Európában is bokrétába kötik a virágokat, virágzó ágakat és a lombot, de a virágcsokrokat a kertész vagy a kertésznő köti. Iskolában ezt Európában sehol sem tanítják. Japánban a növényeket meghatározott, nagyon bonyolult szabályok, elvek, bölcsészeti elméletek és szépirodalmi előírások szerint rendezik el. Európában és Amerikában ilyesminek semmi nyoma, hanem pusztán az egyéni ízlés és mérlegelés vezeti a virágcsokrot kötöző kezét.“

Azonban nekem úgy tetszik, mintha nem egészen így lenne a dolog, mintha még most is, amikor már régen a múlté az európai virágszimbolika, mintha mégis valami megfoghatatlan emlék maradt

volna belőle, amely titkos erő módján láthatatlanul vezeti az európai kezet, amikor bokrétát köt. És mintha nem lenne olyan nagy különbség a japáni és az európai bokrétakötő kéz között! Mert vizsgáljuk csak meg, mi az alapja annak a híres japáni *ikebaná*-nak! Mik valójában azok a „bonyolult szabályok“, azok az „elvek“, azok a „bölcészeti elméletek“ és azok a „szépészeti előírások“, amelyek a vázába állítandó virágok elrendezését irányítják? Európai nevük röviden és egyszerűen: virágszimbolika. Tehát olyan valami, ami Európában is nagy szerepet játszott a virágkultuszban s a háttérben még ma is játszik.

A különbség mindössze annyi, hogy Japán népe nagyrészt buddhista vallású lévén, virágszimbolikája a buddhista mitológia vagy bölcészet köréből él. A háromvonalas virágelrendezésben a középső főág az Eget, a nagyobbik oldalág az emberiséget, a kisebb oldalág a Földet jelenti. Az ötvonalas rendszerben — miként *Hans Molisch* Japánról szóló munkájában olvassuk — a főág a közepet, a többi ág északot, délt, keletet és nyugatot képviseli, és nevük is ez. Vajjon mi más ez, mint „középkori“ virágszimbolika! A virágok jelentése természetesen más, mint a középkori keresztény virágszimbolikában, amely a keresztény mitológiából vagy bölcészetből élt, azonban a lényeg, hogy a virág valamely vallási gondolatnak jelképe, ugyanaz.

Ennek megvan a maga egyszerű magyarázata, amely hamarosan megvilágítja azt a párhuzamot, amely az európai és a keletázsiai virágszimbolika vallási kapcsolatai közt van. A japáni virágszimbolikát is szerzetesek gondolták ki és pedig körülbelül ugyanakkor, mint a középkori keresztény virágszimbolikát az európai szerzetesek. A keletázsiai virágkultusz is kolostori eredetű, a kínaiakat és japániakat is délről északra hatoló szerzetesek tanították meg kertészetre és a virágkultuszra. Előbb a kínaiak és japániak is barbárok voltak és ennek megfelelően állatkultuszt üzték. De Indiában éppen úgy megvolt már az ókorban a virágkultusz, mint Itáliában s mikor az ókor, a római császárság összeomlott, Indiában is éppen úgy a szerzetesek vállalkoztak a leegyszerűsített kultúra megmentésére és elterjesztésére, mint Itáliában. Japáni történetírók szerint is a japáni virágkultusz vallásos jellegű és Indiából származik, honnan a buddhista szerzetesekkel Kínán át jutott Japánba. Japánban is eleinte a szerzetesek maguk üzték a virágelrendezés művészetét, később a császári udvar tagjai is, majd a lovagok és előkelők. S hogy Japánban a virágszimbolika ma is élő valóság, annak is egyszerű a magyarázata, Japán nem élte át a felvilágosodás, az enciklopédizmus

korát. Vallási, erkölcsi, sok tekintetben még társadalmi tekintetben is lovagkorban él.

És ha tovább nyomozzuk azt a párhuzamot, amely a keletázsiai és a nyugateurópai virágkultusz eredetében kimutatható, valószínűvé válik, hogy mindkét virágkultusznak közös a történelmi forrása, miként az egész szerzetesi életnek is egységes az eredete. Valahol Nyugatázsia déli részében kell keresnünk a középkori virágkultusz forrását, ahol a legnagyobb a multja az ókori virágkultusznak, és egyáltalában az egész kultúrának és civilizációnak. Itt honos a keresztény virágkultusz két legfontosabb virága, a rózsza és a liliom s körülbelül idáig terjed a buddhizmus két legfontosabb virágjának, a krizantémumnak és lótnusznak hazája.

Mert sajátosságoképpen a buddhizmus is két virágot avatott olyan mértékben vallási jelképpé, mint a kereszténység a rózsát és a liliomot. Az egyik a *lótusz*, még pedig a dél- és keletázsiai indiai lótnusz (*Nelumbium speciosum*), amely éppen úgy Buddha jelképe keleten, mint a liliom Krisztus-é nyugaton. S miként a rózsza lett a királyi virág nyugaton, azonképpen királyi virág a *krizantémum* keleten, ezért hordja mai napig is címerében a japáni császár. Nem valószínű, hogy ez a párhuzam véletlen egyezés. Sokkal valószínűbb, hogy a nyugati és a keleti virágkultusz közös forrása magyarázza. A pápai aranyrózsza, amely azonban a pápai áldás szavai szerint tulajdonképpen liliom, végső elemzésében azonos a lótnuszvirággal, amelyben az igazhívó buddhista Buddhát látja s ezért visszhangzik az egész buddhista keleten a legegyszerűbb indiai imádság: Om mani padme hum, ó drágakő a lótnuszvirágban! (XVI. tábla.)

Európa csak újabban lett figyelmes a keletázsiai virágkultuszra és kertészetre, s hogy ez Európában feltűnést keltett és bizonyos hatást gyakorolt, kétségtelenül éppen az a primitívsége, az a vallási jellege, szóval a virágzimbolika magyarázza, amelyet Európában ekkor már a mult hagyományai közé temetett a XVIII. század enciklopédizmusa. Kínát ugyan már régebben felfedezték az európaiak a tenger felől, de csak a XVIII. század közepén jutottak róla pontosabb tudósítások Európába, mikor a keresztény hittérítés ott is hullámokat vert. Franciaországban főként a kínai iparművészet tárgyai keltettek feltűnést, Angliában a kínai kert s mindkettőnek csakhamar divatja támadt. A barokk stílust a XVIII. század közepén az egész vonalon egyre nagyobb támadások érték. XIV. Lajos épületeinek és kertjének mértani szabályossága ellen fordult a stílusizlés és Laugier építész 1753-ban kiadott építészeti művében keresve-keresi a stílusban a

szabálytalanságot. Nem sokkal előbb, 1747-ben jelent meg Attiret páter tudósítása a kínai császár csodás palotájáról s 1752-ben angolra is lefordították. Ebből a tudósításból kiderült, hogy van a világ másik oldalán kész „szabálytalan” stílus. Nosza megindult annak utánzása. William Chambers fiatal éveiben a Svéd Keletindiai Társaság szolgálatában hosszabb időt töltött Kínában, ahol vázlatokat készített a kínai viseletről és épületekről s ezeket 1757-ben nyilvánosságra bocsátotta Európában. Munkája csakhamar francia, majd német nyelven is megjelent s vázlatai nyomán gyors iramban terjed a kínai izlés utánzása Európában. Hogy milyen messze eljutott ez a divat, utalunk a már említett nagykedei templom mennyezetképeire, amelyek közül többön látható a kínai hatás és valószínűleg a virágbokréta „napraforgója” is tulajdonképpen a kínai krizantémum motívum (54. kép).

A XVIII. század második felének nagy kínai divatja természetesen a virágkultuszt is hatalmába ejtette egész Európában, s megindult Kínából is a virágok importja az európai kertekbe. Hogy milyen átalakulást idéztek elő Kína virágai a kertekben, elsősorban a kínai rózsára (tearózsára) hivatkozunk, amely lényegesen megváltoztatta az európai rózsakultuszt, mint azt már előbbi fejezetben elmondottuk. Hasonló szerep jutott a kínai basarózsáknak is, ezek is új basarózsadivatot idéztek elő. De ezeken kívül egész serege özönlött Európába a kínai virágoknak.

Legismertebb és legnépszerűbb kínai virág az *ősi róza*. Azonban ez a Kínából eredő kerti virágunk csak befejezője az európai kertészetben az *aszterek* hosszú sorának, amely már az ókorban nagyon szép fajjal indult hódító útjára. A legősibb aszter a Nyugatázsiában, Dél- és Középeurópában honos *Aster amellus*, amelyet már Vergilius megénekelt s ezért később gyakran Vergilius asztere volt a neve. „A mezőkön áll az amellus-virág, — írja Vergilius — amely sűrű tömegben nő. Aranysárga virágát sötétibolya szirmok körítik, ize erős és koszorút kötnek belőle. Borban főtt gyökere beteg méhek orvossága.” A görögök csillagvirág, *aster* néven ismerték, így ismerteti Plinius és Dioskurides is.

A lovagkorban kertekbe ültették s még a barokk korban is szívesen látták a kertben. „*Aster atticus*, görög csillagvirág — írja Lippay — vereseskék, csaknem Szent Márton napig mind virágzik apró leveles szála csákákon; minden esztendőben földig el kell metszeni, minekutánna elvirágzott.” A magyar irodalomban Melius Juhász Péter ismertette először *Aster atticus*, békaterjék,

csillagfű néven. Benkő József a linneánus néven kívül *Amellus Virgilii* nevét is közli.

A XVIII. században kezdték Európába importálni az észak-amerikai asztereket, amelyek száma rendkívül nagy és szépség dolgában könnyen versenyeznek a „görög“ aszterrel. A virágzási idő tekintetében is, mert némely amerikai aszter szinte télig virágzik. Miként az európai, azonképen az amerikai aszterek is évelők, de az egyes fajok változatossága nem jelentékeny.

A kínai aszter, vagy magyarul közönségesen őszi rózsza, egyéves növény és mert fészekpikkelyei nagyok, levélszerűek, *Callistephus* néven külön nemzetségnek is szokták tekinteni s így ma *Callistephus chinensis* a tudományos neve. A francia D'Incarville jézustársasági szerzetes a XVIII. század második felében küldte az első „magvakat“ Kínából a párisi növénykertnek. Kínában régebb idő óta tartják a kertekben szép és kései virágaiért. Az európai kertészet szívesen fogadta és hamarosan felkarolta a kínai asztert, mert változatosság dolgában minden európai és amerikai rokonát nagy mértékben felülmulta. Ma több mint 6000 változata ismeretes a kertészetekben. A magyar botanikai irodalomban Benkő József említi először s tőle származik az őszi rózsza név is, amely a Plinius által használt *rosa autumnalis* fordítása. Hogy mit értett Plinius őszi rózsán, ma már nem állapítható meg. Természetesen a kínai asztert semmiképen sem. Mint sok más virágnév használata, ez is önkényes alkalmazás. Mindenesetre a kínai aszter ezen a néven lett a magyarban népszerű s ma már a legegyszerűbb kertekben is gyakran látható, mert gondozás tekintetében elég igénytelen.

Kína északi részében honos a szívvirág és a hortenzia. A szívvirág (*Dicentra spectabilis*) a XVIII. században, sőt még a XIX. egész első felében is botanikus kert növény volt Európában s csak a magyar történelem egyik nagy esztendejében, 1848-ban kezdett terjedni mint díszvirág. Ekkor azonban piros, szívalakú, két külső szirmának sarkantyúja miatt hamarosan népszerű lett s ma már külföldön és nálunk is többféle népies neve van. A hortenzia (*Hydrangea hortensia*) Lapeaute csillagász feleségének tiszteletére hordja női nevét, melyet Commerson angol botanikus adott a növénynek, ki a hortenziát 1767-ben fedezte fel. A teltvirágú hortenzia 1788-ban a Kew Gardenből került a kontinens kertjeibe. Később Japánból és Északamerikából más hortenzia-fajok is eljutottak az európai kertekbe s ma a különféle hortenziák a legkedvel-

tebb kerti és cserepes virágaink közé tartoznak. Magyarban Diószegiék *pompás kertéke* néven akarták népszerűsíteni.

Kína déli részében honos hidegházaink legszebb virágú cserjéje, az azálea (*Rhododendron indicum*), amely Kínából 1800-ban került először Európába. A régiektől örökölt, de az ókorban az oleandert jelentő *rhododendron* név magyarul rózsafának hangzik s kétségtelenül találó volt ókori alkalmazása is, de talán még találóbb újkori

121. kép. Virágos krizantémumágakkal felvonuló buddhista szerzetesek a bezekliki templom VII. századi falfestményén. (Le Coq nyomán.)

használata a modern botanikában. Mert a *Rhododendron* nemzetségnek sok olyan faja van, amely szépségben vetekedik a rózsával. Az *azálea* is görög szó s szárazat jelent.

Legyen ennyi elég a kínai származású virágokról.

S most lássuk a legújabb virágjövevények színhelyét, Japánt. Ez a legkeletibb szigetország a VI. századig élte a maga primitív pogány életét, azonban a VI. században Japánban is megjelentek a buddhista szerzetesek és meghonosították ott a virágkultuszt. Ettől az időtől számíthatjuk tehát a japáni kertészet és virágkultusz fejlődését. De a japáni virágkultusz a legújabb időkig megőrizte

„középkori“, vagyis vallásos jellegét, mert Japán a legújabb időkig mereven elzárkózott a külvilágtól s a XIX. század közepéig valahány kísérlet történt az európai civilizáció behatolására, mindannyi kudarcra végződött, míg végül 1868-ban Japán is megnyitotta kikötőit az idegen hajók előtt. Ez a magyarázata annak, hogy Japánban olyan magas fokra fejlődhetett a különleges japáni-buddhista kultúra s ebben a japáni virágkultusz is, amely a XIX. század végén bámulattal töltötte el Európát, s meghódította az európai szíveket is a japáni virágoknak, első sorban a krizantémumnak.

A krizantémum (*Chrysanthemum indicum*) nem japáni, hanem indiai virág, honos India felső és Kína déli részében. Noha adatszerűleg nem mutatható ki, valószínű, hogy Indiában már az ókorban kerti virág lett belőle. A buddhista kolostorok virágkultuszában már a korai középkorban nagy szerepet játszott s a VII. században már Középázsiaiban is ültették a kolostorokban, mint erről újabban kiásott kolostori romok falfestményei tanuskodnak (XVI. tábla). A porosz Turfan-expedíció, amelyről Le Coq 1913-ban *Chotscho* címmel adta ki beszámolóját, több olyan buddhista kolostor falfestményét közli, amelyek világosan mutatják, milyen nagy szerepet játszott a buddhista vallási szertartásokban a krizantémumkultusz. A szerzetesek kezükben virágos krizantémumágakkal vonultak fel (121. kép) s a templomban, ahol Buddha szobra állott a szent lótuszon, kosarakban és tálaikban krizantémumot hordtak körül és krizantémumvirágot szórtak a szoborra. Már ezeken a falfestményeken megtaláljuk a később Kínában és Japánban oly nagy szerepet játszó krizantémum-motívumokat, amelyek közül egyik-másik perzsa selyemszőnyegen már a XIII. században felismerhető és eljutott nyugatra is, ahol azonban természetesen ismeretlen maradt.

Mint a buddhizmus virága idővel általánosan elterjedt Kínában és Japánban a kertekben, s az elvilágiasodó virágkultuszban is megtartotta vezető szerepét. Japánban a császári család az egyszerű ősi krizantémumot viseli címerében. Ennek 16 szirma van (botanikai műszóval 16 nyelvű virága), neve *hironisi*, és szerepe megfelel az európai heraldikus rózsamotívumnak. Ősszel üli a japáni császár a krizantémumünnepet, amely lényegében véve nem más, mint császári fogadás a császár kertjében. Ezen az előkelőségek jelennek meg s ilyenkor mutatják be a császári kertészet krizantémumújdonságait. A császári krizantémumrend, a jelenlegi legmagasabb császári kitüntetés Japánban, kései eredetű, csak 1878 december 27-én alapította Kikádó császár.

A krizantémum változatossága szinte kimeríthetetlen s a kínai és japán kertészek évről-évre merészebb újdonságokkal lepik meg a közönséget. De kétségtelen, hogy a régi Kína és Japán még inkább

122 kép. Krizantémumfa. (C. Reiter nyomán.)

csak az egyszerű krizantémumban gyönyörködött s a krizantémum-újdonságokra csak európai hatás alatt indult meg a vadászat. A régi krizantémum-motívumokhoz ragaszkodó festészet Kínában is, Japánban is legújabb időkig az egyszerű krizantémumot rajzolta, amelynek csak szélső virágköre nyelves, a teltvirágú krizantémum, amelynek

minden virága nyelvessé és így meddővé vált, újabb jelenség a keleti kertészetben. Más kertészeti átalakítást is el kellett azonban viselnie a krizantémumnak, némelyek ugyanis csak egy szárát s azon csak egy fészket nevelik, amely így hihetetlen nagyságot érhet, mások éppen ellenkezőleg abban lelnek örömeiket, hogy éppen száz vagy mentől több fészket nevelhessenek a krizantémum szárán, amely így valóságos fa alakját ölti magára (122. kép). Mindezeknek a kertészeti krizantémumalakoknak más és más nevet adtak Japánban, az egyszerű ősi krizantémumnak *nogiku* a neve, tehát ezt tekinthetjük eredeti nevének.

Európába a XVII. században Hollandiába jutottak az első keleti krizantémumok, s 1676-ban már hat különféle keleti krizantémumot neveltek a leideni botanikus kertben. A kínai divat idején 1764-ben Angliába is eljutottak az első krizantémumok, és pedig közvetlenül Kínából. De mint kerti virág még Angliában is csak a XIX. század közepén kezd szerepelni s krizantémumkultuszról csak a múlt század kilencvenes éveitől kezdve beszélhetünk, amikor azonban rendkívül gyorsan elterjedt a krizantémum szerte a világon s ma az őszi virágkirakatok valóságos krizantémumünnepek és halottak napján a temetők valósággal krizantémumdíszben úsznak.

A *Chrysanthemum*-nemzetség régóta ismeretes mediterrán és európai fajaival valóban könnyen szállt versenyre a keletázsiai krizantémum. A kolostorkerti növények közt nem kevesebb mint három *Chrysanthemum*-faj szerepelt, ezek ma is gyakoriak a parasztkertekben, hol hajdan mint gyógynövények játszottak fontos szerepet. Említettük annak helyén mind a hármát, a varádicsot (*Chrysanthemum vulgare*), a Boldogasszony mentáját (*Chrysanthemum balsamita*) és az anyafüvet (*Chrysanthemum parthenium*). Mindhárom erős-illatú növény s az anyafű, amely szó a latin *matricaria* fordítása, ahogyan a régiek nevezték ezt a növényt, nem éppen erkölcsös oldaláról mutatja be a rokokó kora óta sokat magasztalt népies erkölcsöket. Mentségül azt hozhatjuk fel, hogy a legújabb korig nem ismerték az összefüggést a szerelmi élet jelenségei és a termékenyülés között s a természettudományokban járatlan ember ma sem látja és nem is láthatja tisztán ezt a problémát. Azt azonban jól tudták, hogy „borban főtt virágai levét hasznosan isszák hőség ellen, mert azt elindítja“, és hogy „az asszonyok mátráját meggyógyítja“. Ezért a régóta használt, latinból fordított *anyafű*, *mátrafü*, *mádrafü* és *nátrafü* nevei. Ez az ősi kerti „krizantémumunk“ azzal is kitűnik, hogy fészkei könnyen teljesednek, vagyis fehér, nyelves sugárvirá-

gainak száma a kövér kerti földben meggyarapodik, mert a belső virágok elnyelvednek. Így aztán már a lovagkorban dísznövényé lépett elő a kertben. Akkor természetesen még a lovagkor előkelő hölgyei használták mátrafünek.

A margaréta néven közismert *Chrysanthemum leucanthemum*-ról már részletesen szoltunk. A XVI. századtól kezdve más fajok is elterjedtek a kertekben, így a már az ókorban kedvelt, mediterrán, sárga virágú *Chrysanthemum coronarium*, amelyet az olasz nép Siéna vidékén éppen úgy salátának fogyaszt, mint a japáni a maga kelet-ázsiai krizantémumának sárga virágú változatát, továbbá az Alföldön honos *Chrysanthemum serotinum*, amely kései virágzásával kedvelte meg magát. Mint rovarölő növényt termesztik virágáért a Dalmáciában honos *Chrysanthemum cinerariifolium*, s a Kaukázus vidékén honos *Chrysanthemum roseum* fajokat, mely utóbbiból készül a perzsa rovarpor s mivel ezt Tifliszből 1846-ban Zacherl vezette be a bécsi piacra, ma is *zacherlin* a neve s erről általában a rovarport népiesen Magyarországon is országszerte *zacherlin* néven ismerik.

A keletázsiai krizantémum mindezeket könnyen legyőzte s felülmulta a különféle asztereket is szépségével és nagy változatossággal, amelynek köszönheti, hogy az őszi virágok között, a dáliaát sem kivéve, első helyre küzdötte fel magát a legegyszerűbb kertektől kezdve a legelőkelőbb szalónokig.

Kimondottan japáni virág a kamélia (*Camellia japonica*). Japánban nem kell üveg mögött tartani ezt a pompás növényt, amelyet ott gyakran ültetnek élősvénynek s kívált a templomok mellett láthatók kamélia-élősvények. Neve *Gergius Josephus Camellius* jézustársasági szerzetestől ered, ki Manilla szigeten 1639-ben növényeket gyűjtött. Hogy tehát valami összefüggés lenne a kamélia és a teve *camel* neve között, mint avatatlanok vélték, csak úgy értelmezendő, hogy a *Camellius* családnév állítólag valóban a *camel* szó származéka. Különben a *Camellia* nevet korántsem azért viseli a növény, mintha *Camellius* hozta volna Európába, hanem pusztán csak e név megörökítése céljából. Ugyanis az első kaméliákat 1739-ben lord Petre hozta Európába Japánból. Divatvirággá a XIX. század legelején lett. Napoleon első felesége, a szerencsétlen sorsú Josefin, 1809-ben kaméliákat kapott Genfből, ahol akkor már jól értettek a kamélia tenyésztéséhez. A császári udvarban nagy izgalmat okoztak a „japáni rózsák“, mindenki meg akarta szegezni, hogy az estélyeken azzal léphessen a császárné elé. Volt rá eset, hogy 600—700 frankot is elfizettek egyetlen kaméliavirágért a

versengő udvari emberek. Később egyre emelkedett a kamélia kurzusa, majd kitört a kamérialáz s a párisi virágkereskedők úgy spekuláltak a kaméliával, mint hajdan a hollandusok a tulipánnal. Még kamélia-sorsjátékot is rendeztek s a főnyeremény minden húzáson 21,000 frankkal boldogította a szerencse fiát.

Berlése abbé 1838-ban monografiát írt a kaméliákról, művében 188-féle kaméliát ismertetett. Hogy a kamélia azóta is kedvelt virág s a virágtenyésztők mennyit foglalkoznak vele, mutatja, hogy az újabb kertészeti katalógusok 1000 változatát is kínálják. Virágjának szépsége páratlan, de hideg, mert szirmai viaszfényűek. Levele örökzöld, kemény, ünnepélyes. Kétségtelenül nagyon illik abba a környezetbe, amelyből *Alexandre Dumas*, az ifjabbik, a múlt század közepének leghíresebb regényét merítette s méltán szerepel a *Dame aux camélias* címében.

Japán ezeken a legismertebb virágokon kívül még sok örökzölddel is gazdagította az európai kerteket, így például japáni növény a szobáinkban gyakori *Aspidistra eliator* is, és a japán kertészet különleges termékei is el-eljutnak Európába, mint a cserépben nevelt törpefák, noha itt még korunkban sem találunk nagyobb közönségre, amikor pedig a modern virágkultusz alig-alig őríz valamit a régi hagyományokból. Manapság a virágkultusznak már nem is annyira az exotikus újdonságok vadászata, hanem a technika adja meg sajátos jellegét. A modern virágkultusz a magas fokra fejlett növényélettan segítségével olyan mértékben fejlesztette és gazdagította a kertészeti technikát, hogy egyedül ennek segítségével kielégítheti a modern ember virágkultuszát.

Ez a virágkultusz ugyanis, mint említettük, már nem keres mást a virágban, mint színt és alakot. Legfőként pedig színt és fényt, s ezért festőinek nevezhetjük. Noha a XIX. század első felének és közepének romantikus és történeti festői csak mellékesen ereszkedtek le a virágfestészethez, mégis már *Eugène Delacroix* festett virágai hűen tükrözik ezt a virágkultuszt. A magyarok közül *Munkácsy Mihály* és *Benczur Gyula* virágain pompázik a romantikus szín és fény. Végül a század második felében *Szinyei Merse Pál* az 1873-ban festett *Majális* című képén megteremti a *plein air* stílust. Ezzel a virág, mint általában minden festészeti tárgy, fénytani problémává lett, a virágkultusz még a festészetben is természettudományi tanulmánnyá alakult (XVII. tábla).

Háromféleképen nyilatkozik meg legfőként a modern idők virágkultuszában a technika, egyrészt a közlekedés haladása révén

lehetővé vált a délvidéki örök tavasz virágainak elszállítása az északi területekre friss állapotban, ami sok tekintetben feleslegessé tette az északi nagy üvegházakat, másrészt a honosítás terén sikerült a növénytani ismeretek segítségével szinte csodásnak látszó eredményeket elérni, végül az üvegházakban a virághajtatás módszerei tökéletesedtek olyan mértékben, hogy a virágkereskedések bármikor szinte bármely virággal elláthatják a virágkedvelő közönséget.

A közlekedés terén korszakos változást idézett elő a virágkultuszban is a vasút, amely olyan gyorsan elszállítja, kivált a hűtökocsikban, a déli virágokat északra, hogy azok itt a jeges tájon nyitják fel finom szirmaikat. Ez a körülmény teremtette meg a riviérai bámulatos arányú virágtermelést. A Riviérán, mint említettük, régebbi idők óta folyik a nagyarányú virágtermelés illóolaj-gyártás céljaira. De a múlt század közepe óta nemcsak a kivont virágillatot, hanem magát a virágot is lehetővé vált északra szállítani. A riviérai virágtermelésről hű képet rajzolt a sejtutatóban kiváló **Edvard Strasburger**, aki öreg napjaiban a Riviérán pihente ki élete fáradalmait.

„Az Antibes-fok naponta nagy tömeg vágott virágot küld északra, — írja az 1912-ben elhunyt botanikus *Streifzüge an der Riviera* című munkájában — és a Riviéra legközelebbi piacait is ellátja virágokkal. Hogy milyen sok virágot fogyasztanak magán a Riviérán, mindenki megítélheti, aki az ottani városok virágpiacait meglátogatta és részt vett néhány virágünnepen. Másrészt az északra tartó virágkivitel is óriási méretű. Valójában ez a fokozott kertészeti üzem itt nem nyulik vissza tovább mint 1850-ig; ezelőtt főleg csak Grasse környékén és csak illatszergyártási célra termelték itt a virágokat. A tarka virágültetvények most mindkét Riviéra részére kiterjednek. A francia Riviéra máris átalakult egyetlen virágos kertté.

Ollioulesban Tulon mellett, és Hyères körül már télen virágzik a fehér, *Romaine blanche* néven ismert jácint (*Hyacinthus orientalis* var. *albulus*), és mint vágott virág vándorol az északi városokba, mielőtt a hollandi jácint kinyílhatna az ottani kertekben. Utóbbi nem érzi jól magát a Riviérán, ahol hagyományait szinte évenként ujjakkal kell felcserélni. A jácint után következnek a nárciszok, jonquillák, taceták, fehér és vörös szegfűvek; Grasse, Cannes és Antibes környékén a szegfűvek helyett anemonék és boglárkák uralkodnak. Az anemonék az *Anemone coronaria* alakkörébe tartoznak, de kulturváltozatok, amelyeket *Anémones de Caen* néven ismernek és erősebb növéssükkel, valamint részben teljes viráguk nagyságával tűnnek ki. A boglárkák a *Ranunculus asiaticus* változatai, teltvirágúak és mindenféle színben pompáznak. A tenyésztők megkülönböztetik a *Renoncles des fleuristes* boglárkákat, amelyeknek szirmai tetőcserép módjára fedik egymást, és a *Renoncles pivoines*, vagy *d'Afrique* néven szereplő boglárkákat, amelyek virágai a basarózsákra emlékeztetnek, különlegesen nagyok, szirmaik inkább felfeleállók és kissé behajlók. Az anemonék

és boglárkák szinpompája itt felülmulja a képzeletet. A nap által élesen megvilágított tarka anemone-föld a mesék világába ragadja az embert.

Ujabban kiterjedt a keresztezésből származó *Gerbera Jamesoni* termelése, amelynek főfajai Transvaalból származnak. Aki némi távolságból látja hullámsani a magas szárazokon a többnyire biborpiros, de részben sárgavörös, sárga, sőt egyenesen fehér virágfészkeket, sokáig azt hiszi, hogy az *Anemone stellata* különösen nagyvirágú alakjával áll szemben. Azonban közelebbi megtekintésre elárulja a növény, hogy a fészkesek családjába tartozik, de nyelves virágai feltűnően hosszúak és csövesvirágokból alkotott jelentéktelen középső korongot vesznek körül. A tökcocsány a mi pitypangunkra emlékeztető tölevélrózsából ered.

Másutt az lepi meg az embert, hogy milyen méreteket érnek el a kerti szegfű virágai. A fehér violák közt különösen kedvelik azokat, amelyek *Giroflées de Nice* néven ismeretesek. Egyetlen virágzata egész bokréta. Az említett virágokon kívül látható még viola, sárga viola, rezedá, továbbá *Sparaxis*, *Ixia*, *Freesia*, *Gladiolus* és a virágok királynője, a rózsák. Ki tudná megjegyezni mindazokat a neveket, amelyekkel az itt tenyésztett sokféle változatot megkülönböztetik! És évről-évre újabb rózsanevek merülnek fel, ellenben régebbieket, azelőtt közkedvelteket, többé nem hallunk. Végre az ember jobbnak tartja, hogy egyszerűen átadja magát az illatok, színek és alakok gazdagságának, anélkül, hogy a nevek után érdeklődne. Tavasz végén naponta százezerszámmal virágzanak ezen a vidéken a rózsák, az értékesítés gyakran minden legkisebb reménye nélkül.

A megvilágítási viszonyok szerint különböző vastagságú árnyékoló lapok alatt nevelik az élénkzöld, kapaszkodó *Asparagus*-okat, a délafrikai *Asparagus medeoloides*-t és *plumosus*-t, valamint a Natalból származó *Asparagus Sprengeri*-t, amelyeket mostanában mint asztaldiszt nagy számban alkalmaznak. Miként a makkiák kapaszkodó spárgája (*Asparagus acutifolius*), ezek is levélszerű oldalágakkal pótolják a leveleket.

Cannes az *Acacia dealbata* számos kulturalakjával tűnik ki. Ezek virágzási idejükben különböznek egymástól, továbbá többé vagy kevésbé könnyen hajtathatók, ennél fogva egész télen át ellátható ezzel a virágdísszel mind a helyi fogyasztás, mind a szállítás. A virágzati fűrtök élénksárgák és hatásosan elűtnek a kétszerárnyalt, fehéreszöld, fiatalon puhaszörű levelektől. A finom szeldeltség szerezte meg ennek az akáciának a kereskedelembe a mimóza nevet. A fa bámulatos gyorsan nő, 5—6 év alatt 10 méternyi magasságot érhet. Sok *Acacia retinoides*-t is szétküldenek, amelynek egyszerű, bőrnemű, lándzsás levelei, vagyis phyllodiumai vannak. Az északi virágkereskedésekben szintén gyakran látható *Acacia longifolia* phyllodiumai is hasonlóak. Ezt a fajt arról a tulajdonságáról ismerjük meg közönségesen, hogy virágai nem kerek gombokba tömörülnek, hanem hernyószerű barkákba. Mindnyája sárgán virágzik és szakaszosan követi egymást a virágzásban. A sort az *Acacia cultriformis* zárja le, mely a Riviérán csak márciusban diszlik teljes virágpompájában. Virágzata kerek, phyllodiumai kurták és szélesek, egyszersmind a ruta leveleihez hasonlóak.

Az északra irányuló virágküldeményekhez a mindenütt kedvelt rezedát szokták mellékelni. Az ibolya rosszul viseli a nagyobb utat,

XVIII. TÁBLA.

Rhododendron catawbiense virágjában Malonyán, gróf A m b r ó z y-M i g a z z i
I s t v á n kertjében. (M i s á k nyomán.)

de a Riviérán töméntelen mennyiségben fogyasztják, részben sziruppal itatva drazsénak is. Továbbá szállítanak még északra kék buza-
virágot, tubarózsát, violát és sárgaviolát, gladioluszt, fehérvirágu hagy-
mát (*Allium*), ixiát és az illatos fréziát. A Riviérán a virágkereskedé-
sek kirakataiban feltűnik az idegennek a nagy és szürke, biborral
freccsentett *Iris susiana*, amely igazi gyászvirág.

Gyakran használják a *Chrysanthemum frutescens* nagy, fehér
vagy sárga fészkeit is, kivált pedig a sárgákat, amelyek *Etoile d'or*
néven ismeretesek. Ezeket főként Angliába küldik. Szállítása júniusig
tart, mint Londonban az idénye.

Kiszámították, hogy Cannes és Antibes együtt egyetlen télen több
mint egymillió frank áru vágott virágot szállít az északi országoknak;
magán a Riviérán még sokkal nagyobb a virágfogyasztás.

Ollioules hegyeinek száraz lejtőin különlegesség a szalmavirág
(*Helichrysum orientale*) termelése. A virágzatokat megszáritják és
különböző színre festve legnagyobb részben a francia temetők szá-
mára küldik északi útjukra.

Délen megtelnek a vonatok virágokkal s a déli virágok hozzák
magukkal a déli napsugarat. A napsugarat, amelyet itt szinte egészen
feled az ember tél folyamán.

De íme, most egyszerre csak itt kínálgatja magát a szemem
előtt, ráugrik az írógépre s onnan kaçag a szemembe. Igaz, igaz.
Miért is keresem a virágot évezredek és évszázadok távlatában, mikor
ma már télen is gyönyörködhetem a virágok eleven szépségében!
Felkelek hát s otthagynom az írógépet, otthagynom a szobát és elin-
dulok virágért a januári napsugárban.

És a napsugár csalogat magával végig a körúton, végig a virág-
kereskedések előtt. Egyszer csak szembe találom magamat vele, a
riviérai tavasszal, a virággá vált napsugárral, amely szikrázva ragyog
a virágárús asszonyok virágkosarában. Sárga az egész virágkosár
a mimózáktól s a téli napsugártól. Élő arany-sárga, amilyen csak
virág lehet.

Nem állhatok ellen a csábításnak s veszek egy ágat a hálátlan
virágból, melynek szépsége csak itt a friss levegőn teljes, otthon egy-
szerre felényire összezsugorodnak virágombjai. A sárga mimóza
ugyanis azok közé a virágok közé tartozik, amelyek szépsége nem
a szirmoktól, hanem a porzóktól származik. A fürtökben elrendezett,
rövidnyelű virágfejekben sok apró virág rejtőzik, ezek csésze- és
sziromlevelei jelentéktelenek, ellenben a sok porzó hosszan kinyúlik
a virágokból s a vékony szálak és a tetejükben himbálódzó portokok
tömege teszi utólérhetetlenül finommá és bájossá a mimóza apró
sárga virágombjait.

A tudomány embere *Acacia* néven ismeri ezeket a virágokat.
Az *Acacia* nemzetségnek van vagy 500 faja, melyek mind a melegebb

övek lakói. Különösen gazdag akácia-fajokban Ausztrália, de a történelemben legrégebbi hírnevük van az afrikai fajoknak, amelyek jellemző fái az afrikai steppéknek és szavannáknak s közülük több a ragasztógumit termi, a kereskedelemben *gummi arabicum* néven ismert árút. Noha a *gummi arabicum* régi egyiptomi találmány s Egyiptomban már Kr. e. 1700-ban használták, ismerték a görögök és rómaiak is, mégis a régi időkben nem használták dísznek az akácia virágát s ha fel nem fedezik Amerikát és nem születik meg a Farnese-család ama tagja, aki mint bíbornok a XVII. században divatba hozta az akáciát, ma aligha gyönyörködöm a budapesti körúton a mimózában.

Virágaival ugyanis először egyik amerikai akácia tűnt fel, a nyugatindiai San Domingóban honos *Acacia Farnesiana*, melynek virágai ibolyaillatúak. A Róma történetében nevezetes szerepet játszó és hatalmát III. Pál pápa néven ismert őseivel megalapító Farnese-családnak ez a XVII. századi tagja mint kardinális hozta Rómába 1611-ben a később nevével különböztetett akáciát Nyugatindiából s ott az ősi, még Michelangelo tervei szerint épült Farnese-palota kertjében ültette el. Ez volt az első „mimóza“ Európában.

Farnese bíbornok mimózája azonban még távolról sem volt olyan szép, mint a milyeneket ma árulnak a virágkosarakban. E faj virágombjai ugyanis egyenként állanak. Abban is különbözik a modern mimózáktól, hogy a kétszer szárnyalt levelek tövében kétoldalt egy-egy tövise kellemetlenkedik. De azért az *Acacia Farnesiana* csakhamar elterjedt a délvidéki kertekben, ma pedig már nagyszámban virágzik a Riviérán is, ahol virágaiból készül a jóillatú kassziavirágolaj, amely fontos alkatrésze sok parfümnek.

A legszebb mimózák később, és a kereken 300 *Acacia*-fajjal büszkélkedő Ausztráliából kerültek elő. Eleinte nem is virágjukért, hanem a trópusok alatt jól használható, kitűnő épületfájukért ültették őket. Így jutottak, részben indiai, részben afrikai kertekből a Riviérára, ahol azonban a kertészek felismerték, milyen érték rejlik korai virágzásukban. A mimózákat nem kell hajtatni, nem kell technikai műfogásokkal siettetni, maguk szívességéből megrakodnak sárga bugákkal a legelső koratavaszi napon, mikor erre északon Téliapó még javában rázza havas üstökét. Csak egy kis napsugárra várnak s nyomban kitolják a végtelenül sok és végtelenül finom porzót.

Ime a januári napsugár!

Messziről jött, valahonnan Ausztráliából és a Riviéráról, míg ideérkezett s elhozhatta magával ezeket a szép, finom mimózákat.

Nem is marad sokáig.

Télapó hamar visszakergeti délre.

De a mimózák itt maradnak s otthon a szobában is mesélnek a drága januári napsugárról.

A déli napsugarat szomjazó örök vágy táplálja déli hatásokkal egész kulturánkat is, ez a vágy teremtette az első közép-európai kertet. S azóta is valahányszor újabb és újabb viráginvázió érkezett kertjeinkbe, mind déli virágokat hozott magával. Tulajdonképpen egész kertészetünk nem más, mint déli növények honosítása a mérsékelt és kevésbé enyhe klíma alatt. Ilyesmi volt már a gyümölcsfák ültetése és ilyesmi a szőlőművelés is a mi éghajlatunk alatt. Ilyesmi volt a narancsház is.

Korunk azonban a növénytani ismeretek birtokában megkísérelte a lehetetlent is, örök tavaszt igyekezett varázsolni a közép-európai kertekbe. Ezt az örökzöldek honosításával érte el. Az örökzöldekben természetből is gazdag, és idők folyamán számtalan helyről, kivált Keletázsiból telepített és honosított örökzöldek révén még jobban meggazdagodott mediterrán területekről először Anglia vette át az örökzöldeket, majd a század végén a kontinens középső országain át Magyarországra is elérkezett ez az áramlat.

Magyarországon is nagy multja volt ekkor már a szorosabb értelemben vett növényhonosításoknak is, amelyekből már előbb megismerkedtünk az amerikai akácfa honosításával. A mult század elején különösen J ó z s e f n á d o r folytatott eredményes mozgalmat a növényhonosítások érdekében, s akik munkálkodásának emlékét ismerik, tudják, hogy nemcsak a királyi vár kertjének és a Margitszigetnek általa ültetett rózsái voltak híresek, hanem a ma már csak csonkán őrzött margitszigeti platán is, amelyet személyesen hozott Olaszországból. A mult század folyamán a főúri parkokban, kivált az ország nyugati részében sokféle érdekes külföldi fát honosítottak.

Az örökzöldek honosításában gróf S z é c h e n y i R e z s ő volt az egyik úttörő. Századunk első éveiben megvette a gyöngyösapáti kastélyt s annak parkját a legszebb és a legérdekesebb örökzöldekkel ültette be. Szabadban zöldelnek itt télen is a különféle *Rhododendron*-ok, amelyek virágzáskor csodálatos látványt varázsolnak a parkba. Világhírű gróf A m b r ó z y - M i g a z z i I s t v á n malonyai parkja Bars megyében, ahol vagy 70 holdnyi területen sokezer örökzöld fa és cserje hirdeti télen is a növénytani tudomány csodáit, s egy magyar főúr még csodálatosabb akaraterejét és türelmét. Fekete fenyők alatt virágzik Malonyán az amerikai honosságú *Rhododendron*

catawbiense (XVIII. tábla) és exotikus fenyők alatt három méternyi magasra nőtt a *Camellia japonica*, — nem üvegházban, hanem télenyáron szabad ég alatt (123. kép).

123. kép. Szabadban nevelt, 3 méter magas, virágzó *Camellia japonica* Malonyán.
(M i s a k nyomán.)

Vasmegyében, ahol a klíma nagyon kedvező örökzöldek honosítására, nevezetes dendrológiai élőgyűjtemény Saághy István parkja Kámonban (124. kép), Szombathely mellett és báró Baich Mihály-é Alsószelesten. Saághy István parkja leggazdagabb fenyőkben, de a szép virágairól liliomfának nevezett *Magnolia*-nemzetség fajait is feltűnést keltő gazdagságban mutatja be. Báró

124. kép. Örökzöld részlet Saághy István kámoni parkjában: baloldalt *Rhododendron*, *Ilex* és *Laurocerasus*, hátul a közepén bambusz, a vízben tündérrózsák.

Baich Mihály az örökzöldeken kívül a kökertészetben alkotott páratlan példát az országban.

Hogy a növényhonosítás az Alföldön is szép eredményeket ígér, Kovács János és Székely Péter bizonyították be. Kovács János erdőtelki parkjában Hevesmegyében szinte úgy nőnek a bambuszok, mintha hazájukban lennének. Székely Péter a Tisza mellett fekvő tisztaigari parkjában mutatja be, hogy a magyar táj tiszavidéki kopárságáról hangoztatott elvek babonaszámba mennek korunkban.

Nevezetes szerepet játszanak a magyarországi növényhonosításokban a hazai hővizek. A nagyváradi hővízbe talán még a természet

ültette el a nílusi tündérrózsa (*Castalia lotus*) egyik alakját, amelyet Kitaibel Pál fedezett fel a tudomány számára és Decandolle hővízi tündérrózsának nevezett. Kitaibel áttelepítette ezt a növényt a Lukácsfürdő hővizébe. Újabban Lovassy Sándor végzett sikeres honosítási kísérleteket Hévízen a Balaton mellett különféle trópusi tündérrózsákkal. Napjainkban több exotikus vízi növényt honosítottak meg Miskolc mellett Görömböly-Tapolca hőforrásának vizében. Sőt Saághy István még az indiai tündérrózsát is sikerrel telepítette kertjének nem is melegvizű tavában.

Mindez eléggé mutatja, milyen szerepet játszik korunk virágkultuszában és kertészetében a modern botanikai tudomány s a modern technika. De vajjon lehet-e jobban méltányolni ezek jelentőségét, másutt, mint a virágkereskedések kirakataiban! Ahol találkozót adnak a Föld kerekiségének minden táján honos virágok, ahol nincsen évszak, mert minden időben bármiféle virág kapható, ahol utólérhetetlen szépségben mutatkozik be mindaz, amit a kiválogatás, öröklés, keresztezés, táplálás, hajtás révén teremtetett a virágokból az ember.

Mert korunkban már nem egyesek kiváltsága a kertészeti technika vívmánya sem, hanem a tömegek számára készül a legcsudálatosabb virág is. Kint a nagyvárosok körül kisebb és nagyobb üvegházakban százával és ezrével készülnek elő a divatvirágok (125. kép) s mikor elérkezett a napjuk, bevándorolnak a virágkereskedésekbe, ahol csakhamar gazdát találnak, akik széthordják őket a lakásokba. Ma már a trópusok legbüszkébb csodavirágai, az *orchideák* sem zárkoznak előkelő elvonultságba, mint még Alexander Humboldt és Aimé Bonpland korában, akik először keltettek érdeklődést az exotikus kosborok iránt, mikor így számoltak be amerikai expedíciójuk egyik szakaszáról: „Egy festő egész élete sem lenne elég, hogy — csupán egyetlen vidéket tartva szem előtt — lefesthesse a perui Andok mély völgyeinek utólérhetetlen szépségű orchideáit.“ Azóta bizony John Lindley (1779—1865), hatalmas munkát írt az exotikus kosborokról 1830—1840-ben s megállapította, hogy Linné óta, aki még csak 102 kosbort ismert, legalább 2000-re növekedett a számuk. Korunkban pedig vagy 500 a nemzetségek és 15,000 a fajok száma ebben a növénycsaládban, amelyeket nemcsak azért tekintettek a virágok arisztokratáinak, mert a legszebb, hanem azért is, mert a legigényesebb virágok. Ma azonban a tudomány az exotikus epyphita kosborok titkáról is lerántotta a leplet, minden kertész könnyen tenyésztí őket üvegházában s a virágkereskedésekben ott kínálják magukat a pompás orchideák is a többi téli virággal.

Azt mondhatjuk, hogy nincs már többé ritka virág. A kertészeti technika minden akadályt legyőzött és bármely virágot hihetetlen festői szépségben és bármely számban szállít a modern nagyközönségnek. A szerénység nem korunk divatja, a szerény ibolya sem bújik meg már többé, hanem háromszoros nagyságú szírommal kínálja szépségét és illatát.

A virág a lélek tükre. Mindenki azt találja meg benne, amit

125. kép. A gloxinia néven ismert, braziliai honosságú *Sinningia speciosa* tömeges tenyésztése kereskedelmi üvegházban. (C. Reiter nyomán.)

keres és minden kor a maga képére és hasonlatosságára alakítja. A középkor áhítatot keresett benne, a lovagkor játszi természetet, a renaissance florisztikai ritkaságot, a barokk pompát, a biedermeier szerény vadvirágot, a nagykapitalizmus technikát, és a virág mindez volt. Hűségesen kísérte s kíséri útján az embert, aki elragadta a természettől és viszi magával a multak történelmi és a jövő ismeretlen állomásain át.

Irodalom.

Rövidítések:

- B. K. = Botanikai Közlemények.
M. B. L. = Magyar Botanikai Lapok
M. Ny. = Magyar Nyelv.
N. M. É. = A Nemzeti Múzeum
Néprajzi Osztályának Értesítője.
T. K. = Természettudományi Közlöny.

- — Orientalische Blumensprache. 1830.
— — Grimani breviarium.
Aiton, W.: Hortus kewensis, or a catalogue of the plants cultivated in the Royal Garden at Kew. 1789.
Alföldi Flatt K.: A kerti tulipán története. (Kertészeti Lapok) 1892.
— Veszelszky Antal mult századbeli botanikus. (T. K. pótf.) 1894.
— Péchy Lukács és botanikai műve. (T. K.) 1900.
Andrews, H.: Geraniums. 1805.
Ascherson, P.: Közlés a jerikói rózsáról a Bot. Ver. der Prov. Brandenburg-ban, 1881.
Balogh E.: Tulipán ornamentikánk eredete. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára) 1929.
Balogh J.: Perpetua és Felicitas. (Budapesti Szemle) 1931.
Bálint Nagy I.: Purkircher György pozsonyi orvos élete. (Orvosi Hetilap) 1930.
Bátky Zs.: Néhány adat Bánffyhunynak és környékének népies építkezéséhez. (N. M. É.) 1907.
Beythe A.: Fives könnv. 1595.
Bejthe I.: 1. Clusius.
Belon, P.: Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Indes, Egypte, Arabie et autres pays étranges. 1533.
Beluleszky S.: Magyar hímes tojások. (N. M. É.) 1905.
Benkő J.: Téli bokréta. 1781.
— Füzères bővebb nevezetek. (Molnár Magyar Könyvháza) 1783.
— A középkori székely. 1796.
Berlèse, L.: Monographie du genre Camellia. 1837.
— Iconographie du genre Camellia. 1839.
Bonpland, A.: Description des plantes rares cultivées à Malmaison et à Navenne. 1813.
Borbás V.: Kelet virágaitól pörkertjeinkig. (Földrajzi Közlemények) 1890.
— Európának idegen növényekkel való beruházkodása. (T. K.) 1894.
— cikkei a Pallas Lexikonban.
Boschius, J.: Symbolographia. 1702.
Brunfels, O.: Contrafeyt Kreuterbuch. 1532.
Brunschwigk, H.: Das Buch der rechten Kunst zu destillieren. 1500.
Buday J.: Újabb adatok a Bükkhegység flórájához. (M. B. L.) 1913.
Burman, J.: Rariorum africanarum plantarum decades. 1738—39.
Camerarius, J.: Symolorum et emblematum centuria. 1661.
Camerarius, R. J.: De sexu plantarum. (1694) 1899.
Cloquet, L.: Essai sur la décoration architectonique. (Revue de l'art chrétien) 1901.
Clusius, C.: Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam observatarum historia. 1583.
— Rariorum plantarum historia. 1601.
Clusius, C. és Bejthe I.: Stirpium nomenclator pannonicus. 1583.
Columella, L. I. M.: A mezeti gazdaságról. Fábrián I. ford. 1819.

- von le Cog, A.: Cotscho. 1913.
 Cordus, V.: Annotaciones in Pedaci Dioscoridis de Medica materia libros. 1561.
 Csapó J.: Új füves és virágos magyar kert. 1775.
 Csánki D.: I. Mátyás udvara. 1884.
 Cséfkó Gy.: A tulipán szó és motívum történetéhez. (Népünk és nyelvünk) 1929.
 Csergő G.: Wappenbuch des Adels von Ungarn. 1885—1894.
 Csérier L.: A kertészet a fejedelmek korabeli Erdélyben. (Magyar Gazdák Szemléje) 1928.
 Csippék J.: Adatok a felvidéki olajkárok, házaló gyógyszerárúsok történetéhez. (N. M. É.) 1907.
 — Sáfrányosok a felvidéken. (N. M. É.) 1910.
 Csoma J.: A magyar heraldika korszakai. 1913.
 Degen Á.: Clusius botanikai jelentősége. (T. K. pótf.) 1926.
 Diószegi S.: Orvosi füvészkönyv. 1813.
 Diószegi S. és Fazekas M.: Magyar füvészkönyv. 1807.
 Dodonaeus, R.: Florum et coronarium odoratarumque nonnullarum herbarum historia. 1568.
 Erdélyi P.: A virágének. (Ethnographia) 1899.
 Ernyey J.: Természettudományi mozgalmaink a XVII—XVIII. században. (T. K. pótf.) 1912.
 — A pozsonyi botanikus kert katalógusa 1651-ből. (B. K.) 1916.
 — A borsodbányai kastély virágoskertje 1787-ben. (T. K.) 1926.
 — Az akáca vándorútja és megtelepedése hazánkban. (M. B. L.) 1926.
 — Benkő J. természettudományi hagyatéka. (B. K.) 1932.
 Ferrari, G. B.: De florum cultura. 1633.
 — Hesperides. 1646.
 Finály H.: A besztercei szöszedet. 1892.
 Fischer, H.: Mittelalterliche Pflanzenkunde. 1929.
 Fischer I.: Ritkább és homályosabb képzők. (Magyar Nyelvőr) 1878.
 Fromberg, E. D.: Die Parfümeriekunst. 1856.
 Fuchs, L.: Commentarii de historia stirpium. 1542.
 Gayer Gy.: Magyar nyelvemlék holland kiadásban. (Magyarság) 1928.
 Genthon I.: A régi magyar festőművészet. 1931.
 Gesner K.: Horti Germaniae. 1561.
 — De tulipa turcarum. 1561.
 Gombocz E.: Kék. (M. Ny.) 1910.
 — Adatok az újabbkori magyar botanika történetéhez. (Orsz. Nőképző Egyesület Értesítője) 1911.
 — Linné és a magyar botanika. (U. o.) 1914.
 — Az árvalányhaj mint betegségek okozója. (B. K.) 1914.
 — A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története. 1914.
 — Bejthe András Füves könyvének kritikája. (B. K.) 1920.
 — Clusius élete. (T. K. pótf.) 1926.
 Gombocz Z.: A tulipán. (M. Ny.) 1906.
 — Árpád-kori török személyneveink. (M. Ny.) 1914—1915.
 — Életföldrajz és a magyar őshaza. (T. K.) 1925.
 Gombocz Z. és Melich J.: Magyar etymológiai szótár. 1914—
 Grossinger J.: Universa historia physica regni Hungariae, tomus V. Dendrologia. 1797.
 Gulyás P.: Melius Péter Herbáriumának címképéről. (Magyar Könyvszemle) 1929.
 Győrffy I. (Szeged): Kossuth Lajos turini botanikus kertjének egy élő emléke. (T. K.) 1918.
 — Kossuth Lajos kaktusza Szegeden. (T. K.) 1931.
 Győrffy I. (Budapest): Nagykúnsági fejfák. (N. M. É.) 1907.
 — Az alföldi kertés városok. 1926.
 — Magyar népi hímzések I. A cifraszűr. 1930.
 Gothein, M. L.: Geschichte der Gartenkunst. 1926.
 Haberle K.: Succinta rei herbariae hungaricae et transsilvanicae historia. 1830.
 Hampel J.: Intercisa emlékei. (Archaeológiai Értesítő) 1906.
 — A honfoglaláskor hazai emlékei. 1896.
 Haynald L.: A szentírás mézgák és gyanták termőnövényei. (Magyar Növénytan Lapok) 1879.— Atlasz hozzá 1894.

- Haworth, A. H.: Synopsis plantarum succulentarum. 1812.
 Házi J.: A soproni virágének. (M. Ny.) 1929.
 Hegi, G.: Illustrierte Flora von Mitteleuropa. 1906—1930.
 Herman O.: Az ispilángról. (M. Ny.) 1914.
 — A magyar pásztorok nyelvkinése. 1914.
 Hoffmann E.: A Nemzeti Múzeum Széchényi-könyvtárának Magyarországon illu-
 minált kéziratai. (Magyar Könyvszemle) 1927.
 Hollós L.: A Ruscus aculeatus-ról. (M. B. L.) 1912.
 Holuby J.: Domáce lieky ludu slovenského. (Letopis Matice Slovenskej) 1875.
 Hooker és Greville: Botanical miscellany, III. 1833.
 Horváth G.: A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei. (A m. orvosok és
 természetvizsgálók vándorgyűlése) 1896.
 Horváth J.: A magyar irodalmi művelődés kezdetei. 1931.
 Hovorka, O. és Kronfeld A.: Vergleichende Volksmedizin. 1908—1909.
 Huszka J.: A debreceni cifraszűr. (Művészi Ipar) 1885.
 — A székel ház. 1895.
 — Magyar ornamentika. 1898.
 — A magyar turáni ornamentika története. 1930.
 Ipolyi A.: Magyar mythologia. 1854.
 Jacquin, N. J.: Plantarum rariorum horti caesarei Schönbrunnensis descriptiones
 et icones 1797—1804.
 Jakubovich E.: Régi magyar női nevek. (M. Ny.) 1915.
 — Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illumi-
 nátorai. (Magyar Könyvszemle) 1930.
 Kandra K.: Magyar mythologia. 1897.
 Kassay A.: Virágnyelv. 1852.
 Kerényi K.: Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynevek. (M. Ny.) 1931.
 Kerner, A.: Die Flora der Bauergärten. (Verhandl. des Zool.-Bot. Ver. in Wien) 1855.
 — Die Geschichte der Aurikel (Zeitschr. des deutsch-östr. Alpenvereins) 1875.
 — Die Geschichte des Flieders. (Neue Freie Presse) 1893.
 Kovách A.: Az istenfű. (Ethnographia) 1904.
 Kölreuter, D. J. G.: Vorläufige Nachricht von einigen, das Geschlecht der Pflanzen
 betreffenden Versuchen und Beobachtungen (1761—1766) 1893.
 Kronfeld, E. M.: Geschichte der Gartennelke. 1913.
 — Park und Garten von Schönbrunn. 1923.
 Landau, P.: Das Blumenbildnis. 1929.
 Laurembergius, P.: Apparatus plantarius. 1632.
 Lenz, H. O.: Botanik der alten Griechen und Römer. 1859.
 Lindley, J.: The genera and species of orchidaceous plants. 1830—40.
 Linné, C.: Species plantarum. 1753.
 Lippay J.: Posoni kert. 1664.
 Lonicerus, A.: Kräuterbuch. 1557.
 Lovassy S.: A keszthelyi hévíz tündérrózsái. 1908.
 Löw, I.: Die Flora der Juden. 1924—1928.
 Lyka K.: A malonyai park. (Magyar Figyelő) 1913.
 Madarassy L.: Az aratókoszorú. (Ethnographia) 1931.
 — A magyar pásztorművészetről. 1932.
 Maggry-Kossa Gy.: Aqua Reginae Hungariae. (Orvosi Hetilap) 1927.
 Malonyay D.: A magyar nép művészete. 1907.
 Martini, L.: Der christlichen Jungfrauen Ehrenkrantzlein. 1581.
 Matthioli, P.: I discorsi nei sei libri della Materia medicinale di Pedacio Dios-
 curide. I. kiadás 1554, II. kiadás 1558.
 Mágoosy-Dietz S.: Az ágave virágzása. (T. K.) 1885.
 Meissner, C. F. közlése a Selaginella lepidophyllá-ról a Linnaea-ban 1838.
 Melich J.: Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. 1906.
 — Caepinus latin-magyar szótára 1585-ből. 1912.
 Melius P.: Herbarium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznai-
 ról. 1578.
 Meyer, E. H. F.: Geschichte der Botanik. 1857.
 Michon: Voyage religieux en Orient. 1853.

- Misák: Immergrüne Laubgehölze.
- Mizault, A.: *Alexikepus, seu auxiliaris hortus*. 1565.
- Moesz G.: Néhány bevándorolt és behurcolt növényünk. (B. K.) 1909.
- Kossuth Lajos és a botanika. (T. K. pótf.) 1915.
- Botanikai vonatkozások Petőfi költészetében. (Urania) 1922.
- Jókai növényismerete. (T. K.) 1925.
- Molisch, H.: A felkelő nap országában. 1929.
- Molnár J.: *Phytologicon*. 1780.
- Morison, R.: *Plantarum historia univ.* 1715.
- Munting és Elsholz: *Theatrum tuliparum*. 1661.
- Muntz E.: *Les roses d'or pontificales*. (Revue de l'art chretien) 1901.
- Nadányi J.: Kerti dolgoknak leírása. 1669.
- Nato: *Florentina phylologia*. 1674.
- br. Nyári A.: A heraldika vezérfonala. 1886.
- Pais D.: Régi személyneveink jelentéstana. (M. Ny.) 1922.
- Palló M.: Kökörcsin. (Nyelvtud. Közlemények) 1923.
- Paszlowszky J.: Kertészkedés az élet alkonyán. (T. K.) 1919.
- Pauer A.: Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez, főtekintettel Szenczy herbáriumára. 1926.
- Pálkás Gy.: A kölni víz története és mibenléte. (T. K.) 1923.
- Pálos E.: Győrvidék kapufái. (N. M. É.) 1906.
- Pápai Páriz F.: *Dictonarium latino-hungaricum*. 1708. Ujabb kiadás 1767.
- Péchy L.: Az keresztyén szűzeknek tisztességes koszorúja. 1591.
- Pénzes A.: Budapesti virágok. (Kertészeti Lapok) 1926.
- Pfeiffer, L.: *Enumeratio diagnostica Cactearum hucusque cognitarum*. 1837.
- Plinius, C. secundus: *Historia naturalis*. 1838.
- Plumier, Ch.: *Plantarum americanarum fasciculi*. 1755—60.
- br. Prónay G.: Honunk kertészete a multban és jelenben. (Budapesti Szemle) 1862.
- Rapaics R.: Néhány szó a magyarföldi virágok érdekében. (Kertészet) 1916.
- A kölni víz eredete. (T. K.) 1921.
- A firenzei bizzarria. (T. K.) 1922.
- A rozmarin nyomában. — Magyar virágok sziklakertje. (Pesti Hirlap) 1928.
- Örök tavasz a magyar kertekben. (T. K.) 1928.
- Öreg fák, ősi legendák. (T. K.) 1929.
- Árvalányhaj. — A jerikói rózsza és a karácsonyi virágok. (T. K.) 1930.
- Kökörcsin, a magyarság ősi virága. (T. K.) 1931.
- A magyar kert eredete. (T. K. pótf.) 1931.
- A Posoni kert virágai. — Nefelejts. (Kertészeti Szemle) 1931.
- Péchy L. Koszorújának forrásműve. (B. K.) 1931.
- A XV. század magyar várkertjei. (Magyar Művészet) 1931.
- A tulipán diadalútja a tulipántos ládáig. — Virág a vázában. (Magyar Szemle) 1931.
- Virágok virága. (Napkelet) 1931.
- Isten fája. (Magyar Asszony) 1931.
- Szemirámisz kertje. — A Gellérthegy csodája. — Sárga liliom. — Csipke-rózsika. — Napraforgó. — Szömörce. (A Természet) 1931.
- Hatvani István csodálatos lakomája. (T. K.) 1932.
- Rauwolf, L.: *Aigentliche Beschreibung der Raiss, so er vor dieser Zeit gegen Aufgang um die Morgenländer nicht ohne geringe Mühe und große Gefahr selbs vollbracht*. 1581—1583.
- Raymann Á. közlése az örömtaplóról az Acta phys.-med. Acad. Caes. Leopoldino-Carol.-ben. 1730.
- Ráth Gy.: Az iparművészet könyve. 1905.
- Reinhardt, L.: *Kulturgeschichte der Nutzpflanzen*. 1911.
- Risso és Poiteau: *Histoire naturelle des Orangers*. 1818.
- Rodiczky J.: A virágok, gyümölcsök és a régi magyar úriasszonyok. (A Kert) 1904.
- Rosen, F.: *Die Natur in der Kunst*. 1903.
- Ruellius, J.: *De natura stirpium libri tres*. 1536.
- Sauley: *Voyage autour de la Mer Mort*. 1853.
- Scherzer, H.: *Die Flora alter Bauergärten und Friedhöfe*.

- Schönherr Gy.: A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe. 1905.
- Schultz, P. F. F.: Unsere Zierpflanzen. 1909.
- Sebestyén K.: A magyarság ládái. (M. Ny.) 1927.
- Simonyi Zs.: Gyappanik. (Magyar Nyelvőr) 1881.
- Soó R.: Aster-tanulmányok. (B. K.) 1924.
- Sprengel, K.: Das entdeckte Geheimnis der Natur im Bau und Befruchtung der Blumen. (1793) 1894.
- Steinbrinck, C. és Schinz, H.: Über die anatomische Ursache der hygrochastischen Bewegungen der sogenannten Jerichorosen. (Flora) 1908.
- Störck, A.: Libellus de usu medico Pulsatillae nigricantis. 1771.
- Strasburger, E.: Streifzüge an der Riviera. 3. kiadás. 1913.
- Sweet, R.: Geraniaceae; the natural order of Gerania. 1820—30.
- Sz. J. (Szabó József): Az önmaga tapasztalásából tanító okos, gondos és értelmes kertész, avagy egy csalhatatlan kertészkönyv. 1824.
- Szamota I.: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. 1896.
- A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. 1894.
- Szamota I. és Zolnay Gy.: Magyar oklevélszótár. 1902—1906.
- Szathmáry L.: Magyar alkémisták. 1928.
- Szenci Molnár A.: Dictionarium latinoungaricum. 1604.
- Szél F.: Legújabb virágnyelv. 1870.
- Szilády Z.: Bulgária. 1931.
- Szinnyey J.: Magyar írók élete és munkái. 1891—1914.
- Tabernaemontanus: Kräterbuch. 1687.
- Takáts S.: Rajzok a török világból. 1917.
- Theophrastus: Grece et latine opera omnia. 1613.
- Timár K.: Árpádházi Szent Erzsébet legendájához. (Ethnographia) 1910.
- Trattinick, L.: Neue Arten von Pelargonien deutschen Ursprungs. 1825—1843.
- Tschirch, A.: Handbuch der Pharmakognosie. 1908.
- Vallet, P.: Le Jardin du Roy. 1658.
- Varga M.: A magyar tulipán. (Kertészeti Szemle) 1929.
- Vaszary M.: A haarlemi tulipán. 1907.
- Veszelszki A.: A növényplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény 1798.
- Viski K.: A székely népművészetről. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára) 1929.
- Volkamer, J. Ch.: Nürnbergische Hesperides. 1708—1714.
- Walahfrid: Hortulus. (827) 1926.
- Waldstein és Kitaibel: Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae 1802—12.
- Weinmann: Phytanthoza-iconographia. 1745.
- Weszprémi I.: Magyarország öt különös elmékedések. 1795.
- Wick B.: Kassa régi temetői, templomai, kriptái és síremlékei. 1931.
- Winterl J.: Index horti botanici universitatis hungaricae. 1788.
- Woolley, L.: Ur und die Sintflut. 1930.
- Zalán M.: A Pray-kódex forrásaihoz. (Magyar Könyvszemle) 1901.
- Zlinszky A.: Arany kisebb történeti költeményei. (Irodalomtört. Közl.) 1901.
- Zsoldos J.: Historia corticis Rhus cotini. 1815.

Név- és tárgymutató.

A csillaggal jelzett számok képet jelentenek.

Acacia	328, 401	Aloe arborescens	256	Aquilegia vulgaris	107, 289
— <i>cultriformis</i>	400	— <i>vera</i>	256	aranyalma	316
— <i>dealbata</i>	400	Alpini, Prosper	18	— -eső	340
— <i>Farnesiana</i>	214, 401	Althaea officinalis	30, 289	— -rózsa	52*, 53*, 190
— <i>longifolia</i>	400	— <i>rosea</i>	91, 290	— -virág	347
— <i>medeoloides</i>	401	Amarantus	122, 128, 295	Arany János	182
— <i>retinoides</i>	400	— <i>blitum</i>	31	arató koszorú	130, 131*
Acanthus	29	— <i>caudatus</i>	290, 295	Arbutus andrachne	316
— <i>mollis</i>	160, 291	— <i>gangeticus</i>	289, 295	Artium lappa	30
— <i>spinous</i>	160	— <i>paniculatus</i>	290, 294, 295	Aristoteles	371
Achillea millefolium	109, 289	Ambrózy-Migazzi		Artemisia abrotanum	29,
Aconitum napellus	115	István	403	36, 39, 42	
Adiantum capillus Veneris	354	Amaryllis belladonna	288	— <i>absinthium</i>	50
Adonis-kert	134, 178*	Ammi majus	30	— <i>annua</i>	41
Aesculus hippocastanum	229	Amomum	139	— <i>dracunculus</i>	30
Agapanthus umbellatus	385	Anagallis coerulea	118	— <i>vulgaris</i>	17
Agave americana	35, 256, 257*, 291	ananász	328	Arum dracunculus	25
Ageratum mexicanum	277	Anastatica hierochuntica		— <i>maculatum</i>	85
D'Agnolo, Baccio	161, 164	135, 136*, 137*, 139,		Ascherson, Paul	
Agrimonia eupatorium	50	140		135, 141	
Aiton, William	378	Andrews, Henry	381	Asparagus acutifolius	400
akantusz	110, 160	Andropogon ischaemum	206	— <i>plumosus</i>	385, 400
— <i>-motivum</i>	160, 162*, 163*, 164*, 167	anemone	178, 235, 288, 359	— <i>Sprengeri</i>	385, 400
akác	37, 270	Anemone	9	Asperugo procumbens	118
Alberti, L. B.	176, 192	— <i>coronaria</i>	235, 288, 399	Asphodelus albus	289
Albertus Magnus	76, 78, 174, 176, 190,	— <i>hepatica</i>	290	Aspidistra elatior	398
	333	— <i>hortensis</i>	288	Aspidium filix mas	371
Alföldi Flatt K.	300, 340	— <i>silvestris</i>	9	Asplenium ruta muraria	355
Allium	401	— <i>stellata</i>	400	Aster	274
— <i>ascalonicum</i>	31	Anethum graveolens	30	— <i>amellus</i>	289, 391
— <i>cepa</i>	31	Anjou-liliom	159, 160*, 161*, 310	Athyrium filix femina	371
— <i>fistulosum</i>	31	Anthemis nobilis	289	Atriplex hortense	30
— <i>moly</i>	288	Anthriscus cerefolium	31	azálea	393
— <i>porrum</i>	31	antifonale	162	ágáve	256, 257*, 359
— <i>roseum</i>	288	Antirrhinum maius	107, 289	állatkultusz	4, 43
— <i>sativum</i>	31	anyafű	396	ánizs	26
— <i>schoenoprasum</i>	288	Apios tuberosa	273, 290	Áron vesszeje	83, 85
— <i>ursinum</i>	288	Apium graveolens	30	árványhaj	224, 350, 351*, 353*
alma	31, 77	apró bojtorján	27, 38, 50	árvácska	102, 117, 357
— -rózsa	65	— <i>ciprusfa</i>	195	Bab	23, 31, 249, 250*, 365
Aloe	328	— <i>malva</i>	30	babér	25, 76, 77, 131, 149
		Aqua Reginae Hungariae		bagolborsó	31
		204, 207, 208, 209, 210		Baich Mihály	405
				Balassa Bálint	99,
				229, 348, 357	

- balustrade 192
 balsamina 281
 balzsam 198, 205
 balzsamfa 198, 200
Bambusa 328
Banksia 328
 barackvirág 82, 147, 291
 barát feje 74
 barka 36, 149, 150, 346
 Barkóczy Ferenc 324
 Baróti Szabó Dávid 14, 133
 barzsa 31
 basarózsza 92, 93, 223, 289
 Battyányi Boldi-
   zsár 221, 233, 236,
   239, 256, 301
 baytoryan 30
 bazsarózsza 92, 97*, 359,
   366
 bazsár 29, 93
 bazsilikum 128, 205, 219,
   294, 357
 bábakalács 181
 Bálint Nagy István 221, 280
 bársonyrózsza 63, 65, 291
   — szép 295
   — virág 122, 128, 222,
   290, 294, 295, 357
 Beaufort hercegnő 380
 Beda Venerabilis 26
 Beitar, Ibn el 137
 Bejthe András 93,
   94, 224, 232, 302
   — István 8, 9, 12, 13,
   18, 63, 64, 93, 96, 103,
   108, 109, 181, 183,
   222, 223, 232, 301, 385
 Belon, Pierre 138
 Beluleszkó S. 12
Bellis perennis 112, 128,
   289, 295
 bencések 24, 26, 48
 Benczur Gyula 398
 Benkő József 19, 75,
   90, 103, 104, 109, 115,
   117, 119, 133, 235,
   241, 252, 255, 276,
   281, 339, 340, 348,
   355, 360, 373, 383,
   385, 392
 berkenefa 31
 Berlése 398
 berwk 28
 lesztercei szójegyzék 7, 8,
   28, 40, 267
Beta vulgaris 30
 Bethlen Kata 166, 167
 betlehem 135, 148
 betonika 27, 28, 38, 50
 bécsi fű 127, 357
 Bécsi Képes Krónika 159
 hékafű 109
   — lilium 240
   — szemfű 119
   — terjék 391
 IV. Béla király szükség-
   pénze 310, 311*
 bibor viola 101
 bigaradia 321
Biota orientalis 86
 bisalma 31
 bizarria 324, 325*
Boccacio 78, 334
 Bódog anya mentaya 27, 29
 bodza 243
 Bogdán Jakab 165
 boglárka 109, 359, 399
 boglárvirág 109, 113, 290
 bokréta 13, 18, 41, 129,
   133, 169*, 361
   — növények 134
 Boldogasszony ága 38
   — mentája 32, 396
   — rózsája 1, 88, 89*,
   127, 290, 357
 Bonpland, Aimé 67,
   275, 406
 Borbás V. 91, 115, 296
 borjufejű fű 107
 borjúorrú fű 107, 222
 Bornemissza A. 293
 boróka 27, 38, 197
 borostyán 31, 64, 131, 133
   — rózsza 194
 borrózsza 65
 bors 22, 27
   — fű 294
   — kemin 30
 borsoló székfű 128, 357
 borzas Kata 296
 Boschius, J. 360
Boswellia Carteri 198
 botanikus kertek 220, 279
 bouquet 133
 Bourbon-rózsák 67
 bőrvény 124, 125, 222
Brassica nigra 30
   — oleracea 31
 Breteuil, G. de 51
Brunia 328
 Brunfels, Otto 9, 10,
   12, 119, 146, 238
 Brunswick Teréz 148
 Brunschwygk, H. 206, 207
 Buday József 41, 276
 buddhista virágkultusz 389
 bujdosó mák 116
 Busbecq 98, 225, 226*,
   242, 298, 308, 335
 búza 130
 búzavirág 109, 134, 222,
   290, 401
 bűdös rózsza 65
 bűdöske 91, 253, 254*, 255*
 bürök 367
Cacalia 328
Cactus 328
Calendula officinalis 107,
   267, 289
Calepinus, A. 133
Callistephus chinensis 392
Caltha palustris 107
Camellia japonica 328, 397,
   404
Camellius, G. J. 397
Camerarius, Joa-
   chim 358
   — Rudolf Jacob
   236, 371*, 372
Campanula medium 107
Campsis radicans 273, 291
Canna edulis 256
   — indica 236, 255, 289
Capitulare 24, 29, 38, 39,
   43, 45, 50, 54, 93, 96,
   202
Capsella bursa pastoris 113
Capsicum annuum 249
Carlina acaulis 181
   — vulgaris 347, 349
Carolinia 328
Carthamus tinctorius 235
Carum carvi 30, 32
Caryophyllus aromaticus
   180
Castanea sativa 31
Castalia lotus 406
Casuarina 328
cecla 28, 30
Cecropia 328
 cedro-citrom 316, 317*
Celosia argentea 295
Centaurea cyanus 109, 290
   — moschata 290
Centaureum minus 361
Cephalocereus senilis 259
Cereus hexagonus 261
   — peruvianus 262*
 Cervantes, V. 275
 cédrusfa 197
 Chambers, W. 391
Cheiranthus cheiri 101,
   127, 290
 chiméra 324
 Chlodvig 159
Chlorophytum comosum
   385
Chrysanthemum balsa-
   mita 29, 36, 396
   — cinerariifolium 397
   — coronarium 119, 397

- Chryanthemum indicum* 394
 — *frutescens* 401
 — *leucanthemum* 111, 397
 — *parthenium* 30, 289, 394
 — *roseum* 397
 — *serotinum* 397
 — *vulgare* 30, 36, 50, 394
 cibet 212
Cichorium endivia 30
 — *intybus* 30
 cickóró 109
 cifraszűr 169, 308
 Ciggyat 177*
 cinnamomum 27
 ciprus 2, 76, 77, 87, 127, 178, 195, 357
 — *-fü* 42*, 357
 citrom 78, 190, 316, 318, 319*
Citrus 316
 — *aurantium* 320*, 321
 — *decumana* 326
 — *medica* 316, 317*, 319*
 — *nobilis* 325
 — *trifoliata* 326
Clematis 125
 — *coccinea* 273, 289
 — *vitalba* 273
 — *viticella* 273, 289
Cletra 328
Clivia miniata 385
 — *nobilis* 385
 Cloquet, L. 162, 167
Clusius 8, 53, 62, 64, 65, 95, 97, 104, 134, 138, 183, 221, 223, 225, 228*, 236, 249, 256, 264, 280, 295, 298, 301, 308, 338, 352, 353
Colchicum autumnale 10
 — *speciosum* 288
 — *variegatum* 288
Colocynthis vulgaris 30
Columella 86, 201
Colutea arborescens 291
Commerson 392
Commiphora abyssinica 198
 — *opobalsamum* 198
Consilida Ajacis 114, 290, 335, 361
 — *regia* 115
Convallaria majalis 152, 289
Convolvulus sepium 273
 — *tricolor* 290
 Coq, le 394
Corchorus 328
Cordus, V. 119, 300
Coreopsis tinctoria 278
Coriandrum sativum 31
 Cornides-kódex 58
Cornus mas 370
 — *sanguinea* 348
Cortusius 300
Corylus avellana 31
 — *colurna* 229
Cosmos bipinnatus 278
Cotyledon 328
Crassula 328
Crocus moesiacus 288
 — *sativus* 235
 — *vernus* 288
Cucumis melo 30
 — *sativus* 29
 cukorrózsza 63
Cuminum cyminum 30
Cycas 328
Cyclamen 224, 288
 — *europaeum* 224, 288
 — *persicum* 288
Cydonia oblonga 31
Cymbopogon Martini 206
Cynara scolymus 31
 Csaba íre 28, 223
 csalán 359, 366
 Csapó József 10, 12, 17, 18, 90, 92, 94, 99, 109, 110, 112, 153, 209, 241, 252, 255, 265, 269, 298, 339, 341*
 csattanó virágok 116, 117
 csattogó mák 116
 Csánki Dezső 174, 176
 császárkorona 288, 359
 — *szakáll* 103
 — *virág* 103, 289, 366
 Csefkó Gy. 305, 312
 csengetyűke 107
 Cserei Miklós 133
 Cserey Farkas 345
 cseresnye 26, 82
 cseresznye virág 82, 147
 Csérei Lajos 294
 csicseri 26
 csillagfü 222, 392
 — *fürt* 104, 105, 106
 — *szegfü* 188
 — *virág* 195, 289, 391
 csillagos hyacinthus 288
 csipke 60, 64
 csipkerózsza 64
 Csipkerózsika 60
 Csokonai M. 363
 csokor 133
 csokros viola 100
 Csoma József 156, 158, 160
 csombor 23, 27, 36, 38, 127, 357
 csomorika 367
 csupros nárcisz 231
 Dahl 275
Dahlia pinnata 275
Daphne 328
 daruorr 289, 383
 Darwin 376
 datolyapálma 149, 164
Datura arborea 117
 — *fastuosa* 117, 290
 — *stramonium* 117
Daucus carota 30
 debreceni licium 85
 Decandolle 263, 406
 Degen Árpád 227
 desztilláció 205, 207*, 213*
Dianthus 179
 — *armeria* 290
 — *barbatus* 188, 290, 374
 — *caesius* 188, 289
 — *Carthusianorum* 290
 — *caryophyllus* 127, 179, 185, 188, 289, 294, 374
 — *chinensis* 188
 — *serotinus* 290
Dicentra spectabilis 392
Dictamnus albus 30, 289
 dicsekedő káka 291
Digitalis ambigua 289
 — *purpurea* 108, 289
 D'Incarville 392
 dinne 28, 30
 dio 31, 77
 Dioskurides 10, 39, 40, 43, 71, 118, 145, 192, 193, 201, 202, 230, 256, 316, 355, 391
Diosma 328
 Diószegi Sámuel 10, 14, 19, 75, 91, 93, 94, 99, 103, 106, 106, 107, 109, 110, 115, 119
Dipsacus fullonum 347, 349
 díszbab 251
 — *-kert* 174, 221
 disznókenyér 288
 disznómák 116
 — *-répa* 223, 224
 Dodonaeus 125, 238, 139, 188, 241, 244, 264, 274, 276, 340, 346, 355, 380, 384, 387, 393
 dohány 374
Dracaena 328
 Drummond, J. L. 277, 278
 Dürer, A. 114, 133, 152

Eau de Cologne	211	Fabricia	328	Freesia	400
Eau de la Reine d'Hongrie		fagyöngy	147, 347	— <i>refracta</i>	385
207, 208, 210		— -háj	27, 205, 312	Fritillaria imperialis	288
ebcsipke	61, 64	— -kín	347	— <i>meleagris</i>	288
— fejű fű	107	fajtlanka	106	— <i>persica</i>	288
— -kapor	112	Farina, J. M.	211, 212, 215	Frivalski János	349
— -mák	116	farkas bab	115	Fuchs, L.	253, 274
ecetfa	349	— -ölő fű	115	Fuchsia	274
— -rózsa	63	— -répa	115	— <i>corymbifera</i>	274
Echinopsis Eyriesii	263*	Fazekas Mihály	10, 75, 91, 99, 119, 241, 346	— <i>fulgens</i>	274
egérárpa	352	—		Fuggerek	129
— -fark	110, 289	fák nyírása	194	futórózsza	64
— -fül	118	fára folyó harangvirág	289	füge	26
— -tövis	130	— — lóhere	290	— -bab	105
Elsholz	303	— — rózsza	139, 289	— -kaktusz	258, 261
emlélmák	157*	fegyverliliom	288	függőkert	176
encián	346	fehér lilium	67, 68*, 69*, 70*, 152, 153*, 288, 358*, 366	füles kankalin	109
endivia	267	— rózsza	66, 291	fülfű	43
engem ne bánt	362	— öröm	17, 27, 28, 38, 40, 50	fürtös viola	106
— — felejts	361	— viola	100, 106, 127, 294, 400	füstölés	39, 40, 41
eper	110	— virágu hagyma	401	füstölőszerek	197, 218
Epiphyllum truncatum		fejfa	170, 171*	Galaj	347
146, 147*, 260		fekete hunyor	145*, 146*, 289	galambvirág	362
erdei snirtusz	129	— gyopár	18	Galanthus nivalis	104, 288
— nefelejts	120	— koriander	290	Galenus	251, 316
— venyike	289	— kömény	290	Galinsoga, M.	276
Erdélyi Pál	106	— lilium	98, 288	Galinsoga parviflora	276
Erica	328	— öröm	17	Galium verum	347
erika	347	— viola	294	gamador	118
Ernyey József	270, 280, 282	fenyőkoszorú	129	gelesztafű	108, 289
Erodium	379	I. Ferdinánd	98, 130, 298	gellérthegeyi mandulák	83, 86
Eruca sativa	30	Ferenc császár	168	genista virág	291
Eryngium campestre	114	Ferenc császár	382	Gentiana	182
Erzsébet királyné		Ferrari, J. B.	272, 286, 323	— <i>cruciata</i>	181
(Nagy Lajos anyja)	208, 210	fénik	26	— <i>pneumonanthe</i>	347
Erzsébet királyné	52	férfi hűség	113, 114*	Georgi, J. G.	275
Esterházy Ilona	304	— -nevek	5	Georgina variabilis	275
Esterházy Miklós	326, 327*, 381	Ficus	328	Geranium	379
esti viola	90	— <i>carica</i>	31	— <i>pratense</i>	289
estike	104	filegoria	195*	Gerbera Jamesoni	400
esztergomi missale	108	Finály Henrik	28	gerezdes viola	106
ethrog	318	Fischer, H.	37, 145, 182	Gesner, K.	65, 193, 220, 253, 281, 300, 308
Eucalyptus	328	Fischer Ignác	14	gesztenye	26, 34
Euphorbia	8, 328	fodamenta	32	gewregpaffwe	29
— <i>helioscopia</i>	266	Foeniculum vulgare	30	gilva	28
— <i>lathyris</i>	31	Forgách Ferenc	282	Giotto	73, 156
— <i>marginata</i>	277*, 278	forráskút	81	Gladiolus	335, 400
Exogonium purga	273	fougère stilisée	162*, 163*, 167*, 168*, 170, 171, 307	— <i>cardinalis</i>	385
ezer io fiw	28, 30	földi tömjén	27, 28	— <i>communis</i>	288, 385
ezüstfű	104, 290	Földi János	339, 340	— <i>cruentus</i>	386
Éber László	163, 169			— <i>floribundus</i>	385
édes kömény	27, 38			— <i>psittacinus</i>	386
églantier	65			— <i>segetum</i>	385
égő szerelem	290, 295			— <i>tristis</i>	385
éj királynője	260*, 261			Glaucium corniculatum	117, 290
éjjeli viola	91, 104, 361			— <i>flavum</i>	117, 290
élek-halok	113			Gleditschia triacanthos	84
Enekek éneke	48, 52			gloxinia	407

- Gnaphalium* 19
 Goethe 102, 111, 315
 golgotavirág 271
 gólyahír 107, 347
 gomba 28
 Gombocz E. 7, 360
 Gombocz Z. 4, 7, 15
 Gonda Béla 36
 Gothein, M. L. 33, 178, 194, 322
 Gradmann 245
 granadilla 272, 290
 Granger, N. 386
 grape fruit 326
 Grasse 213, 214*
 gránátalma 76, 77, 188
 — motívum 190, 191*
 Grimani-breviárium 231
 Grossinger János 132, 150, 192, 194, 196, 243, 280, 339, 348
 Gugelweit János 357
 Gulyás Pál 35
 gyanták 198
 gyermekláncfű 74
 gyopár 14, 18, 19, 347, 349
 gyökönke 216
 gyömbér 27
 gyöngyike 154, 236, 335, 363
 Gyöngyösi 340
 gyöngyvirág 95, 151, 153*, 307, 347
 Györfly István (Szeged) 262
 Györfly I. 22, 170, 37*
 gyümölcsös 37*
 gyűrűvirág 107, 222
 gyűszűfű 108, 222, 289
 Haberle K. 280, 352
 habszegfű 117
 Hacsepszut 178, 198, VI. Hadrianus 54
 hagyma 22, 28, 31
 hajnalka 117, 272
 hajtatás 329, 336*
 hamvas fűz 150
 harangvirág 107, 108, 289
 Hatvani István 332, 334
 havasi gyopár 14, 19
 Haworth, A. H. 263
 Haynald Lajos 200
 hársfa 196
 Hází Jenő 357
 hecsempes 61
 Hedera helix 132
 Heem, David de 165
 Heindel Ferdinánd 102, 104, 132, 240, 252, 269, 271, 280, 323
 Heindl András 280
 Helianthus annuus 265, 269, 290
 Helichrysum arenarium 15, 18, 19, 347
 — orientale 401
 — stoechas 15
 Heliotropium 266
 — peruvianum 274
 Helleborus niger 145*, 146*, 289
 — viridis 146, 289
 Hemerocallis flava 237*, 239*, 289
 — fulva 238
 heraldikus lilium 157
 — rózsá 53*, 157*, 159*
 herba 33, 36, 38, 339
 — kert 33*
 — kultusz 34, 36
 herbarium 33*, 79
 Herodotus 62, 190
 Herman Ottó 2, 61, 297
 Hernandia 328
 Herwart, H. 300, 308
 Hesperis matronalis 104, 290
 — tristis 90, 105
 Hibiscus rosa sinensis 296
 — syriacus 291, 296
 hidegház 322, 330
 Hieracium pilosella 118
 higrochasztikus mozgás 136, 137*
 Hildegard 93, 108, 180
 hildesheimi rózsátő 54, 55*
 hólapta 243, 291
 — virág 104, 346
 holdviola 104, 105
 Hollós László 130
 Holuby József 38
 Homeros 122, 189
 hónapok rózsá 62, 65, 291
 Hooker, W. J. 142
 Horatius 201
 Hordeum murinum 352
 hortenzia 392
 hölgyviola 104
 hővizek 406
 Hrabanus 48
 Huijsum, Jan 165
 Humboldt, A. 275, 406
 Hunger, F. W. T. 223
 hunyor 145
 Huszka József 2, 39, 163, 170, 171, 308
 Hyacinthus orientalis 288, 335, 399
 Hydrangea hortenzia 392
 Hypomanne 328
 Hyssopus officinalis 36, 128
 Ibolya 72, 99, 100*, 175, 201, 205, 214, 346, 357, 400, 407
 illóolaj 33, 213, 214, 215
 Impatiens balsamina 281
 — nolitangere 281
 — parviflora 281
 — sultani 281
 indiai füge 291
 — hyacinthus 288
 — jesamin 291
 — narcissus 288
 — nád 289
 — szekfű 128
 Ipolyi Arnold 1
 Iris 96, 99, 205
 — florentina 96, 288
 — germanica 30, 96, 288
 — Kaempferi 99
 — persica 98, 288
 — pseudacorus 97
 — pumila 97
 — sibirica 97
 — susiana 98, 288, 401
 — variegata 97, 288
 Irk Károly 215
 ispiláng 61
 isten fája 2, 36, 38, 39, 54, 195, 294, 350
 — nyila 290
 ister 23, 30
 Istvánffi Gyula 280
 iszalag 139
 Ixia 400, 014
 izsópp 27, 28, 38, 128, 195, 294, 357
 Jacquín 245, 381
 Jakubovich E. 5, 158
 japáni virágkultusz 389
 Jasminum fruticans 291
 — odoratissimum 291
 — officinale 291
 — sambac 291
 jácint 335, 336*, 399*
 Jámor Lajos 24, 43, 54, 55
 jázmin 214
 jerikói lonc 139
 — rózsá 135, 139, 289
 Jókai Mór 91, 148, 332, 346
 jonquilla 214, 231, 234, 399

Jósikáné	245	kínai rózsza	66, 391	<i>Lavandula stoechas</i>	215
Jozefin	67, 102, 397	— szegfű	188	lábmosófű	222, 240
József nádor	403	— üröm	127	leánykőkörcsin	9, 13*
<i>Juglans regia</i>	31	Kis Áron	62	lemonya	342
<i>Juniperus sabina</i>	30, 36	Kisasszony papucs	281	lencsefa	291
Jupiter szakáll	35, 43	Kismarton	326, 329*	lennvirágú fű	119
Jussieu	274	Kitaibel Pál	245, 344*, 406	IX. Leó	52
Kakasláb	109, 222	<i>Kitaibelia vitifolia</i>	345*	<i>Leontopodium</i>	119
— -taréj	295	klárisfa	252, 291	— <i>alpinum</i>	14
kaktuszok	259	Klier, Jakob	382	<i>Lepidium sativum</i>	30, 32
kakukfű	30, 38, 195, 205	kockás lilium	288	<i>Leptospermum</i>	328
kalászkoszorú	130*	kolostorkert	22, 24, 33*, 34, 37*, 45, 339	<i>Leucoium</i>	101
Kandra Kabos	1	Konrad von Megenberg	74, 115	— <i>aestivum</i>	104
kankalin	8, 108, 236, 347, 357	Korvin-kódex	7, 8, 11, 28, 40, 74, 93, 125, 162	— <i>vernum</i>	104, 288
kapor	30, 38	kosborok	406	<i>Levisticum officinale</i>	30
kapucinusvirág	265	Kossuth Lajos	262	léstyan	26, 27, 38
kapufa	170, 171*	koszorú	34, 45, 120, 121*, 123, 126*, 127*, 129, 132, 133, 186	licium	84
karácsonyfa	147	— -növények	127, 134	lilium	26, 45, 47, 49*, 52, 67, 68*, 69*, 70*, 95, 156, 158, 171, 205, 294, 358*
karácsonyi kaktusz	147, 148*, 259	Kovács Aladár	41	<i>Lilium auratum</i>	68
— rózsza	145*, 146*	Kovács János	405	— <i>bulbiferum</i>	237, 241, 288, 309
kardinalvirág	291	kökény	7, 14	— <i>candidum</i>	29, 288
kassai rózsza	89*, 105, 357	kököröcsin	6, 9, 12, 18, 29, 108	— <i>croceum</i>	237, 288
Kassay Adolf	363	költni víz	211, 212	— <i>japonicum</i>	68
kasszia	205, 214	Kölreuter, J. G.	374	— <i>longiflorum</i>	71
Katalin-rózsza	113	kömény	9, 26, 32, 38, 294	— <i>martagon</i>	237, 288
— -virág	113	körömvirág	107, 267	— <i>Thunbergianum</i>	68
katáng	30, 75, 267	körtefa	77	— <i>tigrinum</i>	68
kálmos	205	kövi rózsza	35, 38, 43	<i>Linaria bipartita</i>	113, 290
káposzta	23, 27	Krámer J. Gy.	270, 349	Lindley, John	406
VIII. Károly	322	Kriszt rósája	146	Linne	12, 19, 91, 100, 118, 135, 261, 274, 300, 308, 340, 350, 360, 370, 374, 379, 387
Károly Róbert	174, 210	Krisztus tövise	84	Lippay György	65, 269, 281, 282*, 292, 314, 323
kásavirág	109	krizantémum	346, 390, 393*, 394, 395*	— János	40, 65, 82, 90, 92, 94, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 113, 116, 117, 124, 139, 146, 152, 186, 188, 192, 194, 202, 204, 209, 216, 219, 234, 240, 243, 250, 252, 255, 256, 258, 264, 269, 271, 273, 284, 305, 313, 323, 331, 335, 385, 391
kecskefűz	150	kruspán	195	lóbab	250
V. Kelemen	52	kút	77, 78, 81	— -gesztenye	229
VI. Kelemen	52	kutyatej	8	— -here	74, 117
kelengyeláda	163*, 166	Labda	31	— -kökörcsin	9, 11*, 12
kenőcsök	205	<i>Laburnum angustoides</i>	340	— -menta	35
kenyérbélvirág	289	<i>Lactuca sativa</i>	30	<i>Lobelia cardinalis</i>	273, 291
Ker	66	<i>Lagenaria vulgaris</i>	30	— <i>erinus</i>	273
Kerényi Károly	5	XIII. Lajos	165, 304, 314	Lobelius	139
kerítés	21*, 74	XIV. Lajos	208, 314, 332, 390	lone	125, 139
Kerkápoly K.	86	<i>Lamortophyllum</i>	328		
Kerner, A.	35, 242, 355	<i>Laserpitium siler</i>	30		
kert	20, 23*, 34, 42, 45, 74, 220	Laurembergius	286, 305		
keselyűfű	108, 222	<i>Laurus</i>	323, 328		
— -virág	107	— <i>nobilis</i>	31, 132		
keserűédes	361	lavandula	38, 215, 216, 217*, 222, 294, 357		
kék	7, 14, 27, 28, 30, 74	<i>Lavandula latifolia</i>	128, 215		
— ivola	99, 127, 357	— <i>officinalis</i>	128, 217*		
— lilium	94, 95, 96, 97*, 222, 294				
— virág	109				
kikerics	10				
kínai alma	321				
— aszter	392				

- Lonicera* 139
 — *caprifolium* 139, 289
 — *periclymenum* 139
Lonicera 111, 113,
 118, 124, 139, 166,
 186, 222
Loranthus europaeus 347
Loránffy Zsuzsán-
na 293, 304
 lótsz 155, 390
 Lovassy Sándor 406
 Löw I. 42, 128, 192
 löweni-kódex 51
 lúgas 81, 195
 Lullus, Raymundus 206
Lunaria annua 104, 105, 290
Lupinus 104, 105
 — *albus* 105, 290
 — *augustifolius* 105, 290
 — *luteus* 105, 290
 — *perennis* 106
 — *polyphyllus* 106
Lychnis calcedonica 290,
 295
 — *coronaria* 88, 89*, 91,
 127, 290
 — *viscaria* 91
Lycium europaeum 84
 — *halimifolium* 85
M. S. mester 94, 97
 Madarassy L. 130, 131
 madártej 288
Magnolia 328, 405
 Magyar Királyné Vize
 208, 209, 210
 Magyary-Kossa 210
Majorana hortensis 127,
 291
 majoranna 34, 38, 124,
 127, 134, 205, 222,
 291, 294, 357
 Malonyay D. 311
Malus pumila 31
Malva silvestris 30
 mandarin 326
 mandragora 370
 mandula 26, 31, 83*, 86
 — *-fenyő* 32
 — *-virág* 83*, 147
 margaréta 111, 397
Marrubium vulgare 50
 Martialis 330
 Martini, Lukás 23,
 42, 88, 89, 99, 100,
 125, 126, 127, 166,
 186, 254, 357, 360
 Martini, Simone 156
 mastix 27
 maszlag 117
 Matius, C. 194
Matthiola incana 100,
 101, 127, 289
 Matthioli 9, 107, 139,
 222, 225, 242, 254,
 269, 281, 300, 342
 Mazarin 314, 318
 Mágócsy-Dietz S. 29
 májvirág 290
 mák 30, 290, 359
 mályva 26, 27, 38
 — *-rózsa* 91, 222, 290
 Mária Antoinette 338
 — *-rózsája* 88, 222
 — *-siralom* 51
 — *-Terézia* 12, 22
 mátrafü 195, 222, 289, 396
 Mátyás király 11, 123,
 161, 174, 176, 179,
 190, 196, 310, 321
 medvefű 109, 236, 289
 meggyfa 31, 82
 Meissner 143
Melaleuca 328
 Melich János 123
Melissa officinalis 36
 melissza 363
 Melius Juhász Pé-
 ter 9, 18, 32, 35,
 40, 75, 88, 92, 96,
 107, 108, 109, 112,
 115, 117, 119, 124,
 130, 139, 166, 183,
 186, 202, 221, 254,
 267, 295, 301, 391
 menta 24, 26, 30, 32, 38,
 50, 205, 211, 294,
 350
Mentha 36
 — *-aquatica* 30
 — *-crispa* 30
 — *-pulegium* 30, 127
 — *-silvestris* 30
 menyasszonyi koszorú
 129, 135
 Mercogliano, Pa-
 sello da 322
Mercurialis 373
Mesembryanthemum 328
Mespilus germanica 31
Metrosideros 328
 Meyer, Ernst 333
 mezei dárda 223
 — *-fejér malva* 92
 — *-mák* 9
 — *-rózsa* 64
 mező virág 48, 74
 méhfű 38, 294
 Miksa császár 225
Mimosa 328
 mimóza 346, 403
 miniatűrök 87
Mirabilis jalapa 273, 290
 mirrha 198, 205
 mirrhafa 198
 mirtusz 128, 201, 205
 — *-koszorú* 129
 Mizault, Antoine 186, 268, 293, 331
 mizsót 119
 Moesz G. 277
 Molisch, Hans 18, 68,
 147, 243, 388
 Molnár J. 339, 340
Momordica charantia 281
 Monardes 269
 Móricz Zs. 354
 Morison 137
Morus nigra 31
 mósusz 384
 moxa 17
 mulatóház 196
 — *-kert* 77
 Munkácsi Bernát 7
 Munkácsy M. 398
 Murmelius 185, 202,
 222, 224, 231, 267
 Musa 328
Muscari botryoides 288
 — *-comosum* 154, 288
 — *-moschatum* 288
 — *-racemosum* 154, 288
 muskátli 363, 377, 379*,
 384, 385*
 mustár 27, 30
 művirág 134
Myosotis 118
 — *-alpetris* 120
 — *-scorpioides* 119, 120
 — *-silvatica* 120
Myristica fragrans 384
Myroxylon Pereirae 200
Myrtus communis 128, 323
 Nadály 28, 112, 222, 294
 Nadányi János 99,
 103, 107, 112, 186,
 268, 293, 331
 Nagy Condé 184
 — *-Frigyes* 270
 — *-Károly* 24, 181
 — *-Károly füve* 182*
 — *-Konstantinus* 20
 — *-Lajos* 52, 53, 158,
 160, 210
 — *-Sándor* 316
 napfű 268
 napmenyasszonya 268
 — *-virág* 107
 napraforgó 107, 169*, 265,
 268, 294, 359, 391
 — *-nézőfü* 267
 — *-néző virág* 361
 naputánforduló fű 267

naprajáró fű	267, 269	<i>Origanum vulgare</i>	18	párta	123, 133
— -járó virág	290	ornamentika	2, 39, 163, 164, 166, 170, 173, 306	pászlortáska	113
narancs	78, 190, 316, 318, 320*	<i>Ornithogalum narbonense</i>	288	Páter Béla	215
— -ház	315*, 322, 323*	<i>Orobancha speciosa</i>	290	pávaszem	170
— -virág	129, 149, 211, 214, 315, 363	oroszlánszáj	107, 289	pázsit	76, 79
<i>Narcissus</i>	128, 186, 301	<i>Ovidius</i>	201	— -pad	80*
— <i>augustifolius</i>	232*, 233	ökörfark	88, 135	pecsétgyűrűk	157
— <i>jonquilla</i>	231, 288	— -szem	111, 112, 222	<i>Peiresc</i>	259
— <i>poeticus</i>	230, 288	ördögtővis	114	<i>Peireskia aculeata</i>	147*, 259
— <i>pseudonarcissus</i>	231, 287	örökzöldek honosítása	403, 404*, 405*	<i>Pelargonium</i>	328, 378, 379, 384
— <i>serotinus</i>	230	őszi rózsza	391, 392	— <i>cucullatum</i>	380
— <i>tazetta</i>	231, 288	<i>Pacsuli</i>	212	— <i>grandiflorum</i>	380*
naspolya	26	<i>Paenonia</i>	29, 92, 94, 95, 328	— <i>inquinans</i>	380
nád	28, 359*, 366	<i>Paenonia albiflora</i>	95	— <i>oderatissimum</i>	379*, 380, 383, 384
Nádasdy Ferenc	313	— <i>corallina</i>	92, 370	— <i>peltatum</i>	380
nárcisz	159, 205, 222, 230, 232*, 234*, 357, 399	— <i>moutan</i>	95	— <i>radula</i>	380
nárdus	95, 205, 216	— <i>officinalis</i>	51, 92, 289, 370	— <i>zonale</i>	380
nefelejts	118, 346	— <i>taenuifolia</i>	95	pemete	50
<i>Nelumbium speciosum</i>	328, 390	Pais Dezső	5	Pesthy Gáspár	9, 223
<i>Nepeta cataria</i>	30	Palladius	317	pestisfű	181
<i>Nerium</i>	193, 194, 291	Palló Margit	7	Petőfi Sándor	109, 148, 346, 355
— <i>oleander</i>	193, 291	palmetta	3*, 39	petrezselyem	26, 38
négylevelű lóhere	117	<i>Pancratium maritimum</i>	288	<i>Petroselinum hortense</i>	30
népies virágok	350	<i>Pandanus</i>	328	Petrus de Crescen-	77, 176, 190
népiesség	339	pap erszénye	113	Petrus de Prussia	333
<i>Nicotiana paniculata</i>	374	<i>Papaver</i>	116	<i>Petunia nyctaginiflora</i>	277
— <i>rustica</i>	374	— <i>orientale</i>	117	— <i>violacea</i>	277
<i>Nigella arvensis</i>	290, 296	— <i>rhoeas</i>	290	Péchy Lukács	89, 99, 103, 125, 126, 127, 166, 224, 232, 255, 357
— <i>damascena</i>	290, 296	— <i>somniferum</i>	30, 290, 236, 249	Pénzes A.	346, 349
— <i>sativa</i>	30, 296	paprika	281	pézsma	212
Notre, André le	314	papucs virág	251	— -rózsza	64
női nevek	5	paradicsom	251	— -virág	288
nőzirom	99	— -alma	78	Pfeiffer, L.	263
növénny	340	— -kert	34, 35, 38, 350	<i>Pharbitis purpurea</i>	272, 289
— -honosítás	403	parasztok órája	268	<i>Phaseolus</i>	250
— -kultusz	1, 20, 43, 50	parfümök	212, 215	— <i>coccineus</i>	251, 290
— -veder	178, 199*	park	221, 314, 405*	— <i>vulgaris</i>	249, 250*
nyári lőzike	104	Parkinson, W.	270	<i>Philadelphus coronarius</i>	243, 291
— viola	101, 289	parókafa	349	<i>Phlox Drummondii</i>	277
Nyáry Albert	53, 160	<i>Passerina</i>	328	<i>Phyllica</i>	328
<i>Ocimum basilicum</i>	129, 219	<i>Passiflora coerulea</i>	271, 290	<i>Phyllocactus phyllanthoides</i>	259
Odier, James	382	— <i>quadrangularis</i>	271	<i>Physalis alkekengi</i>	36
<i>Odontospermum pygmaeum</i>	140*	passióvirág	272, 290	<i>Pimpinella anisum</i>	30
Oláh Miklós	174	<i>Pastinaca sativa</i>	30	<i>Pinus pinea</i>	31
oleander	193, 194, 291, 359	Paszlavszky J.	368	pipacs	116, 290
<i>Onobrychis viciifolia</i>	290	pasztinák	26	<i>Pirus sativa</i>	31
<i>Opuntia ficus indica</i>	258, 291	Patkó Olivér	61	<i>Pittosporum</i>	328
— <i>vulgaris</i>	258, 291	Pauer A.	328, 381	pitypang	73, 74, 113, 114
orangerie	326, 332	páfrány	346	platán	194
orchideák	406	pálma	2, 149, 171		
<i>Orchis morio</i>	288	pálosok	11, 29		
orgona	86, 242, 363, 365	Pápai Páriz Ferenc	90, 115, 240		

- Plinius 10, 15, 39, 43, 46, 62, 69, 86, 88, 92, 95, 101, 107, 109, 111, 116, 118, 122, 130, 145, 161, 180, 189, 191, 193, 194, 202, 205, 230, 238, 256, 266, 269, 295, 316, 329, 331, 335, 355, 370, 385, 391
 Plinius, ifj. 160, 201
 Plumier, Charles 259, 260, 274
 Podacataro 208
 Podmaniczky Frigyes 148, 188
Polyanthes tuberosa 264, 288
Polygonum floridum 343*, 347
 pomagránát 190, 192, 291
 pomádé 214
Pomodorus 328
 Ponsort 180
 Pósa Lajos 61
 Posoni kert 284*, 285*, 286*
Poterium spinosum 84
 potpourri 218
 Pottenberger 108
 pozsonyi kert 283*
 Praevotius 207, 208, 209, 210, 215, 219
 Pray-kódex 26
 prérirózsa 67
Primula auricula 109, 236, 289
   — *hirsuta* 236
   — *obconica* 236
   — *pubescens* 236, 289
   — *sinensis* 236
   — *veris* 8, 10, 108, 127, 289
 Prónay Gábor 210
Protea 328
Prunus avium 31, 291
   — *cerasus* 31, 291
   — *communis* 31
   — *domestica* 31
   — *persica* 31, 291
Pseudotsuga Douglasii 129
 Ptolomaeus 15, 136
Pulsatilla 7, 9, 10
   — *grandis* 11*
   — *nigricans* 12, 13*
Punica granatum 190, 291
 Purkircher Gy. 221, 249, 277
 puszpáng 86, 123, 149, 184*, 194
 putnok 127
 pünkösdi rózsza 51, 64, 93, 291
   — szegfű 188, 289
 Quinteny, La 314, 332
Ranunculus asiaticus 288, 399
   — *repens* 109, 289
Raphanus sativus 31
 Rauwolf, L. 138
Ravenala 328
 Ray 138
 Raymann Á. 16, 18
 Ráskai Lea 58
 rebarbara 27
 renaissance-kert 176
 Reni, Guido 286
Reseda luteola 386
   — *odorata* 386
 rezeda 214, 386, 400
 répa 28
 rézvirág 276
Rhododendron catawbiense 404
   — *indicum* 393
Rhus coriaria 348
   — *cotinifolia* 348
   — *typhina* 349
 Rinio, B. 137
 Risso 324
 Riviéra 399
 Robin, V. 270
Robinia pseudacacia 271
 Rochel Antal 296
 Rodiczky Jenő 309
 Romulus 130
Rosa alba 291
   — *arvensis* 64, 291
   — *canina* 61, 64
   — *centifolia* 29, 62, 128, 291
   — *chinensis* 66
   — *cinnamomea* 51, 65, 93, 291
   — *damascena* 62, 291
   — *foetida* 65, 291
   — *gallica* 62, 63*, 64, 291
   — *hemisphaerica* 65, 291
   — *moschata* 64, 66
   — *multiflora* 67
   — *pendulina* 64
   — *pimpinellifolia* 64
   — *pomifera* 65
   — *rubiginosa* 65
   — *sempervirens* 64, 66
   — *setigera* 67
Rosmarinus officinalis 30, 36, 128, 200, 291
 Rostius 265
 Rothe 58
 Rousseau 338
 rozmarin 25, 34, 38, 124, 128, 129, 196, 200, 203, 222, 291, 294, 325, 350, 357, 367
   — fűz 150
   — koszorú 202
   — levél 170*
 rózsza 26, 45, 52, 93, 128, 156, 158, 169, 201, 205, 214, 218, 294, 346, 357, 359, 367, 400
   — babér 193
   — csodák 54, 57*, 332
   — ecet 65
   — fűzér 123, 124
   — hajtatás 330
   — kenőcs 205
   — koszorú 59*, 123*, 160
   — lugas 64, 81, 175
   — motívum 53*, 190
   — olaj 212, 213*
   — víz 28, 205, 212
 rózsás konkoly 91
Rubia tinctorum 31
Rubus sanctus 61
 Rudbeck, Olaus 274
Rudbeckia laciniata 273
 Ruellius 125
 Ruijsch, Rachel 165
 rukerc 128, 357
Ruscus aculeatus 130, 347
 rusza 206
 ruta 24, 26, 27, 29, 38, 50, 77, 128, 195, 357
Ruta hortensis 29, 36, 128
 Saághy István 405
 Salamon, zsidó király 190, 198
 Salamon király dénárja 310, 311*
 saláta 7, 27
Salix caprea 150
   — *cinerea* 150
   — *rosmarinifolia* 150, 347
Salvia officinalis 29, 36
   — *sclarea* 31, 34
   — *splendens* 34
Sambucus nigra 243
Santolina chamaecyparissus 36, 42*, 127
   — *pinnata* 36
Saponaria officinalis 109, 291
 sarkantyúvirág 115
Satureia hortensis 30, 36
 Sauley 139

- sáfrány 205, 235, 342, 359
 sárga csillagvirág 289
 — fű 127, 357
 — gyopár 18
 — kökörcsin 108
 — lilium 69, 95, 237*, 288
 — rózsza 65, 90, 222, 289, 291
 — szarkaláb 265, 290
 — tubarózsza 241
 — viola 106, 127, 222, 290, 294, 400, 401
 — vízi viola 107
 Scherzer, Hans 38
 Schinz, H. 136, 137, 141, 142
 schlagli szójegyzék 7, 8, 28*, 40, 60, 110, 123, 132, 145, 181
 Schönbrunn 322, 326, 381
 Schönherr Gyula 28
 Schulz, Paul 143, 148
 Schweinfurth 141
 Scilla bifolia 288
 Sebestyén Gyula 311
 Sedum 328
 — acre 18
 Seghers, Daniel 165
 Selaginella lepidophylla 141*, 142*, 143, 144*
 Selenicereus grandiflorus 260*, 261
 Sempervivum 328
 — tectorum 31, 43
 Seneca 330
 Sevigné, M. de 208
 Sideroxylon 328
 Siebold, Franz 71
 Simonyi Zs. 14
 Sinningia speciosa 407
 sisakvirág 115
 V. Sixtus 149
 skarlát zsálya 27, 34
 Smyrnium olusatrum 30
 Solanum lycopersicum 251
 — pseudocapsicum 252, 291
 — tubingense 324
 Solidago serotina 276
 Sophora 328
 Sorbus domestica 31
 spanyol bodza 243, 291
 — kendő 273, 290
 — lóhere 290
 — székfű 289
 — viola 104, 105, 290
 Sparaxis 400
 Spartium junceum 291
 spikinárd 128, 195, 215, 216
 Sprengel, K. 376
 Sprenger 188
 Stapelia 328
 Statice Gmelini 342
 Steinbrinck, C. 136, 137, 141
 Stipa capillata 352
 — dasyphylla 350
 — Joannis 350
 — pennata 350, 354
 — stenophylla 350
 Störck, Anton 12
 Stranover T. 165
 Strasburger 129, 399
 Strelitzia 328
 Subad 120, 121*, 178
 sub rosa 54
 Sweet 382
 symbolographia 358
 Syringa chinensis 245
 — Josikaea 245
 — persica 245, 291
 — vulgaris 242, 291
 Szabó József 103, 119, 146, 336, 387
 száflór 235
 szagos búzavirág 290
 szakállas szegfű 188
 szalmavirág 122, 347*
 Szamota István 28, 152, 349, 401
 szappanvirág 109, 291
 szarkaláb 114, 134, 222
 szarvas mák 117, 222, 290
 Szathmáry L. 283
 százéves áloé 35, 256
 — -forintos fű 361
 — -levelű rózsza 62, 65, 137, 291
 — -szorszép 8, 111, 112, 294, 357
 szegfű 127, 171, 179, 184*, 185*, 187*, 191*, 222, 289, 294, 346, 357, 374, 399
 — -szeg 27, 180
 szemgyógyító 119
 Szenci Molnár Albert 14, 88, 89, 115, 240, 267
 Szency Imre 381
 Szent Borbála csoport 147
 — Domonkos 124
 — Dorottya 58, 59*, 332
 — Erzsébet 56, 57*, 58, 332
 — Ferenc, Assisi 73, 77
 — György virága 1, 108, 223
 Szent Háromság violája 103, 118
 — Imre 49*, 310
 — István 26, 310
 — János virága 112
 — Katharina virága 113, 290
 — Lajos 180, 181
 — László 181, 310
 — László füve 181*, 223
 — Patrik 117
 — Péter kulcsa 108, 289
 Szentivány M. 287
 szeretők füve 295
 Széchenyi R. 403
 székelkapu 173
 székfű 112, 195, 289
 Székely Péter 405
 szélfű 373
 Szél Farkas 364, 366
 szíki lapu 342, 349
 Szikszai Fabricius Balázs 8, 9, 75, 93, 105, 108, 109, 115, 119, 152, 223, 255, 302, 354
 Szilády Z. 213
 Szinyei Merse 398
 szíronták 109
 szivárványos lilium 288
 szívvirág 392
 Sznofru 198
 szobamuskáti 382, 383*
 szomorú estike 91, 105
 szőlő 25, 27, 77
 — -inda 172
 — -lugas 64
 — -mályva 345*
 szömörce 348
 szulák 139, 289
 szumach 348
 szurokfű 18
 szurkos szegfű 91
 szűcsvirág 170*
 Tabernaemontanus 119, 138
 tacetta 231, 234, 399
 Tagetes 90
 — erecta 91, 255, 289
 — patula 128, 255, 289
 Takáts Sándor 196, 233, 302, 304
 tarsolylemez 2, 3*
 tavaszi első virág 109
 — tözike 104
 Taxus 328
 tárkony 25, 30

- tárnics 181, 347
 tearóza 66, 391
 tejfű 277*, 278
 Teleki-kódex 14
 temető 36, 37*, 41, 123, 350
 temondádfű 128, 232
Teucrium chamaedrys 118
 télizöld 361
 Thais 136
 Theophrastus 9, 62, 85, 92, 100, 121, 178, 193, 230, 316, 372
 Tiberius 132, 329
 Timár Kálmán 56
 Timkó György 16
 Tompa Mihály 119, 273, 346, 355
 torna 22, 28, 30, 32, 38
 tök 28, 30, 50, 331, 360, 363
 tömjén 198, 200, 205
 — fa 178, 198, 199*
 török bab 290
 — mogyoró 229
 — szegfű 188, 290
 — turbán 288
 tövis 61
 — korona 84
 tőzegviola 104
Tradescant 245
Tragus 112, 238
Trapezuntius 110, 162
 Trattinick, L. 382
Trigonella foenum graecum 29
Tropaeolum majus 265
 — minus 265, 290
 tubarózsa 214, 264, 401
 tuja 123
Tulipa Clusiana 287
 — *edulis* 297
 — *Gesneriana* 287, 300
 — *hungarica* 296
 — *suaveolens* 287, 300
 tulipán 159, 169*, 171, 287, 296, 299*, 312*, 359
 — mezők 297
 — motívum 306*, 307*, 311
 tulipántos láda 311
 tulpománia 302, 311
 turbánliliom 237, 238
 turbolya 38
 tündérrózsa 406
 tűzes liliom 159, 309
 — tubarózsa 241
 tűzvirág 223
 tyúkláb 109, 289
 — -tej 288
 ugorka 29, 329
 Ungnad, David 229
Urginea maritima 30
 útvesztő 175
 öröm 16, 40, 41, 294
 — -tapló 16
 üstökös hyacinthus 288
 üvegház 326
 Vad cékla 342
 — foghagyma 289
 — -kék 7, 74
 — -sáfrány 10
 — -rózsa 64
 — -szegfű 290
 — -virágok 346, 349
 vadásztrófea 356
Valeriana celtica 127, 217
Valerianella 118
 Vallet, Pierre 165
 varádics 23, 26, 30, 38, 41, 50, 396
 vasfű 277
 Vaszary M. 159, 310
 várkert 64, 75, 174
 váza 42*, 154, 155*, 158, 161, 164*, 169*, 170*, 171*, 172
Verbascum blattaria 135
Verbena chamedrifolia 277
 — *officinalis* 277
 Vergilius 201, 317, 391
Veronica 118
 Versailles 315*
 Veszelszki Antal 17, 18, 19, 35, 47, 48, 94, 105, 134, 154, 209, 241, 244, 252, 255, 271, 281, 324, 339, 340, 348, 355
 Vénuszhaj 354
Viburnum opulus 243, 291
Vicia faba 31, 249
 — *narbonensis* 31
Vigna catiung 30, 249
 Vikár Béla 61
 villakert 176, 194
 Villanova, A. B. 206
Vinca minor 125
 viola 28, 72, 99, 105, 186, 294, 357, 400, 401
 — -gyökér 96
Viola alba 289
 — *altaica* 103
 — *odorata* 100, 127, 289
 — *tricolor* 102, 128, 289
 virág 6, 19, 34, 44, 186, 369
 — -biológia 375*, 376
 — -cserép 32, 176, 178, 184*, 187*
 — -ének 51, 112, 357
 — -festészet 165, 398
 — -hajtatás 59
 — -kultusz 1, 20, 33, 36, 44, 48, 50, 51, 176, 220, 339, 388
 — -nád 255
 — -nyelv 362
 — -szimbolika 356, 388
 — -vasárnap 149
 virágos kofa 346, 347*
 — rét 74, 158
Viscum album 147
 Viski K. 173, 304
 vitézvirág 115, 361
 vízi liliom 97
 Volkamer 261, 322
 völgyek lilioma 48, 69, 95, 152
 vörösgyűrű 348
 Vörösmarty M. 366
 Wagner János 17
 Wagner Richard 84
 Walahfrid 50, 72, 96
 Waldstein Á. F. 345
 Wessprémi I. 209, 210, 219
 Wildenow 245, 275, 345
 Winterl Jakab 280, 340, 342
 Woolley 121, 177
Xeranthemum annuum 349
Yacca gloriosa 273, 291
 Zalán M. 27
 zászpa 146, 289
 zebravirág 278
Zebrina pendula 278
 — *Purpurea* 278
 zeller 27, 38
 Zichy Márton 157
 Zichy Mihály 355
 Zinn, G. 276
Zinnia elegans 276
Zizyphus spina Christi 84
 zobragbors 31
 zöld liliom 223
 Zrinyi Miklós 305
 Zsálya 26, 27, 38, 195, 294
 zsázsa 32
 Zsigmond 29, 174
 Zsoldos János 349

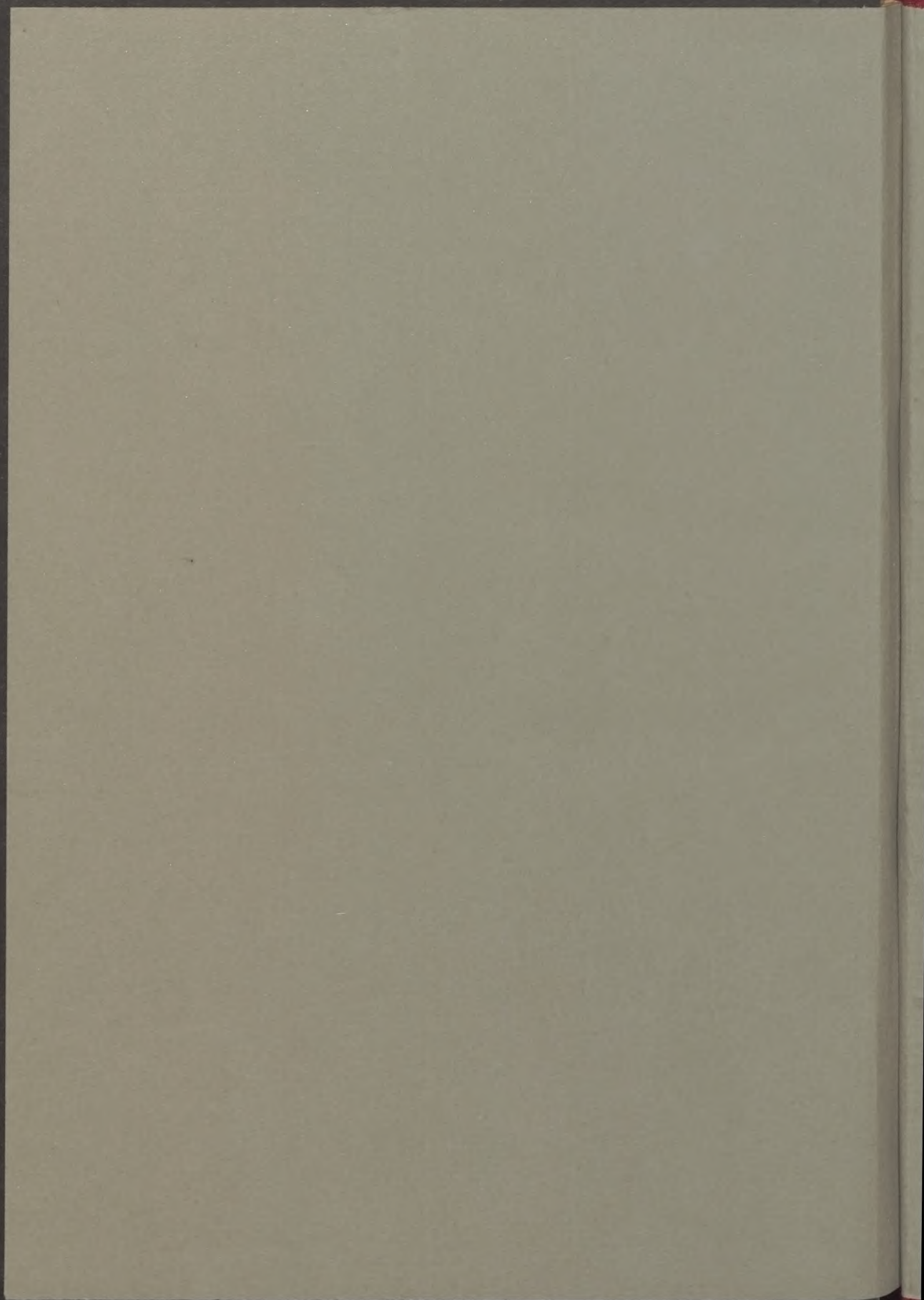

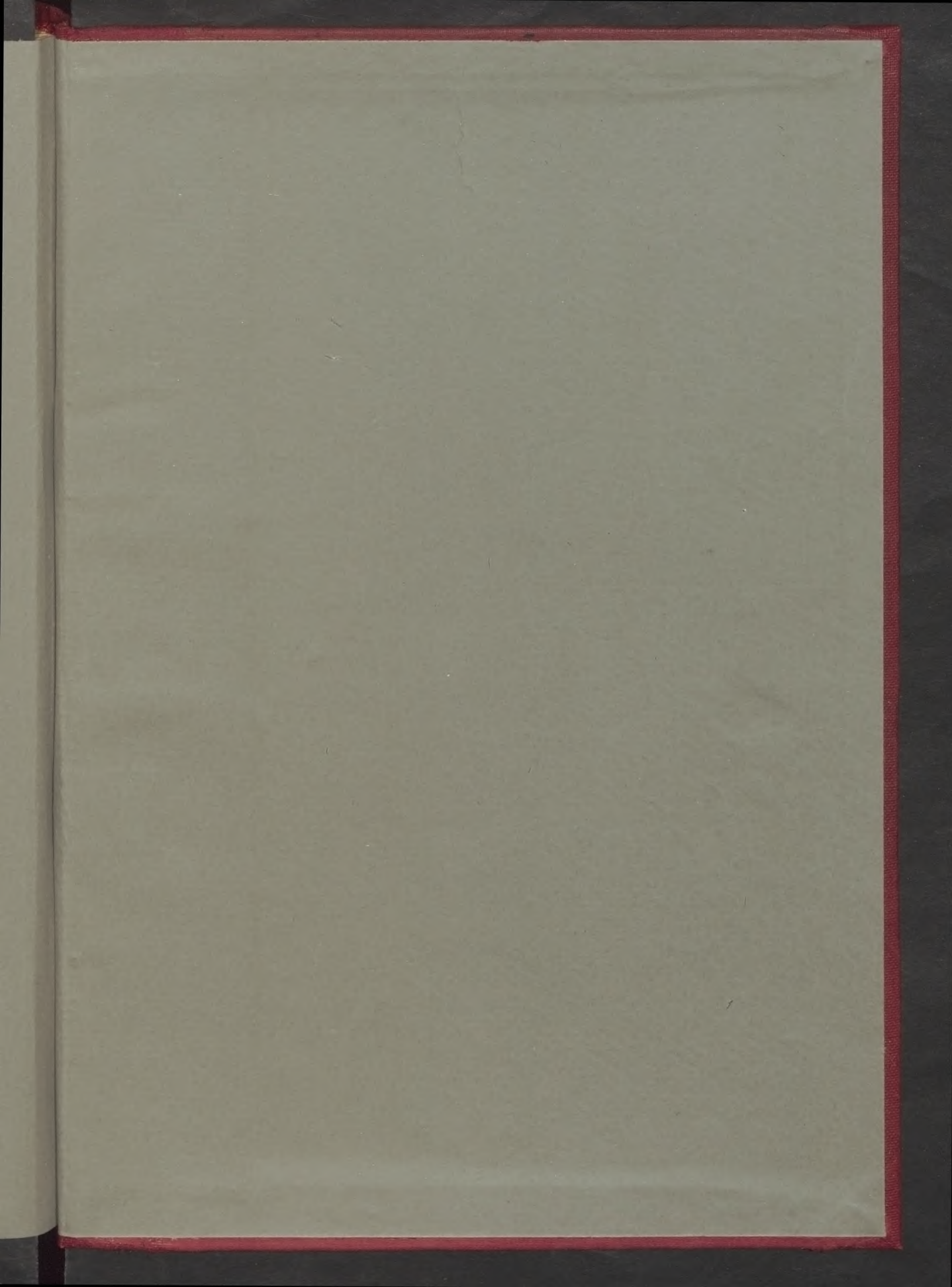

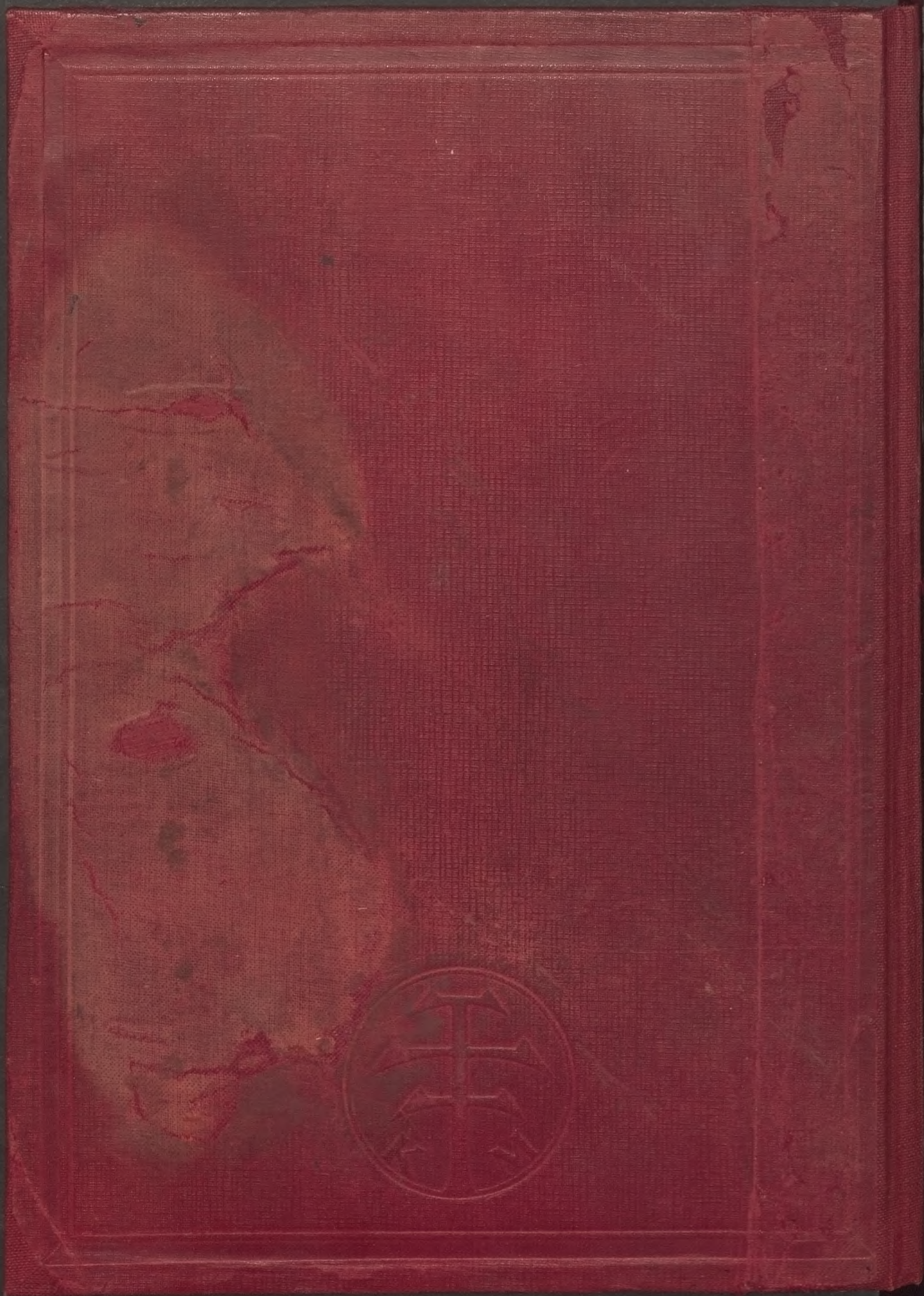

RAPAIK
MAGYARSÁG
VIRÁGAI

13.539
101

